

THE
KṚṢṆA-KARṆĀMṚTA
OF
LĪLĀŚUKA

A MEDIAEVAL VAISNAVA DEVOTIONAL POEM IN SANSKRIT
(Bengal Recension)

With three Sanskrit Commentaries of the Bengal Vaiṣṇava School,
THE KṚṢṆA-VALLABHĀ OF GOPĀLA BHATTA,
THE SUBODHANĪ OF CAITANYADĀSA AND
THE SĀRANGA-RĀṄGADĀ OF KṚṢṆADĀSA KAVIRĀJA

CRITICALLY EDITED BY
SUSHIL KUMAR DE
Professor of Sanskrit, University of Dacca

With Appendices containing Additional Verses given in the
South Indian Version, as well as in the Bīṭvamaṅgala
Kośa-Kāvya, the Kṛṣṇa-Stotra and other works

PUBLISHED BY
THE UNIVERSITY OF DACCA

1938

लीलाशुकविरचितं

गोपालभट्ट-चैतन्यदास-कृष्णदासकविराज-विरचित-
कृष्णवल्लभा-सुबोधनी-सारङ्गरङ्गदाख्य-
चैतन्यसंप्रदायसंमतटीकात्रयोपेतम्

ढाकाविश्वविद्यालये संस्कृतभाषाध्यापकेन

सुशीलकुमार दे

इत्यनेनाङ्गलभाषाभूमिकया पाठान्तरैर्विविधसूचीभिश्चोपस्कृत्य
वङ्गीयपाठानुसारेण सविमर्शं संशोधितम्

परिशिष्टे दाक्षिणात्यपाठधृतावशिष्टोच्छ्वासद्वयेन
बिल्वमङ्गलकोशकाव्यादिकेन च संदर्भितम्

शाके १८६० वत्सरे १६३८ ख्रिस्ताब्दे

ঢাকা বিশ্ববিদ্যালয়ে প্রকাশিত

INTRODUCTION

CONTENTS

Introduction	i—lxx
Description of Manuscripts and Printed Editions	lxxi—lxxxvii
The Text with Commentaries	1—306
Appendix	
I. Additional Verses given in the Second and Third Āśvāśas of Pāpayallaya Sūri's Text (South Indian Version) ..	309
II. Additional Verses given in Bilvamangala- Kośa-Kāvya and Kṛṣṇa-Stotra ...	330
III. Additional Verses ascribed in the Anthologies and Bengal Vaiṣṇava Works ...	343
Index	
I. Index of Verses in the Text (with the names of Metres) and of Verses not found in Pāpayallaya Sūri's Text of Āśvāśa I	347
I I. Index of Metres	350
III. Index of Verses in Pāpayallaya Sūri's Second and Third Āśvāśas (as given in Appendix I)	351
IV Index of Verses of Bilvamangala-Kośa- Kāvya and Kṛṣṇa-Stotra (as given in Appendix II) . . .	356
V. Index of Verses and Citations in the Commentaries	
A. Citations from general literature (Purāṇa, Kāvya, Nāṭaka etc.) ..	359
B. Citations from technical works (Grammar, Poetics, Prosody, etc.) ...	364
C. Citations of Authors and Works by name or title	369
D. Anonymous Citations ...	370

Addenda	...	...	...	...	371
Abbreviations	...	...	...	...	382
Errata	...	...	...	...	383

INTRODUCTION

It is intended in the following pages to present the text of the Bengal recension of the *Kṛṣṇa-karnāmṛta*, a well known and important mediaeval devotional poem, ascribed to Līlāśuka Bilvamangala. Along with it are also critically edited for the first time three Bengal commentaries, namely, the *Kṛṣṇa-vallabhā* of Gopāla Bhaṭṭa, the *Subodhanī* of Caitanyadāsa and the *Sāraṅga-rangadā* of Kṛṣṇadāsa Kavirāja, which support this recension, and which are interesting from their connexion with the Vaiṣṇavism of the Caitanya sect of Bengal.¹

I

The text of the *Kṛṣṇa-karnāmṛta* appears to exist in two recensions. The Śrī-vāṇī-vilāsa Press edition, with the *Suvarṇa-caṣaka* commentary of Pāpayallaya Sūri, of the work, published from Srirangam (no date) in Devanagari characters and apparently based upon South Indian manuscripts, presents the text in three parts or sections called Āśvāsas, consisting respectively of 107, 110 and 102 verses. But the Rādhāramana Press edition, with the *Sāraṅga-rangadā* commentary of Kṛṣṇadāsa Kavirāja, published from Murshidabad in Bengali characters in 1916 (2nd ed.) and based presumably on Bengal manuscripts, gives us only 112 verses, corresponding (with certain

¹ All these commentaries have been printed in Bengali characters (see below), but as these uncritically printed texts are based upon imperfect manuscript-material, an apology is hardly necessary for a fresh critical edition. —The abbreviations used in the following pages are KK=Kṛṣṇa-karnāmṛta, SC=Suvarṇa-caṣaka commentary, SR=Sāraṅga-rangadā commentary

changes of verse-sequence and additions) to the first Āśvāsa of the Śrī-vānī-vilāsa Press edition, and entirely omits the second and third Āśvāsas. This difference is also confirmed by the edition of the Bengal text based upon eleven manuscripts and containing two other Bengali commentaries, which we are presenting in the following pages.¹

Most of the notices of the KK in the different catalogues of South Indian manuscripts agree in giving the text in three sections, although there is no agreement with regard to the number of verses assigned to each section. Thus, in M. Seshagiri Sastri's *Report*, it is stated that the work consists of three parts, but the notice of the Ms (with the SC) gives the colophons only of the second and third Śatakas, mentioning respectively 108 and 106 verses. Similarly, of the fifteen Mss of the KK noticed in the Madras Government Oriental Library catalogue, six contain the SC, but almost all (where the Ms in question is complete) give three sections of the text, although the catalogue omits all mention of the number of verses in each section in the different Mss.³ The Devanagari Ms (no. 5176/1230) of the Asiatic Society of Bengal,

¹ M. Winternitz (*Geschichte der indischen Litteratur*, iii, p. 124) and A. B. Keith (*History of Sanskrit Literature*, Oxford 1928, p. 218) speak of only one Śataka of the work, consisting of 110 verses, on the authority of the Bodleian Ms of the KK (with the Subodhanī commentary) noticed by Aufrecht (no. 230), but the numbering of verses in this Ms is wrong, like our three Mss of the *Subodhanī*, it offers the text in one Śataka of 112 verses (see below). Winternitz's suggestion that the title of the work is Kṛṣṇa-līlāmṛta is supported by the evidence of only two out of a very large number of known manuscripts, and KK verse 111 suggests that the name could not have been other than Kṛṣṇa-karnāmṛta.

² *Report on a Search for Sanskrit and Tamil Manuscripts*, No. 2, Madras 1899, pp. 199-202 and 57-58.

³ *A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Mss in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras*, vol. xviii (Stotras), Madras 1915, pp. 6943-6948 nos. 9885-9899, in Telugu, Nandinagari and Grantha characters.

noticed by Haraprasad Shastri¹ contains the SC commentary and the metrical text in three separately paged parts, but the number of verses of each part is not recorded in Shastri's catalogue. In Eggeling's catalogue of India Office manuscripts, again, we have two Mss of the work, one (no 3905/2577) in Telugu and the other (no. 3904/1293) in Devanagari characters, which give also the SC commentary.² The first contains only the second and the third sections giving respectively 110 and 106 verses, while the second Ms gives the number of verses in the three sections as 111, 110 and 106 respectively. There are three other Devanagari Mss of the work in the India Office collection, which are without any commentary, but which also present the text in three sections.³ The numbers of verses in the three Mss are as follows : (i) no 3900/1605c. I—113, II—111, III—108, (ii) no. 3901/1994. I—105, II—105 (but the colophons speak of 112 verses in both these sections), III—89, (iii) no. 3902/74. I—106 (107-112 are also given but marked in the margin as omitted purposely by the copyist), II—109, III—67.⁴ The Telugu Ms noticed by Keith⁵ contains 112, 111 and 104 verses respectively in the first, second and third Śatakas.

¹ *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Mss in the collections of the Asiatic Society of Bengal*, vol vii (Kavya), p 141.

² *Catalogue of the Sanskrit Mss in the Library of the India Office*, pt. vii, London 1904, pp. 1472-73

³ Eggeling, *op cit*, vii, p 1471-72.

⁴ A C Burnell, *Classified Index to the Sanskrit Mss in the Palace at Tanjore* (Part iii, London 1880, p 164 a), mentions copies of the KK without giving the number of sections or verses, but the new catalogue of the same collection published by P P S Sastri (vols vi-vii, Kāvya, Srirangam 1929-30) omits all mention of the work. Oppert's *Lists* (vols. i ii, Madras 1880, 1885) of South Indian Mss are of no practical value in this connexion. On Malayalam and Kanarese Mss of the KK, see below

⁵ *Catalogue of the Sanskrit and Prakrit Mss in the India Office Library*, vol. ii, p. 1083, no. 7062.

Śatakas, but the notice omits all mention of the number of verses in each Śataka. Of the Bhandarkar Institute Mss of the text, which we have examined, there is one in Devanagari script (no. 627 of 1883-84), which contains three sections (called Ullāsas) having 112, 108 and 112 verses respectively. There is also another Devanagari Ms, which calls itself KK (no. 628 of 1883-84) but the contents and arrangement of which are not the same as those in the printed text. It is really a conflated collection of devotional stanzas which includes a total of 410 verses. Although it is divided into four sections of separately numbered verses, the first three of which contain 100 verses each and the last 110, the sections are not marked by colophons, excepting a final colophon which, however, speaks of the end of the third Śataka! The *Prapā* commentary of Śaṃkara on the KK noticed by Kathavate,¹ appears to comment on more than one Śataka.

In the Bengal Mss, on the other hand, the tradition appears to be uniform regarding the existence of the text in one section only, viz., the first. In Aufrecht's Bodleian Ms no 231 in Bengali characters² which gives anonymously the SR commentary (112 verses), and in

¹ A. V. Kathavate, *Report on the Search for Sanskrit Mss in the Bombay Presidency during 1891-95*, Bombay 1901, p 31, no 465. This Ms (no 465 of 1891-95), as well as another Ms (no 257 of Viśrūmbāgī) of the same work, is available in the Bhandarkar Institute. Both the Mss contain only the second Śataka (108 and 101 verses respectively), the commentary on the second stanza of the second Ms states its author to be Śaṃkara, but the colophon at the end of the second Śataka states (fol 62a) that the commentary was composed by Kṛṣṇa paṇḍita at the instance of Śaṃkara (iti śaṃkara pierita-kṛṣṇa paṇḍita kṛtāyāṃ karmāṃta-vyākhyāyāṃ daśottaram dvitīyam śataham sampūrṇam astu).

² *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae* (Oxford 1864), p. 128. A rotograph copy of each of these Mss was received by the editor through the kindness of Prof F. W. Thomas. A description is given below. The Ms of *Subodhanī* has been utilised for this edition.

no. 230, which gives anonymously the *Subodhanī* commentary of Caitanyadāsa (112 verses), we have the text in one section only.¹ Of the two India Office Mss of the text in Bengali characters noticed by Eggeling,² the first (no. 3903/1177f) is without any commentary and the second (no. 3906/823d) includes the SR. The verse-number of the second Ms, which apparently consists of one section, is not given in Eggeling's notice, but the first is said to contain 112 verses in one section. There are also three Mss in the Bhandarkar Institute, two of which (no. 566 of Visrāmbag i and no 334 of 1892-95) are in Devanagari and one (no. 477 of 1891-95) in Bengali script. They present the work in one section only containing 112 verses, and agree generally with the Bengali printed text. The Ms no. 326 of 1884-87 of the same Library, which contains the *Subodhanī* of Caitanyadāsa³, has the same number of section and verse. These indications are confirmed by five Mss of the KK in the Dacca University collection which we have utilised in the present edition.⁴

¹ R L Mitra, *Notices of Sanskrit Mss* (ix, p 63, no 2955) registers a Bengal commentary, which the colophon ascribes to Vindāvana dāsa, apparently the same as the author of the Bengali *bhāgavata* and the *bhāgavata* is not known to have written a commentary on KK, al with opening and closing verses of the Ms show that it is really ident of one the SR commentary of Kṛṇadāsa Kavirāja. It consists apparent, ers are section, but the number of "śloka" is given as 1,228. Similar n^o Shastri found recorded in some of the Mss noticed by R L Mitra and H⁴ For explanation of the word *śloka* in such cases, see above p iv footn

² *Op cit*, pp 1472, 1473

³ In R G Bhandarkar, *Report 1884-1887*, no 326, where^a is Ms is mentioned, the name Caitanya-dāsa is wrongly given as Caitan^a This Ms is utilised in the present edition

⁴ Nos 2358, 2415, 2454, 2464 and 3525 in the library list, Kāvya are described below. In H P Shastri's *Descriptive Catalogue* (rs of the pp 585-87, nos 5740/3864 and 5741/10797) two Mss in Bengali cl^a only, text with the SR are noticed, they appear to consist of on but this is not explicitly mentioned in the catalogue.

They are all Bengal Mss written in Bengali characters, one of them (no. 2464) containing the *Subodhanī* of Caitanyadāsa and the remaining four giving the more popular SR of Kṛṣṇadāsa Kavirāja. In all of them the text consists of 112 verses in one section (the first) only, as given in the printed Bengal edition referred to above.

It is clear that most of the Bengal Mss, as well as the printed Bengal edition¹, agree in giving definitely one section, viz, the first, with 112 verses; but there is no agreement in the respective number of verses in the so-called three Śatakas or Āśvāsas of the South Indian Mss and printed edition.

A comparison of the Bengal text with the first Āśvāsa of the South Indian text (as in the printed edition) reveals the fact that, barring inevitable differences of reading, they substantially agree, even if there are certain additions and one undoubted alteration in the respective order of verses. The Bengal and the South Indian texts contain a total respectively of 112 and 107 verses. The following table will show these correspondences and differences, the figures indicating the numbering of the verses in the two texts :

¹ Beside the edition of the SR mentioned above, the texts of the commentaries of Gopāla Bhatta and Caitanyadāsa have also been printed in Bengali characters (see below). These editions also contain one section in 112 verses. The *Śṛavanūhṛīdīnī* commentary of another Gopāla Bhatta which will be noticed below, also gives the same number of verses in one section and follows the Bengal tradition of the text.

*Bengal Text**South Indian Text*

1—46	1—46
48, 47 (Gopāla Bhaṭṭa's text; but Caitanya- dāsa and Kṛṣṇadāsa transpose as in South Indian text)	transposed as 47, 48
49—56	49—56
57 (mauliś candraka-bhūsaṇo)	omitted
58—66	57—65
67, 68	transposed as 67, 66
69—90	68—89
91 (kāntā-kaca-grahana ^o)	omitted
92—97	90—95
98 (śuśrūṣaśo śṛṇu yadi)	omitted
99—101	96—98
102 (bhavanam bhuvanam)	omitted
103 (devas trilokī ^o)	omitted
104—112	99—107

It is remarkable that both the recensions contain more than 100 verses in the first section. If the designation Śataka given by Pāpayallaya Sūri¹ is meant to indicate the definite number of one hundred verses, then one must hold that the work shared the same fate of interpolation as the earlier Śatakas of Amaru and Bhartrhari. But in the Srirangam edition the sections

¹ *tatra prathamā śatake ūḍita ārabhya keśic chlokesu mama manahīśa eva pravartatām nūnyatreṭi prūṭhanā* (extract in M. Seshagiri Sastri, *op cit* p 200, the colophon to the Ms also calls each section 'Śataka'). This extract is missing in the printed text of the Srirangam edition, which omits also the preliminary verses to the commentary, the passage is also missing in Eggeling's extract from the commentary on p. 1472 (no. 3904/1293 in the India Office Mss Catalogue already cited.

have the designation of Adhyāya and Āśvāsa¹, while in some of the Mss of the Madras Government Oriental Library the designation Adhyāya only is given. In a Devanagari Ms of the Bhandarkar Institute the sections are called Ullāsas. We cannot, therefore, be really certain that the term Śataka is used literally to imply that each of the sections contained the exact number of one hundred verses. But from the comparative analysis of the two recensions given above we can infer that with regard to the first section of the work, leaving aside usual *variae lectiones* and the question of the genuineness of a few additional verses, as well as one or two alterations of verse-sequence, both the recensions show striking agreement with respect to at least 107 verses.

But the textual problem becomes more difficult when we come to the second and third Āśvāsas found in the South Indian recension. The Bengal tradition appears to know nothing of these two Āśvāsas, and uniformly presents only the first section of 112 verses as the genuine text of the KK.

The Bengal tradition appears to have originated from the time of Caitanya (1486-1533 A. D.), who is reported to have discovered and brought the KK from his pilgrimage in Southern and Western India and introduced it to his followers; and from his time it became one of the sources of the religious inspiration of Bengal Vaiṣnavism. Caitanya is said to have been so struck by its high devotional value that he not only commended it in superlative terms to his disciples but it also became one of the mainsprings of his own

¹ The colophons in the printed text call the first and second sections Adhyāya, and the last Āśvāsa.

erotico-religious experiences¹. It certainly exercised, along with Jayadeva's *Gīta-govinda*, a great influence on the emotionalism of the Bengal Vaiṣṇava faith. It inspired similar lyrics and was quoted as authoritative in the treatises on Bhakti-Rasa-Śāstra composed by Rūpa Gosvāmin² and others. Several commentaries came to be written on it, as on the *Gīta-govinda*, by the Bengal Vaiṣṇava sect, explaining its esoteric religious significance. Of these commentaries the *Kṛṣṇa-vallabhā* of Gopāla Bhaṭṭa,³ an immediate disciple of Caitanya, appears to be the earliest; but in the same century, another Bengal Vaiṣṇava, Caitanyadāsa, who appears to have been in charge of the Govinda temple at Vṛndāvana, wrote another commentary entitled *Subodhanī*. A little later, Kṛṣṇadāsa Kavirāja, who eulogises the poem enthusiastically⁴ in his standard Bengali work on Caitanya's life and career, composed the more popular and elaborate *Sāranga-rangadā*, which is printed in the Bengal edition of the text mentioned above⁵.

¹ The story is told in Kṛṣṇadāsa Kavirāja's Bengali *Caitanya caritāmṛta*, Madhya 1, 120 n, 77, ix, 304-09, Antya xv, 27. Caitanya is said to have come across this work at a certain temple on the banks of the river Kṛṣṇavenvī, near Pandharpur (Antya ix, 304-05).

² Rūpa quotes from the KK as well as from other works of Bilvamangala. So also does Kṛṣṇadāsa Kavirāja in his Bengali work. See below.

³ On Gopāla Bhaṭṭa, Caitanyadāsa and Kṛṣṇadāsa Kavirāja, see below.

⁴ *Caitanya caritāmṛta*, Madhya ix, 307-08.

कर्णामृतसम वस्तु नाहि त्रिभुवने । याहा हृदये हय कृष्णप्रेमरसज्ञाने ॥
सौन्दर्यमाधुर्य कृष्णलीलार ग्रवधि । से जाने ये कर्णामृत पढ़े निरवधि ॥

There are seven quotations from the KK in this work, but all from the first Sataka. See Appendix III.

⁵ The other commentaries on the KK, so far known, are the *Suvarṇa-casaka* of Pāpayallaya Sūri and the *Prapñ* of Śamkara (mentioned above), the *Suvarṇa pātī* of Brahmā Bhaṭṭa (mentioned below), the *Kṛṣṇānanda-prakāśinī* of unknown authorship (noticed in R. G. Bhandarkar's *Report* 1882-83, no. 133) and the *Śṛavanāhlādini* of another Gopāla Bhaṭṭa which will

It would thus appear that the tradition regarding the KK obtaining in Bengal from the beginning of the 16th century is not altogether negligible. The date of Pāpayallaya Sūri, on the other hand, is not known, but he could not have been a very early writer. As he refers to the well known commentator Mallinātha (Peddibhatta), who flourished in the 14th century, he must have lived considerably after that date. But if he flourished in the 15th century¹ and if at that time the text of the KK was known in three Āśāsas as he presents it, it is not likely that Caitanya would have brought back to Bengal the tradition of only one Śātaśa of the work, on which his immediate disciples and followers wrote commentaries. It would, therefore, be reasonable to assume that the two other Śātaśas apparently unknown to him but known to Pāpayallaya Sūri and

be described below. None of these commentaries, excepting probably the last named, belongs to Bengal. A free Middle Bengali metrical adaptation by Yadunandana dāsa is printed in the Bengal edition of SR Yadunandana's semi historical Bengali poem, *Kaṇṇānanda*, dealing with the religious activities of Śrīnivāsa Ācārya, is dated in Śaka 1529 (= 1607 A D) On this work and author, see Sukumar Sen, *History of Brajapuri Literature* (Calcutta University 1935), p 180f. This is not really a translation but a metrical expansion and interpretation based, as the author himself says, on Kṛṣṇadāsa's commentary (कृष्णदास कविराज टीका प्रसाङ्गार्थ)

1 Pāpayallaya Sūri appears to have lived considerably later than the middle of the 14th century. In his commentary on KK 1, 3 he quotes anonymously *muktā-phaleṣu cchāyāyāḥ* which occurs as a kārīkā verse in the *Rasārṇava-sudhākara* of Śiṅga-bhūpāla (ed. Trivandrum Sanskrit Series 50, Trivandrum 1916, 1, 181, p 41), belonging to the middle of the 14th century (see S. K. De, *Sanskrit Poetics*, 1, p 242 43) The verse is anonymously appropriated, apparently from the same source, in Rūpa Gosvāmī's *Ujvala nīla manī* (Uddīpana prakaraṇa, śl 26, p 223) — Besides the well known lexicon of Amara, Pāpayallaya Sūri quotes Viśva, Śabdārṇava (on 1, 86, 11 64, 68, 111 59 etc — lexicon), Halāyudha (on 1 79 — lexicon), Mukuta (on 1 105, apparently Rāyamukuta on Amara), Sanatkumāra-saṁhitā (on 111 82, 96, a work on Vaiṣṇava mantras), Krama dīpikā (on 111 97, 98, 99, 100, a work on Vaiṣṇava ritual), Bāhada (on 1 2), Lakṣmana Bhatta Upādhyāya (on 111 83, whose comment on the verse *dhanuḥ pauspamṇ maurvī* is referred to).

to comparatively recent South Indian and Western Mss, arose at a somewhat later date. Having regard to the first Śataka, again, it cannot indeed be maintained that either the Bengal or the South Indian recension was entirely free from interpolation ; but it is certainly remarkable that the tradition of the Bengal Mss, as well as of the three Bengal commentaries of Gopāla Bhaṭṭa, Caitanyadāsa and Kṛṣṇadāsa Kavirāja, is not only uniform with regard to the presentation of the text in this section only, but is also positive with regard to the exact number of 112 verses in this section. But this cannot be said of the South Indian Mss, which undoubtedly accept two other sections uniformly, but the tradition of which is uncertain with regard to the respective number of verses in the three sections they include¹.

¹ Information regarding the Malayalam version of the text is meagre. Mr. K. Rama Piṣharotī, formerly of the Annamalai University, informs us about a Malayalam commentary on the KK, entitled *Suvarṇa-pāṭī* and composed by Brahmā Bhaṭṭa of Lohita Gotra. The opening verse gives the name of the work and author thus

*karnāmṛtānām kavī vai ya-līlā-
śukasya samparīkṣa rasajjvalānām /
suvarṇapāṭīṃ vibudhānubhūṭya
vyākhyātāḥ karotyaṃbujaganma nāmā ||*

The word *karnāmṛtānām* in the plural raises the presumption that the text was probably known to the commentator in more than one part, and one of the concluding verses states more definitely

*śrīmal lohita gotra divya maninā vyākhyātāḥ ādyam muhur
nyagrodhāṅghriṇī-mūla-vāsi carava dvandvānātīḥ kurvatī /
brahmābhaṭṭa budhottamena śatakāṃ karnāmṛtānām mahac-
chlohair dvādasabhis tataḥ pariyutaḥ śrīkṛṣṇa saṃprīṭaye ||*

The phrase *ādyam śatakam* makes it probable that the other Śatakas of the work were known or explained by the commentator. It is, however, important to note that the first Śataka, as presented by this commentary, consists of 112 verses, which is the number given by the Bengal recension—L. Rice in his *Catalogue of Sanskrit Mss in Mysore and Oorij* (Bangalore 1884, p. 228, nos. 2106 08) mentions some Kanarese and Telugu Mss of the KK, but no details regarding section and verse number are given.

Another circumstance raises a legitimate doubt regarding the genuineness of the second and third Śatakas of the poem included in Pāpayallaya Sūri's Southern version of the text. Rūpa Gosvāmin, who was a contemporary and disciple of Caitanya and flourished towards the end of 15th and the first half of the 16th century, compiled a Sanskrit anthology, entitled *Padyāvalī*, of Kṛṣṇaite devotional verses. In the concluding verse of this work he tells us (no. 387) that in compiling his anthology he has deliberately refrained from including the verses of Jayadeva and Bilvamangala¹. The reason for this exclusion is not known, but it might have been due to the fact that the poems of Jayadeva and Bilvamangala, as we know from the report of Kṛṣṇadāsa Kavirāja², were already too well known. That Rūpa Gosvāmin has strictly fulfilled his undertaking is obvious from the fact that in his anthology not a single verse occurs which can be traced to the first Śataka of the KK (in either recension), which alone was apparently known to him as genuine. On the other hand, some of the verses occurring in Pāpayallaya Sūri's second and third Āśvāsas are given in Rūpa Gosvāmin's anthology, not with Bilvamangala's name but ascribed to different authors or cited anonymously. We give below the verses that are common, with references also to other anthologies or works in which some of them occur³ :

¹ *jayadeva bilvamangala pramukhaḥ kṛtā ye'ta santi saṃdarbhāḥ /
tesāṃ padyāni vinā samāhṛtānītananyatra ||*

² Kṛṣṇadāsa tells us (*Caitanya caritāmṛta*, Madhya 11, 77, Antya xv, 27) that Caitanya, in company with his chosen disciples, made constant devotional use of the *Kṛṣṇāmṛta* and the *Gīta govinda*, among other works, and took delight in listening to them day and night. It thus became a well known and honoured work among Caitanyaite Vaiṣṇavas.

³ The following abbreviations are employed ŚP=Śārngadhara-paddhati ed. Peterson, Bombay 1888, Sbhv=Subhāsitāvalī of Vallabhadēva, ed.

to comparatively recent South Indian and Western Mss, arose at a somewhat later date. Having regard to the first Śataka, again, it cannot indeed be maintained that either the Bengal or the South Indian recension was entirely free from interpolation ; but it is certainly remarkable that the tradition of the Bengal Mss, as well as of the three Bengal commentaries of Gopāla Bhaṭṭa, Caitanyadāsa and Kṛṣṇadāsa Kavirāja, is not only uniform with regard to the presentation of the text in this section only, but is also positive with regard to the exact number of 112 verses in this section. But this cannot be said of the South Indian Mss, which undoubtedly accept two other sections uniformly, but the tradition of which is uncertain with regard to the respective number of verses in the three sections they include¹.

¹ Information regarding the Malayalam version of the text is meagre. Mr. K. Rama Piṣharoti, formerly of the Annamalai University, informs us about a Malayalam commentary on the KK, entitled *Suvarṇa pāṭī* and composed by Brahmā Bhaṭṭa of Lohita Gotra. The opening verse gives the name of the work and author thus

*karṇāmṛtānāṃ kavī-varya īlā-
 śukasya saṃparha rasajjvalānām |
 suvarṇapāṭīṃ vibudhānubhūtyar
 vyāḷhyāṃ karotyaṃbujajana nāmā ||*

The word *karṇāmṛtānām* in the plural raises the presumption that the text was probably known to the commentator in more than one part, and one of the concluding verses states more definitely

*śrīmal-lohita gotra dīvyā maninū vyāḷhyātāṃ ādyaṃ muhur
 nyagrodhāṅghriṇā mūla-vāsī carana-dvandvānātīṃ kurvatā |
 brahmābhaṭṭa-budhottamena śatakaṃ karṇāmṛtānāṃ mahac-
 chlokar dvādaśabhis tataḥ pariyutāṃ śrīkṛṣṇa saṃprīṭaye ||.*

The phrase *ādyaṃ śatakaṃ* makes it probable that the other Śatakas of the work were known or explained by the commentator. It is however, important to note that the first Śataka, as presented by this commentary, consists of 112 verses, which is the number given by the Bengal recension.—L. Rice in his *Catalogue of Sanskrit Mss in Mysore and Coorg* (Bangalore 1884, p. 228, nos. 2106 08) mentions some Kanarese and Telugu Mss of the KK, but no details regarding section and verse-number are given.

Another circumstance raises a legitimate doubt regarding the genuineness of the second and third Śatakas of the poem included in Pāpayallaya Sūri's Southern version of the text. Rūpa Gosvāmin, who was a contemporary and disciple of Caitanya and flourished towards the end of 15th and the first half of the 16th century, compiled a Sanskrit anthology, entitled *Padyāvalī*, of Kṛṣṇaite devotional verses. In the concluding verse of this work he tells us (no. 387) that in compiling his anthology he has deliberately refrained from including the verses of Jayadeva and Bilvamangala¹. The reason for this exclusion is not known, but it might have been due to the fact that the poems of Jayadeva and Bilvamangala, as we know from the report of Kṛṣṇadāsa Kavirāja², were already too well known. That Rūpa Gosvāmin has strictly fulfilled his undertaking is obvious from the fact that in his anthology not a single verse occurs which can be traced to the first Śataka of the KK (in either recension), which alone was apparently known to him as genuine. On the other hand, some of the verses occurring in Pāpayallaya Sūri's second and third Āśvāsas are given in Rūpa Gosvāmin's anthology, not with Bilvamangala's name but ascribed to different authors or cited anonymously. We give below the verses that are common, with references also to other anthologies or works in which some of them occur³ :

¹ *jayadeva bilvamangala pramukhaḥ kṛtā ye'ti a santi saṃdarbhāt /
tesāṃ padyāni vinā samāhṛtānūtoranyatra //*

² Kṛṣṇadāsa tells us (*Caitanya caritāmṛta*, Madhya 11, 77, Antya xv, 27) that Caitanya, in company with his chosen disciples, made constant devotional use of the *Karṇāmṛta* and the *Gīta-govinda*, among other works, and took delight in listening to them day and night. It thus became a well known and honoured work among Caitanyaite Vaiṣnavas

³ The following abbreviations are employed ŚP=Śārngadhara-paddhati ed. Peterson, Bombay 1888, Sbhv=Subhāṣitāvalī of Vallabhadeva, ed.

*Pāpayallaya Sūri's Text**Padyāvalī**Second Āśvāsa*

(a) ii, 59 (śambho svāgatam)	No. 146 (Mayūrasya) [SKM i, 53, 1 (Mayūrasya)]
(b) ii, 63 (kiṃcit kuñcita-locanasya)	No. 130 (Mangalasya) [ŚP 115 (Bilvamangala- śrīcaranānām) = Sbhv 37 (Kasyāpi)]
(c) ii, 70 (ete lakṣmana jānakī-virahinam)	No. 252 (Śubhānkasya) [SKM i, 53, 3 (Śubhā- nkasya) = Hemacandra p. 90 (anon.)]
(d) ii, 72 (rāmo nāma babhūva)	No. 150 (Kasyacit) [ŚP 120 (Vasundharasya) = SML ii, 91 (Vasundha- rasya) = Rasārṇava-sudhā- kara, p. 115 (anon.)]
(e) ii, 102 (aṃśāmbita-vāma- kundala-dharam)	No. 47 (Kasyacit) [SRBh, p. 26, no. 182 (anon.)]

Paterson, Bombay 1886, SKM = Sadukti-karnāmṛta of Śrīdharadāsa, ed. Ramavatara Sarma and Haradatta Sarma, Lahore 1933, SML = Sūkti muktāvalī of Jahlana, ed. Gaekwad's Oriental Series (not yet published, but an advanced file of the printed text was consulted by the present writer through the courtesy of the Editor of the Series), Hemacandra = Hemacandra's Kāvyaṇuśāsana, ed. Kāvya-mālā 70, Bombay 1901, Rasārṇava-sudhākara of Śṛṅgabhūpāla, ed. Trivandrum Sanskrit Series 50, Trivandrum 1916, SRBh = Subhāsita ratna-bhāṇḍāgāra, ed. Parab and Pansikar, Bombay 1911, Haribhakti-vilāsa of Gopāla Bhatta, 2nd ed. in two parts, Murshidabad 1889, 1891. The numbering of the verses in *Padyāvalī* in our citation here follows the present writer's edition of the work (Dacca 1934), but there will be no difficulty in finding the verses in question in the Murshidabad edition of that text (printed at Radharaman Press' Berhampore, Bengal, 1912).

(f) ii, 107
(saṃdhyā-vandana
bhādam astu)

No. 79 (Śrī-Mādhavendra-
purī-pādānām)
[SRBh, p. 387, no. 104
(anon.)]

(g) ii, 108
(he gopālaka)

No. 36 (Śrīvaiṣṇavasya)

Third Āśvāsa

(h) iii, 82
(phullendīvara-kānta°)

No. 46 (Śāradākārasya)
[anon. in Hari-bhakti-
vilāsa i, p. 190, vilāsa 3]

(i) iii, 84
(dadhi-mathana-ninādaiḥ)

No. 142 (Kasyacit)

(j) iii, 85
(tamasī ravir ivodyan)

No. 51 (Śrīmad-Vyāsa-
pādānām)

(k) iii, 102
(yā prītir vidurārpīte)

No. 117 (Kasyacit)

It will be seen from the references noted above to other works and anthologies that some of the verses in question are found quoted with other names; but, with one exception, none of them have been ascribed to Bilvamangala. The one exception refers to item (b) above, which the ŚP assigns to Bilvamangala directly. But the fact that the same verse is cited anonymously in the Sbhv and is assigned in the *Padyāvalī* to Mangala makes the ascription a matter of uncertain value; and it is possible that the ascription in the ŚP may have arisen from a natural confusion of the names Bilvamangala and Mangala. It is interesting to note in this connexion that of the three other verses (nos. 72, 73 and 130) assigned to Bilvamangala in the ŚP, the only one (no. 72) that is traceable in the KK occurs in the second Āśvāsa

(ii, 28), while no. 73 occurs in the Bilvamangala Koṣa-kāvya (no. 60) which will be noticed below.

Not much reliance need be placed upon the testimony of ascriptions in the anthologies, which in itself is indeed not always unimpeachable ; but the case of the *Padyāvali* with reference to the verses of Bilvamangala stands on a somewhat different footing. Rūpa Gosvāmin makes a distinct statement that he is studiously avoiding citations of Bilvamangala's verses. Not a single verse is cited by him which occurs in the first Śataka ; but certain verses, cited by him under other names or anonymously, are found in the second and third Āśvāsas of Pāpayallaya Sūri's South Indian version. This undoubtedly indicates that Rūpa Gosvāmin, following the Bengal tradition, took the first Śataka as genuine, but it also raises a suspicion that the second and third Āśvāsas of the Southern recension may have been put together at some later time, partly with Bilvamangala's verses drawn from his other works (if the ŚP's attribution is accepted) and partly with verses from other writers.

That Rūpa Gosvāmin knew only the first Śataka of the KK and did not accept the other two Śatakas as parts of the poem is also confirmed by the way in which he cites Bilvamangala and his works in his *Bhakti-rasāmṛta-sindhu* and its supplement *Uj्ज्वाला-nīla-maṇi*. In the *Bhakti-rasāmṛta*° (ed. Murshidabad 1924) there are six quotations with the direct superscription *yathā karnāmṛte*. These are . *ānamrām asita*° (p. 202), *mādhuryād api madhuraṁ* (p. 203), *akhandā-nirvāna-rasa*° (p. 379), *amūnyadhanyāni* (p. 670), *nibaddha-mūrdhāñjalī*° (p. 671), *tracchaiśavam* (p. 674). All these verses occur in the first Śataka of the KK respectively as : i, 54 ; i, 64 (=Bengal Text i, 65) ; i, 96 (=Bengal Text i, 99) ; i, 41 ;

i, 30 and i, 32. But in the *Bhakti-rasāmṛta*°, again, Rūpa Gosvāmin cites some other verses with *yathā bilvamangale* or with *yathā bilvamangala-stave*¹. These are :

Bilvamangala :

P. 296 *cintāmanis carana*°

P. 386 *ayi pankaja-netra*

P. 456 *hastam utksipyā yāto'si* = KK iii, 94

P. 472 *rūdhā punātu* = KK ii, 25

Bilvamangala-stava :

P. 626 *adraitā vīthī-pathikaih*'.

None of these verses occur in the first Śataka of the KK; but two of them, as noted above, are found respectively in the second and third Śatakas. Eggeling notes (*op. cit.* p. 1475) that four of these verses occur in the *Svmangala-Stotra* (see below) ascribed to Bilvamangala. In the *Ujjvala-nīla-maṇi* (ed. Kāvya-mālā 95, Bombay 1913), again, Rūpa Gosvāmin cites only one verse (p. 493, *stoka-stoka-nirudhyamāna*°) with *yathā karnāmṛte*, and this verse occurs in the first Śataka as verse no. 21. There are three other quotations with *yathā bilvamangale* :

P. 277 *rūdhe'parādhenā vinaiṣa*

P. 285 *ayi murali mukunda*° = KK ii, 11.

P. 435 *rādhā-mohana-mandirāt*

None of these verses can be traced in the first Śataka of KK; and only one, as noted above, is found in the second.

¹ The same distinction appears to have been made also by our Gopāla Bhaṭṭa, who was a close associate of Rūpa Gosvāmin and commented only on the first Śataka of the KK. In his commentary on KK verse 2, he cites, with *tathā coktaṃ bilvamangale*, the verse *gopālāṅgana-hardame*, which occurs in the second Āśvāsa as verse 83. But in his *Harī bhakti vīṭsa* he quotes a verse from the third Śataka (see below, p xviii) anonymously, without recognising Bilvamangala's authorship of the same.

² This verse is attributed to Bilvamangala by Kṛṣṇadāsa Kavirāja (*op cit*, Madhya x, 178) For verses cited by him from the KK, see Appendix III.

A reference to the anthologies also reveals further interesting facts. The SKM, which was compiled in Bengal in 1205 A. D., does not cite Bilvamangala at all, an omission which probably confirms the story of Caitanya's discovery of the work in the South and its introduction into Bengal. Nor does the Sbhv or SML quote Bilvamangala. On the other hand, some verses occurring in the second and third Āśvāsas of the Southern recension are ascribed to other authors or cited anonymously. Apart from the instances given above, we may further refer to KK ii, 65 (*krsnenāmba gatena rantum adhunā*) which is cited anonymously in ŚP 4016 (*kasyāpi*), SKM i, 51, 1 (*kasyacit*) and Sbhv 40 (*kesām api*). This, however, appears to be an old verse, which Kṣemendra in his *Aucitya-vicāra-carcā* (ed Kāvya-mālā, Gucchaka i, p. 130) attributes to a poet named Candaka. It is also significant that KK iii, 82 [see item (h) above], which is assigned to Śāradākāra in the *Padyāvalī*, is cited anonymously by Gopāla Bhatta in his *Har-bhakti-vilāsa*. Gopāla Bhatta was a Vaiṣṇava who is said to have come from Southern India, yet the authorship of the third Śataka or of this verse from it seems to have been unknown to him or not recognised by him.

All these considerations make it very doubtful whether the second and third Āśvāsas given in the South Indian recension originally belonged to the poem itself. These two Śatakas are unknown as a part of the poem to the Bengal tradition. One cannot be absolutely sure about the question of genuineness or interpolation in a mediaeval Sanskrit text; but it seems probable that in Bengal, where the work was studied at a distance from its reputed place of origin and where it acquired a certain sanctity, the tradition of the text was better preserved and less modified. It

is undoubted that verses of other authors, some known and some unknown, went into the making of the last two Śatakas and swelled their bulk. But it is also possible that these two Śatakas prevailing in Southern India were not mere imitative supplements deliberately composed in their entirety by some later authors and tacked on to the original first Śataka. Their nucleus might have been drawn from verses occurring in other Stotra-like works composed by or ascribed to Bilvamangala; and around this might have been woven verses of less known writers which, with their authorship forgotten, came to be confused with the genuine verses of Bilvamangala.

On this point, however, it is difficult to arrive at a definite conclusion without examining in detail other works attributed to Bilvamangala. With regard to such other works the items of information are too vague or meagre in the different catalogues of Mss in which they are noticed, and few of them are accessible or available in print. Thus, Peterson¹ and Buhler² mention respectively two works entitled *Kṛṣṇa-bāla-caritra* and *Bāla-kṛṣṇa-kṛidā-kārya*, ascribed to Bilvamangala, of which, except the fact that the Mss are of fairly recent date, no detailed information is available. R. L. Mitra, in the different volumes of his *Notices* registers several works attributed to Bilvamangala, e g., *Govinda-Stotra*³,

¹ *Third Report 1884-1886*, Bombay and London 1887, p. 394, no. 292. This appears to be the same as Ms no 292 of 1884 of the Bhandarkar Institute, which is entitled *Kṛṣṇa bāla-carita*. This neatly written but modern Devanagari manuscript, dated Samvat 1874 (=1818 A D), contains 285 verses in 25 folios, each century of verses being separately numbered. In spite of the name, it is a collection of miscellaneous Stotras, some of its verses occurring also in the *Bilvamangala-Stotra* mentioned below, as well as in the *Padyāvalī* and other works and anthologies under other names.

² Buhler, *op. cit.*, Fasc II, p. 92, no. 137.

³ *Notices*, vi, pp. 297-98, no. 2234 (56 verses). This appears to be a version of the same work as Ms no 84 noticed in Aufrecht's *Florentine*

*Bilvamangala-Stotra*¹ and *Kṛsnāhnik-kaumudī*; but as the works themselves are not available, any textual

Sanskrit Mss, Leipzig 1892, p 29, although the latter work is entitled *Govindā-dūmodara-Stotra* ascribed to Bilvamangala, and consists of 57 instead of 56 verses. The *Govindāhvanīśatīkā* ascribed to Bilvamangala (R. G. Bhandarkar, *Report 1887-91*, p 28, no 396, 2 folios, 12 lines on a page) may or may not be the same work

¹ *Notices*, III, p. 171, no. 1198 (281 "Śloka", no verse number given). In *Notices*, VII, p. 88, no. 2316, the *Bilvamangala tīkā* by Vidyālamkāra appears to be a commentary on this work. The British Museum Mss nos 241 and 242 (C. Bendall, *Catalogue*, p 92, see below) may be versions of this work, for the opening verses in both these Mss agree with the opening verse of Mitra's M⁹, although the concluding verses in each case are different. The difficulty of identifying these Mss arises from the fact that Mitra in his *Notices* supplies us with very little data, and in the extracts he quotes he gives only the first and the last verse, which are not enough. The identity of the opening verse of the KK and the *Sumangala-Stotra* (see below) shows that the Mangala-śloka in the different works attributed to Bilvamangala could have been the same. The work, entitled *Bilvamangala*, in the Vangīya Sāhitya Parishad collection (*Descriptive Catalogue*, Calcutta 1935, p 204, no. 119/546, 106 verses), of which Mitra no 3163 (*Notices*, IX, p 243) appears to be a commentary, is probably a similar but not identical compilation. A *Bilvamangala Stotra* written in Devanagari characters exists in the Bhandarkar Institute (no 642 of 1883-84), but it appears to be a different work. The Ms consists of only two closely written folios containing 60 verses. It is, in fact, a smaller version of a more extensive but incomplete and anonymous (Devanagari) manuscript in the same library (no 532 of 1891-95), which consists of 27 folios comprising 369 verses (no colophon, the last verse left incomplete). From verse no 320 to 363 this Ms appears to agree very closely with the Ms mentioned above. This larger compilation consists of several sections, as follows: after verse 70 *iti śaiṣava-caritam*, 116 *iti paṅgandā caritam*, 142 *iti vayah saṃdhi varṇanam*, 233 *iti kīśora keliḥ*, 240 *iti tārūnyam*, 286 *iti mathurā caritam*, 315 *iti dīrāhā caritram samāptam*, 323 *iti nārāyaṇa-stutiḥ*, 328 *iti śiva stutiḥ*, 329 *iti hūmah*, 332 *iti nṛsimhaḥ*, 344 *iti rāmacandī caritram samāptam*. A reference to the description given by Eggeling (*op cit*, VII, p 1474) shows that this work is a version of the *Sumangala Stotra* mentioned by him. Is it possible that the words *sumangala* and *bilvamangala* were confused? Winternitz and Keith (*Catalogue of Sanskrit Mss in the Bodleian Library*, vol II, Oxford 1905, p 115, no. 1095/1) notice a fragment of *Bilvamangala* which appears similar to the *Bilvamangala Stotra* of the Bhandarkar Institute mentioned above and to Eggeling's *Sumangala Stotra* described below.

² *Notices*, IX, p 60, no. 2951. This is a poem in six Prakāśas describing one whole day's amatory career (*Aṣṭakāliya Lilā*) of Rādhā and

investigation in the direction indicated above is hardly possible.

But Eggeling notices two other works attributed to Bilvamangala, and his examination appears to support our position regarding the composition of the second and third Āśvāsas of the KK. The first work is a Ms of *Sumangala-Stotra* (SS) by Bilvamangala in Devanagari characters, with the *Bhakta-vallabhā* commentary of Bhatta Vanamālin¹. This extensive poem, consisting of 383 verses, is of the same character as the KK; but it is interesting that it has much of its matter common to KK ii and iii, with which work it seems to be actually identified by the commentary. It is arranged according to topics in a totally different way,² but Eggeling notes that a large number of its verses actually occur in the second and third Śatakas of the KK. Only one of its verses, viz, the first Mangala-śloka, is found to be identical with the first Mangala-śloka of the first Śataka of the KK. But with reference to the second and third Śatakas we have : SS verse 2=KK ii, 4, 5=ii, 55 ; 8=iii, 65 ; 13=ii, 54 ; 17=ii, 76, 21=ii, 69, 23=ii, 98, 24=ii, 82 ; 25=ii, 15, 199=iii, 29 ; 200=iii, 80. The second printed work³ men-

Kṛṣṇa, beginning from early dawn and ending with Rāsa līlā at night. Another Ms of this work, which ascribes it to Bilvamangala, is noticed in the *Descriptive Catalogue of Mss in Mithila*, vol II, Kāvya section, p 34, no 33. An incomplete Ms of this work is also noticed in the *Descriptive Catalogue of the Calcutta Sanskrit College Library* (vol X, Vaiṣṇava Literature, Calcutta 1907, no. 16, p 24), but the name of the author is missing.

¹ Eggeling, *op cit.*, VII, p 1474, no 3907/564.

² The verses are arranged in sections thus : after verse 69 *iti kaumāram*, 233 *kaṣṭhā lehiḥ*, 240 *itāruyam*, 271 *saṃāptam gokula caritāmṛtam*, 286 *mathurā-caritam*, 306 *dvārakā caritam saṃāptam kṛṣṇa caritāmṛtam* 331 *śrī nārāyaṇa stutiḥ*, 336 *śiva-stutiḥ*, 338 *haṇihara-stutiḥ*, 342 *nṛsiṃha-stutiḥ*, 355 *rāma-caritāmṛtam* (see *Bilvamangala Stotra* above).

³ *Op. cit.* p 1475.

tioned by Eggeling is entitled *Kṛṣṇa-Stotra* (KS), also ascribed to Bilvamangala ; it is said to consist of 109 verses (see below). The second and third Śatakas of the KK are stated to have much in common with this work, as well as with the *Sumangala-Stotra*. Thus, KK ii, 4=KS 109=SS 2 ; KK ii, 55=KS 5=SS 5 ; KK ii, 54=KS 87=SS 13. In the same way, the British Museum Ms of the *Bilvamangala-Stotra*, noticed by Bendall¹ appears to have a verse (no. 119 *venīmūle vracita*°, cited in the extracts quoted) which occurs as KK ii, 7.

The *Kṛṣṇa-Stotra* which, Eggeling informs us, was printed at Calcutta in 1817, appears to be the same as was printed by Jayagopāla Tarkālamkāra² in Bengali characters at Calcutta in the Bengali era 1224 (=1817 A.D.), along with a Bengali verse-translation of the text by the editor. It is almost identical (the main textual differences occurring after verse 83) with the *Bilvamangala-nāma*

¹ *Catalogue of the Sanskrit Mss in the British Museum*, London 1902, p 92, no 241 (Add 14,769b), 199 verses. There is also another work, no. 242 (Or 2131a), attributed to Bilvamangala, consisting of 207 verses, which is probably a different work, although the opening verse and three other verses are common. The work wrongly entered as *Karṇāmṛta* by Bilvamangala in the *Descriptive Catalogue of Sanskrit Mss in the Calcutta Sanskrit College Library* (Kāvya, pp. 114 15, no. 170) is, as the extracts quoted indicate, identical with Bendall's *Bilvamangala-Stotra*, no 241.

² See Appendix II. This work contains 109 verses (omitting 12 but adding 20), while the *Bilvamangala Kośa kāvya* has 101 verses (reprinted in our Appendix II with v l from *Kṛṣṇa Stotra*), the differences are indicated in our reprint. The editor Jayagopāla was an interesting figure in the beginning of the 19th century. He was one of the Pandits who was associated with Carey and the Baptist Missionaries at Serampore and was on the editorial board of the earliest Bengali newspaper *Samācār darpan*. In 1834 he resigned and became professor of Kāvya at Calcutta Sanskrit College. He tells us that he was a native of the village Bajara within the estate of Rājī Kṛṣṇacandra Rāya. The editor is indebted for the loan of a copy of this work to Mr Brajendra Nath Banerji of the *Modern Review* Office, who procured it from the library of Raja Radhakanta Dev. This copy is very much damaged and worm-eaten throughout.

Kośa-kāvya, printed in Bengali characters with a Bengali prose-translation at Radharaman Press, Berhampore (Bengal) and published at Murshidabad in 1907 (Śaka 1829). The editor of the last-named work tells us that the text has been printed from a Ms belonging to one Bhuvaneśvara Viśārada of the village Bhāṅgāvādi in the district of Pabna, Bengal. It contains 101 verses as against 109 of the *Kṛṣṇa-Stotra*. On comparing it with the British Museum Ms no. 241, entitled *Bilvamangala-Stotra* and described by Bendall, it appears that the first two and the last verses quoted by Bendall from his Ms are identical with the corresponding verses of this printed work, although the total number of verses in Bendall's Ms is 109, agreeing with that of the *Kṛṣṇa-Stotra*, with which it may be identical. All these appear, therefore, to be different versions of the same work. - We have probably also another version of the same work in the *Bilvamangala-Stotra* described by Mitra (no 1198), in which the first verse agrees but not the last, and but of which the total number of verses is not given.

The printed works, *Bilvamangala Kośa-Kāvya* and *Kṛṣṇa-Stotra*, however, are interesting, for in them, again, a large number of verses from the second and third Śatakas of the KK can be traced, while not a single verse of the first Śataka occurs in them : a fact which appears to support our suggestion that the nucleus of these two later Śatakas of the KK was supplied by verses from other genuine or spurious works of Bilvamangala. The corresponding verses are as follows. Pāpayallaya Sūri's Text of the KK, Second Āśvāsa, 7=Bilvamangala Kośa-Kāvya (as given in our Appendix II) 101, 13=23, 15=98, 26=33, 28=12 (=ŚP 72), 31=35, 35=95, 43=96 (omitted in KS), 46=32, 51=69, 55=5, 57=9, 68=24,

74=31, 77=36, 109=100 ; Third Āśvāsa 1=56, 2=43, 4=79, 5=27, 11=42, 12=80, 13=41, 14=81, 15=82, 17=26, 19=57, 20=38, 22=39, 28=83, 29=30, 30=85 (omitted in KS), 31=84, 32=94, 33=29, 34=86, 35=89 (omitted in KS), 38=87, 39=88, 46=62, 48=63, 51=66, 53=64, 54=65, 50=90 (omitted in KS), 57=91 (omitted in KS), 61=93 (omitted in KS), 64=61, 72=50, 74=52, 75=53, 78=54, 79=55 (omitted in KS), 81=7, 85=22, 94=99. All these verses, with the exceptions noted, occur also in KS. The additional verses in KS which are found also in KK ii and iii are as follows . KS 40=KK iii, 24 ; 53=iii, 73 ; 58=iii, 16 , 67=iii, 50 ; 87=ii, 54 ; 100=ii, 98 , 109=ii, 4 (see Appendix II below).

It would appear from the above discussion of available materials that we can trace a considerable number of verses of the second and third Śatakas of Pāpayallaya's text in other works attributed to Bilvamangala, while the citations in the anthologies (including the *Padyāvalī*) assign some of the verses of these Śatakas to other authors. We can thus account for more than 30 out of 110 verses in the second Śataka and more than 40 out of 102 verses in the third Śataka, which are for the most part derived from the *Bilvamangala Kośa-kāṇḍya*, the *Kṛṣṇa-Stotra*, the *Sumangala-Stotra*, or from other unknown works of Bilvamangala, from which the *Bhakti-rasāmṛta*^o and *Ujjvala-nīla mani* cite some verses. We should be able to trace also other verses if we could examine in detail all the works assigned by tradition to Bilvamangala. But these instances are enough to raise the presumption that the nucleus of the second and third Śatakas, which probably arose in later times, was made up by verses culled from other poems ascribed to Bilvamangala, but into its swelling bulk verses of

a similar character by other poets¹ also found their way .

II

In the history of mediaeval Stotra literature the *Kṛṣṇa-karnāmṛta* deservedly holds a high place. It is a remarkable collection (Kośa-kāvya) of erotico-mystic lyrics of considerable devotional fervour on the romantic theme of Kṛṣṇa. This theme must have been a living reality to the poet as well as to his audience. There has been a great deal of mediaeval scholastic interpretation, but no amount of theological subtlety can overlay the artistic and human appeal of the poem. Although made up of detached stanzas, the ardent longing of the poet-devotee for a vision of his deity,

¹ That independent collections of Kṛṣṇaite Stotras were made in later times and ascribed to Bilvamaṅgala is clear from a curious Devanagari Ms which exists in the Bhandarkar Institute collection (no 429 of 1887-91). It consists of 29 folios comprising 379 verses, being a collection of miscellaneous devotional poems similar to those described above (some of the verses being common). The work is called simply Bilvamaṅgala in the colophon, but the authorship is ascribed to 'Śrī-paramahansa parivṛjāk-cūrya-paṇḍita Vopadeva, who was apparently its compiler. The date of the Ms is given as Samvat 1681 (= A D 1625).

² No arguments are advanced here regarding the inferiority of these additional verses contained in the second and third Āśvāsas, on the intrinsic evidence of taste, style and treatment which, though relevant, are at best unsafe guides. It is possible, however, to assert that, with the exception of a few really excellent pieces, they do not come up to the same level of literary quality as one finds in those of the first Āśvāsa. It is also noteworthy that the second and third Āśvāsas of Pāpayallaya Sūri's text are devoid of any kind of unity and have the appearance of haphazard miscellaneous collections, although it must be admitted that a collectanea of Stotra verses need not have the character of a well knit poem. While some of the verses are of distinctly bad taste (ii, 69), some are not Stotras but are benedictory Maṅgala verses (ii, 52, 60 65, 82, 95, 96, 101, 103-105, iii, 50 52, 79, 84, 87 etc.), or verses enjoining ceremonial worship (iii, 97-101), some appear to be stanzas having a refrain of the Samasyā pūraṇa character (ii, 35 42, 87-90, 93, 95, 96), some, composed in the same metre, appear to be a series taken bodily from some unknown poem (ii, 60 63, 76 81), and some can be traced as old verses occurring in anthologies or devotional works.

the wistfulness and pathos of his devotional hope and faith and the evident burst of joy and amazement in the fulfilment of his desire supply an inner unity which weaves them into a perfect whole. In spite of simplicity and directness the poem possesses all the distinctive features of a deliberate work of art. Its undoubted verbal melody and highly sensuous pictorial effect, authenticated by a deep sincerity of ecstatic emotion, make it a finished product of great lyric beauty. And yet these devout utterances do not represent a professional effort, but a born gift, or a gift acquired through worship and aspiration. It is, however, a gift or an enthusiasm, which is in fact an inspiration, a mood of divine madness which draws from visible and familiar things an intuition of elevating joy. It is not the systematic expression of religious ideas but their fusion into a whole in a notable poetical and devotional personality, expressing itself in a novel yet familiar mode of utterance, which makes these spiritual effusions so remarkable. The work, therefore, is not only a noteworthy literary production of great charm, but also an important document of mediaeval Bhakti-devoutness ; and the two aspects can hardly be separated. Like Jayadeva's *Gita-govinda*, which is comparable to it in many respects and which was probably the result of a similar devotional tendency, the poem is one of the best examples of that erotic mysticism which supplies inspiration to most of the mediaeval Vaiṣṇava lyrics in Sanskrit as well as in the vernacular. Devout yet sensuous, it expresses, as Jayadeva's poem does, fervent religious longings in the intimate language of earthly passion, and illustrates finely the use of love-motif in the service of religion. But, while Jayadeva's achievement lies more in the direction of literary form, the charm of Bilvamaṅgala's poem consists

in its harmonious blending of a quasi-amorous and exceedingly human sentiment of devotion with the sheer beauty and music of words. It is no wonder, therefore, that the *-Kṛṣṇa-karnāmṛta*, like the *Gīta-govinda* again, became a rich source of literary inspiration, as well as of religious emotion, in mediaeval India ; for both as a religious and as a literary document, its erotico-mystical attitude, involving a devoutly emotional spiritualisation of sensuous forms and ideas, is personal in ardour, concrete in expression and sincere in appeal.

Not much authentic information is available with regard to the author himself. Pious legends connect him with different localities and different monastic orders, and envelop his personality in a shroud of myth ; but his exact date as well as the sect to which he belonged has not yet been determined. Some legends¹ connect him with Calicut and with the temple of Padmanābha at Trivandrum, while another tradition makes him a pupil of Padmapāda

¹ One such legend is mentioned in some detail by Kṛṣṇadāsa Kavirāja at the commencement of his *Sūranṅa rangadī* commentary, but it is dismissed as a fanciful story (*lalpitā lathā*) by Gopāla Bhatta towards the end of his comment on the first verse of the KK. The legend gives us the romantic story of the infatuation of a South Indian poet and scholar, named Bilva-maṅgala, living on the western bank of the river Kṛṣṇavenvā, for a beautiful and accomplished courtesan named Cintāmanī, living on the eastern bank of the same river, of his frantic crossing of the river on a dark and stormy night by means of a corpse which he mistook for a piece of drifting wood, of his reckless scaling of the walls of her house by means of a suspended snake which he mistook for a trailing creeper, of his being rebuked by the courtesan, who brought him to his senses by saying that such mad devotion was worthy of a much higher object, of his subsequent renunciation and initiation into Samnyāsa by Somagiri, of his journey to Vindāvana in quest of his deity and of his daily experience of divine grace and beatitude during the journey, which he expressed in this poem and which was recorded faithfully by his companions. The story is somewhat vaguely alluded to by

at the Śamkarite monastery at Trichur. Farquhar¹ thinks that Bilvamangala flourished early in the fifteenth century and belonged to the Viṣṇusvāmin sect. As very little is known of this sect, and as Somagiri, who is acknowledged by Bilvamangala himself as his Guru in this poem, was apparently a Giri ascetic of Śamkara's Daśanāmi order, Bilvamangala's affiliation to the Viṣṇusvāmin sect is extremely doubtful; and there is no evidence to support the date assigned. Recently, however, the traditions of three Bilvamangalas have been recorded², which undoubtedly makes the problem still

Pāpayallaya Sūri, he speaks of Cintāmanī as a courtesan whose heart was purified by the grace of the lord of Kākula (i.e. the Śiva who was worshipped at Chicakole), but he shows himself uncertain regarding the exact significance of the word *cintāmanī* itself (in KK 1, 1) for he interprets it also as the name of a Mantra which brought fulfilment to Bilvamangala or as the name of a Yogin who taught him Yoga practices. It is possible that the very word *cintāmanī* in the first verse might have been the starting point of this legend. The legend is also recorded in the *Bhaktamāla*, the *Acta Sanctorum* of mediaeval saints, and has been the source of many a poem and drama in the vernacular. This story of Cintāmanī is given by Seshagiri Sastri in his *Report* (ii, pp 57-58) in a slightly different form, but he refers to the extract from the SR given by Aufrecht in his Bodleian Catalogue, the legend is said to have further added that Bilvamangala, through the grace of the deity, was reborn first as Jayadeva, author of the *Gīta govinda*, and then as Nārāyanatīrtha, author of the less known *Kṛṣṇa līlā taranginī*. The legend is also given in the later *Śṛavanāhlīdinī* commentary of the other Gopāla Bhatta, of which an extract will be found below.

¹ *An Outline of the Religious Literature of India* (Oxford University Press 1920), p. 304.

² *IHQ*, 1931, pp 334-42. Following the Kerala tradition, our Līlāśuka Bilvamangala is distinguished from other Bilvamangalas and assigned to the 9th century A.D. But the second and third Āśvāsas are taken here as genuine, and conclusions are drawn from them regarding Bilvamangala's life and personality.—Kṛṣṇa līlāśuka, who wrote the *Puruṣakīrti* commentary on the *Daiva* grammar (ed. Trivandrum 1905) and belonged probably to the thirteenth century, should be distinguished from our author. In the *Report of the Working of the Peripatetic Party of the Govt. Oriental Mss. Library, Madras, during 1916-19*, p. 38, mention is made of a Prakrit *Śrī cihna-kāvya* in 12 Sargas eulogising the exploits of Kṛṣṇa. The first eight Sargas are

more complicated. The view, referred to by Kṛṣṇadāsa Kavirāja in his comment on KK i, 110 that Līlāśuka refers, by the familiar device of punning, to his parents, Nivī and Dāmodara, appears to be likely; while Īśāna-deva, mentioned in the same verse, may refer in the same way either to god Śiva, or more likely, to some person occupying a reverential position in relation to the author.

'We have already indicated elsewhere' that the original inspiration of these devotional poems comes undoubtedly from such store-house of romantic Kṛṣṇa-legends as the *Śrīmad-bhāgavata* and other Kṛṣṇaite Purāṇas of a similar character. The importance of *Kṛṣṇa-karṇāmṛta* in Bengal Vaiṣṇavism is explained by the legend, narrated by Kṛṣṇadāsa Kavirāja², of Caitanya's discovery of this work during his South Indian pilgrimage. We are told by this Bengali biographer, who wrote within one century of his passing away, that Caitanya was so struck by its high devotional value that he brought back the work with him, and like Jayadeva's *Gīta-govinda*, it became the source of emotional religious experience of himself and his disciples. Of its influence on the emotionalism of the Bengal faith there can be no doubt. It must have inspired Prabodhānanda, Rūpa,

composed by Kṛṣṇa līlāśuka, illustrating concurrently the rules of Vararuci's *Prākṛita prakāśa*, the remaining Sargas are the production of his pupil and commentator Durgāprasāda yati, illustrating similarly the rules of Trivikrama's Prakṛit grammar. Apparently it is the work of the later grammarian Kṛṣṇa līlāśuka mentioned above. It refers to Bilvamangala as Kodanda-mangala, thus confirming the South Indian tradition that our Bilvamangala was a native of Tamil or Malayalam country where Kodanda is used as a synonym for Bilva.

¹ Introduction to the *Padyāvalī* (ed S. K. De, Dacca 1934), p. cvi; S. K. De, Pre-caitanya Vaiṣṇavism in Bengal in *Festschrift Moriz Winternitz* (Leipzig 1933), pp. 197-98.

² See above p. 111. *Caitanya caritāmṛta*, Madhya 19, 304f.

Raghunātha and others in the writing of similar Stotras ; it was acknowledged and cited as authoritative in the Rasa-śāstra of Caitanyaism ; it was adapted into Bengali verse by Yadunandana-dāsa¹ ; and, as in the case of Jayadeva's poem, several commentaries on it were composed by the Vaiṣnavas of the Bengal school.

III

Of the Bengal commentaries the earliest appears to have been the *Kṛṣṇa-vallabhā* of Gopāla Bhaṭṭa, son of Harivaṃśa Bhaṭṭa and grandson of Nṛsiṃha of the Drāvida country. Although a very late and not always a reliable work, the Bengali *Bhakti-ratnākara* of Narahari Cakravartin refers to this commentary when it states² that Gopāla Bhaṭṭa composed a Tīppaṇī on the KK, which was a source of great delight to the Vaiṣnavas ; while Manohara-dāsa, another Vaiṣnava of the Caitanya sect, in his Bengali *Anurāga-vallī* quotes and comments on the two Mangala-ślokas of Gopāla Bhaṭṭa's commentary and declares his authorship of the same.³

But this is not the only work of an exegetic kind that Gopāla Bhaṭṭa appears to have written. That he

¹ See above p x, footnote 5.

² करिलेन कृष्णकर्णामृतेर टिप्पणी । वैष्णवेर परमानन्द याहा शुनि ॥

The work belongs to the first half of the 18th century (see below)

³ श्रीभट्टगोसानि कर्णामृतेर टीका कैल । अशेष विशेष व्याख्या ताहाते लिखिल ॥
याहार दर्शने भक्तपण्डिते चमत्कार । रसपरिपाटी याते सिद्धान्तेर सार ॥
से टीकार मङ्गलाचरण दुइ श्लोक । लिखियाछे याहा देखि शुनि सर्वलोक ॥
आपना पासरे रहे चकित हइया । पुलकादि अश्रु वहे मुख बुक वाजा ॥

तथा हि श्लोकौ—चडाचुम्बित etc (ed. Amrita Bazar Patrika Office, Calcutta 1898, pp. 11-12) The *Anurāga-vallī* was completed at Vindāvana in Śaka 1618 (=1696 A D). But both these works give a different genealogy of Gopāla Bhaṭṭa.

3 The opening and concluding verses occur, in the form stated, in the India Office Mss and in the Mss noticed by Mitra (in the other catalogues the details are not found). They occur also in the two complete Mss (no. 705 of 1891-95 and no. 207 of Viśrāmbāg 1) of the Bhandarkar Institute collection, in Ms no. 244 of Viśrāmbāg 1 of the same collection, the beginning is missing, but the concluding verse, śrīmad-drāvīda^o, is found, and in the fragmentary Ms no. 453 of 1887-91, we have the second opening verse as cited above, but the Ms breaks off on fol 6. In all the Mss mentioned above (wherever they are complete) the colophon reads *harivamśa bhāṭṭaika-caṇaśaṇaśaṇa gopāla-bhāṭṭa-kṛtā rasa-mañjarī-tīkā rasika-rañjanī samāptā* (v. 1 *tāta-harivamśa^o, harivamsaika-bhāṭṭa^o*, some Mss omit *rasa-mañjarī-tīkā* and read *tīkā* after *rasika-rañjanī*). This colophon is strikingly similar in wording to those in Gopāla Bhaṭṭa's *Kāla kaumudī* (see below) and in our Mss GA and GB of the *Kṛṣṇa-vallabhā* described below. All these Mss of *Rasika rañjanī* are in Devanagari characters. The commentary is not extensive, being rather a series of running glosses, and there is hardly any direct quotation or reference, except once to the *Kāvya-prakāśa*.

might have been composed, if the author is identical with the Gopāla Bhaṭṭa of the Caitanya sect, before Gopāla Bhaṭṭa joined the sect; and we do not find in it any reference to or citation from the treatises on the *Rasa-sāstra* of the Bengal school, as we do in his *Kṛṣṇa-vallabhā*. Its *Ālamkārika* point of view does not seem to have been coloured by any Vaiṣṇava prepossession. The *Kāvya-mālā* edition (Gucchaka iii, p. 111 footnote) of Rudra's *Śṛṅgāra-tīlaka* mentions another incomplete commentary on Rudra's work by Gopāla Bhaṭṭa, which is entitled *Rasa-taranginī*, but no details about the work or the author are given and no other manuscript of this work is known to exist.¹

The accounts we possess of Gopāla Bhaṭṭa in the orthodox records of the Bengal sect are meagre and somewhat conflicting. They do not also agree with the accounts given of himself by Gopāla Bhaṭṭa in his two commentaries mentioned above. We learn from the orthodox records that he was one of the six authoritative Gosvāmins of Bengal Vaiṣṇavism², men of great learning and piety, who were (with the exception of Jīva Gosvāmin the youngest) immediate disciples of Caitanya and who at his direction settled down at Vṛndāvana to the celebrate life of ascetic devotees and to the producing in Sanskrit of the entire body of the poetical, ritualistic, theological and philosophical literature of the sect.³ Gopāla Bhaṭṭa

¹ The Lauhitya Bhaṭṭa Gopāla, who wrote the *Sāhitya-cūḍāmaṇi* commentary (ed. Trivandrum 1926 30) on Mammaṭa's *Kāvya-prakāśa*, is probably a different person. See *Sanskrit Poetics* i, p. 186.

² *Caitanya-caritāmṛta*, Ādi 1, 36. Other references to Gopāla Bhaṭṭa in this work are Ādi 1, 37 (referred to as one of the Śikṣā gurus of Kṛṣṇadāsa himself), xi, 4, x, 105, Madhya xviii, 49.

³ For a brief account of the six Gosvāmins and their work, as well as on the Caitanya movement generally, see our Introduction to the *Padyāvalī*, especially at pp xxxix liii. The following corrections should be made in the

is described, however, not as a native of Bengal, like his compeers, but as having come from Southern India. Practically nothing is recorded of him by Kṛṣṇadāsa Kavirāja who must have known him quite well at Vṛndāvana. Narahari Cakravartin, who explains this extraordinary silence as due to an express prohibition, befitting his Vaiṣṇava humility, by Gopāla Bhatta himself¹, undertakes to remedy this deficiency in his *Bhakti-ratnākara*², which was written about the first half of the 18th century. The tradition recorded by Narahari states that Gopāla Bhatta was the son of a learned Brahman of the South, named Venkata Bhatta³. He became a pupil of Prabodhānanda⁴, who is said to have been a brother of

Introduction p xi, l 8, read *Bhāgavata* for *Gītā*, p xvii, l 11, read 1486 for 1485, p xxii, l 2, read 1510 for 1509, p xxix, l 18, read 1440 for 1430 and 1518 for 1517, p xlv, l 17, after the word Mukunda insert the following words "had a son named Kumāra Kumāra", which have been unfortunately dropped in printing, p cx, l 19, read Śaka for Samvat, p cxī, read 74 for 84, and 2370 for 2368

¹ श्रीगोपालभट्ट हृष्ट हैया आज्ञा दिल । ग्रन्थे निज प्रसङ्ग वर्णिते निषेधिल ॥
केन निषेधिल इहा के बुझिते पारे । निरन्तर अतिदीन माने आपनारे ॥

² ed. Radharaman Press, Berhampore-Murshidabad 1926, ch 1, pp 6 16

³ There is no evidence to support the identification proposed (Ramanarayan Vidyaratna in his introd. to the Murshidabad ed of the *Harī bhakti-vilāsa*, Dinesh Chandra Sen, *Vaiṣṇava Literature of Bengal*, Calcutta University 1917, p 57) of this Venkata Bhatta with Venkatanātha of Velagundi, whom Dharmarājadhvarin mentions as his Guru in his *Vedānta-paribhāṣā*. Gopāla Bhatta's native place is sometimes given as Bhattamāri, but authority for this supposition is not known. In Kṛṣṇadāsa Kavirāja's account of Caitanya's Southern pilgrimage, Bhattamāri appears to occur not as the name of a place but as the name of a gang of false Brahman ascetics (Mādhya 1, 112, ix, 224 f, 231 330 etc), whom Caitanya met at the Mallāra land (Malabar).

⁴ Dinesh Chandra Sen identifies him, without any justification, with the Vedāntic scholar Prakāśānanda whom Caitanya met at Benares. There is also no evidence for the tradition (Jadunath Sarkar, *Caitanya's Life and Teachings*, 2nd Ed, Calcutta 1922, p xiii) that Caitanya changed the name of Prakāśānanda into Prabodhānanda. This Prakāśānanda is alleged to be the well known author of the *Vedānta-siddhānta muktāvalī* (ed A Venis, Benares 1898, 2nd Ed 1922), but there is no definite evidence to identify

Venkata and an accomplished scholar in Sanskrit. In his *Hari-bhakti-vilāsa* Gopāla Bhaṭṭa is silent regarding his parentage, but informs us in one of its opening verses that he was a pupil of Prabodhānanda, who was dear to Caitanya¹. No mention however, is made here of the alleged relationship to Prabodhānanda. This Prabodhānanda is said to have become a disciple of Caitanya and written in Sanskrit, among other works, *Caitanya-candrāmṛta*² which in itself would lend support

him with Prabodhānanda. In this work Prakāśānanda is described in the colophon as the pupil of Paramahansa Parivrajakācārya Jñānānanda. The conversion of Prakāśānanda is given as a proof of Caitanya's successful missionary effort, but even from this point of view the alleged conversion, judging from Kṛṣṇadāsa's singular account, did not prove very effective in the city of Benares, where the abandon of Bhakti hardly made much impression. Caitanya himself is said to have regretted that his sentimental wares did not sell at Kāśī (काशीते वेचिते अमि आइलाम भावकालि ॥ काशीते ग्राहक नाहि वस्तु ना विक्राय ।) Kṛṣṇadāsa, Madhya xxv, 161cd 162ab) The fact of the conversion is rendered suspicious by the ostentatious, but somewhat vague, description of Kṛṣṇadāsa Kavirāja, as well as by the denunciation in a fairly immoderate language of Prakāśānanda, put more than once in the mouth of Caitanya himself, by Vindāvana-dāsa (Madhya iii and xx) who, however, does not speak of any conversion of Prakāśānanda by Caitanya at Benares. The biographers are scarcely amiable to this Vedāntic scholar and appear to assume an extraordinary unvaiṣṇava attitude to an alleged Vaiṣṇava convert. The story of Prakāśānanda is not mentioned by Murārī Gupta nor by Kavikarnapūra in his two works

¹ The expression employed is *bhagavat priya*, of which the commentary gives alternative explanations as a Bahuvrīhi and as a Tatpuruṣa compound. The latter sense would imply that Prabodhānanda was a disciple of Caitanya, and Gopāla Bhaṭṭa would become, not a direct disciple, but the disciple of a disciple of Caitanya

² Printed by the Radharaman Press, Berhampore Murshidabad 1926, in Bengali characters, with the Sanskrit *Rasikāśvādinī* commentary of Ānandīn and a Bengali prose translation. See Eggeling, *op cit* vii, p. 1504, no 3963/1183a, where a manuscript of this work is noticed (143 verses, the name of the author given as Sarasvatī Gosvāmin), also *Descriptive Catalogue* of the Calcutta Sanskrit College Library, vol x, no. 38, p 48 (144 verses, the name of the author given as Purodhānanda Sarasvatī Gosvāmin) and no 111, p 135 (141 verses), the texts in the cited extracts do not exactly correspond. Also Mss noticed in Mitra, *Notices*, ix, p. 246, no. 3167 (284 ślokaḥ ?), H. P. Shastri,

to the fact of his conversion¹, *Samgīta-mādhava*² which gives a treatment of the Vrndāvana-līlā of Rādhā and Kṛṣṇa after the manner of Jayadeva, as well as

Notices, 2nd Series, p 53, no 65 (277 ślokas?) Kathavate, *Report 1891-95*, p 20, nos 189-95 (Bengali characters), *Descriptive Catalogue* of the Vāṅmīya Sāhitya Paṇṣad, p 223 (6 Mss, one with the commentary of Ānandin) etc. The printed text contains 143 devotional verses in various metres distributed over 12 Vibhāgas. The verses are panegyrics of Caitanya, and the names of the Vibhāgas (e g Stuti, Pranāma Āśīrvāda, Avatāra, Mahīman etc) indicate their content. The verse 38 suggests that the author must have seen Caitanya and must have been in close contact with him. This is one of the early works which explicitly inculcate Caitanya worship, to which the Gosvāmīns, however, do not appear to have lent any direct theoretical support. See S. K. De, Caitanya-worship as a Cult in *Indian Culture* vol 1, pp 173-189, at p 183. The theory that all the Ganas of Kṛṣṇa became incarnated at Navadvīpa along with Caitanya (such as is described in Kavīkarnapūra's *Gaurā-gaṇoddeśa dīpikā*) is mentioned in verse 118, as well as the belief that Caitanya was an incarnation of both Kṛṣṇa and Rādhā (verse 13). The commentator Ānandin describes himself as the Śiṣya of Nṛsiṃha. There are quotations in the commentary from Sanātana's *Bhāgavatāmṛta*, Rūpa's *Lalīta-mādhava* and Raghunātha dāsa's *Caitanyāśloka*, as well as anonymous references to the other works of the Gosvāmīns.

¹ The Bengali biographies of Caitanya, however, preserve no record of Prabodhānanda and his connexion with Caitanya and the sect, he is mentioned only in such later works as the *Anuśāṅga vallī* and the *Bhakti-ratnākara*. The omission is perhaps due to Prabodhānanda's alleged defection from the orthodox views of the Gosvāmīns. In verse 132 he refers to Caitanya as Gaurānāgara vara, apparently subscribing to the Nāgara bhāva doctrine of Narahara Sarakāra and Locanadāsa, which hardly found favour with the orthodox circles.

² Printed from the Bhaktiprabhā Office, Hughli 1936, in Bengali characters, with a Bengali verse-translation, also Dacca Univ Ms no 1402 in Bengali script, folios 17. It is a Sanskrit Kāvya in 15 Sargas on the Līlā of Kṛṣṇa and Rādhā, apparently named and composed in imitation of Jayadeva's poem and containing songs in the same strain. One of the opening (no 6) and one of the concluding (no 138) verses pay homage to Caitanya as Gaura and Sacīnandana respectively. The 16th Sarga of the printed text really consists of four extra Namaskṛiyā verses. These verses are added after the colophon of the 15th Sarga by the Dacca University Ms, but it does not take them as forming an extra canto, and there is no formal colophon after them naming a 16th Sarga. The Dacca University Ms contains a total of 141 verse, excluding songs which are separately numbered.

*Vṛndāvana-mahimāmṛta*¹ in several Śatakas which, opening with a Namaskriyā to Caitanya, describes with elaborate devotional fancy the glories of Vṛndāvana as the abode of Kṛṣṇa². Narahari also speaks of a tradition which

¹ This work is said to have been composed in one hundred Śatakas, of which sixteen Śatakas have so far been recovered, and published in Bengali characters at Vṛndāvana (1933 37) by Harendra Kumar Chakravartī (alias Haridās Bābājī), Nagendranath Lahiri, Dinesh Chandra Das and others, with a Bengali prose translation. Some of the Śatakas, however, contain more than one hundred verses. A Devanagari Ms of this work is noticed in Kathavate, *Report 1891 95*, p 38, no 577. It is ascribed to Prabodhānanda Sarasvatī, there is no mention of the number of the Śatakas contained, but as the Ms has only 11 folios with 11 lines on a page, it is not likely that it contained too many Śatakas. A *Vṛndāvana śataka* (edited in Haerberlin's *Kāvya samgraha*, 1847, p 430f, reprinted in Jivānanda Vidyāsūgara's *Kāvya-samgraha*, Pt II, 3rd Ed. Calcutta 1888, pp. 333 384, 126 verses) is often ascribed to Prabodhānanda. But the name of the author is missing in the printed text, both in the body of the book and in the colophon. There are, however, two opening verses (nos 2 and 3) which contain references to Caitanya, and the work must have been written by a Bengal Vaiṣṇava. In most of the catalogues and reports where Mss of *Vṛndāvana śataka* are noticed, it is assigned to Prabodhānanda Sarasvatī, as in Mitra, *Notices* vi, p 188, no 2122, in Peterson, *Third Report*, p 396, no 351, in the *Descriptive Catalogue* of the Vāṅgīya Sāhitya Paṇṣad Mss, p. 205, no 121/272, but no name of the author is found in Mss noticed in Stein, *op cit*, p 74, no 816 and in Bhandarkar *Report 1887 91*, p 32, no 468. If it is a genuine work of Prabodhānanda, it may have formed a part of the bigger *Vṛndāvana mahimāmṛta*, but the parts of the latter work, which have so far been published, do not contain this series of verses.

² A work called *Fiveka śataka* (in 180 Sanskrit 'ślokaś') on dispassion or indifference to wordly attractions, is ascribed to Prabodhānanda Sarasvatī in Mitra, *Notices*, vii, p 261, no 2510. A Sanskrit commentary on the *Gopāla tīpanī* Upaniṣad by Paramahansa Parivṛājakācārya Śrī-Prabodha Sarasvatī mentioned in the *Descriptive Catalogue* of Calcutta Sanskrit College Library (vol x, pp 158 59), may be by our Prabodhānanda. — Another Sanskrit work, named *Rādhā-śaśa-sudhānīdhī*, is also sometimes ascribed to Prabodhānanda. It is a Stotra-Kāvya; it has been printed in Bengali characters, in two parts from the Bhaktiprabhā Office, Hugh 1924, 1935, with Bengali translation, commentary etc. It consists of 272 verses in various metres, devoted to the glorification of Rādhā in the erotic strain, and indicates without doubt the influence of Bilvamaṅgala. The first and the last verse of the printed text pay homage to Caitanya, but the genuineness of these verses as well as the authorship of the work is not beyond doubt. The printed text, which attributes the work to Prabodhānanda, does not agree with that of the Mss of this work noticed in different catalogues of Sanskrit manuscripts in one very important particular,

identifies Venkata Bhatta, who is alleged to have been Gopāla's father, with the Venkata Bhatta, a Śrīvaiṣṇava, who invited Caitanya to his house near Śrīrangam on the Kaveri during Caitanya's South Indian pilgrimage. But in Kṛṣṇadāsa Kavirāja's account (Madhya ix. 82-166) of Caitanya's stay at Venkata's house for four months there is no mention of Gopāla Bhatta and no definite data for the proposed identification. Narahari himself alludes to the doubt expressed by some on the matter ; but as the account is either missing or given in variant forms in the other biographies of Caitanya', its trustworthiness has not been proved. On the other hand, Gopāla Bhatta,

viz, the work is uniformly ascribed in the Mss to Hitaharivamśa, son of Vyāsa, e.g., in Eggeling, *op cit* vii, p 1464-5, p no 3884/146 (Rīdhā sudhānidhī), Aufrecht, Bodleian Catalogue, cited above, 131, no 239, Haraprasad Shastri, *Notices*, 2nd Series, i, p 381, no. 378, also *Descriptive Catalogue*, vii, Kavya, p 230, no 5276/11267, Devī Prasad, *Catalogue of Sanskrit Mss existing in the Oudh Province for the year 1888*, Allahabad, 1890, no 238, but in Kathavate, *Report 1891-95*, p 37, no. 558 (Rādhā sudhānidhī), the author's name is missing. From the extracts quoted by Eggeling, Aufrecht and Haraprasad Shastri, it appears that the first and the last verse of the printed text, eulogising Caitanya, are omitted in the Mss which they notice. The total number of verses in the India Office Ms is 170, it is increased to 270 and 272 in the Bodleian Ms and the printed text respectively, while the number is 357(?) in one of the Mss noticed by Shastri. It seems, therefore, that here we have is a case of wrong ascription or appropriation by the Caitanya sect of a work, composed by Hitaharivamśa of the Rīdhā-vallabhī sect, originally the work appears to have been much smaller in extent but was subsequently enlarged by additional stotra verses.

¹ Kavikarnapūra in his Sanskrit *Caitanya-caritāmṛta* (ed. Radharaman Press, Berhampore-Murshidabad 1885, in Bengali characters) xiii, 4, states that Caitanya spent four months in the house of Trimalla Bhatta at Śrīrangam, but does not mention Venkata or Gopāla Bhatta. Nor is this incident referred to in his Sanskrit drama, *Caitanya-candradaya*. Murāri Gupta in his Sanskrit *Caitanya-caritāmṛta* (ed. Amrita Bazar Patrika Office, Calcutta, in Bengali characters, 2nd Ed 1911) iii. 15 14-16 mentions the hospitality of Trimalla (and not Venkata) during the rainy season, while Gopāla, a young lad already turned into a Bhakta by the touch of Caitanya, is described as the son of Trimalla. Kṛṣṇadāsa Kavirāja mentions separately (at Madhya i, 108 110 and ix, 82 166) the hospitality of Trimalla and of Venkata, at Śrīrangam on the Kaveri, respectively for six and four months, both of them are described as

author of the *Kṛṣṇa-vallabhā* commentary on the KK, tells us in one of its concluding verses that he comes from the Drāvīda country but that the names of his father and grandfather are respectively Harivamśa Bhaṭṭa and Nṛsiṃha. It is remarkable that this self-description is repeated in Gopāla Bhaṭṭa's *Rasika-rañjanī* and *Kāla-kaumudī*, but is not found in the *Harī-bhakti-vilāsa* and the doubtful *Sat-kriyā-sāra dīpikā*, both of which works are directly associated with the Chaitanya sect. The omission in the last two works can hardly be explained by the presumption that when Gopāla Bhaṭṭa composed them, he had changed his Āśrama and could not very well refer to his lineage; for his *Kṛṣṇa-vallabhā*, which contains a similar reference, quotes directly from Rūpa Gosvāmī's works and therefore could not have been written very early, while his other Vaiṣṇava ritualistic work, *Kāla kaumudī*, which might have been written to supplement the *Harī-bhakti-vilāsa*, contains the reference. The conclusion is evident that either the conflicting accounts regarding parentage and personal details given in the somewhat late orthodox records of Bengal Vaiṣṇavism are based on unreliable

Śrīvaiṣṇavas, but their connexion is not stated, nor is Gopāla Bhaṭṭa mentioned at all. Narabharī, however, attempts to reconcile the difficulty by making Trimalla, as well as Prabodhānanda, a brother of Venkaṭa Bhaṭṭa. The other biographies make no reference to the episode. Manohara-dāsa in his *Anurāga vallī* (pp 7, 13 14) accepts this view, believing that Trimalla was the eldest and Prabodhānanda the youngest of the three brothers. In his opinion, Gopāla was already a grown up youngman at the time of Caitanya's visit, Caitanya commanded him to stay at home and tend his father and uncle, and directed him to join Rūpa and Sanātana (whom, of course, Caitanya had not yet met) later at Vṛndāvana. Kṛṣṇadāsa Kavīrāja himself acknowledges that his account of Caitanya's South Indian pilgrimage is not based upon direct knowledge but is written upon hearsay evidence—which fact takes away much of the value of his statements. None of Caitanya's well known disciples, as a matter of fact, accompanied him in his South Indian pilgrimage, one can, therefore, explain the conflicting accounts, as well as omissions in the biographies, none of which was written during his life time.

heresay, or the two Gopāla Bhattas were different persons. If the latter alternative is accepted, then one of them was the author of the *Rasika-rañjanī*, the *Kṛṣṇa-vallabhā* and the *Kāla-Kaumudī*; he was, in spite of different lineage, subsequently appropriated or mistakenly identified with the Gopāla Bhatta of the Caitanya sect, the author of the *Harī-bhakti-vilāsa*, the confusion, if it is a confusion, arising from the fact that both of them belonged to Drāvida. Unfortunately our data are insufficient for a definite conclusion. We have, no doubt, the attribution of the *Kṛṣṇa-vallabhā* to the author of the *Harī-bhakti-vilāsa* by the *Bhakti-ratnākara* and the *Anurāga-vallī*; but the authority, if not the authenticity, of both these late Bengali works may very well be doubted, and there is no other direct and independent evidence to decide the question conclusively¹. There are, however, certain facts which should be mentioned in favour of the identity. From internal evidence the *Kṛṣṇa-vallabhā*, as we shall see presently, appears to be the work of a Vaiṣṇava of the Bengal school, and it quotes directly (in both cases citing by the title of the work) from the two important Rasa-treatises of Rūpa Gosvāmin, which were held in the highest esteem by the Caitanya sect. The text of this commentary also follows the Bengal recension of the KK; and it is remarkable that although he describes himself as a Drāvida Brahman, Gopāla Bhatta does not accept the South Indian text. Against these arguments, however, the somewhat curious fact may be urged that Kṛṣṇadāsa Kavirāja, in spite of his homage to Gopāla

¹ The question is further complicated by the fact that another Gopāla Bhatta, also apparently of Bengal, wrote a *Śṛavanāhlādini* commentary on the KK, for a description of which see below. But this Gopāla Bhatta is probably a different writer, although almost all the arguments apply equally to him,

Bhaṭṭa as one of his Śikṣā-gurus, does not anywhere refer to Gopāla Bhaṭṭa's commentary; nor in his own commentary on the KK does he follow the *Kṛṣṇa-vallabhā*, but he accepts and expands the *Subodhanī* of Caitanyadāsa.

It is sometimes stated¹ that Gopāla Bhaṭṭa was already thirty years old when Caitanya paid his alleged visit, but exactly how and when Gopāla was admitted into discipleship is uncertain. All that we are told is that he lived, in company with Rūpa, Sanātana and others, in the holy city of Kṛṣṇa (Vṛndāvana), a celebrato life of laborious scholarship and great piety till his death, which must have occurred at a fairly old age. It may be that he came to Caitanya during the years of Caitanya's permanent residence at Puri, but of this there is no record. At Caitanya's direction he is said to have joined Rūpa and Sanātana at Vṛndāvana², where Bengal Vaiṣṇavism had set up a religious colony. The later Vaisnava records inform us that when Śrīnivāsa Ācārya came to Vṛndāvana he found Rūpa and Sanātana dead, but Gopāla Bhaṭṭa and Jīva Gosvāmin were still living. He became a disciple of Gopāla Bhaṭṭa, studied the Vaiṣṇava Śāstra with him and Jīva Gosvāmin, and received the title of Ācārya from the latter.

¹ Jagadbandhu Bhadra, Introd. to his edition of *Gaura-pada-taranginī* (1st ed) p 27 Murāri Gupta's reference, however, suggests that Gopāla was then probably in his boyhood Narahari appears to agree but says that Gopāla Bhaṭṭa went straight to Vṛndāvana in due time at Caitanya's command.

² The testimony of the *Bhakti-ratnāra*, writing a century and a half after the event, is uncertain on this point. In one place it says that Gopāla Bhaṭṭa was already at Vṛndāvana when Rūpa and Sanātana reached the place. But, again, it informs us लिखितेन पत्रीते श्रीरूपसनातन । गोपालभट्टे वृन्दावन आगमन ॥, meaning that they were already at Vṛndāvana when Gopāla Bhaṭṭa arrived.

The commentary *Kṛṣṇa-vallabhā* on the KK, which is printed here, contains no Namaskriyā to Caitanya, but this alone is no ground for doubting the identity of its author with the Gopāla Bhatta who was a disciple of Caitanya and one of the six Vṛndāvana Gosvāmins of Bengal Vaiṣṇavism. The two Dūta-kāvyas (*Hamsa-dūta* and *Uddhava-saṁdeśa*) of Rūpa Gosvāmin, as well as his *Padāyvalī* and *Dāna-keli-kārmudī*, do not also contain any Namaskriyā to Caitanya. There is nothing in this commentary of Gopāla Bhatta which does not subscribe to the tenets of Caitanyaism ; on the contrary, it refers at the very commencement to the characteristic doctrine of the Bengal school that Kṛṣṇa is not an Avatāra but the supreme deity himself. It also believes in the other important doctrine of the Bengal school that the deity possesses a supersensuous and blissful form, which is adolescent (*krīṣṇa*) and quasi-human (*narākṛti*) and which is the highest object of adoration. With very minor modifications it comments upon the Bengal recension of the KK, which is accepted by the Bengal sect, to the exclusion of the South Indian. As the commentary quotes directly from the *Bhakti-rasāmṛta-sindhu* and *Ujjvala nīlamanī* of Rūpa Gosvāmin, the former of which work is dated expressly in Śaka 1463 (=1541 A.D.), it could not have been composed before this date¹.

Gopāla Bhatta's most important and laborious contribution, however, to the theological literature of the Bengal school is his *Harī-bhakti-vilāsa*, also called *Bhagavad-bhakti-vilāsa*². On this work there is a Sanskrit

¹ It also cites (on KK verse 10) from the second Act of the drama, *Jagannātha-vallabha* (ed. Berhampore Murshidabad 1921, in Bengali characters) composed by Rāmānanda Rāya, who was an official under Gajapati Pratāparudra of Orissa and a contemporary and associate of Caitanya.

² Ed Radharaman Press, Berhampore-Murshidabad, 2nd Edition in 2 vols, 1889, 1891, in Bengali characters, with the Dīgdarśanī commentary

commentary, called the *Digdarśanī* which is attributed to Sanātana Gosvāmin. The story of its origin, as given in the *Bhakti-ratnākara*¹ states that the idea of composing a Vaiṣṇava Smṛti in Sanskrit originated in the mind of Gopāla Bhaṭṭa, but the work was actually composed by Sanātana in Gopāla's name. As the statements of the *Bhakti-ratnākara*, an admittedly late work of the 18th century, are not beyond doubt, the extraordinary reverence paid to Sanātana's wide scholarship in the Vaiṣṇava Śāstra may be held responsible for this attribution. But Sanātana's authorship of both the text and its commentary is also recorded by no less an authority than his nephew and associate Jīva in the list he gives of Sanātana's work at the end of the (*Laghu*-) *Vaiṣṇava-*

attributed to Sanātana Gosvāmin (who mentions Raghunātha-dāsa, but refrains from speaking of himself in his comment on 1, 2). There is no authentic evidence to show that *Harī bhakti*^o and *Bhagavad bhakti*^o are names of two different works. The date of its composition is not known. Haraprasad Shastri in the Preface (p xvii) to his *Catalogue of Palmleaf and Selected Paper Mss in the Nepal Durbar* (Calcutta 1905) states that this work was composed in 1562 A.D., but the source of his information is not stated. As the work is quoted by name in *Bhakti-rasāmṛta-sindhu* (ad 1 2 40) it was apparently composed before 1541 A.D. — Some other works appear to be wrongly attributed to Gopāla Bhaṭṭa. Thus, a nameless Sanskrit work, noticed by Eggeling (*op cit*, vii, p 1470, no 3897-99/1184d-f), is ascribed by its colophon to Gopāla Bhaṭṭa. It is written in prose and verse and consists of four chapters, the descriptive titles of which will indicate their respective themes (i) Vasana-caurya-keli (ii) Bhīra-khanda (iii) Pāra khanda and (iv) Dāna khanda, on the different aspects of Kṛṣṇa's sports. From the passages quoted by Eggeling it appears that this work is identical with *Rūdhā premāmṛta* (ed in Bengali characters, Radharaman Press, Berhampore Murshidabad 1929, the name of the author being given here as one Mohinīmohana Lihidi Vidyālamkāra of the village Malatigā¹), the authorship of which is sometimes ascribed to Caitanya himself. This work is also known as *Gopāla caritra* (Ms in Mitra, *Notices*, ii, no 736, p. 149, also see iii, no. 1118, p 77). Two verses of it are found in Rūpa Gosvāmin's *Padyāvalī* and assigned to Manohara. See notes to our ed. of the *Padyāvalī*, p 216, and *IHQ*, 1934, pp 314-15, on the question of the authorship of this work.

1 कश्चित् वैष्णवस्मृतिरैव सद्गमने । सनातन गोस्वामी जानित्वा सेह ज्ञाणे ॥

गोपालेर नामे श्रीगोस्वामी सनातन । करिल श्रीहरिभक्तिविलास वर्णन ॥

tosanī commentary on the *Śrīmad-bhāgavata*. This is also confirmed by Kṛṣṇadāsa Kavirāja, a disciple of the six Gosvāmīns at Vṛndāvana, who makes Caitanya teach (Madhya xxiv) a rapid summary of the *Harī-bhakti-vilāsa* to Sanātana with an express command to write a Vaiṣṇava Smṛti on the basis of the outlines taught. Moreover, Kṛṣṇadāsa expressly attributes this work to Sanātana in two passages (Madhya i, 35 ; Antya iv, 221). These testimonies cannot indeed be lightly set aside, but in the work itself there is a distinct reference not to Sanātana's but to Gopāla Bhaṭṭa's authorship. The second opening verse¹ states that Gopāla Bhaṭṭa, a disciple of Prabodhānanda, who is dear to Caitanya, is compiling the *Bhakti-vilāsa* for the satisfaction of Raghunātha-dāsa, Rūpa and Sanātana. In order to obviate this conflict, it has been presumed that Sanātana originally wrote a brief outline of the work, which Gopāla Bhaṭṭa elaborated with copious illustrations'. But for this presumption there is no evidence. That Sanātana had, besides writing its commentary, a direct connexion with the text, appears to be highly probable ; at the same time, Gopāla Bhaṭṭa's authorship, expressly stated in it, cannot be easily dismissed. It is undisputed that Sanātana, with his equally able brother Rūpa, was the centre of inspira-

¹ *bhakter vilāsaṃś cinute prabodhānandasya śiṣyo bhagavat priyasya /*
gopāla-bhaṭṭo raghunātha dāsaṃ saṃtosayan rūpa sanātana ca ||

² This appears to be the view of Manohara-dāsa, who was the disciple of a descendant of Gopāla Bhaṭṭa's disciple Śrīnivāsācārya, and completed his work in 1696 A. D. at Vṛndāvana. He believes, in his *Anurāga vallī* (pp 8 9), that Sanātana wrote the work itself, but Gopāla Bhaṭṭa was responsible for the illustrations called from the various Purāṇas (श्रीसनातन गोसाजि ग्रन्थ करिल । सर्वत्र आभोग भट्ट गोसाजिर दिल ॥ . ...श्रीरूप सनातन रघुनाथ दास । इहा सवाय सुख दिते हरिभक्तिर विलास ॥ संग्रह करिल श्रीभागवतप्रधान । सर्व-पुराणेन वाक्य करिया सन्धान ॥) Both *Anurāga vallī* and *Bhakti ratnāhara* belong to the Śākhā of Śrīnivāsācārya, who is claimed to have been disciple of Gopāla Bhaṭṭa. If Gopāla was the author they would hardly conceal the fact.

tion of the Bengal Vaiṣṇava group at Vṛndāvana ; Gopāla Bhaṭṭa, as well as Raghunātha-dāsa and others, makes free acknowledgment of the fact. If, therefore, Gopāla is presumed to have merely elaborated a previous work of Sanātana, it is extremely unlikely that he should have failed to acknowledge this basis of his labours and appropriated the work to himself, especially as he actually mentions Sanātana in the verse cited above.¹ It seems probable, therefore, that Gopāla Bhaṭṭa, as stated in the work itself, was the actual author of the *Harī-bhakti-vlāsa*, but the attribution to Sanātana might have arisen from some kind of close collaboration between this doyen of the Vaiṣṇava Śāstra and Gopāla Bhaṭṭa in making this voluminous compilation². Mutual help, encouragement

¹ Jīva Gosvāmin, for instance, does not fail to acknowledge that his *Ṣaṭ-saṃdarbha* is based upon an outline prepared by the Dākṣiṇātya Bhaṭṭa, by which reference he is supposed to mean Gopāla Bhaṭṭa himself

² Dinesh Chandra Sen (*Vaiṣṇava Literature of Bengal*, Calcutta University 1917, p 37-38, *Caitanya and his Age*, Calcutta University 1922, p. 290, followed by Kennedy, *Caitanya Movement*, Oxford University Press 1925, p 137) makes an ingenious but hardly convincing suggestion that Sanātana's name was not officially associated with the work, because his defection from Hinduism to Islam before becoming a Vaiṣṇava had created a prejudice and stood in the way of the acceptance of this ritualistic work. If this were so, it is unintelligible why the alleged prejudice did not stand in the way of Sanātana's name being associated officially with the works of Rūpa, Jīva, Kṛṣṇadāsa Kavirāja and others, or of his own *Bhāṅgavatāmṛta* and *Vaiṣṇava toṣaṇī* being accepted as authoritative. As a matter of fact, we have no satisfactory evidence of Sanātana's alleged conversion to Muhammadanism. No doubt he became, along with his brother Rūpa, a high official at the Muhammadan court at Gauda, and it is said that he was known by the Muhammadan name or title of Dabir Khas before Caitanya gave him the devotional name of Sanātana, but there is no evidence to show that he had actually adopted the Muhammadan faith. On the contrary, the *Bhakti-ratnākara* tells us (pp 42-43) that Sanātana and Rūpa, whose descent is traced, after Jīva's account, to a Karnāta Brahman family, invited a colony of Karnāta Brahmans to settle near Ramakeli and kept up with them their inherited social and religious practices, only considering themselves impure because of their contact with the Mlecchas. We are told that they kept themselves in touch with the Vaiṣṇavas at Navadvīpa, and that Sanātana learnt Sanskrit from one (Ratnākara?)

and collaboration probably existed in the group working for a common cause ; and with a characteristic modesty and selflessness none of them was probably anxious in scrupulously defining one's share in the common literary enterprise.

The *Harī-bhakti-vilāsa*, consisting of twenty parts, is a voluminous and almost exhaustive metrical compendium in Sanskrit of the Bengal Vaiṣṇava ritual, of the corpus of social and religious practices of the sect¹. It aims to cover all the compulsory and occasional rites and ceremonies, the duties of the householder as well as of the Saṁnyāsin, the rules for everyday service as well as the more elaborate ritual of temples and higher places of

Vidyāvācaspati, a scholar of Navadvīpa, whom Sanātana mentions reverentially as his Guru in one of the opening verses of his *Vaiṣṇava-toṣaṇī*. Of Sanātana Kṛṣṇādāsa Kavirāja also says (Madhya XIX, 17) भट्टाचार्य पण्डित विशत्रिंश लजा । भागवत विचार करे सभाते वसिजा ॥ If he were an outcast he could not have discussed the Bhāgavata with Pundits in an open assembly. That Sanātana and Rūpa had from the beginning an obviously Vaiṣṇava disposition is manifest from the fact that Rūpa's two early Dūta-kāvya and his *Dāna-leḷi-laumudī*, composed apparently before he met Caitanya, bear testimony to their early interest in Kṛṣṇa-līlā. Their stupendous Śāstric learning could not have been acquired in a day, and it undoubtedly points to the retention of their ancestral faith from the very beginning.

¹ The principal topics in each of the 20 Vilāsas are, briefly, as follows : I The Guru, Śiṣya and Mantra, II The ceremony of Initiation (Dīkṣā), III The Sadācāra or daily devotional acts of a Vaiṣṇava, IV V The ritual of the temple (Mandira samskāra), VI Mode of worship of the sacred image (Śrīmūrti-pūjā), VII Offering of flowers, Tulasī leaves etc., VIII Offering of incense (Dhūpa), light (Dīpa), food (Naivedya) etc., IX The taking of the water of the conchshell (Śaukḥodaka), 'foot-nectar' (Caranāmṛta), consecrated food (Mahāprasāda), etc., X The Bhagavad-dharma and characteristics of a Vaiṣṇava devotee, XI The daily duties of a devotee (Nitya), XII Fortnightly observances (Pakṣa-kṛtya), XIII Fasting (Upavāsa) on different occasions and duties connected therewith, XIV-XVI Monthly observances (Māsa-kṛtya), vows (vratīni) and festivals, XVII The muttering of prayers and formulas (Japa), offering of oblation (Homa) etc., XVIII The Making of Images (Mūrti-nirmāna) and Sacred Stone (Śūlagrāma), XIX Setting up of Images (Mūrti-pratiṣṭhā), XX Building of temples (Mandira-nirmāṇa).

worship. It also gives copious directions regarding the various festivals connected with Kṛṣṇa as the deity. It is a work of extensive erudition ; and each rule is supported and illustrated by profuse quotations from the Purāṇas, Tantra and other scriptures. It is, in brief, a complete guide to the Vaidhī Bhakti¹, in which the devotional acts proceed from Śāstric injunctions. Some omissions, however, are remarkable. No treatment is accorded to the purificatory rites, known as Saṁskāras, although a section is devoted to Initiation or Dīkṣā, in which the incorporation of Tāntric ideas into Vaiṣṇava ritual is a noteworthy feature. While festivals connected with deities other than Kṛṣṇa are rigidly excluded, an exception is made in favour of the Śiva-rātri ; but the most important Vaiṣṇava festival of Rāsa-yātrā, which also appears to have been omitted by Raghunandana in his *Yātrā-tattva*, is conspicuous by the absence of all reference. It is also important to note that this ritual authority nowhere recognises² the cult of Caitanya-worship or the worship of Caitanya's image, which became a remarkable feature of the later development of the faith. The work departs in many respects from the accepted views of the Bengal sect. It lays down that Śūdras have no right to worship Śālagrāma. There are no directions

¹ On the characteristics of the Vaidhī Bhakti, see *Introd. to Padyāvalī* (ed. S. K. De), pp. lxxxii-lxxxv, also S. K. De, *The Bhakti-rasa Śāstra of Bengal Vaiṣṇavism in IHQ*, 1932, pp. 649f.—In the *Padyāvalī* we have only one verse (no. 38) assigned to Gopāla Bhaṭṭa, but see our notes on *Dāksmītya* and Gopāla Bhaṭṭa, pp. 207 and 195-98. Two songs in *Brājā bhākhā* (nos. 1088, 2833) are attributed to Gopāla Bhaṭṭa in the Bengali Vaiṣṇava anthology, *Paṇḍita kalyāṇa*, of Vaiṣṇava dāsa (ed. Vāṅmīya Sāhitya Parishad, in 5 parts, Calcutta 1915-1931).—The *Harī bhakti-viṇāsa*, like the *Sat kṛpā sārā dīpikā*, shows a considerable influence of Tāntric rites and formulas.

² See S. K. De in *Indian Culture*, vol. 1, pp. 173-187, at p. 181. Nor does it recognise the doctrine that Caitanya was an incarnation, not only of Kṛṣṇa, but also of Rādhā.

regarding the construction of the images of Rādhā and Kṛṣṇa, although there are rules for those of Lakṣmī and Nārāyaṇa, Kṛṣṇa and Rukminī and other forms of the deity. This Kṛṣṇa is Cakradhara (and not Dvibhuja - Muralīdhara). Probably his lingering predilection for South Indian Vaiṣṇavism made Gopāla Bhatta emphasise in many passages the worship of Lakṣmī and Nārāyaṇa, which is inconsistent with the standpoint of Bengal Vaiṣṇavism. The Rādhā-cult does not also figure prominently ; Rādhā is omitted in the Dhyāna of Kṛṣṇa.

Although it is often said that Vaiṣṇavism is entirely unritualistic, this extensive compilation itself will indicate the minute ceremonial requirements connected with some forms of Vaiṣṇava piety and its modes of worship. The Vaidhī Bhakti may imply a comparatively mechanical process of spiritual realisation¹, but it is also regarded as an important stage for the ordinary devotee ; and as such, it requires in no less degree the care and attention of the theologians of the sect. The task of preparing and prescribing an elaborate scheme of Vaiṣṇava Ācāra was undertaken by Gopāla Bhatta ; and he was so successful in accomplishing it that his work came to be regarded as one of the most authoritative sources of the Vaiṣṇava ritualism and devotional practices of the Bengal school. Its popularity is also evidenced by the fact that an abridged Bengali adaptation was made by Kānāī-dāsa, a manuscript of which exists in the Dacca University Mss Library².

¹ S K De in *Indian Culture*, vol III, pp 643-46. The Vaidhī and the Rāganugā forms of Bhakti are called Vihītā and Avihītā by earlier writers, as well as by writers of other schools (e.g. by Harivyāsa in his *Siddhānta-ratnāṅgalī*)

² Ms no. 1231, in Bengali characters, containing fol. 297. The author informs us that he composed the work on the model of the *Uḡgāla nīlaman-*

To Gopāla Bhaṭṭa is also ascribed another ritualistic work in Sanskrit entitled *Sat-kriyā-sūtra-dīpikā*¹. There is no account of the author or his family, but the opening passages name Gopāla Bhaṭṭa as the author and pay homage to Caitanya. The work, much smaller in extent, is written mostly in prose with occasional verses or verse-quotations. It is apparently meant to supplement his larger work by dealing with the Saṁskāras, like marriage etc., which are omitted in the *Harī-bhakti-vilāsa*. Its contents are devoted to the duties of the Vaiṣṇava householder, both of the higher and lower castes, with a preliminary theological discussion on the supremacy of

kr̥ṣṇa and *Bhakti rasāmṛta sīndhu bindu* (ed Pran Gopal Gosvami, in Bengali characters, with a Bengali translation, under the title *Bhakti ratna mālā*, Navadvīpa, no date, pp 1-51) and that it is in the same way entitled *Harī bhakti vilāsa leśa*. These cited (Sanskrit) works, as their names imply, give the gist of Rūpa Gosvāmī's two treatises on the Rasa śāstra and were composed by Viśvanātha Cakravartin. Kūṇū dāsa's Bengali work, like its models, is not, strictly speaking, a translation, but a condensed abstract in Bengali of Gopāla Bhaṭṭa's more elaborate Sanskrit treatise. It lacks the learning and skill of the original, and is, on the whole, not a remarkable production. It refers to some of the standard theological works of Bengal Vaiṣṇavism, such as the *Bhṭṛgavatāmṛta* (of Sanātana), *Caitanya caṣṭāmṛta* (of Kṛṣṇadāsa), *Bṭṛga vartma candrikā* (of Viśvanātha Cakravartin). As it cites the works of Viśvanātha Cakravartin, whose *Śānti-tilaka darśinī* commentary on the *Śrīmad-bhṭṛgavata* is dated in Śaka 1626 (=1704 A.D.), it is not undoubtedly a very late work. It accepts the statements of Kṛṣṇadāsa Kavirāja that the *Harī-bhakti-vilāsa* was composed by Sanātana who received instruction from Caitanya on these topics at Benares (fol 2b-3a), but on fol 297 it speaks of the *Harī bhakti vilāsa* as Gopāla Bhaṭṭa's स्वरचित

1 Published in Bengali characters in the Vaiṣṇava journal *Sajjana-tosanī* (vol xv-xvii, Calcutta 1906) by Kedarnath Datta, for a copy of which the present editor is indebted to Mr. Dinesh Charan Das of Sylhet. Mss of this work are noticed in Haraprasad Shastri, *Notices*, 2nd series, i, p 397, no 395, ii, p 209-10, no 235. The second edition of this work (Gauḍīya Mūdhva Matha, Calcutta 1935, in Bengali characters) contains another work, entitled *Samśkāra-dīpikā*, which is alleged to have been composed by Gopāla Bhaṭṭa as a supplement to his *Sat kriyā-sūtra-dīpikā*. It deals, among other things, with what is called Veśāśraya vidhi or the duties of the Saṁnyāsa Āśrama. There is nothing in it which indicates Gopāla Bhaṭṭa's authorship, and the authority for the attribution is not known. No Ms of this work has so far been noticed.

Kṛṣṇa as the exclusive deity, on the superiority of Vaiṣṇava practices and on the necessity of the sacraments. It is enjoined that particular care should be taken to avoid the worship of the inferior gods and the Fathers (Pitṛs), which is forbidden to a Kṛṣṇa-worshipper ; and for this reason Smārta rules of penance etc. are held to be inapplicable, the Bhagavad-dharma being superior to every other Dharma. The fourteen ceremonies dealt with in this work are Vivāha (which occupies the largest space, including Adhivāsa, Vāsudeva-pūjā, Jñāti-karman, Sampradāna, Kuśanlikā, Pāni-grahana, Uttara-vivāha Bhojanādi-dhṛti-homa, Udīcya-karman etc), Garbhādhāna, Pūṃsavana, Simantonnayana, Śaṣyanti-homa, Jāta-karman, Niṣkrāmana, Nāma-karana, Pauṣṭika-karman, Anna-prāsana, Mūrdhābhighrāna, Cūdā-karana, Upanayana and Samāvartana. The work is thus limited in scope, and the most important ceremony omitted is Antyeṣṭi or Śrāddha. The author explains the omission by stating that a devotee of Kṛṣṇa should not worship the dead ancestor but offer Mahāprasāda and Bhagavac-caranāmṛta only to him, for otherwise the devotee would commit Nāma sevāparādha. The author gives as his source the works of Aniruddha Bhatta, Bhīma Bhatta, Govindānanda, Nārāyaṇa Bhatta, Bhavadeva Bhatta, and the learned Drāvida Pundits who were authors of Paddhatis, as well as the Purānas, Tantras, Āgamas, Yāmalaś and the older Śāstras of Manu, Hārīta etc. The Vedic Mantras are utilised ; the ceremonies, however, are described, for reasons stated above, not strictly in accordance with Smārta rites, but they show (as in the case of the *Hari-bhakti-vilāsa*) a considerable admixture of independent Vaiṣṇava as well as Tāntric ceremonies and formulas¹. From its contents, as well as

¹ There are a few other Sanskrit works on Bengal Vaiṣṇava ritualism, but they are neither well known nor authoritative Haraprasad Shastri

from its general trend and style, the work appears to be a later fabrication passed off in the name of Gopāla Bhaṭṭa.

Another ritualistic work of Gopāla Bhaṭṭa, entitled *Kāla-kaumudī*, is noticed by Rajendra Lal Mitra¹. The author in one of the opening verses² describes himself as a Brahman of the Drāvida country ; and the colophon describes him as “one whose refuge is the feet of Harivaṃśa Bhaṭṭa.” It appears to be written in Sanskrit prose and verse ; and from the enumeration of the contents, its

mentions (*Notices*, 2nd Series, III, pp 223 25, no 343) *Sāra saṃgraha-dīpikā* by Rāmaprasāda Devaśarman which, among miscellaneous Bhakti topics, deals with Dikṣā and appears to have a section on Śrāddha, which is omitted by Gopāla Bhaṭṭa. In the Calcutta Sanskrit College (*Descriptive Catalogue*, vol. x, Vaiṣṇava Literature, Calcutta 1907, pp 65, 123, 141, 145, 154, Nos 52, 102, 114, 116, 130) there are anonymous Vaiṣṇava ritualistic works in Sanskrit, entitled *Rādhikā-pūjā vidhi* (folios 3), *Śrī rādhā-kṛṣṇa-pūjā-paddhati-nibandha* (folios 7), *Samkṣepa-sādhana-paddhati* (folios 17), *Vaiṣṇavāhnikā-paddhati* (folios 5), and *Gaurāṅga-bhakta vaiṣṇava pūjā paddhati* (folios 4), all of which appear to be late works belonging to the Bengal school. An anonymous work on Viṣṇu-pūjā (folios 35), abstracted from *Harī-bhakti-vilāsa*, is also noticed in the same catalogue, p 159. A *Laghu Harī bhakti vilāsa*, ascribed to Rūpa Gosvāmin, is mentioned in the *Proceedings* of the Asiatic Society of Bengal, 1865, p 140, but as the list given here contains numerous wrong ascriptions, not much reliance can be placed on the entry. Some other Sanskrit ritualistic texts of the Bengal Vaiṣṇava sect are also registered in the *Descriptive Catalogue* of the Vāṅgīya Sīhitya Pariṣat, but most of them are anonymous, modern and unimportant, e g. *Viṣṇu-pūjā vidhi* (p 233, fol 4) *Vaiṣṇavīya pūjā-paddhati*, (p 234, fol. 10), *Janmāṣṭamī-vrata vidhi* (p 126, fol 5), *Rādhāṣṭamī-vrata-vidhi* (p 132, fol 4) etc. There is also in this collection (p 222) an incomplete Ms of *Kṛṣṇārcana candrikā* by Rādhāmohana Śarman (dated Śaka 1776=1854 A. D.), which deals with topics like Dikṣā, and ceremonies connected with festivals like Janmāṣṭamī, Rāsa-yātrā etc. The author may be the same as the author of *Kṛṣṇa bhakti-sudhārnava*, who is said to have flourished in the early part of the 19th century (*ibid*, Introd p xvi)

¹ *Notices*, VII, p 254, no 2501 (with résumé of contents) The Ms is not old.

² *śrīmad-gopāla-bhaṭṭena drāvīḍa kṣmā suparvanā |*

kṛiyate vidusām prītyaḥ ramyā samaya kaumudī ||

The first line of this verse is identical with the first line of one of the opening verses of Gopāla Bhaṭṭa's *Rasika-rañjanī* mentioned above, while the colophon of the *Kāla kaumudī* is worded in the same way, viz., *iti harivaṃśabhaṭṭa-carana-larava-gopāla-bhaṭṭa kṛitā kāla-kaumudī samāptā*. Also of the colophon to our Mss GA and GB, described below.

chief object appears to be the determination of auspicious times or Tithis suitable for religious rites and observances, including the Samskāras, the Dikṣā, the various Vratas, festivals (e.g. Janmāṣṭamī), the installation of the image of the Bhagavat, and so forth. The work has not yet been printed ; but the notice of the only known manuscript of it, written in Bengali characters, makes it clear that it was a fairly extensive compilation (folios 128, with 9 lines on a page) and dealt with the subject in some detail¹.

IV

Of the second Bengal commentator, Caitanyadāsa, whose work is printed herewith, not much definite

¹ Aufrecht (*Catalogus Catalogorum*, 1, p 96) notes that Gopāla Bhatta's *Kāla-kaumudī* is quoted by Raghunandana, Rāyamukuta and Kamalākara Kane (*History of Dharmaśāstra*, 1, Poona 1930, p 528) endorses this view, but he appears to distinguish this Gopāla Bhatta (p 694) from the author of the *Harī bhakti vilāsa* and *Sat-kriyā sāra dīpikā*. This note of Aufrecht, however, seems to require some modification. Raghunandana in his *Smṛti-tattva* (ed. Jivānanda Vidyāsāgara, vol 1, pp 73, 123, 129, 141) quotes a *Kāla-kaumudī*, but as he does not mention Gopāla Bhatta, the quotation is inconclusive, as several *Kāla-kaumudīs* (see Kane, *loc. cit*) are known to exist. If the Rāyamukuta cited is the same as the author of the *Pada-candrikā* commentary (on *Amara-kośa*) which is dated in Śaka 1353 (=1431 A D, see R G Bhandarkar, *Report 1883-84*, pp 61-63, 467-79) but which does not quote *Kāla-kaumudī*, he is himself cited by Raghunandana as the author of a *Paddhati* in the latter's *Śrāddha-tattva* (ed. Jivānanda Vidyāsāgara, p 213) and *Śuddhi tattva* (ed. same, pp. 281, 283). Haraprasad Shastri (*Descriptive Catalogue*, as cited above, vol III, *Smṛti*, pp 226-30) notices a work of Rāyamukuta's, entitled *Smṛti ratna kūra* which quotes a *Kāla-kaumudī* without mentioning the name of the author. Rāyamukuta's date would preclude the possibility of his quoting any work of Gopāla Bhatta's. The *Kāla-kaumudī* cited by these authors, therefore, is probably not the *Kāla-kaumudī* of Gopāla Bhatta, whose chronology is thus not affected by these quotations. If the Kamalākara, referred to by Aufrecht and Kane, is the same as the Kamalākara Bhatta who is well-known as the author of a large number of *Smṛti* works, he is a much later writer who flourished in the first half of the 17th century (Kane *op. cit.* p. 437), and his quotation, therefore, does not also affect the question.

information is available. In the concluding verse¹ Caitanyadāsa speaks of his being a worshipper of Govinda. Chiefly on this ground he has been identified with the disciple of Bhūgarbha Gosvāmin, named Caitanyadāsa, who was in charge of the Govinda temple at Vṛndāvana and who was one of those at whose direction Kṛṣṇadāsa Kavirāja wrote his Bengali biography of Caitanya (Ādi viii, 69). He is sometimes identified with Caitanya-dāsa-sena, son of Śivānanda-sena and brother of Paramānanda-dāsa-sena Kavikarnapūra²; but of this identification there is no convincing evidence. This commentary, which Kṛṣṇadāsa also appears to have occasionally utilised in his own commentary, is in the form of brief glosses, which do not go into the details of the Rasa-sāstra or theology, and is inferior, both in substance and form, to Gopāla Bhaṭṭa's more extensive and painstaking commentary; but it is

¹ śrī govinda pūda sevā prabhāvād vditā svayam /
tāhā caitanyadāsāt syāt kṛṣṇa karnāmṛtāśrayā //

² Śivānanda, Vaidya by caste, was an elderly disciple of Caitanya who resided at Kācīpūda near Naihati, and who used to organise and lead the annual exodus of Caitanya's followers to Puri. Caitanyadāsa appears to have been his eldest son and is mentioned by Kṛṣṇadāsa Kavirāja in Ādi x, 62, Madhya xvi, 23, Antya x, 142-51. On Kavikarnapūra, his youngest son, see Notes to *Paṇḍuravali* (ed S K De) pp 188-190. Kavikarnapūra speaks of his father Śivānanda (*Gaura-gaṇoddeśa*⁹ śl. 4 and 176) as one of the chief disciples of Caitanya (*pūṛṣadāgryam mahāprabho*). Several other Caitanyadāsas are known in the history of Bengal Vaiṣṇavism, of whom one may mention (1) Caitanyadāsa, son of Vamśīvadana-dāsa, who looked after Caitanya's family on the latter's Samnyāsa (*Bhakti-ratnākhara* x, p. 634 and *Narottama-vilāsa*), (2) Vīra Hambīra, the ruler of Viṣṇupura who, according to the *Bhakti-ratnākhara* ix, p. 580 had the devotional name of Caitanyadāsa given to him by Jīva Gosvāmin, (3) Manohara dāsa Āhlyā, a disciple of Nityānanda's wife Jāhnvī, who had also this alias (*Prema vilāsa*, xvi), and (4) Gangādhara Bhaṭṭācārya, father of Śrīnivasācārya, who had also this devotional name. Some of these men wrote devotional poems in the vernacular but are not known to have written in Sanskrit. See Introduction to *Gaurapada taranginī*, 2nd Ed, Calcutta 1934, pp 168-174, where six other less known Caitanyadāsas are mentioned in connexion with the Caitanya sect.

simple, concise and clear, and often suggests interpretations which were appropriated and developed further by Kṛṣṇadāsa. Our Caitanyadāsa appears to have written also a Sanskrit commentary on the *Gīta-govinda*, entitled *Bāla-bodhinī*, of which one of the concluding verses informs us, in almost the same wording¹, that its author was a worshipper of Govinda². In some editions (but not in the Mss)³ the name of the author is given as Pūjārī Gosvāmin. J. Eggeling⁴ is right in identifying Pūjārī

1 *śrī govinda-pāda-sevā prabhāvād uditū svayam |*

caitanyadāsato bāla bodhinī syūt satāṃ mude ||

(v 1 in some Mss and editions *govinda-pāda sevāyāh* and *caitanya-dāsasya* or *oṁśena*) The verse is missing in some Mss and editions, as noted below.

² Several editions of this commonry has been printed at Calcutta and elsewhere, the earliest being the Calcutta edition of 1861 (see Pischel, *Die Hofdichter des Lakṣmīnāsena*, Goettingen 1893, pp 23f Lassen describes this commentary in the Prolegomena to his ed of the *Gīta-govinda* (Bonn 1836), p xii Mss are noticed in Eggeling, *op cit*, vi pp 1454 55, no 3866/994a and 3867/1184h, Roth, *Verzeichniss indischer Handschriften der Koeniglichen Universitaetsbibliothek zu Tuebingen*, p 19, Peterson, *Catalogue of Sanskrit Mss in Ulwar*, no 912, Mitra, *Notices*, i, p 168, no 301; H P. Shastri, *Notices*, 2nd Series, p 43, no 52 (no name of the commentary), Jayaswal, *Descriptive Catalogue of Mss in Mithila*, vol ii, Kāvya section, p 44, no 40, and p 97, no 94, Dacca University Mss nos 2111 (author's name missing), 2142 (dated in Śaka 1609), 2305 (author's name missing), 2405 (dated in Śaka 1722, author's name missing), 2472 (in Devanagari characters) and 3514 The verse cited in footnote 1 above is missing in all these six Dacca University Mss, excepting no. 2472, which contains it Eggeling notes that the verse is not found in his India Office Mss (p. 1454), but that it occurs in the Calcutta edition of 1873 (and not in the Calcutta edition 1881, which however assigns the commentary to Pūjārī Gosvāmin in the title-page and not in the colophon). He further notes that he found it in the lithographed Agra edition of 1870. It occurs in Mitra's Ms and in Jayaswal's Mithila Mss. Harekrishna Mukherji's edition of the commentary (Calcutta 1929, in Bengali characters) which, however, merely reprints the previous printed text, names the author as Pūjārī Gosvāmin and omits the verse.

³ e. g. in the Calcutta ed. of 1881, and in Harekrishna Mukherji's ed., but not in the colophons nor in the opening or closing verses of the work.

⁴ *op. cit.*, p. 1454.

Gosvāmin with Caitanyadāsa ; for this appears to be the name by which the author is sometimes popularly known in Bengal from the fact of his having been a priest (*pūjārī*) in charge of the Govinda temple at Vṛndāvana. Whether Caitanyadāsa wrote another commentary on the *Gīta-govinda*, entitled *Bhāvārtha-dīpikā*¹, is uncertain. As the *Bāla-bodhinī* quotes from Rūpa Gosvāmin's *Ujjvala-nīla-mani*², it could not have been written earlier than 1541 A.D. If its author, Caitanyadāsa, directed Kṛṣṇadāsa's literary activity, then he must have been a contemporary of Rūpa Gosvāmin³, whose works were accepted by all Bengal Vaiṣṇava writers as authoritative⁴. As such, the

¹ So in Aufrecht, *Catalogus Catalogorum*, II, p. 197. The ground of this attribution appears to be the fourth opening verse of the *Bāla bodhinī*, which reads

boddhavyo bāla bodhinīyāṃ śabdārthaḥ śabda vedābhīḥ |
bhāvārtha dīpikāyaṃ ca bhāvo bhāvārtha-lokupaśḥ |,

But no Ms of this commentary has yet been found, and the name *Bāla bodhinī* is universally given. The verse can be legitimately construed otherwise, and need not refer to any separate commentary of Caitanyadāsa. Or, does it refer to Śrīdhara's *Bhāvārtha-dīpikā* commentary on the *Śrīmad-bhāgavata*? This commentary of Śrīdhara-svāmī is referred to as *Svāmī-tīkā* by Caitanyadāsa himself in his *Bāla bodhinī* on 1, 27.

² e.g. the definitions of *Khanditā* and *Kalahāntarītā* *Nāyikā* in the commentary on viii, 1 and ix, 1

³ In Mītra's Ms a concluding verse is found, which distinctly refers to Rūpa Gosvāmin and others.

śrīmad-rūpa-gaṇān vande daṇḍavad bhuvī saṃpatan |
samarthoḥkarsa-pīyūṣaṃ sādhyate yair aharniśam ||

⁴ In the Mithila Ms no. 40, the opening verse states that the object of the work is to bring out the sense of Jayadeva's poem from the Vaiṣṇava point of view

jayadeva-prabandhasya vaiṣṇavair yo'rtha īṛitaḥ |
sphuṭīkṛtya sa evārtho yathā mati vitanyate ||

This verse, as well as the one given in footnote 3, is missing in other Mss and printed texts.—The *Bāla-bodhinī* is cited (without the name of the author) in the Sanskrit commentary of Rādhāmohana (grandson of Śrīnivāsācārya) on the Bengali Vaiṣṇava anthology, *Paḍāmṛta-samudra*,

work would be almost contemporaneous with Gopāla Bhatta's *Kṛṣṇa-vallabhā*, which also quotes from the *Ujjvala-nīla-maṇi*.

V

The third Bengal commentary by Kṛṣṇadāsa Kavirāja, entitled *Sāraṅga-rangadā*, is more well known and easily available, having been printed, but not very critically edited, by the Radharaman Press, Berhampore-Murshidabad in 1916. For the sake of completeness we have included and edited, from four Dacca University manuscripts, the text of this commentary also in the present edition. From the theological point of view this commentary possesses some importance, for Kṛṣṇadāsa was one of the most important theologians of the Bengal sect, who was trained in the authoritative school of the Vṛndāvana Gosvāmins (Ādi i, 37). The sectarian theology, however, which he expounds incidentally and briefly in this work, had already been systematically expounded in detail by Rūpa, Sanātana and Jīva in their earlier authoritative treatises, from which Kṛṣṇadāsa, as their faithful follower, does not hesitate to draw freely. In accordance with this object Kṛṣṇadāsa gives throughout esoteric and exoteric interpretations of each verse (*tatrāntar-daśotthārtho vivṛtya bāhya-daśotthārthas tu saṁkṣipyā mayā darśayitavyah*), in the light of the

compiled by himself (ed. Radharaman Press, Berhampore Murshidabad 1908, pp. 154, 173) in connexion with Jayadeva's songs quoted therein—It is curious that in the printed text of Caitanyadāsa's *Subodhanī* commentary on the KK (*Sajjana-tosari*, vol x), its variant reading of the third opening verse (*tam eva śodhate tīkṣṇā nāmnēyam bāla bodhinī* for *tam eva śodhātām eṣā tīkṇī nāmnā subodhinī*) confuses its name with that of his commentary on the *Gīta-govinda*.

Rāgānugā theory¹ of devotional sentiment propounded by the school. Although Kṛṣṇadāsa refers to Gopāla Bhatta as one of his Śikṣā-gurus (Ādi i, 37), it is remarkable that in his commentary he prefers to follow and develop the indications of Caitanyadāsa.

Although Kṛṣṇadāsa's fame rests chiefly on his Bengali metrical biography of Caitanya, entitled the *Caitanya-caritāmṛta*,² he also wrote some devotional Sanskrit works. Besides the *Sāranga-rangadā* commentary, he composed *Govinda-līlāmṛta*, a poem in 23 cantos (comprising $2488 + 23 = 2511$ verses) on the Līlā of Rādhā and Kṛṣṇa.³ It written in accordance with the indication of Rūpa Gosvāmin (xxiii, 94) and deals with the Aṣṭa-kālīya Līlā, or sports and pastimes of Kṛṣṇa according to the different parts of the day, beginning from morning to the end

¹ See *Bhakti-rasāmṛta-sindhu* (ed Murshidabad, 1924) pp 162f, S K De, The Bhakti-Rasa śāstra of Bengal Vaiṣṇavism in *IHQ*, 1932, pp 651f, S K De in *Indian Culture* III, pp 645-51. In order to make the old poem of Līlāśuka conform to the doctrines of the Bengal sect, Kṛṣṇadāsa had to bring all the resources of his sectarian learning and ingenuity to bear upon the simple sentiments of the original. Thus, he had to explain the word *Lakṣmī* or *Śrī* in the sense of Rādhā, *līlā* is to be interpreted as *Kāśora*, and as *Mathurā-līlā*, in the view of his school, is inferior to *Vṛndāvana-līlā*, the word *mathurā* had to be differently interpreted (on verse 57). He had to imagine various situations in explaining each verse in accordance with the Rasa śāstra of Bengal Vaiṣṇavism. One such remarkable instance of his peculiar method is his comment on verse 102, which verse, however, is missing in the South Indian version. See also the interpretation of *मन्मथतातस्य* in verse 65, of *शेषशायिने* in verse 76, *जलधिदुहितृ* in verse 90.

² This popular work has been printed very often in Bengal, but none of the editions can be regarded as strictly critical. The edition, published with a brief Sanskrit commentary and notes, from Kalna in 1898, gives, however, a comparatively reliable text, while the edition published by the Gaudiya Mādhva Matha (Calcutta 1927) is useful for its indices. A full index of citations in this work is given in our article in *IHQ*, 1933, pp 98-102.

³ Printed in Bengali characters and with a Bengali translation by Sacīnandan Gosvāmin, at Vṛndāvana 1908. The work was adapted in Bengali verse by Yadunandana-dāsa.

of the night. It falls accordingly into three parts, *Prātar-līlā* (i-vii), *Madhyāhna-līlā* (viii to xviii) and *Nisā-līlā* (xix to xxiii). In this work, as in his *Caitanya-caritāmṛta*, a reverential mention is made of the Vṛndāvana Gosvāmins, including Raghunātha-dāsa and Raghunātha-bhaṭṭa, to whom the poem is sometimes wrongly ascribed¹. In his *Muktā-caritra*, which in its turn is quoted in the *Ujvala-nīla-maṇi* (p. 261), Raghunātha calls Kṛṣṇadāsa *Kavi-bhūpati*, it is likely, therefore, that Kṛṣṇadāsa's *Govinda-līlāmṛta* was composed before both these works.

The Bengali *Caitanya-caritāmṛta*, as Kṛṣṇadāsa himself informs us, was undertaken, at the request of the Vaiṣnavas of Vṛndāvana, at a time when its erudite author had already attained an advanced but infirm old age². We are told that it was completed with exemplary patience and labour of several years in Śaka 1537 (=1615 A.D)³. In the narrative portion the work

¹ e.g. in Eggeling *op. cit.*, vii, p. 1460, no. 3878/1171, *Descriptive Catalogue* of Calcutta Sanskrit College Library, vol. x, p. 41, no. 32. See *Ind. Ant.*, Nov. 1928, p. 208. On the confusion of authorship of Bengal Vaiṣṇava works, see *ABORI*, ix, p. 117.

² वृद्ध जरातुर आमि अन्व ओ वधिर । हस्त हाले मन बुद्धि नहे मोर स्थिर ॥

नानारोगग्रस्त चलिते वसिते ना पारि । पञ्चरोगपीडाय व्याकुल रात्रि दिन मरि ॥

(Antya xx, 93-94). If any reliance is to be placed on the rather dramatic story of his death a little after the completion of his great work at the age of 86, it is likely that he flourished from about 1530 A.D. to 1616 A.D.

³ On the question of the date of the work, see *IHQ*, 1933, pp. 98-99. The post-colophon verse, which gives the date, is missing in some editions (e.g. Kalna ed.) and manuscripts, but it probably records the traditional date. It is as follows: *śāke sindhvagn-bānendau gyaśthe vṛndāvanāntare / sūryāke śita-saptamyaṁ grantho'yaṁ pūrnatāṁ gataḥ* ॥, and gives Śaka 1537 (=1615 A.D.). But the reading *sāke'gni-bindu-bānendau* is also found (see also *Prema-vilāsa* xxiv, p. 301), which gives Śaka 1503=1581 A.D. From internal evidence, however, this latter date cannot be accepted, for the latest work cited (*Madhya* 1, 144, *Antya* iv, 230) is Jīva Gosvāmin's *Gopāla-campū* (ed. in 8 parts, with

professes to make considerable use of the previous biographical records of Caitanya composed by Murāri Gupta¹, Svarūpa Dāmodara² and Vṛndāvana-Dāsa; but it is much

the commentary of Viracandra Gosvāmin, in Bengali characters with a Bengali translation, Murshidabad 1908) which was not completed till Śaka 1514 (= 1592 A.D.), the Pūrvārtha being dated in Śaka 1510 (= 1588 A.D.)

¹ The biography by Murāri-gupta, an older contemporary and associate of Caitanya, is described by Kṛṣṇadāsa as a condensed account of the exploits in the early life of Caitanya (आदिलीलामध्ये प्रसुर यतेक चरित। सुत्ररूपे मुरारिगुप्त करिला ग्रन्थित ॥ Ādi xiii, 15). It is cited by the name of *Caitanya-caritāmṛta* in the *Gaura-gaṇoddeśa-dīpikā* (śl. 94) of Kavikarnapūra, who also acknowledges his debt to this work in his own Sanskrit *Caitanya-caritāmṛta* dealing chiefly with the early life of Caitanya. Locana dāsa also in his Bengali *Caitany-mangala* (printed by the Radharaman Press, Berhampore Murshidabad 1918) refers to it as giving the life of Caitanya from birth to childhood (जन्म हैते बालकचरित्र) Murāri's work is usually known as a *Kāḍacā* (a series of notes or a short metrical account), but the text printed in Bengali characters by the Amṛta Bazar Patrika office (2nd Ed. Calcutta 1911, 3rd Ed. 1931) offers it as a regular Sanskrit Kāvya, with a total of 78 cantos in four sections, versifying in a variety of metres not only the early life but practically the whole career of Caitanya. There is a concluding verse in the printed text (*caturdaśa śatābdānte pañca trīṃśati vatsare / āsāḥḥa sīta saptamyām grantho'yaṃ pūratām gataḥ*), which, if genuine, gives 1435 (apparently of the Śaka era), equivalent to 1513-14 A.D. But since Caitanya became a Samnyāsīn at the age of twenty-four in the month of Māgha, Śaka 1431 (= January, 1510 A.D.) and returned to Bengal after about four years in 1514 A.D., the biography should have recorded incidents of his life up to that date. As a matter of fact, the story is carried down in three sections to his return to Bengal and visit to Ramakeli (roughly up to 1513-14 A.D.), but the fourth and last section gives a rapid sketch of his Vṛndavana pilgrimage and brings the narrative down to his much later life. The genuineness of the date given by the published text, or of the subsequent account of Caitanya's life contained in it, is therefore open to doubt, but it is beyond doubt that some biographical account of Murāri, dealing chiefly with the early life of Caitanya, existed in Kṛṣṇadāsa's time.

² The account by Svarūpa Dāmodara, which Kṛṣṇadāsa describes as his chief source for the middle and last period of Caitanya's life (Ādi xiii, 16 and 46), and which was also in the form of a *Kāḍacā* (Madhya viii, 311, Antya xiv, 7-10), is lost. Svarūpa Dāmodara, described as a Samnyāsīn of the Dandīn order, attached himself to Caitanya as one of his most intimate and favourite disciples at Puri, tending him affectionately during his closing years and regulating his life in detail. Kavikarnapūra in his Sanskrit *Caitanya-candrodaya*, which deals with Caitanya's later life in some detail, as well as other biographers of Caitanya, makes him a great figure in Caitanya's life.

more extensive, and attempts to remedy the inadequate treatment of the previous biographers', especially with regard to the closing years of Caitanya's life. Perhaps it also utilises the personal reminiscences of the Vṛndāvana Gosvāmins, whose disciple he was and at whose command

at Puri. He is said to have been well versed in Vaiṣṇava theology and practice, and had charge of young Raghunātha dāsa's Vaiṣṇava training at Puri. Raghunātha-dāsa acknowledges his debt in the opening verses of his Sanskrit *Muktā-caritra* (ed Nityasvarūpa Brahmācārī, in Bengali characters with a Bengali translation, Vṛndāvana 1908), where he refers to Svarūpa, along with Rūpa and Sanātana. It is said that Svarūpa was so deeply attached to Caitanya that he never survived the shock of Caitanya's passing away, but from Raghunātha's reference in the *Muktā-caritra* (verse 4) it is not unlikely that he passed his last days at Vṛndāvana and probably wrote his personal reminiscences there. In Antya XIV, 7 Kṛṣṇadāsa refers to a Kadacā by Raghunātha-dāsa also on the last phase of Caitanya's life (स्वरूप गोसाजी आर रघुनाथदास । एइ दुइर कडचाते करिला प्रकाश ॥). If this is so, the work is now lost. Possibly it was no independent work, for Raghunātha might have helped his Guru, Svarūpa Dāmodara, in the compilation of the latter's Kadacā, for the phrase एइ दुइर कडचा does not preclude the possibility of joint-authorship, and Kṛṣṇadāsa speaks of Svarūpa Dāmodara in this connexion as the Sūtra kartā and Raghunātha as Vṛttikāra. The worthless work, which is sometimes printed from Battalā, Calcutta, as Svarūpa Dāmodara's *Kadacā* cannot be seriously taken, it does not correspond to the description given by Kṛṣṇadāsa, and contains wholesale appropriations from Mīnanātha's work on the Kāma śāstra, it is obviously a later Sahajiyā fabrication.

1 Kṛṣṇadāsa also appears to have drawn upon the works of Paramānanda-dāsa Kavikarnapūra. Kavikarnapūra wrote in Sanskrit *Caitanya-caritāmṛta* (printed by the Radharaman Press, Berhampore Murshidabad, in Bengali characters, 1885), which is professedly a Kāvya in 20 cantos (1911 verses), and *Caitanya-candrodaya* (ed Bibl Ind, Calcutta 1854, also ed. Kāvya-mālā 87, Bombay 1917) which is a regular drama in 10 Acts. When the first named work (dated in 1542 A D) was composed, the Bengali biographies had not yet been written, and the author, who was no more than a boy (śiśu) at that time, informs us that he based it on Murārī's work, while the latter more mature production (dated in 1572 A D ?) introduces allegorical and mythical figures after the manner of the more well known *Prabodha candrodaya*, which was apparently its model. As historical documents these essentially literary productions are of doubtful value, but they give us interesting glimpses into the atmosphere of Caitanyaism and record some traditions which the poet's father Śivānanda, who is a figure in the drama, might have handed down. See above p. li, note 2.

the work was undertaken as a supplement to Vṛndāvana-dāsa's standard metrical Bengali biography. Like Vṛndāvana-dāsa's *Caitanya-bhāgavata*¹ it is metrical and is divided into three parts; but it contains sixty-two

¹ This is the earliest and one of the most important of the Bengali biographies, especially with regard to the early part of Caitanya's life, but, like the other so called biographies, it reveals an undoubtedly devout but hardly an historical mind. Its date is uncertain, but since Kavikarnapūra's *Gaura-ganoddeśa dīpikā*, which was composed in 1576 A D, refers to Vṛndāvana-dāsa as having already attained an established reputation, it must have been composed sometime before that date. Being the daughter's son of a brother of Śrīvāsa, whose historic courtyard was the early centre of the movement, Vṛndāvana-dāsa was in possession of all the Navadvīpa legends and traditions. But the legends must have rapidly grown in the meantime and the process of deification must have been complete. Vṛndāvana dāsa, whose own birth is shrouded by a supernatural story, accepts all supernatural stories about Caitanya, and figures him, as almost all the early biographers have done, with divine adoration. From this point of view the book must have been so successful that the Vṛndāvana Gosvāmins, for whose seal of approval the book was submitted, changed its original name of *Caitanya mangala* into *Caitanya bhāgavata*, and Kṛṣṇadāsa and others eulogistically refer to Vṛndāvana-dāsa as the Vyāsa of Caitanya-carita. The name of the work itself is indicative of its general outlook, as well as of its sanctity and authority. But, apart from its obviously enthusiastic devotional spirit, it is one of the most valuable and authoritative records of the earlier part of Caitanya's life at Navadvīpa, on which it practically spends all its strength. Vṛndāvana dāsa does not, as Kṛṣṇadāsa does, concern himself very much with abstruse theology, but by his simple narrative and picturesque presentation of men and things, which make his work deservedly popular, he could forcibly reproduce the atmosphere and give a vivid picture of the men who played an important part in the movement in its earlier stages. Vṛndāvana-dāsa, however, appears as an ardent partisan of Caitanya's associate, Nityānanda, at whose command the work was written and the details of whose life occupy a great deal of his attention. Even Kṛṣṇadāsa remarks upon this trait when he says नित्यानन्दलीलावर्णने हृष्ट आवेश । चैतन्ये शेषलीला रहित अवशेष ॥ (Ādi viii, 48) 'The somewhat impatient and immoderate language which Vṛndāvana dāsa employs against those who speak ill of Nityānanda probably indicates the existence of some amount of ill-feeling in the sect itself against the latter. The work is divided into three Khandas, viz., Ādi (ending with Caitanya's visit to Gayā), Madhya (ending with his Samnyāsa) and Antya (dealing with the remainder of his life), and it contains forty-two chapters. The three parts contain respectively 15, 17 and 10 chapters, as against 17, 25, and 20 chapters of the corresponding parts of *Caritāmṛta*. There are several popular and useful but no critical edition of the work.

chapters as against forty-two of its model, and the divisions do not correspond. The Ādi, Madhya and Antya Līlā deal respectively with the three stages in Caitanya's life, viz., the early life ending with Saṁnyāsa, the six years of pilgrimage and the last eighteen years spent in residence at Puri. As the early life has been fairly fully narrated by Vṛndāvana-dāsa in thirty-two chapters, Kṛṣṇadāsa devotes only five short chapters to it (Ādi xiii-xvii); but the rest of the life, to which Vṛndāvana-dāsa gives only ten chapters, takes up forty-five chapters of the *Caritāmṛta*.

It is, however, not a Carita but a Caritāmṛta, written more from the devotional than from the historical point of view. Although the work, like the other works on Caitanya's life, was written within a century of his passing away, the Caitanya myths and legends must have rapidly grown in the meantime, and the process of deification must have been long since complete. The pious credulity of these devout writers found no difficulty in reproducing them in all seriousness. The life of Caitanya itself is not so rich in striking external incidents as in impassioned religious consciousness, and his faithful biographers love to linger over the scenes of ecstasy, madness and miracles, the description of which swells the bulk of these exuberant metrical narratives. The abundant fancies envelop the few facts; and the colours are laid so thickly that they too often obscure or distort the great religious personality which they profess to depict so lovingly.

In literary merit the work of Kṛṣṇadāsa, on account of its epic length, prolixity and prosiness, is much inferior to that of Vṛndāvana-dāsa, which is its acknowledged prototype. The style is terse but not very elegant nor

attractive, and the versification is often poor and faulty. The author cares little for the picturesque, poetic or human possibilities of his theme. But it is a profoundly laborious and learned treatise, and by far the most authoritative with the orthodox follower of Caitanya. It is indeed a great work in Middle Bengali, but its greatness consists not so much in the literary skill or the narrative interest with which the story of a great life is told, but in the elaborate scholasticism with which it presents and exemplifies the entire theology of Bengal Vaiṣṇavism in the life of the Master. Its speciality lies in figuring Caitanya not only as an incarnation of Kṛṣṇa (and later on, of Rādhā), but mainly as an acute theologian of the devotional school. The author, himself a scholar and devotee leading a celebrate life at Vṛndāvana in company with the six Gosvāmins, shows in his work a complete familiarity with their learned theological writings, as well as with philosophical and religious literature in general; but the imposing array of Sanskrit quotations and frequent intrusion of abstruse theological matter very often impair its purely biographical interest. He does not even hesitate at the risk of absurd anachronism to put the subtle scholastic views, clearly of a later day, in the mouth of Caitanya himself. Hitherto all theological treatises of Bengal Vaiṣṇavism had been written in Sanskrit; and the idea probably occurred to popularise the doctrines in the vernacular so that they should not be confined to a learned few. The choice of Kṛṣṇadāsa for this propagandist purpose by the Vṛndāvana Gosvāmins, at whose direction the work is said to have been composed, was fully justified; and the elaborate treatise he produced at once took its place among the most authoritative devotional texts of the sect. It is, therefore, more than a biography. It is a remarkable

mediaeval document of mature theological scholarship of the sectarian kind, which is by no means easy or elegant to read, and which perhaps presents Caitanya and his simple impassioned faith through a disproportionately learned perspective ; but from the specialist point of view, it is a work of great merit and gives a complete and masterly exposition in Bengali of the entire theological speculation of the school. If Vṛndāvana-dāsa's inspiration came chiefly from the Vaiṣṇava group at Navadvīpa, Kṛṣṇadāsa's inspiration came from the scholastic circle of Vṛndāvana ; and each in his own way throws interesting light on the different aspects of the movement.

Of Kṛṣṇadāsa himself we know very little. His Vaiṣṇava modesty prevented him from speaking about himself, and we have nothing but uncorroborated legends about him. He is said to have been born at Jhāmātpur, near Katwa, in the district of Burdwan, son of Bhagīratha, who was a Vaidya by caste and profession, and Sunandā. He appears to have left home in early youth, inspired by Nityānanda in a dream, begged his way to Vṛndāvana, and lived a devout and scholarly life there till his death, which occurred probably soon after 1615 A.D. on the completion of his great work. The Bengali *Prema-māsa* (dated in Śaka 1522=1600 A.D.) tells us that Raghunātha-dāsa initiated him into the ascetic life of a Vaiṣṇava Gosvāmin ; and Kṛṣṇadāsa was probably the devotional name given to him on initiation. He acknowledges the Gosvāmins of Vṛndāvana as his Śikṣā-gurus (Ādi i, 37) and makes a special obeisance to Rūpa and Raghunātha at the end of almost every chapter of his *Caitanya-caritāmṛta* as well as in his other works.

VI

The editing of the metrical text of the *Kṛṣṇa-karnāmṛta*, as presented here, does not offer any special difficulty ; for the Bengal recension is fairly uniform, and the three commentaries, with just a few minor differences of readings and one important change of verse-sequence, gives us the same text. Some independent Bengal manuscripts of the KK without the commentaries were also collated, but it was found that the text they presented was practically the same as the text of the commentators, which is edited here. In our critical notes we have included the variant readings given by Pāpayallaya Sūri's text (PS).

But the editing of the commentaries presented greater difficulties, especially in the matter of securing Mss of the texts. A full description of our manuscript-material will be found below. Manuscripts of Gopāla Bhaṭṭa's *Kṛṣṇa-vallabhā* are by no means numerous nor easily available. It seems that the later popularity of *Sāraṅga-rangadā* was responsible for the comparative scarcity of the manuscripts of the earlier commentaries of Gopāla Bhaṭṭa and Caitanyadāsa. We could at first obtain only one manuscript of Gopāla Bhaṭṭa's commentary from the older collection of the Asiatic Society of Bengal (Ms GB). Fortunately it was a fairly correct and carefully written Devanagari manuscript ; but as there were obvious mis-lections and doubtful readings in some places, the need of at least another independent manuscript was keenly felt. After the rough draft of the text was prepared, the publication in 1935 of the Catalogue of the Vāṅgīya Sāhitya Pariṣat, Calcutta, by Chintaharan Chakravarti

revealed the existence of another manuscript of the commentary written in the Bengali script (Ms GC). This, however, turned out to be an incomplete (ending with verse 59) and carelessly copied modern manuscript. But it had considerable differences of reading, the value of which could not be determined without a third independent Ms.

As the text, thus tentatively prepared, did not prove entirely satisfactory, it was necessary to find, if possible, another complete Ms of Gopāla Bhatta's commentary. The only other known Ms, noticed in the Catalogue of the Government Sanskrit College, Benares (entitled *Sūcīpatram*, at p. 319, no. 42), could not, however, be obtained on loan. The editor was informed by Mahāmahopādhyāya Gopinath Kaviraj, Principal of the College, that the paper of the Ms in question, bearing Samvat 1662 (=1605 A.D.) as the date of transcription, had become so brittle that it was considered unsafe to send it outside. The Principal, however, laid the editor under great obligation by very kindly supplying him with a carefully prepared transcript (Ms GA), which has very materially helped in finally constituting the text of Gopāla Bhatta's commentary. As Gopāla Bhatta is said to have survived Caitanya and died at an advanced old age, this Devanagari Ms was probably copied within fifty years of his death. As such, it is of great value in settling the text. Happily its readings are confirmed independently by our Ms GC (as well as occasionally by Rasik Mohan Vidyābhūṣana's text mentioned below); and they have, therefore, been normally adopted for our text.

It subsequently came to the notice of the editor that the text of Gopāla Bhatta's commentary was printed by Rasik Mohan Vidyābhūṣana in 1915 (Calcutta, Bengali era 1322) as an appendix (pp. 328-441) to his Bengali work,

entitled *Śrīkṛṣṇa-mādhurī*, which gives the Sanskrit text of the *Kṛṣṇa-karnāmṛta* (in Bengali characters) with a running Bengali commentary by the author on the basis chiefly of Kṛṣṇadāsa Kavirāja's *Sāranga-rangadā*. On consulting this text of the *Kṛṣṇa-vallabhā*, however, it was found that it hardly possessed even the value of a bad manuscript, so carelessly and uncritically the work of collating, editing and printing had been done. The editor informs us (p. 335) that he has seen two manuscripts of the work, but he does not give any detailed description of the Mss themselves. The first manuscript, he says, he found at Puri in 1915 in some unnamed Vaiṣṇava temple ; it was in Devanagari characters and very incorrect. But before he could finish copying out the whole Ms the custodians withdrew their permission ; and the portion he had copied could not presumably be of much value, since it appears to have been neither compared nor completed. He informs us that he subsequently obtained another Bengali Ms from Mr. Kshitish Chandra Basu of Brahmacharya Vidyalaya, Ranchi. From this, he tells us, he copied out "somehow" the remaining portion of the commentary (अवशिष्ट श्लोकगुलिर टीका येन तेन प्रकारे लिखिया लइलाम); it is not known whether the earlier portion was compared with that obtained from the first Ms. Apparently the text, which was prepared and printed, was a composite one based on parts of two Mss ; but no indication is given as to the extent utilised of each of the Mss, nor is there any information as to why both the Mss were not utilised for the earlier common portion of the text. We are told that his second Ms was "not so incorrect" as the first, but this impression is not given by his printed text, as well as by his frank confession that he somehow printed the text (आमि कोन प्रकारे ए ग्रन्थ मुद्रित करिलाम, p. 333). We have not been able to profit by this edition, nor did we think

it necessary to note and utilise its variant (but often corrupt) readings. Hopelessly incorrect as the text is, it has, however helped to confirm generally the readings of GA-GC Mss, which have been in most cases accepted in our text.

With regard to the *Subodhanī*¹ commentary of Caitanyadāsa, however, the editor was more fortunate. Besides a fairly correct manuscript of the Dacca University collection (Ms CA), which is undated but which appears to be fairly old, he could utilise a Vangīya Sāhitya Parisad Ms (Ms CB), dated in Śaka 1590 (=1668 A D), as well as a Devanagari Ms from the Poona Bhandarkar Institute collection (Ms CC), which closely agrees with and independently supports the Dacca University Ms CA obtained from the well known Vaiṣṇava centre of Katwa, Burdwan. A further search revealed the fact that the text of the KK with this commentary was printed in Bengali characters in a little known Bengali Vaiṣṇava journal, called *Sajjana-tosaṇī* vol. x (Calcutta 1898), by Kedar Nath Datta Bhakti-vinoda, with a Bengali translation. A copy of this text was very kindly lent to the present editor by Mr. Dinesh Charan Das of Sylhet, a Vaiṣṇava scholar, who has himself published a selection from the *Kṛṣṇa-karnāmṛta* with his own lucid commentary in Sanskrit and Bengali. On comparing this text of the *Subodhanī*, which, however, is not very well edited and printed, with those of our manuscripts it was found that to some extent it differed, especially in the earlier parts (where, for instance, it incorporates a great deal of matter from Kṛṣṇadāsa's commentary); but since no account of the manuscript

¹ This form of the name (and not *Subodhinī*) is found in the four Mss utilised by us.

material is found and no indication given regarding the method of editing, it could not be seriously utilised for our critical notes or our text, which are based entirely on the three manuscripts mentioned above. The Ms CB, in spite of its fairly early date, gives an entirely different version from that of CA and CC, which closely but independently agree. For our text we have generally accepted the agreements of CA and CC. After the text of the *Subodhanī* was ready for the Press, a rotograph transcript of the Bodleian Ms (Aufrecht no. 230) was received through the kind efforts of Professor F.W. Thomas. On examination it was found to agree very closely with our Ms CB. It became clear that the *Subodhanī* commentary existed in two recensions, one longer, represented by our CA, CC and the other shorter, given by CB and this Ms (CD). We have ultimately accepted, for reasons given above, the longer recension, which, in our opinion, preserves the better tradition. Moreover, CB and CD contain so many lacunae and corrupt passages that it was difficult to constitute a fully satisfactory text from them.

For the *Sāranga-rangadā* commentary of Kṛṣṇadāsa Kavirāja, the editor has used four Dacca University manuscripts written in Bengali script, one of which is dated in Śaka 1665=1743 A.D., as well as the fairly faithfully, but often carelessly, printed text in Bengali characters, published by the Radharaman Press, 2nd Edition, Berhampore-Murshidabad, 1916. As this material was found sufficient, it was thought unnecessary to collate the very large number of Mss which is available of this popular commentary¹. Of these four Mss, KA,

¹ e.g. Eggeling, *op cit*, no 3906/823d, pp 1472-73, Aufrecht, Bodleian Catalogue cited above, no 231, p 128, Chintaharan Chakravarti, *Descriptive Catalogue* of the Vaugīya Sūhitya-Parīśad, no 18/717 (incomplete), p 189, H. P. Shastri, *Descriptive Catalogue* of the ASB., vol. vii (Kāvya), nos. 5704/

KB and KD generally agree with one another, while the printed text (apart from its errors and misprints) agrees in most cases with KC. Our text is eclectic, but it follows generally the agreements of KA, KB and KD, which, on the whole, appear to have preserved a better text-tradition. It is worth remarking that these three Mss come from the well known Vaiṣṇava centres of Katwa and Śrīkhanda, Dt. Burdwan.

VII

In the preparation of this work, which has spread out over more than three years, the editor has received assistance and encouragement from many friends, colleagues and pupils, only a part of which can be acknowledged here with pleasure and gratitude. In the laborious task of collating some of the manuscripts and comparing the text he is under obligation to the enthusiasm, carefulness and accuracy of his former pupil and research student, Dr. Rajendra Chandra Hazra. Sincere thanks are due to the courtesy of Mahāmahopādhyāya Gopinath Kaviraj, Principal, Government Sanskrit College, Benares, which enabled the editor to utilise the old manuscript of Gopāla Bhaṭṭa's commentary, existing in the library of the

3864 and 5741/10797, pp 585 87, *Descriptive Catalogue* of the Calcutta Sanskrit College, vol x, no. 132, p 157, etc—A rotograph copy of the Bodleian Ms, which has been described by Aufrecht in the catalogue mentioned above, was received through the courtesy and kindness of Prof F W Thomas. It consists of 26 folios (about 12 lines to a page) in modern Bengali script. As the copy arrived too late, and as it was found on collation to agree generally with the printed text KP and our Ms KC, it was thought unnecessary to include the variant readings (which barring the agreements and its own emendations, were of a trifling character) of this modern Ms. There is no colophon at the end but the name of the work is given in the last verse कृष्णकर्णामृतस्यैषा etc.

College. It would not have been possible for the editor to make use of the Bodleian Ms of Caitanyadāsa's *Subodhanī* but for the kindly ways of Professor F. W. Thomas, who assisted him in obtaining a rotograph copy of this Ms, as well as of the Bodleian Ms of Kṛṣṇadāsa Kavirāja's *Sāranga-rangadā*. To his friends, Professor Suniti Kumar Chatterji and Mr. Chintaharan Chakravarti, respectively, he is indebted for procuring for him on loan the manuscripts of the Bengal Asiatic Society and the Vangīya Sāhitya Pariṣad. To the prompt and courteous service of his friend, Mr. P. K. Gode, Curator of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, the editor is grateful for the loan of a large number of the Institute manuscripts, including those utilised for the text.

The mediaeval religious movements of India, with their devotional Sanskrit texts and highly scholastic sectarian commentaries, do not appear to have received as much recognition in Europe as they deserve. In India they still constitute the basis of the living faiths of the people; but the texts themselves, always reverentially acknowledged, are yet hardly accessible and seldom critically studied. The present editor, actuated by the very generous reception of his edition of Rūpa Gosvāmin's *Padyāvalī* in this Series, seeks to bring before the scholarly world, as well as before the general public, another highly interesting mediaeval devotional text along with its sectarian interpretation by three well known authorities of the Bengal school of Vaiṣṇavism. His modest labours will be amply repaid if, despite shortcomings, it draws greater attention to an important phase of Indian culture which has not, so far, been adequately studied.

**DESCRIPTION OF MANUSCRIPTS AND PRINTED
EDITIONS ON WHICH THE PRESENT
TEXT IS BASED**

MANUSCRIPTS

The manuscripts utilised for this edition and the abbreviations employed for them in our critical notes may be described thus :

The Kṛṣṇa-vallabhā commentary of Gopāla Bhaṭṭa

GA=Devanagari transcript (see above p. lxxv) of the paper Ms no. 42, described in the *Sūcī-patram* or *Catalogue of Sanskrit Mss in the Benares Sanskrit College Library*, Allahabad (no date), p. 319. The transcript was prepared under the direction of Mahāmahopādhyāya Gopinath Kaviraj M.A., Principal of the College. The Catalogue describes that the Ms consists of folios 1-6, 7-42, with 11 to 17 lines on a page, and that it is dated Samvat 1662 (=1605 A.D.). In the transcript, however, it is noted that folios 8 to 14 are missing, causing a loss of the metrical text and the commentary from verses 10 to 24. It is apparently damaged in many places, and words, phrases and sentences are consequently lost. The date of transcription सं १६६२ is given after the colophon, which reads as follows : इति श्रीद्राविडहरिवंशभट्टकचरणशरणश्रीगोपालभट्टविरचिता श्रीकृष्णकर्णामृतटीका श्रीकृष्णवल्लभा समाप्ता ॥ शम्भूयात् ॥ सं १६६२ ॥ From the description of the Ms, supplied to the editor (Principal's letter dated 5. 9. 36), that "the Ms is very old, bearing Samvat 1662 as the date of its transcription, and the paper is brittle", it seems that there is nothing to throw doubt on the date. The Ms appears to be generally correct. The verses are numbered, the total number being 112. The colophon to the metrical text reads :

इति श्रीलीलाशुकविरचितं श्रीकृष्णकर्णामृतस्तोत्रं समाप्तं. The commentary begins with श्रीकृष्णाय नमः, but there is no such Maṅgala to the metrical text separately. The following details about the original Ms were subsequently supplied by the Principal's letter dated 8. 12. 36 : Size $14\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Folio 1-7, 15-42. Leaves 2, 3, 7, 15, 16, 33, 34, 35, 39, 40 and 41 are slightly damaged. Indian paper, thin and brittle, of a yellowish brown colour. Devanagari characters. One of the peculiarities of its orthography is the invariable doubling of consonants with *repha*, and the retaining of the Anusvāra even when followed by letters of the Vargās (this peculiarity is often carried to the erroneous extent of writing चंद्र, मंडन etc.). Generally correct, but there are some occasional corrections. The commentary is accompanied by the metrical text. It is also added that "the Ms looks old and worn and apparently much used; there seems, therefore, to be no ground for questioning the correctness of the date given", and that there are no palaeographical peculiarities of any special significance.

GB=Paper Ms III. C. 107 of the Royal Asiatic Society of Bengal, noticed in its *Catalogue of Printed Books and Manuscripts in the Oriental Library* by Kunja Vihari Kavyatirtha (Calcutta 1904), p. 49. Size $11'' \times 4\frac{3}{4}''$. Fol. 1-45 (complete), with about 15 lines to a page. Devanagari characters. White Indian paper with marginal lines drawn in red ink on the two side-margins. It contains only the commentary without the metrical text. The verses commented upon are numbered, the total being 112 ; the verse-numbers and Pratīkas of words explained are often marked by red pigment. Neatly written and fairly correct. One of the peculiarities of this Ms is that, unlike GA and GC, it gives the Pratīkas in an abbreviated form

with *iti*. The date of copying is not given, but from general appearance and evidence of script it cannot be earlier than the 18th century. The Ms originally belonged to the College of Fort William, the name and seal-stamp of which it bears on fol. 1a. Very few corrections on the margin. The Ms begins with श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीकृष्णपरमात्मने नमः ॥. The colophon reads : इति श्रीद्राविड-हरिवंशभट्टकचरणशरणश्रीगोपालभट्टविरचिता श्रीकृष्णकर्मामृतटीका श्रीकृष्ण-वल्लभा समाप्ता ॥ ; while the post-colophon inscription reads : श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीकृष्णगोपीजनवल्लभाय नमः ॥ ओं सदा-शिवाय नमः ॥—The Ms was obtained on loan through the kind offices of Professor Suniti Kumar Chatterji of Calcutta University.

GC=Paper Ms no. 280 of the Vangīya Sāhitya Pariṣad, noticed in its *Descriptive Catalogue* by Chintaharan Chakravarti (Calcutta 1935), p. 189. Size 12½" × 6". Folio 1-30; incomplete, ending with verse no. 59 and a part of the commentary on it (up to the end of लहरिरेखा, after which word it concludes with श्री ॥ श्री ॥). Devanagari characters. White modern paper with double marginal lines drawn in red ink on each of the two sides up to fol. 13. About 14 to 15 lines to a page; but the number varies, as each page is written in three strips, the upper and lower ones containing the commentary, and the middle with a somewhat wider margin giving the metrical text. The verses are numbered. From a writing in a different modern hand on fol. 1a it appears that the Ms belonged to Harimohana Dāsa Prāmāṇika of Śāntipur. The Ms begins : श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः. Clearly but carelessly written, and not very correct, especially in the matter of spelling, one of the peculiarities being the confusion of स and श. Hardly any corrections on the margin. This Ms, though incomplete and

incorrect, agrees very closely with and therefore independently supports the Ms GA.—The Ms was lent by the Pariṣad through the courteous efforts of Mr. Chintaharan Chakravarti.

The Subodhanī of Caitanyadāsa

CA=Paper Ms no. 2464 of the Dacca University Manuscript Library. Size $16\frac{3}{4}'' \times 5\frac{3}{4}''$. Fol. 1-13 (complete), ending at 13a (from 13b begins the text of another work called *Camatkāra-candrikā*). As in the case of GC each page is written in three strips; the number of lines on a page, therefore, is not fixed, the commentary portion on the upper and lower margins usually having 10 to 12 lines, and the metrical text written in the middle varying from 2 to 6 lines. Bengali characters. White Indian paper, with plenty of margin. Neatly written and moderately correct, with a few occasional corrections on the margin. The verses are numbered, the total being 112. The scribe sometimes adds in brackets his own glosses on difficult words in the metrical text. It is undated, but from general appearance and evidence of script it probably belongs, roughly, to the same date as that given in CB (see below). The commentary and the text begin respectively with श्रीकृष्णचैतन्यविधुर्जयति and श्रीराधाकृष्णौ जयतः. The colophon to the metrical text is: इति श्रीकृष्णकर्णामृतं समाप्तं, and to the commentary: इति सुबोधनीनाम्नी श्रीकृष्णकर्णामृतटीका समाप्ता.—The Ms was presented to the Library by Caitanya-carana Cattopādhyāya Kāvya-tīrtha and Nityānanda Gosvāmī of Gaurangabari, Katwa, Burdwan.

CB=Paper Ms no. 21 of the Vaṅgiya Sāhitya Pariṣad, noticed in its *Descriptive Catalogue* cited above, p. 189.

Size $9\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{4}''$. Fol. 1-26 (complete): the number of lines varies from 8 to 12 on a page (rarely 12, but usually 11), as each page (with the metrical text) is written in three strips in the same style as in GC and CA. Bengali characters. White Indian paper. Dated Śaka 1590 (=1668 A.D). Not neatly, but clearly, written with slight margin; not very correct and often corrupt, the occasional corrections on the margin being few. The verses are numbered, the total being 112. The commentary begins: श्रीराधाकृष्णौ जयतः, and the metrical text opens with श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः. The colophon to the text reads: इति श्रीलीलाशुकविरचितं कृष्णकर्णामृतं समाप्तं ॥ श्रीहरिः शरणं ॥ श्रीरामेश्वरदासस्य लिपिरियं यथादृष्ट्येत्यादि ॥ शुभमस्तु ॥ शकाब्दाः १५६० ॥ श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥. The colophon to the commentary reads: श्रीहरये नमः ॥ श्रीगोविन्द सहाय ॥. Compared with the text of CA, this Ms contains a large number of additions and modifications, but in some cases it entirely changes the wording of sentences while preserving their substance. The scribe sometimes adds explanations of his own on words of the text as well as of the commentary. Space is sometimes left blank for words and sentences which were apparently missing in the original exemplar.—The Ms was obtained on loan through the kindness of Mr. Chintaharan Chakravarti.

CC=Paper Ms no. 326 of 1884-87 of the Deccan College, Poona, now deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The Ms is listed in R. G. Bhandarkar's *Report 1884-87*, no. 326, where the name of the author is wrongly given as Caitanyadeva. Size $11\frac{1}{2}'' \times 4\frac{3}{4}''$. Fol. 1-18 (complete); 14 to 15 lines to a page; each page being written in three strips (with the metrical text) as in CA and CB. Devanagari characters. White Indian paper. Dated Samvat 1814

(=1757 A.D.). Marginal lines drawn on the two sides. Clearly written and fairly correct ; hardly any corrections on the margin. Sometimes letters missing in the original exemplar—are marked by blank space left. The verses are numbered, the total being 112. The beginnings of the metrical text and commentary respectively are : श्रीराधावल्लभचरणकमलेभ्यो नमो नमः and श्रीराधावल्लभो जयति. The colophon to the metrical text reads : इति श्रीकर्णामृतसुवोधनीटीका श्रीचैतन्यदासकृता समाप्ता ॥ श्रीराधावल्लभ ॥ श्रीरामजी ॥, and the colophon to the commentary concludes : इति कर्णामृतसुवोधनीटीका श्रीचैतन्यदासकृता समाप्ता ॥ संवत् १८१४ पोष शुदी १० बुद्धेली । जां श्रीक्रीपाराम ॥. This Ms generally agrees with and therefore independently supports CA, which gives the longer version of the commentary.—The Ms was lent by the Institute through the courtesy of Mr. P. K. Gode, Curator of the Mss Department of the Institute.

CD=Rotograph copy of Bodleian Ms no. 230 (Wilson 230a), described by Aufrecht in his *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae* (Oxford 1864), p. 128. Size (of original Ms) 13½" × 5". Fol. 1-16 (complete), ending at 16a; 12 lines to a page, written like CC, in three strips, with the metrical text in the middle. Bengali characters. It begins: श्रीगुरवे नमः॥, and ends : समाप्ता कर्णामृतव्याख्या ॥ यत्र द्वादश(।)भजनलोलुपमना निरन्तरतद्रस-माधुरीनिपानसतृप्णस्तेनेदमनिशमवलोक्यतामन्यस्मै तु शपथः शुभमस्तु ॥. Clearly written but not very correct, containing a large number of lacunae and corrupt passages ; no marginal corrections. The lacunae and omissions are, however, not marked by blank space as in CB. The numerous scribal errors are not noticed in our notes. The verses are numbered, the total being 110 ; but the numbering has gone wrong from verse 87, and the total number actually is 112. The metrical text opens with श्रीकृष्णो जयति and

the colophon to it reads : इति श्रीलीलाशुकविरचितं श्रीकृष्णकर्णामृतं समाप्तं ॥. This Ms very closely agrees with CB and, along with it, represents the shorter version of the commentary. —The rotograph copy was obtained through the kind efforts of Prof. F. W. Thomas of Oxford.

The Sāranga-rangadā of Kṛṣṇadāsa Kavirāja

KA=Paper Ms no. 2358 of the Dacca University Manuscript Library. Size $15\frac{3}{4}'' \times 3\frac{1}{2}''$. Complete with fol. 30, but fols. 1-6 missing (beginning with र्यचातुर्यसप्तपूर्णस्य in the comment on verse 6). Each page is written in three strips, the metrical text being in the middle ; the number of lines to a page varies from 6 to 14, but usually 11 to 12 lines. Bengali characters. White Indian paper, somewhat frayed at the end and soiled in places by damp. The scribe's name is Advaita-sena. Dated Śaka 1665=1743 A.D. Neatly written and moderately correct, but the lines are very close. Marginal corrections are quite frequent. The verses are numbered, the total being 112. The colophon to the metrical text reads : इति कर्णामृतं संपूर्णं ॥ शाके त्रयोदशतिथौ शरपङ्कसेन्दो / भाद्रे शनावसिपक्षचतुर्थवसे ।/ अद्वैतसेन-लिखितं प्रविचिन्त्य कृष्ण-/कर्णामृतं हृदि गुरोश्चरणारविन्दं ॥. The colophon to the commentary reads : श्रीराधामोहनौ जयतां ॥ श्रीवृन्दावन-विपिनेशौ जयता ॥ शकाब्दा १६६५ भाद्रस्य चतुर्थदिवसे त्रयोदश्यां शनौ लिखितमिदमद्वैताख्येन ॥.—The Ms was presented to the library by Rākhālānanda Thākura Śāstrī of Śrīkhandā, Burdwan.

KB=Paper Ms no. 2454 of the Dacca University Manuscript Library. Size $12'' \times 5\frac{1}{2}''$. Fol. 1-30 (complete); the number of lines to a page varies from 10 to 16 lines, as each page is written in three strips (with the metrical text in the middle), as in KA. Bengali characters. White Indian paper. The commentary begins :

श्रीश्रीराधावल्लभो जयति ॥, but there is no separate Namaskriyā at the beginning of the metrical text. Neatly and fairly correctly written, with occasional marginal corrections. In matters of spelling it very often uses श for स. The verses are numbered, the total being 112. The colophon to the metrical text reads: इति श्रीकर्णामृतं समाप्तं ॥ हा चैतन्य दयानिधे ॥, and to the commentary concludes: श्रीगुरुवे नमः ॥. From general appearance and script this Ms is probably not older than KA.—The Ms was presented to the library by Caitanya-carana Cattopādhyāya Kāvya-tīrtha and Nityānanda Gosvāmī of Gaurangabari, Katwa, Burdwan.

KC=Paper Ms no. 3525 of the Dacca University Manuscript Library. Size $13\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{4}''$. Fol. 1-29; the metrical text complete, commentary incomplete; perhaps only one folio is missing at the end, containing some of the concluding verses of the commentary; 15 to 17 lines to a page. The metrical text and the commentary on each page are not separate strips, but are in very closely written run-on lines. Bengali characters. Brown-Indian paper. Bold neat writing, fairly correct, with a few occasional corrections on the margin. The edges of the Ms are frayed. The lower margin of fol. 1 being slightly damaged, a few letters are lost. The verses are numbered, the total being 112. The scribe adds occasional glosses of his own on difficult words or phrases of the commentary throughout. The Ms begins: श्रीश्रीराधाकृष्णभ्यां नमः ॥ श्रीगुरुवे नमः ॥. It ends with the first concluding verse of the commentary (जयतां सुरतौ), and the formal colophon is missing. From script and general appearance it appears to be of the same age as KA and KB. The Ms agrees generally with the printed text (KP) described below, and differs from the KA-KB-KD group.—The Ms was presented to the library by Piyari Charan Ray, Administrator, Baddanagar, Bara-Akhra, Dacca.

KD=Paper Ms no. 2415 of the Dacca University Manuscript Library. Size $11\frac{1}{4}'' \times 5''$. Fol. 1-56; text complete, a small part of the commentary on the final verse lost (perhaps one folio missing at the end). Each page is written in three strips with the metrical text in the middle. Bengali characters. White Indian paper. Two different hands appear in the writing. The older hand, large and bold, is found in fol. 1-46, 48, 51, 56, which have marginal lines on two sides; the later hand, smaller and less neat, probably supplying missing folios, is seen in fol. 47, 49, 50, 52-55 (no marginal lines). The number of lines on each page in the older writing varies from 12 to 14, but in the later the number varies from 6 to 14. Very few corrections on the margin. The Ms confuses स with श. The verses are numbered, the total being 112. The metrical text and the commentary begin respectively with . श्रीकृष्णाय नमः and श्रीश्रीराधारमणो जयति. The colophon to the metrical text reads : श्रीकर्णामृत-मिदं श्रीलीलाशुकेन रचितं. The Ms is not older than those described above, excepting the folios supplied by the later hand.—The Ms was presented to the library by Navagopāla Gosvāmī of Gaurangapara, Katwa, Burdwan.

For a description of the Bodleian Ms, which has been occasionally consulted, see above, p. lxviii note.

PRINTED EDITIONS

An account of the printed texts of Gopāla Bhatta's *Kṛṣṇa-vallabhā* and Caitanyadāsa's *Subodhanī* is given above pp. lxx-lxxvii. For reasons already stated, these have not been utilised for constituting the respective texts in the present edition.

KP=the text of *Sāranga-rangadā* of Kṛṣṇadāsa Kavirāja as printed by the Radharaman Press, Berhampore, and published from Murshidabad (2nd Edition) in 1323 B. E.= 1916 A.D.; pp. vi, 242. It contains the original text of KK, the Bengali metrical adaptation of Yadunandana-dāsa and a prose Bengali translation of the poem by the editor Rāma Nārāyaṇa Vidyāratna. Barring a fairly large number of unfortunate misprints almost on every page and a few serious errors, the text and the commentary are faithfully reproduced; but no variant readings are noted, nor is any indication given of the manuscript-material utilised. It generally agrees with our Ms KC. The *variae lectiones* from this edition are given with the abbreviation KP in our critical notes, but obvious misprints are silently excluded. The first edition of this text was published in 1890; the printing was much better.—There is another edition of the *Sāranga-rangadā* (along with Yadunandana's metrical Bengali adaptation) in Bengali characters, by Prasanna Kumāra Śāstrī; but the work was not available to the editor.

PS=the variant readings of Pāpayallaya Sūri's text of KK, as given in the Srirangam edition mentioned above.

The text of the KK has been often printed (without any commentary) from Southern (e.g. in Devanagari

कर्णामृतं विविधभावरसोरसापि
 लीलाशुकेन रचितं यदिदं मुकुन्द ।
 कास्यायतस्तव ममास्तु सुखेन तद्य-
 स्तस्यान्वयार्थपदभावविशेषबोधः ॥५
 श्रीकृष्णपादकमलद्वयभक्तिमन्तो
 भक्ता व्रजेन्द्रसुतकीर्तितरङ्गिणीस्थाः ।
 स्वल्पं गुणं बहुलतां किमु केवलं ते
 वैगुण्यराशिमपि सद्गुणतां नयन्ति ॥६
 श्रीकृष्णचरणाम्भोजमधुपानमधुव्रतान् ।
 धर्मार्थकाममोक्षादिनिःस्पृहान्वैष्णवान्नुमः ॥७
 श्रीबिल्वमङ्गलेनेदं कृतं कर्णामृतं हि यत् ।
 तस्य पदार्थभावादीन् ज्ञातुं कः क्षमते बुधः ॥८
 यथामतिं तथाप्यस्य श्रवणाह्लादिनीमहम् ।
 टीकां करोमि गोविन्दसेवकानां महामुदे ॥९

अथैह भगवज्जनमुखकमलनिःसृतैव किंवदन्ती श्रूयते । बिल्वमङ्गलनामा कश्चिद्ब्राह्मणः
 काशीनिकटसुरतरङ्गिणीतटग्रामवासी बभूव । स तु निजपूर्वादृष्टतश्चिन्तामणिरिति प्रसिद्धां
 कांचन चरणाद्रिनिवासिनीं वेश्यामनुरक्तो बभूव । तत्प्रेमभराकृष्टहृदयः प्रत्यहं कृष्णा-
 मुत्तीर्य तद्गृहगमनमकरोच्च सः । एवं तस्यामनुरक्तस्य तस्यैकदा पितृश्राद्धदिनमागतम् ।
 स चात्यन्तकाम्यपि लोकलज्जया मात्राद्यनुरोधेन श्राद्धं कृत्वा ब्राह्मणान् संभोज्य
 पश्चात्स्वयमपि बभुजे । एतस्मिन्नेवान्तरे दिनमणिरस्तं जगाम । स च तदैव तस्याः
 पार्श्वे गन्तुकामोऽपि लोकः परिहसिष्यतीति चतस्रः पञ्च वा त्रिघटिकाः कथमप्यतिवाह्य
 गाढान्धकारे जाते केनाप्यनवलोकितो गङ्गातीरं गतः । तत्र नौकामप्रेक्ष्य मिलत्कामः
 स्वकीयाम्बराणि मूर्ध्नि कृत्वा निजबाहुयुगलेनैव कियत्प्रमाणं गङ्गाप्रवाहं ततार । पुनश्च
 गङ्गामध्यगतोऽतिश्रान्तस्तत्र प्लवमानं कचन मृतकं दृष्ट्वा तदुपरि रिथत्वा पारेगङ्गं गतः ।
 तत्रापि पुनरेवमुपरि स्थित्वा प्रातर्गृहं गमिष्यतीति तं मृतकं तीरे निधाय वेपमानः
 सार्द्राम्बर एव चरणाद्वेरेधित्यकायां तस्याः परमरमणीयं सदनं प्राप्तः । सा च तथाभूतं
 समागतं वीक्ष्य सहस्रोत्थायाग्निं प्रज्वाल्य शुष्कवसनानि च दत्त्वा तस्य शीतजनितकम्पादिकं
 दूरीचकार । पुनश्च स्वस्थशरीरं प्रति सस्मित सा मधुरया गिरेत्युवाच—भोः कामिन्,
 एतावत्कालं तत्र किमकार्षीस्त्वम् । कथं नौकां विना त्वया गङ्गा तीर्णा । स च तद्वचः
 श्रुत्वा तां प्रत्येवमवदत्—भोः प्रिये, मम पितुरद्य श्राद्धदिनम् । तदर्थं द्विजान्निमन्त्रितान्
 संभोज्यमानस्य मे रजनिः समजनि । पुनश्च तदनुसक्तस्य मे मनस्तव पार्श्वमागन्तुमु-
 त्कण्ठितमभूत् । तत्र गङ्गातीरं प्राप्तोऽहं नौकामनवलोकमानो बाहुभ्यामेव तरिष्यामीति

गङ्गाप्रवाहे पतितोऽतिश्रान्तस्तत्र प्लवमानं कथंचन काष्ठमारुह्य तेन ततो गङ्गामुत्तीर्य
 प्रातर्गृह गमिष्यामीति तं काष्ठं तीरे निधाय (?) । सा च तस्यैव वचो निशम्य तदैव
 भगव्रतान्तर्यामिणा प्रेरिता गङ्गातीरे तमुपदेष्टुकामा दीपं करे गृहीत्वा काष्ठं मह्यमपि
 प्रदर्शयेति तं प्रत्युवाच । स च तद्वचः श्रुत्वा तं काष्ठं प्रदर्शयामीति यत्र मृतकं
 प्रास्थाप्यात्र गतस्तत्र तथा सह जगाम । सा च दीपप्रकाशेन न दृष्ट्वा मृतकोऽयमिति
 परमवैराग्ययुक्ता सरोषं तं प्रति सकरुणमित्यवदत्—भो पापिष्ठ कामान्ध, परमकारुणिक
 महापतितपावनं भक्तजनवत्सल व्रजराजकुमार हरि कृष्ण विहाय विगमूत्रमांसमञ्जूषिकायां
 मय्येवमनुरागमकोस्त्व यन्मृतकमधिरूह्य कामान्धो मम पार्श्वमागतः । गुरुपदिष्टभगव-
 द्दयानादिक चिन्तयन् [सः] कियत्कालं श्रीगुरुचरणसनिधाने निवासमकरोत् । पुनश्चोत्पन्न-
 श्रीराधारमणानन्दकिशोरगोविन्दपदारविन्दद्वन्द्वानुरागो गुरुचरणसमीपतो निदेशमदगृह्य कियता
 कालेन परमरमणीय श्रीवृन्दावनमायातो विल्वमङ्गलः । तत्र च यथा श्रीगुरुवर्णित
 तथाभूतमेव वृन्दावनमालोक्य तत्र तत्र भगवल्लीलारथलान्यपि समीक्ष्य जाताह्लादो
 राधारमणश्रीकृष्णविषयकगाढभावशबलितान्तःकरणो भगवल्लीलावर्णनकामो गुरुद्वयनाम-
 स्मरणपूर्वकमेतत्स्तोत्रप्रतिपाद्यश्रीकृष्णस्मरणरूपमङ्गलमाचरति—चिन्तामणिरिति ॥

End • इति श्रीलीलाशुकविल्वमङ्गलविरचित श्रीकृष्णकर्णामृत स्तोत्रम् ॥

श्रीगोविन्दपदारविन्दभजनत्यक्ताखिलार्थाग्रहः (?)

श्रीमद्भागवतार्थचित्समभवद् भट्टनफणा (?) उद्यत्फणो) विश्रुतः ।

श्रीराधारमणाङ्घ्रिसक्तमनसा गोपालभट्टेन त-

त्पुत्रेन श्रवणांमृतस्य रचिता टीकास्तु सत्प्रीतये ॥१

श्रीगोपीजनबल्लभ त्वदपर जाने न कचित्प्रभो

तस्मात्त्व प्रणिधानपूर्वकमिमां याञ्चां मदीयां शृणु ।

राधादिब्रजमुन्दरीगणमनन्तीराब्धिवचन्द्रोदय

श्रीकृष्णामृतटीकया त्वमनया प्रीतोऽस्तु (?) नः सर्वदा ॥२

कर्णामृताम्बुधावर्थरत्नादि कतिचिन्मया ।

लब्धानि तत्र चान्यानि किं तु सन्ति सहस्रशः ॥३

तैरर्थरत्नैर्वनमालिदास-

मित्रस्य कर्णद्वयमात्मनश्च ।

विभूषयामीह तथैव लक्ष्मी-

नारायणस्याप्यनुजस्य कण्ठम् ॥४

इति श्रीभगवज्जनचरणराजीवरजःकणिकशरणगोपालभट्टविरचिता

श्रवणाह्लादिनी कर्णामृतटीका समाप्ता ॥

characters; with an English translation, by M. K. Acharya, Madras 1924) and Western India (e.g. Venktesvara Press, Bombay 1911, in Devanagari characters) as well as in Bengal (e.g. ed. Atul Krishna Gosvami, with the Bengali metrical adaptation of Yadunandana); but as they contain the metrical text only it was not found necessary to consult these publications. The text appears to have been printed for the first time in Bengali characters in 1853; from the description of it given in J. Long's *Descriptive Catalogue of Bengali Works and Pamphlets* (Calcutta 1855) it appears to have contained 223 pages and therefore apparently included some commentary or translation. A work named Bilvamangala is also mentioned in the same catalogue as being printed in 1817 and containing 52 pages; this is identical with the Kṛṣṇa-Stotra (see above p. xxii) printed at Calcutta in B.E. 1224 (=1817 A.D.) and edited by Jayagopāla Tarkālaṃkāra (see also Appendix II).

In the text and critical notes the orthography has been standardised, and obvious scribal errors silently corrected; but no genuine variant has been ignored.

After the text was sent to the Press, Dr. V. Raghavan drew the attention of the editor to S. R. Bhandarkar's *Catalogue of the collections of Manuscripts deposited in the Deccan College* (Bombay 1888), p. 135, where the Ms no. 178 of 1879-80 is described as

Karnāmṛta and its Commentary. Bilvamangalī(la Lilā)-śuka and Gopālabhaṭṭa. Leaves 145. 24 lines on a page.

The Ms now exists in the Bhandarkar Oriental Research Institute under the same serial number. On consulting it, it was found that the work is a commentary on the KK, entitled *Śṛaṇanāhlādinī* and composed by one Gopālabhaṭṭa, who is not identical with our Gopālabhaṭṭa. The Ms consists of 145 folios (ending on 145a),

written, not horizontally but vertically, like a printed book on white country-made paper; size 10" × 5½"; 24 lines to a page. The fairly old Devanagari script which uses *prsthāmātrā* occasionally, appears to be western, although the commentary itself seems to be of eastern origin. It is not very correctly written. The Ms, however, gives a commentary which is entirely different from the *Kṛṣṇa-vallabhā* of our Gopālabhaṭṭa, although the names of the authors are accidentally similar. The commentary begins from fol. 10 and contains also the metrical text which occurs runningly in it, but on fol. 1-9 the verses are also given separately (the total number being 112) with the colophon: इति श्रीवित्त्वमङ्गललीलाशुकविरचितं श्रीकृष्णकर्णामृतं संपूर्णं ॥ शुभं भवतु ॥. We reproduce here (correcting spellings and obvious scribal errors) the opening and concluding portions of the commentary, which contain the name of the work and particulars about the author, and gives the story of Bilvamangala (see above p. xxvii, footnote):

Beginning श्रीरगोपीजनवल्लभाय नमः ॥,

श्रीगोपीजनवल्लभस्य चरणाम्भोजं भजे रञ्जित
गोपीनां कुचकुङ्कुमेन दिनदन्माणिक्यमञ्जीरकम् ।
वृन्दारण्यनिकुञ्जपुञ्जसरणीगत्येकलब्धव्रतं
कालिन्दीतटरासलासुप्रललितप्रोद्गडनृत्यत्तिप्रियम् ॥१

यत्पादवारिजरजःकणिकैकबन्धु-
मूर्कोऽपि शास्त्रविदुषां पदवीं प्रयाति ।
अस्मद्विधैकशरणां करुणाकरं तं
नारायणं गुरुमहं सततं नमामि ॥२

गोपालरूपविस्फूर्तिः सर्वमङ्गलमङ्गला ।

सदा मे हृदये भूयात्तद्भावभरभाविते ॥३

शिखण्डकृतशेखरे ब्रजवधूजनानां प्रिये
मनोज्ञमुरलीधरे नवकिशोरवेषे हरौ ।

यदोयमनसो रतिसूपमा (?) ब्रजेन्द्रात्मजे

सदैव हृदि पञ्जरे वसतु मे स लीलाशुकः ॥४

That the writer of such pedestrian verse and prose is not our Gopālabhatta will in itself admit of little doubt ; but the author also supplies some information about himself. The name of the author's father in the concluding verse no. 3 seems to be given in a corrupt form, but he tells us that his Guru was Nārāyana (opening verse no 2), and that he wrote his work to please his friend Vanamāli-dāsa-mitra (an obviously Bengali name) and his younger brother Lakṣmī-nārāyana. It appears, therefore, to be a Bengal commentary ; and it follows the Bengal tradition and text. The author cites Jayadeva (fol. 22b, तथा जयदेवेनापि—शृङ्गारः सखि मूर्तिमान् = *Gīta-govinda* i. 48) and also quotes कौमारं पञ्चमाब्दान्तं etc. (fol. 16a) and वेणुलक्षणं यथा रसान्वे—पाविकाख्यो भवेद्वेणुः etc (fol. 19b) directly from Rūpa Gosvāmin's *Bhakti-rasāmṛta-sindhu*. As this latter work is dated in 1541 A.D. (see above page xli), the commentary could not have been composed before that date. Neither the author nor the commentary is mentioned by Aufrecht in his *Catalogus Catalogorum*.

THE TEXT
WITH THE COMMENTARIES

लीलाशुकविरचितं

कृष्णकर्णामृतम्

टीकान्नयोपेतम्

चिन्तामणिर्जयति सोमगिरिर्गुरुर्मे
शिक्षागुरुश्च भगवाञ्शिखिपिच्छमौलिः ।
यत्पादकलपतरुपल्लवशेखरेषु
लीलास्वयंवररसं लभते जयश्रीः ॥१॥

कृष्णवल्लभा

चूडाचुम्बितचारुचन्द्रकचमत्कारव्रजभ्राजितं
दीव्यन्मञ्जु मरन्दपङ्कजमुखभ्रून्ृत्यदिन्दिन्दिरम् ।
रज्यद्वेणुसुमूलरोकविलसद्विम्बाधरोष्ठं महः
श्रीवृन्दावनकुञ्जकेलिललितं राधाप्रियं प्रीणये ॥
कृष्णकर्णामृतस्यैतां टीकां श्रीकृष्णवल्लभाम् ।
गोपालभट्टः कुरुते द्राविडावनिनिर्जरः ॥

अथ निखिलगोपनितम्बिनीनिकुरम्बावलम्बिरासविहारिश्रीकृष्णपरमभावाविष्टः
परमभागवतो लीलाशुकाभिधानः कवीन्द्रः श्रीकृष्णकर्णामृताख्यं स्तोत्ररत्नं चिकीर्षुः
शिखिपिच्छमौल्यलंकृतश्रीकृष्णचन्द्रेष्टदेवतानुस्मरणरूपं मङ्गलमाचरति—चिन्ता-
मणिरिति । भगवाञ्जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । भगच्छब्दवाच्यः श्रीकृष्ण एव ।

8. GC रज्यद्वेणुकमूलं 12. GB ०लम्बि० for ०वलम्बि०. GB ०श्रीकृष्ण-
चन्द्रेष्टदेवताभावाविष्टः 13. GC स्तोत्रं for स्तोत्ररत्नं.

लीलाशुकविरचितं

कृष्णकर्णामृतम्

टीकान्नयोपेतम्

चिन्तामणिर्जयति सोमगिरिर्गुरुर्मे
शिक्षागुरुश्च भगवाञ्शिखिपिच्छमौलिः ।
यत्पादकल्पतरुपल्लवशेखरेषु
लीलास्वयंवररसं लभते जयश्रीः ॥१॥

कृष्णवल्लभा

चूडाचुम्बितचारुचन्द्रकचमत्कारव्रजभ्राजितं
दीव्यन्मञ्जु मरन्दपङ्कजमुखभ्रू नृत्यदिन्दिन्दिरम् ।
रज्यद्वेणुसुमूलरोकविलसद्बिम्बाधरोष्ठं महः
श्रीवृन्दावनकुञ्जकेलिललितं राधाप्रियं प्रीणये ॥
कृष्णकर्णामृतस्यैतां टीकां श्रीकृष्णवल्लभाम् ।
गोपालभट्टः कुरुते द्राविडावनिनिर्जरः ॥

अथ निखिलगोपनितम्बिनीनिकुरम्बावलम्बिरासविहारिश्रीकृष्णपरमभावाविष्टः
परमभागवतो लीलाशुकाभिधानः कवीन्द्रः श्रीकृष्णकर्णामृताख्यं स्तोत्ररत्नं चिकीर्षुः
शिखिपिच्छमौल्यलंकृतश्रीकृष्णचन्द्रेष्टदेवतानुस्मरणरूपं मङ्गलमाचरति—चिन्ता-
मणिरिति । भगवाञ्जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । भगच्छब्दवाच्यः श्रीकृष्ण एव ।

8. GC रज्यद्वेणुकमूल० 12 GB ०लम्बि० for ०वलम्बि० GB ०श्रीकृष्ण-
चन्द्रेष्टदेवताभावाविष्टः 13. GC स्तोत्रं for स्तोत्ररत्नं

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्

इत्युक्तं श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे (१ ३ २८) । तथा चोक्तं ब्रह्माण्डे ब्रह्मस्तवे—

यो वैकुण्ठे चतुर्बाहुर्भगवान्पुरुषोत्तमः ।

स एव श्वेतद्वीपेशो नरो नारायणश्च सः ॥

स एव वृन्दावनभूविहारी नन्दनन्दनः ।

एतस्यैव परेऽनन्ता अवतारा मनोरमाः ॥

मानसस्यैव सरसो गर्ताः शनसहस्रशः ।

महाग्नोरिव यद्वत्स्युरुल्काः शतसहस्रशः ।

तत्रैव लीना एकत्वं ब्रजेयुस्ते हरौ तथा ॥

10 इति ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥

(विष्णुपुराण ६ ५ ७४) । ऐश्वर्यादीनामेतेषां सममेकस्मिन्वर्तमानत्वं भगवतोऽन्यत्र

न संभवति । अन्योन्यविरुद्धत्वात् । भगवतस्तु अणुबृहत्कृशस्थूलेत्यादिवद्विरुद्धा-

15 विरुद्धयोर्धर्मयोरेवाश्रयत्वात् । विशेषणमर्यादया सर्वं स्फुटीक्रियते । किंभूतो

भगवान्—चिन्तामणिः । चिन्तनं चिन्ता । चिन्तानां चिन्त्यमानानां धर्मादि-

रसमयतत्तल्लीलापर्यन्तानां मणिः । मणिरिव प्रकाशकः । तेनास्मच्चिन्तितमपि

प्रकाशयिष्यतीति भावः । यद्वा, चिन्ता परमभावेन चिन्तनं सैव मणिः प्रकाशको

यस्य सः । परमभागवतैश्चिन्त्यमानानि तत्तत्स्वरूपाणि तेषां मणिः श्रेष्ठ इति

20 वा । चिन्तामणिरित्यत्र श्रीकीर्तिवीर्यादिप्रदत्वात् । पुनः कीदृशः—सोमगिरिः ।

सोमस्यामृतस्य गिरिः पर्वत इव । बहुप्रकारास्वाद्यपरमानन्दरसमय इत्यर्थः ।

2. GB has an abbreviated प्र० only for प्रथमस्कन्धे GB ब्रह्माण्डब्रह्म-
वैवर्तयोः for ब्रह्माण्डे ब्रह्मस्तवे 3. These verses do not occur in the printed
text (ed. Venkatesvara Press, Bombay Śaka 1834=1912 A.D.) of
the Brahmāṇḍa-purāṇa. 9. GA यथा for तथा 12. GC भग इति स्मृतः
15. GC विशेषमर्यादया GB सर्वं स्फुटीक्रियते 16. GA inserts इति after
चिन्तामणिः. GB omits चिन्तनं चिन्ता ; GC omits चिन्ता 21. GB प्रवर्तकः,
GC प्रवर्तक इव for पर्वत इव

यद्वा, उमया सह वर्तत इति सोमः श्रीमहेशो गिरिवद्यत्र । प्रेम्णा स्तम्भ-
लक्षणसात्त्विकभावयुक्त इत्यर्थः । सोमस्य श्रीमहेशस्य गिरिः पूज्य इति वा ।

गिरिर्नेत्रे च रुग्भिदि ।

अद्रौ गैरेयके योषिद्दीप्तौ पूज्ये पुनस्त्रिषु ॥

इति मेदिनिः (रान्त० २३) । एतेनैश्वर्यम् । पुनः कीदृशः—मे मम गुरुः ।
बुद्धिवृत्तिप्रवर्तनेन निजमहाभक्तिरसपदवीसमुपदेष्टेत्यर्थः । इत्यनेन ज्ञानवैराग्यप्रदत्वम् ।
न केवलमुपदेष्टा—शिक्षागुरुश्च ।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तेः (६ २७) । गुरुर्बुध्पदेशमात्रं करोति, शिक्षागुरुस्तूपासनादि-
प्रकारं ज्ञापयति । अतो मे भगवानिष्टदेवतोपदेष्टा शिक्षागुरुश्चेत्यर्थत्रयमेव व्यनक्ति ।
सौन्दर्यातिशयेन सर्वमनोहरत्वमाह—शिखिपिच्छमौलिरिति । शिखिपिच्छयुक्तो
मौलिः किरीटं यस्य । शिखिपिच्छानां मौलिर्यस्येति वा सः ।

किरीटे मौलिरक्लीवे चूडासंयतकेशयोः ।

इति विश्वः । शिखिपिच्छमौलिरित्यनेन सत्स्वपि स्वर्णालंकारेषु शिखिपिच्छ-
गुञ्जाधातुरागपल्लवादिधारणेन श्रीवृन्दावने किशोरघयोधिलासवत्त्वं सूचितम् ।
केशोर एव शिखिपिच्छाभरणत्वात् । शिखिनो हि सतडिद्धनबुद्ध्या समुल्लसितास्तं

- 1 GB महेशो 1-2 GA सात्त्विक० for स्तम्भलक्षणसात्त्विक० 2 GB महेशस्य GC omits वा 3. GC's quotation from मेदिनि is corrupt and reads . गिरिर्नेत्रेभिदिसि च सम्भकेपि प्रवर्तके । अद्रौ etc 5. GC मेदिनी GA ०प्रवर्तने 6 GB omits इत्यर्थः and inserts चोक्तं after ०प्रदत्वम् 8-10 GB does not quote the entire Gītā-verse but reads : यत्करोषीत्यादि भगवद्गीतोक्तेः 10 GC श्रीभगवद्गीतोक्तेः 12. GB omits शिखिपिच्छमौलिरिति 13. GB omits मौलिः किरीटं यस्य and transposes वा after शिखिपिच्छानां 14. The quotation does not occur in the printed text of the Viśva. GB क्रीडायां केशबन्धने for चूडासंयतकेशयोः. 15. GB omits शिखिपिच्छमौलिरिति 16. GB omits गुञ्जाधातुरागपल्लव GA उचितं for सूचितं.

व्रजसुन्दरीसमालिङ्गितं दृष्ट्वा नृत्यन्ति । ततः प्रेम्णा च तच्छिरसि धृतम् । व्रज-
सुन्दरीणां केशकलापस्मारकत्वाच्च स्वं पश्यन्तीनां गोपाङ्गनानां निर्निमेषनयन-
रूपत्वाच्च चन्द्रकानां शिरसि धारणम् । बिच्छस्य शिखिपिच्छवाचकत्वाच्छिखि-
शब्दो विशिष्टशिखिप्राप्त्यर्थः । विशिष्टाश्च श्रीवृन्दावनशिखिन एव, ये महामुनीश्वर-
5 दुरवगाहविशुद्धश्रीकृष्णप्रेमाणः । उक्तं च श्रीभागवते दशमस्कन्धे पञ्चदशाध्याये
(१०. १५ ७), श्रीबलदेवोक्तिः श्रीकृष्णं प्रति—

नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः
कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन ।
सूक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय
10 धन्या वनौकस इयान्हि सतां निसर्गः ॥

तत्रैवान्यत्र (१० २१ १४)—

प्रायो वताम्ब विहगा मुनयो वनेऽस्मि-
नकृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम् ।
आरुह्य ये द्रुमभुजान् चिरप्रवाला-
15 ञ्शृण्वन्त्यमीलितदृशो विगतान्यवाचः ॥

इति । वैदग्ध्यातिशयेन सर्वोत्तमत्वमाह— यत्पादेत्यादि । यस्य श्रीकृष्णरय-
पादावेव कल्पतरू । सकलमनोरथसंपादनत्वात् । तयोः पल्लवाः पल्लवसदृशाङ्गुल-
यस्तेषां शेखरेष्वग्रेषु जयश्रीर्जयरूपा लक्ष्मीः । शोभेति यावत् । लीलास्वयंवररसं
लीलया यः स्वयंवरः स्वयंवरणं तस्य रसो रागस्तं लभते प्राप्नोति ।

1. GB दृष्ट्वानृत्यन्निति प्रेम्णा तत्पिच्छाधारणम् 2. GB केशपाशस्मारक०
3. GB इति वा for शिरसि धारणम् GA धारणात् 4. GB विशिष्टार्थः for
विशिष्टशिखिप्राप्त्यर्थः GB omits ये 5-6. GB omits all words from उक्तं च
to श्रीकृष्णं प्रति and reads instead तदुक्तं भागवते 7. GB does not
quote the entire verse but reads only : नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्येति. 11. GB
तथा for तत्रैवान्यत्र 12. GB gives only the first pāda of the verse.
16. GA, GC वैदग्ध्यातिशयत्वेन. GB यत्पादेति 17. GB ०संपादकत्वात्.
18. GB omits पल्लवसदृशः.

पल्लवोऽस्त्री किसलयम् ।

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्वे रसः ।

इत्यमरः (२ ४ १४ ; ३ ३ २२८) । यद्वा, पादावेव कल्पतरुपल्लवौ शेखरः शिरोभूषणं
येषां तेषु तच्चरणभक्तेषु जयश्रीशालित्वम् । तस्य पुनः किमिति परमोत्कर्ष-
चमत्कारः । केचिदत्र चिन्तामणिर्देश्या सोमगिरिर्मे गुरुर्भगवाश्च जयतीति
कल्पितया कथया व्याख्यानं कुर्वते । तत्तेभ्य एव ज्ञातव्यम् । अलमतिविस्तरेण ॥
वसन्ततिलकं छन्दः—

ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः (छन्दोमञ्जरी २) ॥१

सुबोधनी

कृपासुधासरिद्यस्य विश्वमाप्लावयन्त्यपि ।

नीचगैव सदा भाति तं श्रीचैतन्यमाश्रये ॥

मन्दोऽपि कश्चिच्चैतन्यदासनामा समासतः ।

कृष्णकर्णामृतव्याख्या वितनोति सतां मुदे ॥

कृष्णसंबन्धमात्रेऽपि प्रीतिर्येषां सदा भवेत् ।

तैरेव शोध्यतामेषा टीका नाम्ना सुबोधनी ॥

अथ सकलगुणधामा श्रीलीलाशुकनामा परमोत्कण्ठया निजेष्टदैवतलीलाभूमि-
दिदृक्ष्या श्रीवृन्दावनं गच्छन्पथि पथि प्रतिदिनं प्रस्थानसमये निजातिप्रियप्रातः-

1-2 All words from पल्लवोऽस्त्री to रागे lost in GA. 4. GB omits
तच्चरणं GB किं वक्तव्यं fo1 किमिति 6 GB कल्पनया for कल्पितया कथया, and
व्याख्यायन्ते for व्याख्यानं कुर्वते 10. CB आप्लावयत्यपि 11. CD transposes तं
and श्रीचैतन्य 12. CB, CD मन्दोऽपि कश्चिच्चैतन्यपादपञ्चमधून्मदः 13. CB,
CD समासतः fo1 सतां मुदे, CC transposes सतां and मुदे. 15. CC सुबोधनी
(but सुबोधनी in the final colophon) 16-17 and 1-4 of p 6 CB, CD
omit all words from अथ to आचरति and read instead : अथ भक्तसुखसन्तुष्टि-
प्रातःशय्योत्थितश्रीराधाकृष्णचरितवर्णनमयं ग्रन्थमारभमाणाः सकलगुणधामा श्रीलीला-
शुकनामा परमभागवतविभुः श्री(CD श्रीमद्)भगवद्भक्तिरसावेशोच्छलितचित्तस्तन्त्रेण
स्व(CD आत्म)गुरोर्निजेष्टदैवतस्य (CD inserts च) चरणस्मरणरूपमङ्गलमाचरति.
17. CA श्रीवृन्दावनदर्शनाय fo1 श्रीवृन्दावनं

शय्योत्थितराधाकृष्णतत्कालीनलीलाविशेषस्फूर्त्युच्छलितरागावेशवैवश्येन यद्यज्जगाद
तत्तत्सत्सङ्गिभिः क्रमेण व्यलेखि । तत्र प्रथमप्रस्थानमङ्गलदिने दैन्यस्वाभाव्येन
कथं ममायोग्यस्य तद्दर्शनं सेत्स्यतीति चिन्ताव्याकुलस्तदैव स्फुरितस्वगुरोश्चरण-
प्रभावस्मरणरूपमङ्गलमाचरति—चिन्तामणिरिति । सोमगिरिनामा मे गुरुर्जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यतश्चिन्तामणिः । चिन्तनमात्रेण सर्वाभीष्टपूरकतयास्य
चिन्तामणित्वं सर्वोत्कर्षता (!) च । किं वा, जयति तं प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः ।
एवं स्वायोग्यतां संभाव्य तत्प्रभावेनैव खेष्टदेवताप्यनुकूला स्यादित्याह—

आचार्यचैत्यवपुषा स्वगति व्यनक्ति

(भा० ११ २६ ६) इति न्यायेन शिक्षागुरुर्भगवांश्च जयति । कोऽसौ
भगवानित्याशङ्क्याह—शिखिपिच्छो मौलिः शिरोभूषणं यस्य सः । अनेन
श्रीवृन्दावनविहारित्वसूचनया स्वयंभगवत्त्वं ज्ञापितम् । तत्रैव तदादिप्रसिद्धेः ।
जयतीति वर्तमानप्रयोगेन नित्यता चास्य । तच्छिक्षारूपानुकूल्येनैवात्मनो दुर्लभा-
मप्यभीष्टसिद्धिं संपादयन्नाह—यत्पादेति । यस्याचिन्त्यानन्तशक्तेः श्रीकृष्णस्य
पादावेव सर्वसंकल्पसंपादकतया कल्पतरु । तयोर्ये पङ्क्त्या अङ्गुल्यस्तेषां शेखरेष्व-
ग्रेषु जयश्रीलीलासु द्यूतनर्मजलकेल्यादिषु स्वयंवरस्तद्गुणगणैर्वशीभूयानन्यगति-

1 CA ०रागानुवेश० 3 CC स्यादिति fo1 सेत्स्यतीति 4 CC
सोमगिरिस्तन्नामा 5 CD विजयते fo1 वर्तते CB, CD कीदृक् fo1 यतः
5. CD यद्वा, CB अथ वा for किं वा 6 CA नतो for प्रणतो० 7 CB,
CD omit all words from एव to स्यादित्याह CC स्वेष्टदेवोऽप्यनुकूलः
8. CB, CC insert तथा before आचार्य० 10 CB शिखिपिच्छैः 11. CB
०सूचनायाः CD inserts अस्य after ०सूचनया CB, CD शिखिपिच्छानां (CD
०पिच्छादिभूषा-) वैशिष्ट्यस्य तत्रैव प्रसिद्धेः fo1 तत्रैव तदादिप्रसिद्धेः 12-13. CB,
CD omit all words from जयतीति to यत्पादेति and read instead
तदेव बोधयन्नाह 13. CB, CD insert स्वयंभगवतः before श्रीकृष्णस्य
14. CD संपादनमात्र for संपादक, but, after this, all words from ०तया
to ०गतिकत्वेन (l. 14-15) are dropped. 15. CB, CC नखाग्रेषु for अग्रेषु,
CB द्यूतादिनर्म०. CB ०गुणैः for ०गुणगणैः

कत्वेनाश्रयणं तद्रसं तज्जन्यं सुखं लभते । स्वसेवावसरं प्राप्नोतीत्यर्थः । जया
सर्वोत्कृष्टा चासौ श्रियामप्यंशिनीत्वाच्छ्रीश्चेति जयश्रीः श्रीराधैव लीलायां स्वयंवर-
रसं लभते । तदालम्बनतामाप्नोतीति स्वाभीष्टार्थः ॥१॥

सारङ्गरङ्गदा

यद्भावभावितधियः प्रणयोत्थवाचां
मुद्रापि दुर्गमतमा मुनिपुंगवानाम् ।
रासोत्सुकं मदनमोहनमच्युतं तं
राधासमेधितरसोल्लसितं नतोऽस्मि ॥
कृपासुधासरिद्यस्य विश्वमाप्लावयन्त्यपि ।
नीचगैव सदा भाति तं श्रीचैतन्यमाश्रये ॥
रमन्ती कृष्णमाधुर्यकेलिसौन्दर्यसंपदम् ।
कैश्चिन्न भावजा सम्यग् ज्ञेया लीलाशुकस्य गीः ॥
मन्दोऽपि कश्चिच्छीरूपपादाम्भोजमधून्मदः ।
कृष्णकर्णामृतव्याख्यां विवृणोति यथामति ॥
स्पष्टे बाह्यदशोत्तयर्थे निर्वन्धं परिमुञ्चता ।
निगूढोऽन्तर्दशोत्तयर्थो व्याख्येयः साग्रहं मया ॥
मदास्यमरुसंचारखिन्नां गां गोकुलोन्मुखीम् ।
सन्तः पुष्पान्तिवमां स्निग्धाः कर्णकासारसंनिधौ ॥

5

10

15

1. CB, CD आप्नोति for प्राप्नोति. CD यद्वा for जया 2. CC omits इति before जयश्रीः 2-3. CB, CD omit all words from चासौ to स्वाभीष्टार्थः and read instead श्रीलीलायां स्वयंवरेण रस (CD स्वयंवररसं) लभत इत्यभीष्टा (CD इत्यभि) पादकोर्थः CB continues : नानारसनिर्जयनिजाश्रितससारजयादिरूपा श्रीगुरोरपि चरणमाश्रयते ॥ श्रीगुरवे नमः । श्रीकृष्णः सत्यः । तत्कीदृशं 5. KA is missing at the beginning, six folios being lost. 9. See Mangala-śloka 1 of Subodhanī. This verse also occurs in Kṛṣṇadāsa's Caitanya-caritāmṛta, Ādi xvi, 1 as a Mangala-śloka. 11. KC वसन्ती for रमन्ती 13. KD उपदाम्भोज 17. KB, KD, KC (margin) मत्स्वान्तमरु०.

सद्भक्तभावगन्धर्वगान्धर्वरसलम्पटैः ।

सारङ्गैः शोध्यतामेपा टीका सारङ्गरङ्गदा ॥

अथ दाक्षिणात्यः कृष्णवेण्वापश्चिमतीरवासी पण्डितकवीन्द्रः श्रीबिल्वमङ्गल-
नामा कश्चिद्ब्राह्मणः किलासीत् । स च पूर्वदुर्वासनाप्रेरितस्तत्पूर्वतीरवासिन्यां
संगीतविद्याधिकृतकिन्नरीनिकरायां कस्यांचिच्चिन्तामणिनाम्न्यां वेश्यायामतीवासक्तो
बभूव । स च कदाचित्प्रावृट्प्रतिमिस्त्रायां जीमूतमन्दगर्जितजातहृच्छयोऽन्ध
इवागणितगमनप्रत्यूहचयः स्वगृहान्निर्गत्य तां नदीं हस्ताभ्यां शवालम्बनेनोत्तीर्य
कीलितकवाटं तदावासद्वारमाससाद । तत्रापि तत्रत्यैरश्रुतफूत्कारशत इतस्ततो भ्रमन्
भित्तिगतेऽर्धप्रविष्टकृष्णभुजङ्गपुच्छमालम्ब्य भित्तिमुल्लङ्घ्य प्रणालिकामध्ये निपत-
10 न्मूर्छितो बभूव । ततः सा सखीभिः सह विद्युद्रोचिपा तं दृष्ट्वा हा कष्टमिति वदन्ती
तमानीयोपचारैः सुस्थं चक्रे । ततस्तेन कथितं तदागमनवृत्तान्तं श्रुत्वा जातवेपथुः
सा सनिर्वेदं तमाह—अहो सकलशास्त्रमपि भवन्तं मूढं विना कोऽन्यः
परिणतिविरसरसलेशार्थमात्मानं घातयेत्, हा धिग्धिगस्तु मां याहं पापीयसी
कषटभावेः पुरुषान्प्रतार्य तेषां मनोधनानि चाहरम्, अहो एतादृश्यासक्तिर्यदि
15 भगवति श्रीकृष्णे जायते तदा किं न स्यात्, श्वः सर्वं परित्यज्य श्रीकृष्णभजनमेव
मया कार्यम् । इति निश्चित्य ता रात्रिं तं शुश्रूषमाणा, सखीभिः सह,
श्रीकृष्णस्य श्रीराधया सह रासकुञ्जादिलीलामयगीतान्यगासीत् । स चापि
तद्वाक्यमाकर्ण्य जातनिर्वेदः स्वं भर्त्सयन्मयापि श्वः सर्वं त्यक्त्वा भगवद्भजनमेव
कार्यमिति चिन्तयन्नुन्निद्र एव तद्गीतश्रवणमात्रेण प्रोद्बुद्धपूर्वसिद्धप्रेमाङ्कुरस्तं राधा-
20 कान्तमेव प्राणकोटिदयितं दयितं मन्यमानः प्रातस्तां नमस्कृत्य तेनैव पथा
तन्नदीतीरस्थं सोमगिरिनामानं वैष्णवोत्तममासाद्य निवेदितस्ववृत्तान्तस्तस्माच्छ्री-

1. KP ०भाग० fo1 ०भाव० 3 KB कृष्णवेण्वानदीपश्चिम० ; KP
०तीरनिवासी ; KC ०तीरवासि- KP पण्डितः 4. KB ०पूर्वतीरनिवासिन्यां.
6. KD, KP ०मन्द० for ०मन्द० 7. KB ०प्रत्यूहचयः KP शवालम्बनेन.
8. KB ०फूत्कारशतैः 10. KB omits हा 11. KP स्वागमन० 12. KP
सकलशास्त्रविशारदमपि 16 KP रात्रीं 17. KP omits श्रीकृष्णस्य 18. KB
तद्वाक्यजातनिर्वेदः ; KD तद्वाक्यजातनिर्वेदमनाः fo1 तद्वाक्यमाकर्ण्य जातनिर्वेदः
19. KP inserts श्री before राधाकान्तं 20. KP omits the second दयितं

मद्रोपालमन्त्रराजमग्रहीत् । गृहीतमन्त्र एव प्रोद्बुद्धानुरागः कम्पाश्रुपुलकादि-
व्याकुलः श्रीवृन्दावनगमनोत्कण्ठितोऽपि गुरुसेवार्थं कतिचिद्दिनानि तत्रैवावात्सीत् ।
तत्रापि श्रीकृष्णलीलादिवर्णनमयग्रन्थांश्चकार । तद्दृष्ट्वा गुरुणा लीलाशुक इति
ख्यापितोऽभूत् । तत्र-स्वीयैरुपद्रुतस्तत एव संन्यासं चक्रे । ततः परोत्कण्ठया
श्रीगुरुं विज्ञाप्य श्रीवृन्दावनाय प्रतस्थे । गच्छंश्च पथि पथि प्रथमं तत्स्फूर्ति-
समुच्छलितप्रेमप्रवाहजोत्कण्ठाकल्लोलपतितं शून्यमिवात्मानं मत्वा तत्तल्लीलाविशिष्टस्य
तस्य स्फूर्तिं प्रार्थयन्, ततो मथुरामण्डलागतो लीलाविशेषस्फूर्त्युच्छलितानुराग-
सिन्धूद्गतलालसावर्तग्रसितस्तद्दर्शनं प्रार्थयन्, ततो मथुरागतस्तत्स्फूर्तौ साक्षात्कारं
मन्वानः, ततो वृन्दावनागतस्तं साक्षाद्दृष्ट्वा वाङ्मनसागोचरत्वेन तं वर्णयंश्च
यद्यत्प्रललाप तत्तत्सर्वं तत्सङ्गिवैष्णवैस्तदा तदैव लिखित्वा स्थापितमासीत् ।
ततो वृन्दावने कतिदिनान्यवात्सीत् । पश्चात्कृष्णेन स्वलीलां प्रवेशितः । इति
गुरुपरंपरागता सार्वलौकिकी प्रसिद्धिरिति ।

अथ प्रेमोन्मत्तः स्वालयाच्छ्रीवृन्दावनाय प्रस्थानं कुर्वन्नेव श्रीलीलाशुकः
स्वगुरोः स्वगुरुत्वेनैव स्वेष्टदेवतस्य च संकीर्तनरूपं मङ्गलमाचरति । इदं मङ्गला-
चरणमन्येषां ग्रन्थकाराणामिवेप्सितपूर्तिविघ्ननिरसनप्रयोजनं न भवति । प्रेमोन्माद-
प्रलापेऽस्मिन् ग्रन्थकरणप्रस्तावाभावात् । तत्रापि दाक्षिणात्यानां सामान्यानामेव
संस्कृतोक्तिरित्यस्य तु कवीन्द्रत्वात्पद्योक्तिः । किं तु शुद्धवैष्णवानां स्वभावोऽयं
यच्छयनभोजनगमनादिषु गुर्विष्टदेवस्मरणम् । तद्यथा—चिन्तामणिरिति । सोम-
गिरिस्तन्नामा मे मम गुरुर्जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कीदृक्—चिन्तामणिः ।

P. 8, l 21. KP तं नदीतीरस्थं KB निवेदितवृत्तान्तः. 2. KB ०वृन्दा-
वनविलोकनोत्कण्ठितोऽपि ; KC ०वृन्दावनागमनो० 3. KB तान् दृष्ट्वा KP
सोमगिरिगुरुणा 4. KP प्रख्यापितो for ख्यापितो, and अत्र for तत्र KB
omits ततः KD परमोत्कण्ठया 6. KB ०प्रवाहसोत्कण्ठा० 7. KB एतस्य for
तस्य, and तत्स्फूर्तिं for स्फूर्तिं. KP ०मथुरामण्डलागतो KB, KC insert ततः
before लीला० 9. KD inserts प्रलपन् after मन्वानः 10. KP तत्सङ्गिभिः.
11. KD, KP श्रीकृष्णेन 12. KC, KP insert हि before गुरुपरंपरा०
13. KP inserts लालसाया after स्वालयात् 14. KD स्वेष्टदेवस्य 18. KP
गुर्विष्टदेवतास्मरण KC omits तद्यथा चिन्तामणिरिति KD जयतीत्यादि for इति
2A.

आश्रयमात्रेणाभीष्टपूरकत्वाच्चिन्तामणित्वं सर्वोत्कर्षता (!) चास्य । किं वा, जयति तं प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । तथा हि काव्यप्रकाशे (११ वृत्ति) —

जयत्यर्थेन नमस्कार आक्षिप्यते ।

अतस्तं प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थ इति । तथा ममेष्टदेवो भगवांश्च जयति । कोऽयं भगवानित्याह—शिखिपिच्छमौलिः । शिखिपिच्छैस्तान्येव वा मौलिः शिरोभूषणं यस्य स इति श्रीवृन्दावनविहारो श्रीकृष्ण एव । जयतीति वर्तमानप्रयोगेन नित्यलीला सूचिता ।

आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति

(भा० ११ २६ ६) इति,

10

ददामि बुद्धियोगं तम्

(भगवद्गीता १० १०) इत्यादि,

आचार्य मां विजानीयात्

(भा० ११ १७ २७) इत्यादि दिशा, तथा (भक्तिरसामृत० २ १ १३१) —

कर्णाकर्णि सखीजनेन विजने दूतीस्तुतिप्रक्रिया

15

षत्युर्वचनचातुरीगुणनिका कुञ्जप्रयाणे निशि ।

वाधिर्यं गुरुवाचि वेणुविस्तावुत्कर्णतेति व्रता-

न्कैशोरेण तवाद्य कृष्ण गुरुणा गौरीगणः पाठ्यते ॥

इत्यादि दिशा च तस्य तत्तन्माधुर्याद्यनुभवादौ स एव मे गुरुरित्याह स कीदृक्—
मे शिक्षागुरुः । वक्ष्यते चैतत्—

20

प्रेमदं च मे

(श्लो० १०४) इत्यादौ । शिखिपिच्छमौलिरिति तच्छ्रीविग्रहस्फूर्त्या

साक्षान्मन्मथमन्मथः

4. KB omits इति KP inserts मे after तथा 5. KC इत्यत्राह, KP इत्यत्र आह for इत्याह The Bengal Mss of Subodhanī and Sāraṅga-rangadā geneally read पिच्छ for पिच्छ throughout Read पिच्छ for पिच्छ on p. 6. line 10. 7. KB नित्यतास्य for नित्यलीला 14. KB, KD दूतिस्तुति० 18. KD omits मे after एव 19. KP omits मे

(भा० १० ३२ २) इत्यादिना,

यन्मर्त्यलीलौपयिकम्

(भा० ३ २ १२) इत्यादिना,

गोप्यस्तपः किमचरन्

(भा० १० ४४ १४) इत्यादिना च वर्णिततत्तन्माधुर्यमनुभूय तत्तदङ्गोपमानयोग्य-
पदार्थान्मनसि विचिन्त्य तेषामतीवायोग्यतामालोच्य तत्पदनखशोभयैव ते निर्जिता
इति स्फूर्त्या, तथा श्रीराधायास्तन्माधुर्याकृष्टचित्ततास्फूर्त्या च शब्दश्लेषेण समा-
दधदाह—यत्पादेति । यस्य श्रीकृष्णस्य पादावेव कौमल्यारुण्यसर्वाभीष्टपूरकत्वा-
दिना कल्पतरुपल्लवौ तयोः शेखरेषु तदङ्गुलिनखाग्रेषु लीलया यः स्वयंवरस्तद्रसं
तज्जन्यसुखं जयश्रीर्लभते । तदेव वक्ष्यते—

कमलविपिनवीथीगर्वसर्वकपाभ्याम् (श्लो० १२)

वदनेन्दुविनिर्जितः शशी (श्लो० १६)

इत्यादौ बहुत्र । श्लेषेण द्यूतनर्मजलकेलिसुरतादिषु च जयेनोत्कर्षेण श्रीः शोभा
यस्याः । किं वा, सौन्दर्यादिपातिव्रत्यादिसौभाग्यवैदग्ध्यादिभिर्गौर्याद्यरुन्धत्यादि-
व्रजकिशोरिकाकुलादयोऽपि निर्जिता यया सा । जययोगाज्जया सा चासौ श्रियो-
ऽप्यंशिनीत्वाच्छ्रीश्च जयश्रीः श्रीराधैव ।

नारायणस्त्वम्

(भा० १० १४ १४) इत्यादौ,

नारायणोऽङ्गम्

(तत्रैव) इत्यादिदिशा,

विष्णुर्महान्स इह यस्य कलाविशेषो

गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥

(ब्रह्मसंहिता ५ ४८) इत्यादिदिशा च कृष्णस्य मूलनारायणत्वेन तत्प्रेयस्यास्तस्या

- 5 KB, KD वर्णिततन्माधुर्य० ; KP वर्णितं for वर्णित० KP तदङ्गोपमान०
9 KD तदङ्गुलिनखरा० 10. KD तज्जन्य सुखं KB, KP वक्ष्यति 13. KD
०जलकेलिषु सुरता० 15 KB ०किशोरिकादयो० 16. KP omits श्री in श्रीराधा
20. KP inserts च after दिशा 23. KP इति for इत्यादि KC omits तस्याः.

अपि मूललक्ष्मीत्वात् । ईदृशी सापि स्वस्य लज्जाशीलत्वात्सदैवाधोमुखस्थित्या
 प्रथमं तच्छ्रीचरणनखदर्शनात्तच्छोभाब्धिमग्ननेत्रा मोहिता सती लीलया गाढानुरागेण
 ये भावोद्गारविशेषास्तैर्धर्ममर्यादालज्जादित्यागपूर्वको यः स्वयंवररतद्रसं लभते ।
 तन्माधुर्याणां स्वानुरागस्य च प्रतिक्षणं नवनवत्वेनानुभवाद्वर्तमानप्रयोगः । केषां-
 चिन्मते सोमगिरेरपि विशेषणं यत्पादेत्यादि । अत्र कामाद्यरिषड्वर्गचक्षुरादीन्द्रिय-
 पञ्चक्लेशोत्थद्विषष्ट्यन्तरायाणां जयसंपत्तिर्यत्पादनखावलम्बिनीत्यर्थः । किं वा,
 वर्त्मोद्देशगुरुर्मन्त्रगुरुः शिक्षागुरुरिति गुरुत्रयेष्टदेवस्मरणमिति । केचिदाहुः—अत्र
 चिन्तामणिः सा वेश्या जयति । तद्वाङ्मात्रेण स्वस्य जातानुरागत्वात्तस्याः
 सर्वोत्कर्षता (!) ॥१

अस्ति स्वस्तरुणीकराग्रविगलत्कल्पप्रसूनाप्लुतं
 वस्तु प्रस्तुतवेणुनादलहरीनिर्वाणनिर्व्याकुलम् ।
 स्वस्तस्वस्तनिरुद्धनीविविलसद्गोपीसहस्रावृतं
 हस्तन्यस्तनतापवर्गमखिलोदारं किशोराकृति ॥२

कृष्णवल्लभा

एवं भगवतः श्रीकृष्णस्य जयरूपं मङ्गलं निरूप्य लीलाशुकनामा कविः
 संप्रति वर्णनीयपरमरहस्यलीलातद्रूपकरणसहितस्य सच्चिदानन्दसान्द्रैकरसघन-
 विग्रहस्य किशोराकृतेस्तस्यैव परमपुरुषार्थशिरोमणितां दर्शयितुं प्रतिजानीते—

1 KP कीदृशी for इदृशी KP अधोमुखी स्थित्वा 2 KC तत्तच्छोभा०
 3 KD भावोद्गम० 4-5 KD omits केषांचिन्मते 5-6. KC, KP ०विषयादि०
 for ०द्विषष्टि०, KD reads for the whole compound . कामादिषड्वर्गचक्षुरादी-
 न्द्रियपञ्चाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः क्लेशोत्थद्विषष्ट्यन्तरायाणां. See
 Vācaspati Mīśra on Sāṃkhya-kārikā 48. 6 KP पादनखरा० 16. GA
 ०लीलावदुपकरणहितस्य ; GB ०लीलातदुपकरणहितस्य

अस्तीति । वस्त्वस्तीति संबन्धः । वसति भक्तानां हृदये । तत्रैवाविर्भावात् ।
तथा चोक्तं बिल्वमङ्गले (द्वितीय शतक, श्लो० ८२)—

गोपालाङ्गनकर्ममे विहरसे विप्राध्वरे लज्जसे
ब्रूषे गोशतहुं कृतैः स्तुतिशतैर्मौनं विधत्से सताम् ।
दास्थं गोकुलसुन्दरीषु कुरुषे स्वाम्यं न दान्तात्मसु
ज्ञातं कृष्ण तवाङ्घ्रिपङ्कजयुगं प्रेमैकलभ्यं परम् ॥

यद्वा, वस्त आच्छादयति व्याप्नोति सर्वम् । एतेन पूर्णम् । वस्यन्ति स्वरूपतो
रसचमत्कारतः प्रभातिशयाच्च स्तम्भोपलक्षितसात्त्विकमहाभावलिङ्गिताः सर्व एव
भवन्ति यस्मादिति वा । वस निवासे, वस आच्छादने, वसु स्तम्भे धातवः
(घा० १ १०५४, २ १३, ४ १०५) । वसेरौणादिकस्तुन् (उणादिसूत्र १ ७६) । वस्तु
परमार्थभूतं तापत्रयोन्मूलनात् ।

विनाच्युताद्वस्तुतरां न वाच्यम् (भा० १० ४६ ४३)

वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् (भा० १ १ २)

इति च श्रीभागवते । अस्ति त्रिकालाबाध्यरूपेण वर्तते । न हि पूर्णभक्तानां
कदाचिदपि तदभातं भवति । तर्हि किं वेदान्तवेद्यं निराकारं ब्रह्मैव प्रतिज्ञायते,
न—किशोराकृति । किशोरी कैशोरविशिष्टाकृतिः श्रीमूर्तिर्यस्य तत् ।

कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।

कैशोरमा पञ्चदशाद्यौवनं तु ततः परम् ॥

(भक्तिसामृत० २ १ १२०) । तत्र

आद्यं मध्यं तथा शेषं कैशोरं त्रिविधं भवेत् ।

1 GB हृदीति तत्तस्य for हृदये 2 On this passage from Bilva-
maṅgala, see Introduction p. xvii. 4. GB ०हुं कृतैः and श्रुतिशतैः 6. GB
प्रेमैकलपं सदा 7 GB इति पूर्णत्वमुक्तम् for एतेन पूर्णम् 9 GB inserts इति
before धातवः 14. GA पूर्णभक्तीनां 14-15 All words from इति च to तर्हि
missing in GC. 15 GA (after collection) तद्भान GB omits किं
GB ब्रह्म for ब्रह्मैव 16. GB नेत्याह for न 20. GB मत for भवेत्

(तत्रैव १२३) । तत्राद्यं कैशोरम् —

वर्णस्योज्ज्वलता कापि नेत्रान्ते चारुणच्छविः ।

रोमावलिप्रकटता कैशोरे प्रथमे सति ॥

(तत्रैव १२४) । अथ मध्यमम् —

ऊरुद्वयस्य बाह्वोश्च कापि श्रीरुरसस्तथा ।

मूर्तेर्मधुरिमाद्यं च कैशोरे सति मध्यमे ॥

(तत्रैव १२६) । अथ शेषम् —

पूर्वतोऽप्यधिकोत्कर्षं बाढमङ्गानि विभ्रति ।

त्रिवलिव्यक्तिरित्याद्यं कैशोरे चरमे सति ॥

10 (तत्रैव १२६) इति रसामृतसिन्धौ । यद्वा, किशोरं च तदकृति चेति । न विद्यते कृतिः करणं यत्र तदकृति । नित्यानन्दविग्रहत्वात् । किशोरं च तदाकृति चेति वा । आ ईषत्क्रियते ब्रह्मानन्दपर्यन्तमनेनेत्याकृति । ब्रह्मानन्दस्याभेदेनास्वाद्यमानत्वाद्भगवदानन्दस्य तु भेदेनास्वाद्यमानत्वाद् ब्रह्मानन्दाद्भगवदानन्दसिन्धोः परमोत्कर्षचमत्कारः शर्करातद्भोजिनोरिवेति भावः । तथोक्तं चतुर्थे (भा० ४ ६ १०)—

15

या निर्वृतिस्तनुभृतां तवपादपद्म-

ध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।

सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भू-

त्किं त्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात् ॥

तथा च श्रुतयः (भा० १० ८७ २१)—

20

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनो-

श्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ।

न परिलपन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते

चरणसरोजहंसकुलसङ्गविस्मृगृहाः ॥

4 The folios of GA appear to be displaced here GB reads तथा मध्यम् for अथ मध्यमम् 11 GB omits अकृति after यत्र तत् 14. GB तथा चोक्तं for तथोक्तं 19 GB दशमे for च श्रुतयः 20. GB cites only the first Pāda of the verse, followed by इति

केचिदिति—

एवंभूता भक्तिरसिका विरलाः

इति व्याख्यातं श्रीधरस्वामिभिः (भावार्थदीपिका १० ८७ २१=१० ८७ १७ वङ्गीय सं०) ।

व्याख्यातं च सर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिः—

मुक्ता अपि लीलाविग्रहं कृत्वा भजन्ते

इति ।

मधुद्विट्-

सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्लुः ॥

इति पञ्चमे (भा० ५ १४ ४४) । तस्य सौन्दर्यस्यातिमनोहरत्वमाह—स्वस्तरुणी-
कराप्रविगलत्कल्पप्रसूनाप्लुतम् । स्वरिति । स्वस्तरुण्यः स्वर्गतरुण्यः शचीप्रभृतय-
स्तासां करेभ्यो विगलन्ति यानि कल्पप्रसूनानि । कल्पः कल्पतरुः । भीमो
भीमसेनवत् । तस्य प्रसूनानि पुष्पाणि । तैराप्लुतं व्याप्तम् । यद्वा,

यत्र दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

इत्युक्तेः स्वः-शब्देन तृतीयलोकमारभ्योपरितनाः सर्व एव लोका गृहीताः । तेन
तद्वर्तितरुण्यः सुखरूपा लक्ष्म्याद्यास्तासां करेभ्यो विगलन्ति यानि कल्पप्रसूनानि ।
कल्प्यन्तेऽमलाद्याकारेणेति कल्पानि तद्रूपाणि च यानि प्रसूनानि तैर् आ समन्ता-
त्प्लुतं स्नातम् । विगलदित्यस्यायं भावः—परंपरयापि श्रीकृष्णस्पर्शो भवेदिति
बुद्ध्या तत्संगमकामनया वा तदाराधनायाञ्जलिषु पुष्पाणि गृहीतानि, तदैवो-

- 1-3. GB omits all words from केचिदिति to श्रीधरस्वामिभिः 4-6. The line व्याख्यातं च up to इति also occurs in Śrīdhara's commentary, *loc. cit.*
9. GB तत्सौन्दर्यस्य 9-10. GB स्वस्तरुणीति for all the words from स्वस्तरुणी० to स्वरिति 10 स्वस्तरुण्यः lost in GA. GC स्वर्गताः for स्वर्ग-
GB अप्सरसः for स्वर्गतरुण्यः शचीप्रभृतयः 11-12 GB omits all words from कल्पः to पुष्पाणि 13. This verse is cited in Jhalakīkāṇa's Nyāya-kośa, p. 1059 (Bombay 1928). 14. GB अभिलाषोपपन्नं 15. GB गृह्यन्ते for गृहीताः 18. GB inserts अपि after श्रीकृष्णस्पर्शः 19 GA तत्सङ्गकामनया

परिनिहितलोचनश्रीकृष्णमुखावलोकनेन जनितपरमानन्दनिःस्यन्दसात्त्विकभावानां
स्वचिकीर्षितप्रसूनवर्षविरमृतौ कराग्रात्प्रसूनानां विगलनम्, भगवतश्च भक्तकामपूरक-
त्वाद्विगलतामपि प्रसूनानां स्वीकारः । संप्रति वेणुनादेन विश्वमोहकत्वमाह—
प्रस्तुतवेणुनादलहरीनिर्वाणनिर्व्याकुलम् । प्रस्तुतः प्रारब्धरततद्विचित्ररागादिरूपा-
5 ण्युत्थापयितुम् । प्रस्तुतस्तत्तत्प्रस्तावोचितो वा । संकेतनर्मादौ यो वेणुनादो
वेणोर्वशीभेदस्य नादस्तस्य लहरी ग्रामस्तत्र यन्निर्वाणं मूर्च्छना तेन निर्व्याकुलं नितरा
व्याकुलयति मोहयति तत् ।

निर्वाणं च सुखे मोक्षे मूर्च्छनायां च मुक्तके
इति नानार्थः । लहरी सुव्यवस्थितसमूहः ।

10

स्वराणां सुव्यवस्थानां समूहो ग्राम इष्यते
इति । स च त्रिधा—पङ्कजग्रामो मध्यमग्रामो गान्धारग्रामश्चेति ।
पङ्कजः स्वराणां जनको यतः स्याद्ग्रामे ततो मुख्यतयैव एव ।
रागेषु सग्रामजनित्वमेव दृष्टं ततो ग्रामयुगं न हीष्टम् ।
आरोहणं च क्रमशोऽवरोहः सप्तस्वराणामिति मूर्च्छनोक्ता ॥

15 तथा च—

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः ।
स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वनन् हृदयरञ्जकः ॥
स्वरः संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
मूर्च्छनामिति तामाह भरतो ग्रामसंभवाम् ॥

20 इति । तत्र वंशो यथा—

वर्तुलः सरलश्चैव पर्वदोपविवर्जितः ।
वैणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥

1. GB चोपरि० for उपरि० निहितलोचन lost in GA. 2. GA भक्ति-
विषयक० for भक्त० 3. GB omits अपि before प्रसूनानां 4. GB reads
प्रस्तुतेति for the whole phrase प्रस्तुत etc 4-5. All words from प्रस्तुतः
to उत्थापयितुं lost in GA. 5. GB उपस्थापयितुं for उत्थापयितुं, and उपक्रान्तः
for प्रस्तुतः 6. GA तज्जनित- for तत्र यन्निर्वाणं GB omits निर्व्याकुल 7. GB
inserts इति before तत् 10. GA drops स्वराणां च 21. See footnote p. 17.

श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो हस्तिदन्तमयोऽथवा ।
 राजतस्ताम्रजो वापि लोहजः स्फाटिकोऽथवा ॥
 कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोधितः ।
 वंशभेदास्तु बहवो लिख्यन्ते विस्तरान्न हि ॥

इति । तत्र चत्वार उत्तमा वंशाः—

महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
 चत्वार उत्तमा वंशा मातङ्गमुनिसंमताः ॥
 दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
 द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ।
 चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ॥

एष त्रिधा भवेद्वेणुर्मुरली वंशिकेत्यपि ।

(भक्तिरसामृत० २ १ १४६-१४७) । तत्र वेणुः —

पाविकारुयो भवेद्वेणुर्द्वादशाङ्गुलदैर्ध्यभाक् ।
 स्थौल्येऽङ्गुष्ठमितः पङ्क्तिरेप रन्ध्रैः समन्वितः ॥
 हस्तद्वयमितायामा मुखरन्ध्रसमन्विता ।
 चतुःस्वरा छिद्रयुक्ता मुरली चारुनादिनी ॥

(तत्रैव) । वंशी—

अर्धाङ्गुलान्तरोन्मानं तारादिविवराष्टकम् ।
 ततोऽङ्गुलान्तरे यत्र मुखरन्ध्रं तथाङ्गुलम् ॥
 शिरो वेदाङ्गुलं पुच्छं त्र्यङ्गुलं सा तु वंशिका ।
 नवरन्ध्रा स्मृता सप्तदशाङ्गुलमिता बुधैः ॥
 दशाङ्गुलान्तरा स्याच्चेत्सा तारमुखरन्ध्रयोः ।
 महानन्देति विख्याता तथा संमोहनीति च ॥

5 GA omits इति 6 तथा lost in GA P 16, l 21-22, and 1-4, also 6-10. According to the Śabda-kalpādruma, which cites these two passages. they are from the Saṃgīta-dāmodara : they are not traceable in the Saṃgīta-darpaṇa of Dāmodara (Pt I, ed Souindia Mohan Tagore, Calcutta 1881) 23. GB संमोहिनी 3A.

भवेत्सूर्यान्तरा सा चेत्त आकर्षणी मता ।
 आनन्दिनी तथा वंशी भवेदिन्द्रान्तरा यदि ॥
 गोपानां वल्लभा सेयं वंशुलीति च विश्रुता ।
 क्रमान्मणिमयी हैमी वैणवीति त्रिधा च सा ॥

5 (तत्रैव २ १ १४६-१५३) इति । यद्वा, प्रस्तुतः प्रकृष्टनया स्तुतो गोपीभिर्वेणुरिति ।
 अयं वेणुर्धन्यो यः स्वच्छन्दं श्रीगोविन्दाधररसं पिवन्नुन्मदो मुहुर्मुहुर्मधुरं
 शब्दायते । यथा चोक्तं श्रीभागवते (१० २१ ६)—

गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणो-
 दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
 10 भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं हृदिन्यो
 हृष्यत्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्याः ॥

इति । तस्य वेणोर्नादस्तस्य लहरीभिस्तरङ्गैर्निर्वाणा मुक्ताः । निर्गतो बाणो
 वेधको येभ्यः । येषां हृदयं वेद्धुं केऽपि न शक्नुवन्ति तेऽपि । निर्व्याकुला नितरां
 व्याकुला यस्मात् । उक्तं च श्रीदशमे (भा० १० ३५ १४)—

15 विविधगोपचरणेषु विदग्धो
 वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः ।
 तव सुतः सति यदाधरविम्बे
 दत्तवेणुरनयत्स्वरजातीः ॥

सति यशोदे । स्वरजातीर्निषाददर्पभादिस्वरालापभेदान् (भावार्थदीपिका) ।

20 सवनशरत्तदुपधार्य सुरेशाः
 शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
 कवय आनतकन्धरचित्ताः
 कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥

इति (भा० १० ३५ १५) । तत्ताः स्वरजातीः सवनशो मन्त्रमध्यतारभेदेन

8. GC does not quote the entire verse but cites simply गोप्यः
 किमाचरदिति 12 GB omits इति 13. GB inserts ते after येभ्यः 14 GC
 omits श्री in श्रीदशमे 16-18. GC omits from उरुधा to स्वरजातीः

(भावार्थदीपिका) । तस्य परमरसिकत्वमाह—स्रस्तस्रस्तनिरुद्धनीविविलसद्गोपी-
सहस्रावृतम् । स्रस्ता स्रता श्रीकृष्णसौन्दर्यावलोकनान्महाकामविवशतया पुनः
पुनः स्रस्ता निरुद्धा च या नीविर्वस्त्रग्रन्थिस्तया विलसन्तीनां विशेषेण लसन्तीनां
शोभमानानां गोपीनां सहस्रैरावृतम् आ समन्तादृतं वेष्टितम् । निरुद्धेत्यनेन ग्रन्थि-
मोचने जाते पुनर्वन्धनसामर्थ्यं नास्त्येवेति करेण रोधमात्रमुक्तम् । उक्तं हि
श्रीदशमस्कन्धपञ्चाध्याय्याम् (१० २६ ४६)—

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु-
नीवीस्तनालभननर्मनखाप्रपातैः ।
क्षेल्यावलोकहसितैर्ब्रजसुन्दरीणा-
मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयांचकार ॥

इति । तस्य परमपुरुषार्थप्रदत्वमाह—हस्तन्यस्तनतापवर्गम् । हस्ते न्यस्तो नतानां
भक्तानामपवर्गो मोक्षः कार्यावसानसाकल्यं वा येन तत् । परमकारुणिकत्वेन
भक्तकामपूरकत्वात् । यद्वा, नतानां भक्तानां हस्ते न्यस्तोऽर्पितोऽपवर्गो मोक्षो
येन । मद्भक्ता अपि मोक्षं दातुं समर्था इति भावः ।

स्यादपवर्गस्त्यागे मोक्षे कार्यावसानसाकल्ये

इति मेदिनी (गान्त० ५१) । सर्वप्रकारेणोत्कृष्टत्वमाह—अखिलोदारम् । अखिलेभ्यो
ब्रह्मरूपादिभ्य उदारं महत् । तत्सेव्यमित्यर्थः । सर्वशक्तिमत्त्वात् । यद्वा,
अखिलस्य सर्वस्योदारं ज्ञातृ । सर्वज्ञमित्यर्थः । प्रकरणादखिलासु सर्वासु गोपीषूदारं
दक्षिणं वा ।

उदारो ज्ञातृमहतोर्दक्षिणेऽपि च

[इति] मेदिनी (रान्त० ११७) ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः—

अर्काश्चैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् (छन्दोमञ्जरी २) ॥२

1. GB does not cite the whole Pratika स्रस्तस्रस्त० but reads only
स्रस्तेति. 3 GB, GC omits विशेषण लसन्तीनां 4 GB omits वृतं 6. GB
श्रीदशमे only ; GC श्रीदशमे पञ्चाध्याये 7 GC does not quote the whole
verse but cites बाहुप्रसारेति only 11 GC हस्तेति for हस्तन्यस्तनतापवर्गम्
12-13. GC omits haplogically all words from अपवर्गो to भक्तानां
16. GC omits अखिलोदारं. 18. GB omits सर्वाद्य

सुबोधनी

एवं ब्रुवन्नन्तरुद्यदुत्कण्ठावेशात्पुरः स्फुरन्तं सपरिकरं श्रीकृष्णं पश्यन्निवाह—
 अरतीति । वस्त्वस्ति । वसन्त्यस्मिन्नन्तर्भवन्ति प्राकृताप्राकृताः सर्वे इति वस्तु
 सर्वाश्रयं किमपि । अस्ति नित्यं विराजते । वृन्दावन इति शेषः । किं निर्विशेषं
 ब्रह्म, न—किशोरी प्रोद्यन्नवयौवनाकृतिः स्वरूपं यस्य तत् । तर्हि किं नारायणः,
 न—अखिलेष्ववतारेषूपदारं तदवतारि महत् । तदेव विशेषयन्नाह—प्रस्तुता वादिता
 ये वेणोर्नादास्तेषां लहर्त्यः स्वरग्राममूर्च्छनादिरूपारतरङ्गास्तासु निर्वाणं मनआदीनां
 लयस्तेन निर्व्याकुलं तदानन्दावेशेन विवशमित्यर्थः । वेणुवादनवैशिष्ट्येन
 विशेषान्तरमाह—तदाकृष्टानां स्वःस्त्रीणां तद्दर्शनविवशानां कम्पमानकराग्रेभ्यो
 विगलन्ति यानि कल्पप्रसूनानि तैरालुतं परितोऽन्वितम् । तथैव सर्वोपमर्द्यसाधा-
 रणवैशिष्ट्यमाह—स्रता वेणुनादश्रवणावेशेन स्थानाद्गलिताः पुनर्बद्धा अपि स्रस्ताः,

- 2 Before एव CC inserts श्रीराधाकृष्णाय नमः ॥ CB, CD omit all words from एव to पश्यन्निवाह and read instead : अथ गुरुमेव (CD शिज्ञागुरुमेव) निजेष्ट-
 देवरूप (CD निजेष्टदेवतत्वेन) निरूपयिष्यन् गाम्भीर्यस्वाभाव्येन सामान्यतो निर्दिशन्नाह
 3. CB, CD omit all words from वस्त्वस्ति to वस्तु and read instead
 वसन्ति प्राकृताः सर्वेऽस्मिन्निति वस्तु 4 CB, CD श्रीवृन्दावने 4-5. CB, CD
 तत्कीदृशं for किं निर्विशेषं ब्रह्म, न 5-6. CB, CD पुनः कीदृशं for all words from
 तर्हि to न 6. CB, CD omit all words from अवतारेषु to विशेषयन्नाह
 and read instead अप्राकृतपूदारं (CD प्रादुर्भाविषू०) सर्वाभीष्टदान् । तदेवोप-
 पादयति—हस्ते न्यस्तोऽर्पितो नतानां कृतप्रणाममात्राणामपदगो मोक्षो भक्तियोगश्च येन
 तथा (CD तत्तथा) CC तद्व्यञ्जकवैशिष्ट्यमाह for तदेव विशेषयन्नाह CD च for
 वादिता 7 CD वेणुनादाः for वेणोर्नादाः CB, CD insert या before लहर्त्यः
 CA omits तरङ्गाः CC तेषु for ताह 8. CC तदावेशविवश CD तदावेशेन CB,
 CD निश्चलं for विवशं 8-9. CB, CD omit all words from वेणुवादनं to आह,
 and read instead अतएव 8 CA वादं for वादनं 9. CC वैशिष्ट्यान्तरं for
 विशेषान्तरं CB, CD तन्नादां for तदां CB, CD omit तद्दर्शनविवशानां.
 10-11. CB, CD omit all words from परितोऽन्वितं to वैशिष्ट्यमाह and
 read instead . व्याप्तम् । तथा (CD स्रस्ता) 10. CC सर्वोपमाद्यं 11. CC
 वैशिष्ट्यावधि for वैशिष्ट्यं CB, CD निरुद्धाः for बद्धा अपि स्रस्ताः

अतः करेण निरुद्धा नीव्यो यासा ताश्च । वयःसौन्दर्यवैदग्ध्यानुरागाद्यैर्विलसन्त्यश्च
या गोप्यस्तासा सहस्रैरावृतम् । अतः स्वस्य लीलाविशिष्टतया हस्ते न्यस्तोऽर्पितो
नतानां भक्तानामाधुनिकाश्रितसमाधानार्थमपवर्गो मोक्षो भक्तियोगश्च येन ॥२

सारङ्गरङ्गदा

अथ पथि पथ्यागच्छतोऽस्य बाह्यदशायां साधकरीत्योत्कण्ठया भक्ति-
सिद्धान्तोद्धारिणी तत्कालमेवान्तरावेशात्सिद्धवल्लालसया केवलरसोद्धारिण्युक्तिः ।
अतस्तद्दशाद्वयवासित्वादेकैव सार्थद्वयमुद्गिरति । तत्रान्तर्दशोत्थार्थो विवृत्य बाह्य-
दशोत्थार्थस्तु संक्षिप्य मया दर्शयितव्यः । यद्यप्युन्मादप्रलापेऽत्र तरय तत्तदनु-
संधानादिकं नास्ति तथापि शुद्धप्रेमैव भक्तिसिद्धान्तं रसं चाविरुद्धमेव स्फोरयति ।
शुद्धप्रेमणः स्वभावोऽयं यत्सिद्धान्तविरुद्धं रसाभासं वा मोहोन्मादादावपि न
स्पृशति । तत्र प्रथमं गच्छन्तं तमनुगच्छतां वैष्णवानां स्वामिन्किमर्थं त्वया
गम्यते किं तत्रास्तीति प्रश्नात्तान्प्रति प्राभववैभवांशावतारशतत्रयावेशावतारादिस्व-
विलास-बाल्यपौगण्डादिस्वप्रकाश-रूप-स्वस्वरूपाणां तथा चिच्छत्तेस्तद्विलासानन्त-
वैकुण्ठानां मायाशक्तेस्तद्वैभवानन्तब्रह्माण्डानां जीवशक्तेश्च परमाश्रयभूतं तं श्री-
भागवतादावाश्रयत्वेनोक्तं सर्वोत्तमं सर्वभजनीयं परतत्त्वरूपं वस्तु निरूपयंस्तत्काल-
मेवान्तरावेशात्तादृशं श्रीकृष्णं पुरः स्फुरन्तं विलोक्य प्रलपन्नाह—अस्तीति ।
अस्य बाह्यार्थः—किमपि वस्त्वस्ति सदा विराजते । श्रीवृन्दावन इति शेषः ।

1 CC omits from ए (in करेण) to वयःसौन्दर्य CB, CD omit
अतः करेण निरुद्धाः 1-3 CB, CD omit all words from नीव्यो यासां to
भक्तियोगश्च येन and read instead संसन्नान्निवारिता या नीव्यस्ताभिः शोभितानां
गोपीनां सहस्रैरावृतम् ; CB continues . यतोऽखिलास्तु तासूदारमुदारचेष्टितमिति वा
3. CA ०समानार्थं for ०समाधानार्थं 5. KC गच्छतो० for आगच्छतो०
7 KD ०वासितत्वात् for वासित्वात् ; KB एकत्रैव for एकैव KB, KC अत्रा-
न्तर्दशोत्थोऽर्थो 7-8 KB बाह्यदशोत्थोऽर्थः KP यद्युन्माद० 9. KC स्फोटयति
11 KC अत्र for तत्र KP प्रथमः KB omits न 12 KP किं त्वत्रास्ति KP
reads प्रश्नान् and omits तान् 13 KB ०रूपस्वरूपाणां 14 KP परमाश्रयभूतानां
15. KC परमतत्त्व० 16. KC omits अस्तीति KB ०वृन्दावनविहारी for वृन्दावने.

वसन्त्यस्मिन्प्रागुक्तानि, तथा वसति कालत्रयेऽप्येकरूपतया दीव्यति, इत्यर्थद्वये-
ऽप्यौणादिकतुन्-प्रत्ययाद् (उणादिसूत्र १ ७६) वस्तु । सामान्यनिर्देशान्नपुंसकत्वम् ।
ननु किं निराकारं ब्रह्म, नेत्याह—किशोराकृति । किशोरी प्रोद्यन्नवयौवनाकृतिः
स्वरूपं यस्येति जीववदेहदेहिभेदो निरस्तः । तथा हि श्रीभागवते (१ १ २)—

वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु

इति,

विनाच्युतं वस्तु परं न वाच्यम्

इति (भा० १० ४६ ४३)

नातः परं यद्भवतः स्वरूपम्

- 10 इति च (भा० ३ ६ ३) । ननु भगवद्रूपाणि सर्वाण्येव किशोराकृतीनि तत्र
कतरदिदमित्यत्राह—प्रस्तुतवेणिवति । रासे ब्रजसुन्दरीणामाकर्षणार्थं प्रस्तुता ये
वेणोर्नादास्तेषां या लहयः स्वरग्राममूर्च्छनादिरूपास्तरङ्गास्तज्जन्यं यन्निवारणं, परमा-
नन्दस्तासु मनआदीनां लयो वा तेन निर्व्याकुलम् । निरित्यव्ययमभावार्थः ।
अव्याकुलमित्यर्थः । निर्मक्षिकवद्व्याकुलेभ्यो निर्गतमिति वा । तत्र मग्नचित्तादि-
15 त्वान्निश्चलमित्यर्थः ।

निर्वाणं सुखमोक्षयोः

- इति विश्वात् । तथा सायं पुष्पाण्यवचिन्वत्यस्तन्नादाकृष्टा याः स्वरतरुण्यरतासां
तन्माधुर्यदर्शनविवशानां कम्पमानकराग्रेभ्यो विगलन्ति यानि कल्पप्रसूनानि
कल्पतरुपुष्पाणि तैराप्लुतम् । प्रेमवैवश्यात्कल्पतरुस्थाने कल्प इत्युक्तिः । किं वा,
20 साहचर्यबलादेकदेशेनापि पदार्थो बोध्यते । तथा—स्रस्तस्रस्ता वेणुनादश्रवणाद्गुरु-
भर्तृपुरत एव स्रस्ता लज्जाभयतः स्वस्थाने बद्धा अपि पुनः स्रस्ताः, अतः करेण रुद्धाः ।

1-2. KP इत्यर्थद्वयोरप्यौ० 3. KP प्रत्यहं for प्रोद्यत्- 7. KP
विनाच्युताद्वस्तुतरां न 11. KP इत्यत्र for तत्र 13. KP स्वरग्रामास्त्रयो
मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिरूपास्तरङ्गा० 14. KC, KP च for वा 16. The quotation
is not found in the printed text of the Viśvakośa 18. KB, KD
omit कल्पप्रसूनानि 21. KB, KP ०भर्तृपुर एव. KB निरुद्धाः for रुद्धाः.

कासांचित्तद्वन्धनकालविलम्बासहिष्णुत्वात्कराभ्यां निरुद्धा नीव्यो यासां ताश्च
वयःसौन्दर्यवैदग्ध्यानुरागाद्यैर्विलसन्त्यश्च या गोप्यस्तासां सहस्रैरावृतं परितो
वेष्टितम् । अतः श्रीभागवतोक्तरासविलासारम्भि श्रीकृष्णरूपं तद्वस्तु, न त्वा-
गमध्यानोक्तम् । अन्येषामावरणानामत्राप्रेऽप्यनुक्तत्वात् । तथा— हस्ते न्यस्तो
नतानां स्वभजनोन्मुखानामपवर्गः स्वपार्षदरूपानन्ददेहदानेन लिङ्गदेहभङ्गो येन । 5
तदुक्तम् (भा० ११ २६ ३४)

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा

इत्यादौ । यद्वा, अपवर्गः प्रेमभक्तियोगो येन । तथा पञ्चमस्कन्धे गद्यम्
(भा० ५ १६ १६) —

यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति

10

इत्यत्र भक्तियोगलक्षण इति । तथैव व्याख्यातं श्रीस्वामिचरणैः । तथाखिलेभ्यः
कल्पवृक्षादिभ्य उदारम् । वाञ्छातिरिक्तदातृत्वात् । तथा हि (भा० ५ १६ २७) —

स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छता-

मिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् ॥

इति । किं वा, अखिलैर्भजनीयनायकसद्गुणैरुदारमुत्तमम् ॥ अन्तर्दशोत्थस्तेवम् 15
—इदं किमपि वस्त्वस्ति पुरो विराजते । वसन्त्यस्मिन्सौन्दर्यमाधुर्यवैदग्ध्यादि-
सद्गुणादीनीति वस्तु । यद्वा, वस्ते स्वमाधुर्यवेणुगीतादिजनितमोहमूर्छादिभावै-
रात्मारामाद्यप्राणिपर्यन्तानां विशेषतः स्त्रीणां ततोऽपि नितरा ब्रजसुन्दरीणां चित्त-

1. KB कासांचित्तद्वन्धन० 2-3. KD omits परितो वेष्टितम् 4. KC inserts
अपि before अग्रे KP हस्तेन 7 KB, KD cite all the four pādas
of the verse. 8. KB inserts च after तथा and reads वाक्यं for गद्यं
10 KP वर्ण० for यथावर्ण० 11. KC व्योगलक्षणं KC व्याख्यातं च तथा for
तथैव व्याख्यातं KB inserts च before अखिलेभ्यः 12 KB तदुक्तं for
तथा हि 13. KC, KP quote only the first pāda 15. KC, KP इत्यादि
for इति KC, KP omit भजनीय, and read महदत्युत्तम for उत्तमं KD
अन्तर्दशोत्थार्थस्त्वेवम् 17. KC, KD omit इति before वस्तु KC inserts
च सन्तति (?) after वस्ते 17. KB ०मूर्छादिविभावैः 18. KP आत्मारामादिभ्यः
प्राणपर्यन्तानां KP अतितरां for नितरां

माच्छादयतीति वस्तु । कीदृशम्—किशोराकृति । तथा, साध्यः परतन्त्र-
गोप्यः कथमेव्यन्ति कथं वा रासो भवेदिति व्याकुलमपि वेणुनादलहरीभिर्यन्निर्वाण-
तदाकृष्टवल्लवीनां काञ्चीनूपुरादिध्वनिश्रवणजानन्दस्तेन निर्व्याकुलमव्याकुलम् ।
तथा, हस्ते न्यस्त इच्छया वेणुनादेनैव संपादितो नतानां स्वचरणाश्रयोन्मुखीनां
5 तासां गुर्वादिवारणधर्मलज्जादिशृङ्खलाभ्यो मोक्षो येन । तदुक्तम्—

या माभजन्नुर्जरगेहशृङ्खलाः

संवृश्च्य

(भा० १० २२ २२) इत्यादौ । अखिलासु वल्लवीपूदारं तत्तदभीष्टविलासपूर्त्या
सर्वमनोरथदानम् । तदुक्तं श्रीजयदेवैः (गीतगोविन्द १ ४८)—

विश्वेपामनुरञ्जनेन

इत्यादौ । किं वा, अखिलैर्भजनीयसद्गुणैरुदारं महद्युत्तममित्यर्थः । अन्यत्समम् ॥—

आकृष्य राधां व्रजसुभ्रुवां गणाद्भङ्ग्या तथा गूढविलासलाभतः ।

कुञ्जे रसास्वादविशेषलब्धये प्रारम्भे रासो रसिकेन्द्रमौलिना ॥

पश्चान्मया बाह्यदशोत्थमर्थं संगृह्यतादावपि वक्तुमर्हम् ।

अन्तर्दशोत्थः सविशेषमर्थः पूर्वं निजेष्टः किल कथ्यतेऽसौ ॥

अथास्य तद्वेश्यावक्ताच्छ्रीराधायाः श्रीकृष्णानुरागादिश्रवणजातलोभत्वाद्वागा-
नुगामार्गेणैव भजनम् । तत्र रागानुगामार्गेऽनुत्पन्नरतिसाधकभक्तैरपि स्वेप्सित-
सिद्धदेहं मनसि परिकल्प्य भगवत्सेवादिकं क्रियते । जातरतीनां तु स्वयमेव

1-2 KP reads ननु गोप्यः for तथा and omits गोप्यः before कथ 2 KB,
KC, KP व्याकुलः for व्याकुल KD प्रस्तुतवेणुनाद० KP insert तथा before
वेणु० 1-2 KC reads the sentence beginning with साध्यः and
ending with भवेदिति after अव्याकुलम् 3 KP कृष्ण० for आकृष्ट०
4 KD, KP omit अव्याकुलं KP inserts च after तथा 5 KP
inserts अपवर्गः before मोक्षः 8 KB छन्दरीषु, KP वल्लीषु for वल्लवीषु
9. KP जयदेवचरणैः 11 KB नायक०, KD भजनीयनायक० for भजनीय०
KC omits अति before उत्तमे 14 KC संगृह्यता 16. KP तथास्य for
अथास्य, and कृष्णे for श्रीकृष्ण- 16-17. KP omits रागानुगामार्गेणैव भजनम्
तत्र 17. KC अत्र for तत्र

तद्देहस्फूर्तिः । अस्य तूत्पन्ना मधुरजातीया रतिः क्रमेणानुरागदशां प्राप्तास्ति,
अतस्तद्देहस्फूर्तिः सदैव । यथा रसामृतसिन्धौ (१. २. ६१, ६०, ७५-७७)—

इष्टे स्वारसिकी रागः परमाविष्टता भवेत् ।
तन्मयी या भवेद्भक्तिः सात्र रागात्मिकोच्यते ॥
विराजन्तीमभिव्यक्तं ब्रजवासिजनादिषु ।
रागात्मिकामनुसृता या सा रागानुगोच्यते ॥
रागात्मिकैकनिष्ठा ये ब्रजवासिजनादयः ।
तेषां भावाप्तये लुब्धो भवेदत्राधिकारवान् ॥
तत्तद्भावादिमाधुर्यं श्रुते धीर्यदपेक्षते ।
नात्र शास्त्रं न युक्तिं च तल्लोभोत्पत्तिलक्षणम् ॥

इति । तथोज्ज्वलनीलमणौ (स्थायिभावप्रकरण ५३-५४)—

स्याद्दृढेयं रतिः प्रेमा प्रोद्यन्त्येहः क्रमादयम् ।
स्यान्मानः प्रणयो रागोऽनुरागो भाव इत्यपि ॥
बीजमिक्षुः स च रसः स गुडः खण्ड एव सः ।
स शर्करा सिता सा च सा यथा स्यात्सितोपला ॥

इति । तत्रानुरागलक्षणम् (तत्रैव १३४)—

सदानुभूतमपि यः कुर्यान्नवनवं प्रियम् ।
रागो भवन्नवनवः सोऽनुराग इतीर्यते ॥

इति । तथैवाग्रे व्यक्तीभविष्यति ॥२

1 KP ंदेहस्फूर्तेः 1-2. KB प्राप्ता ततस्तद्देह० ; KP प्राप्तास्ततस्तद्देह०
2. KD रसामृते 11. KB, KD यथा, KP अथ for तथा 14. KP गूडः
15. KP सा शर्करा KC, KP सा स्यात् for सा च 17. KP कुर्वन् for
कुर्यात् 18. KB भवेत् for भवन् 19. After अग्रे KB inserts सर्वत्र,
KD सर्व
4A.

चातुर्यैकनिदानसीमचपलापाङ्गच्छटामन्थरं
 लावण्यामृतवीचिलोलितदृशं लक्ष्मीकटाक्षादृतम् ।
 कालिन्दीपुलिनाङ्गनप्रणयिनं कामावताराङ्कुरं
 बालं नीलममी वयं मधुरिमस्वाराज्यमाराधुमः ॥३॥

कृष्णवल्लभा

इदानीं प्रतिज्ञातस्यैव सच्चिदानन्दसान्द्रैकरसघनमूर्तेः श्रीकृष्णस्य परमाराध्यत्वं दर्शयति—चातुर्येति । अमी वयं नीलं बालमाराधुमः । अमी इति भावनावेशेन हृदि साक्षात्कृतपरमानन्दविग्रहाः । वयमिति सहचराः, एकयूथाभिप्रायेण । नीलं श्यामं फुल्लेन्दीवरकान्तम् । शृङ्गाररससर्वस्वमित्यर्थः । शृङ्गाररसस्य श्यामत्वात् ।

शृङ्गारः श्यामवर्णोऽयं कथितः कृष्णदेवतः

इति संगीते । बालं किशोरम् ।

आ षोडशाङ्गवेद् बालः

इत्युक्तेः । बलते संभजते गोपीकदम्बमिति वा । ज्वलादित्वादण् (पा० ३ १ १४०) । आराधुमः आराधयामः । कीदृशम्—चातुर्यैकनिदानसीमचपलापाङ्गच्छटामन्थरम् । चातुर्यं चतुरता तस्यैकं मुख्यं निदानं कारणं तस्य सीमावधिभूता चासौ चपलापाङ्गच्छटा नेत्रान्तकान्तिपरंपरा तथा मन्थरयति स्तम्भयति व्रजवल्लवीस्तम् । स्तम्भोपलक्षितसात्त्विकभावयुताः करोतीत्यर्थः । यद्वा, चातुर्यमेकं मुख्यं निदानं कारणं तस्य सीमा अवधिभूता याश्चपलापाङ्गच्छटाः । चपलावद्विद्युदिव वर्तमानानां गोपसुन्दरीणामपाङ्गास्तेषां छटास्तरङ्गाः । छुट छेदार्थः (धा० ६ ८४) । औणादिकाप्रत्यये उदच्चेति उकारस्याकारः सिद्धः । तामिर्मन्थरं मन्थानद्रव्यवत्संक्षुब्धम् । एतेन लीलाविग्रहस्य दधिपात्रता ध्वन्यते ।

1. PS ०निधान० for ०निदान० 2 PS ०लालित० for ०लोलित० 8 GA सहचरानेकयूथ० 13 GA inserts बालं after वा 14 GB does not cite the whole pratika but only चातुर्येति 18. GB विद्यद्वत् for विद्युदिव 20. GA उदच्चेति GA, GB उकारस्याकारो GA सिद्धम्

मन्थरः कोपफलयोर्वन्धे मन्थानशैलयोः ।

कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्रेऽभिधेयवत् ॥

इति मेदिनी (रान्त० १६८) । अथ वा, चातुर्थ्यैकं निदानं ब्रजसुन्दरीसंघस्तस्मिन्सीमा, अर्थाद् राधा, तस्याश्रपलापाङ्गच्छटामन्थरम् । सीमा त्वादिपुराणे—

त्रैलोक्ये पृथिवी धन्या तत्र वृन्दावनं पुरी ।

तत्रापि गोपिकाः पार्थ तत्र राधा तनुर्मम ॥

इति । पुनः कीदृशम्—लावण्यामृतवीचिलोलितदृशम् । लावण्यमेवामृतं तस्य वीचिभिस्तरङ्गैर्लोलिते विमर्दिते दृशौ यस्य । यद्वा, लावण्यामृतस्य वीचिर्ययोस्तादृश्यौ लोलिते च दृशौ यस्य तम् । लुल विमर्दे सौत्रः (धा० १ ३३६) । णिचि सिद्धम् । अत्र स्निग्धा दृष्टिः, यथा (सगीतरत्नाकर ७ ३६७)—

विकाशिस्निग्धमधुरा चतुरे विभ्रती भ्रुवौ ।

कटाक्षिणी साभिलापा दृष्टिः स्निग्धाभिधीयते ॥

लावण्यलक्षणं यथा रसामृतसिन्धौ

मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यते ॥

पुनः कीदृशम्—लक्ष्मीकटाक्षादृतम् । लक्ष्मीः श्रीराधा । उक्तं च मत्स्यपुराणे (१३ २६, ३५, ३८)—

वाराणस्यां विशालाक्षी विमला पुरुषोत्तमे ।

रुक्मिणी द्वारवत्या तु राधा वृन्दावने वने ॥

1 GA वधे for वन्धे 4 GB आदित्यपुराणे 5 This verse does not occur in the printed text (ed Veṅkateśvara Press, Bombay Śaka 1829 = A.D. 1907) of the Ādi-purāṇa. Also cited from the Ādi-purāṇa by Kṛṣṇadāsa in his Caitanya-caṇṭāmṛta Ādi iv, 216. 7. GB cites only लावण्येति for the whole pratīka लावण्यामृत etc. 9. GC omits णिचि सिद्धम् 10. GB omits अत्र 14-15 This verse does not occur in the printed text of the Bhakti-rasāmṛta, but is found in the Ujjvala-nīla-maṇi, Uddīpana-prakaraṇa, verse 26, and in the Rasāṇava-sudhā-kaṇḍa of Singabhūpāla (ed Trivandrum 1916), 1. 181 (p. 41). 16. GB लक्ष्मीति for लक्ष्मीकटाक्षादृतम् GB मात्स्ये for मत्स्यपुराणे

इति । तस्याः कटाक्षेणादृतं महागौरवपात्रीकृतम् । राधायाः कटाक्षेण परमादरं मन्यत इत्यर्थः ।

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तः कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने

इत्यमरः (२ ६ ६४) । तथा च संगीतरत्नाकरे (७ ३८६)—

5

यद्वतागतधिश्रान्तिर्वचित्र्येण विवर्तनम् ।

तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥

इति । यद्वा, लक्ष्मीं कटाक्षयन्ति स्वसौभाग्येनेति लक्ष्मीकटाक्षाः श्रीराधाया गोप्यस्ताभिरादृतम् । दृग्गङ्गभङ्गीभिः सेवितमित्यर्थः । तथा च श्रीदशमे पञ्चदशाध्याये श्रीकृष्णोक्तिः (भा० १० १५ ८)—

10

धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्व-

त्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः ।

नद्योऽद्रयः खगमृगाः सदयावलोकै-

र्गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥

तत्रैवान्यत्रोद्धववाक्यं यथा (भा० १० ४७ ६०)—

15

नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतः प्रसादः

स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः ।

रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठ-

लब्धाशिपां य उदगाद् व्रजसुन्दरीणाम् ॥

इति । पुनः कीदृशम्—कालिन्दीपुलिनाङ्गनप्रणयितम् । कलिं द्यति खण्डयतीति यमुनाजनकत्वात्कलिन्दः पर्वतः । पृषोदरादित्वात् (पा० ६ ३ १०६) निपातः ।

20

4 GB तदुक्तं for तथा च 8-9. GB omits all words from तथा च to श्रीकृष्णोक्तिः and reads instead : तदुक्त दशमे 10. GB reads only धन्येयमद्य धरणीत्यादिना, omitting the rest of the verse. 14. GB omits all words from तत्र to यथा and reads instead तथा only. 15-18. GB omits the second and third pāda of the verse, but marks the omission by the sign °. 15. GB श्रियोऽङ्गज 19. GB omits कीदृशं and the pratika कालिन्दी etc. 20. GB सूर्यः for पर्वतः GB omits पृषोदरादित्वान्निपातः.

तद्गवा कालिन्दी यमुना । तस्याः पुलिनमेवाङ्गनं विहरणस्थानं तत्र प्रणयः स्नेहो यस्य तम् । तत्रैव स्थितत्वात् । तमाराधयाम इति भावः । पुनः कीदृशम्—कामावताराङ्कुरम् । कामावतारस्याङ्कुरो यस्मात् । यद्वा, कामस्यावतारा भावहावकटाक्षलीलादृक्पातादयस्तेषामङ्कुरं प्रोद्गमस्थानम् । पुनः कीदृशम्—मधुरिम-स्वाराज्यम् । मधुरिम्णो माधुर्यातिशयस्य स्वाराज्यमशेषवैभवम् ।

रूपं किमप्यनिर्वच्यं तनोर्माधुर्यमुच्यते

(उज्ज्वल०, उद्दीपनप्रकरण ३५) । यद्वा, मधुरिम्णि स्वाराज्यमनन्याधीनत्वं यस्य, मधुरिमा मधुररसः स एव स्वाराज्यं यस्येति वा, तम् । मधुररसरूपमित्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥३

सुबोवनी

अथैतत्स्फूर्त्यानन्दावेशेन स्वसङ्गिनः स्वान्तर्भाव्यगोपीगणमुख्यनिजाश्रयं व्यञ्जयन्वयमपि तदेवाराधयाम इत्याह—अमी वयं बालं किशोरमाराधयामः । पूर्वं किशोरत्वेनोक्तत्वाद् ।

वाल्मीकापोडशाब्दान्तम्

इत्युक्तेर्बाल-शब्दप्रयोगः केवलक्रीडैकपरताज्ञापकः । स्वपूर्वदशास्फूर्त्यादिसः प्रयोगः । कथं तमेवाराधयथ—मधुरिम्णा स्वाराज्यम् । तत्सर्वमत्रैव सुलभमित्यर्थः । कीदृशं बालम्—इन्द्रनीलमणिस्वच्छम् । किशोरत्वमापादयन्नाह—चातुर्याणा-

1. GB विहार० for विहरण० 2-3 GB omits कीदृश and कामावताराङ्कुरम्
4. GB हावभादकटाक्ष० GB omits कीदृश and the pratika मधुरिम etc.
7. GB omits यद्वा 8-9. GB omits तम् and शार्दूलविक्रीडितं छन्दः
- 11-12. CB, CD omit all words from अथैतत् to इत्याह and read instead : तदेव विशदयन्नाह—चातुर्येति । 15 CD inserts च after उक्तेः and reads केवलं for केवल-
- 15-16. CB, CD omit all words from स्वपूर्वदशास्फूर्त्या to सुलभमित्यर्थः and read instead : आत्मनोयोग्यतालोकाददसः प्रयोगः । तत्कारण्यपात्रावकलनाद् बहुत्वम् 16 CC तदेवाराधयामः 17. CC नीलं for बाल
- CB, CD omit बालं, and read ०मणिवच्छयामं for ०मणिस्वच्छं CA किशोरत्वादयं तन्माधुर्यं for किशोरत्व CB, CD एवापादयति for आपादयन्नाह

मिङ्गितमात्रेणाभीष्टज्ञापकानां यानि मुख्यान्यादिकारणानि तेषामवधिरूपो यस्तम् ।
 कथं चातुर्यावगतिः—चपलापाङ्गस्य या छटा तां मन्थयति स्वविषयक-
 भावोद्दीपनैः स्तब्धा करोतीति तम् । तन्मन्थरीकरणमपि किमर्थम्—तरया
 लावण्यामृततरङ्गेन लोलिते सनृष्णीकृते दृशौ यस्य तम् । अतएव लक्ष्म्याः
 5 श्रीराधायाः कटाक्षे आदृतं सादरम् । साभिलाषमित्यर्थः । यमुनापुलिनस्थस्य
 तस्य राधिकासाहचर्यस्य युक्तत्वात् ।

देवत्वे देवदेहा सा मानुपत्वे च मानुषी

इत्यादि विष्णुपुराणे (१ ६ १४३) तथोक्तेः । कथं वा तदभिलाषो ज्ञातः—
 कालिन्ध्याः पुलिनमेवाङ्गनं तत्र प्रणयिनम् । तदाशया तत्र सदा स्थितमित्यर्थः ।
 10 स्वाभिलाषमात्रेण कथं तत्सिद्धिः—कामस्य स्वविषयाभिलाषस्य योऽवतारः
 प्राकट्यं तस्याङ्कुरः प्ररोहो यस्मात्तम् ॥३

1-4. CB, CD omit all words from चातुर्याणां (P. 29, l. 17) to अतएव
 (l. 4) and read instead . यमुनायाः पुलिनमेवाङ्गनं तत्र प्रणयिनं कदाचि-
 दाशया स्थितमित्यर्थः । तेनादृतमिति वा (CD omits) । तमेवाह (CD तदेवाह).
 2 CC छट्या for या छटा 3. CA omits इति after करोति CC कथं for
 किमर्थं 5 CB omits सादर CB, CD read तेनादृतमिति वा after इत्यर्थः
 5-8. CA omits all words from यमुनापुलिनस्थस्य to ज्ञातः 5. CD यमुनायाः
 for यमुना- 6. CB, CD श्रीराधिकायाः साहचर्यस्यैव 8. CB, CD
 श्रीविष्णुपुराणे CB omits कथं to ज्ञातः ; CD reads यतस्तस्याः for it ;
 after which CB, CD read : लावण्यामृतवीचि (CD omits वीचि)-
 तरङ्गैर्लोलिते सनृष्णीकृते दृशौ यस्य तम् । अतएव चातुर्याणामिङ्गितमात्रेणाशेषा-
 भीष्टज्ञापकानां यानि मुख्यान्यादिकारणानि तेषामवधिरूपस्य चपलापाङ्गस्य छटा या
 तां मन्थयति स्तब्धां करोतीति तं (CB omits तं, CD omits इति)
 9-10, CB, CD omit all words from कालिन्ध्याः to तत्सिद्धिः, and read
 instead : तथा करणसामर्थ्यं द्योतयन्नाह 10. CB, CD प्रेमविशेषस्य for
 स्वविषयाभिलाषस्य 11. After यस्मात्त, CB, CD continue : प्रेमैव
 गोपरामाणां काम इत्यगमत्प्रथाम् इति सनत्कुमारतन्त्रोक्तेः (CD omits सनत्कुमार) ।
 यतो माधुर्यस्य साम्राज्यम् । तत्सर्वत्रैव सुलभमित्यर्थः ॥

सारङ्गरङ्गदा

ततः श्रीकृष्णपार्श्वे सर्वमुख्यायाः पूर्वश्रुतानुरागसौभाग्यायाः श्रीराधायाः पार्श्वस्थसखीनां तदुपासिकानां मध्ये आत्मानं तादृशीमेकां जानन्नाह—चातुर्येति । अमी वयं तत्परिवाररूपा बालं किशोरमाराधुमश्चामरान्दोलनताम्बूलदानादिना सेवामहे । पूर्वं किशोराकृतित्वेन निरूपितत्वादग्रेऽपि तल्लीलाया एव वर्णितत्वा-
त्स्मृत्यलंकारादिषु त्रिविधवयोविवेचने

बाल्यमापोडशाब्दान्तम्

इति प्रसिद्धेश्च बाल-शब्देनात्र किशोर एवोच्यते । अन्यथा व्याख्यायां कामावताराङ्कुरत्वासंभवात् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । कीदृशम्—नीलमिन्द्रनीलमणि-
वच्छयामम् । मूर्तं शृङ्गाररसमित्यर्थः । यदुक्तम् (गीतगोविन्द १ ४८)—

शृङ्गारः सखि मूर्तिमान्

इति । तथा, रासरङ्गकालिन्दीपुलिनमेव माधवीचतुःशालिकाया अङ्गनं तत्र प्रणयिनम् । सदा तत्र विलसन्तमित्यर्थः । तथा, प्रबललज्जावाम्याभ्यां परमो-
त्कण्ठायामप्यधोमुखतया स्थिताया लक्ष्म्याः श्रीराधायाः कटाक्षे तत्प्राप्तावाहृतं सादरम् । तथा, परितः स्थितास्वप्यन्यासु श्रीराधाया एव लावण्यामृतवीचिभि-
र्लोलिते सतृष्णीकृते दृशौ यस्य तम् । अतोऽन्यास्त्यक्त्वा तया सह रहोलीलो-
त्कण्ठया सर्वसमाधानपूर्वकमन्यालक्षितप्रेरणया तन्निष्क्रमणस्वनिष्क्रमणादिषु तस्य तत्तत्चातुरीस्फूर्त्याह—चातुर्येति । चातुर्याणां नेत्रान्तादिद्वारैव तत्तज्ज्ञापनरूपाणां
यानि मुख्यानि निदानान्यादिकारणानि तेषां सीमावधिरूपश्चपलश्च योऽपाङ्गस्तस्य

- 2 KP ज्ञापयन् for जानन् KC, KP omit चातुर्येति 4. KB, KP insert वयं before सेवामहे 8-9 KB, KD omit all words from अन्यथा to असंभवात् and read instead : तथा (KD अथ वा) बालं च कामावतारस्य तत्प्राकट्यस्याङ्कुरो यस्मिन्निति किशोरमित्यर्थः 9-10. KB KP, नीलमणिश्याम 12. KP omits तथा 13-14 KB परोत्कण्ठया 14. KP अधोमुखस्थितायाः 17 KB तन्निष्क्रमणादिषु तस्य , KP तन्निष्क्रमणस्वनिष्क्रमणादिषु तस्य 18 KB omits तत्तत् ; KP reads for it तत्र च KB omits चातुर्येति 19. KB omits मुख्यानि 11. KP, KC सीमा अवधि रूपश्च पुनश्चपलो (KC पुनश्च)

छट्या तां मन्थरयति स्तब्धां करोतीति तम् । अतो लक्ष्म्यास्तस्याः कटाक्षे
आदृतं सादरम् । संकेतज्ञानमिदं ज्ञापयत्वियमिति तदभिलपन्तमित्यर्थः । यद्वा,

श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुषः

(ब्रह्मसंहिता ५ ५६) इत्यादि,

5

लक्ष्मीसहस्रशतसंभ्रमसेव्यमानम्

(तत्रैव ५ २६) इत्यादि ब्रह्मसंहिताद्यनुसारेण लक्ष्मीणां व्रजदेवीनां कटाक्षैरादृतमपि
चातुर्यैकनिदानसीमायाश्चपलायारतल्लीलार्थं जातचापल्यायाः श्रीराधाया योऽपाङ्ग-
स्तच्छटाभिर्मन्थरं जातरतब्धतया तत्तत्क्रियादिष्वप्यशक्तम् । तथा

प्रेमैव गोपरामाणां काम इत्यगमत्प्रथाम्

10

इत्याद्यनुसारेण कामस्य तद्विषयकप्रेमविशेषस्य योऽवतारः प्राकट्यं तस्याङ्कुरः
प्ररोहो यस्मात्तम् । सर्वमाधुर्यमनुभूयाह—मध्विति । मधुरिम्णां स्वाराज्यम् ।
तत्सर्वमत्रैव सुलभमित्यर्थः । तत्रास्य तस्याः सख्येनानुगतिः

राधापयोधरोत्सङ्ग

(श्लो० ७६) इत्यादौ

15

ये वा शैशवचापलव्यनिकरा राधावरोधोन्मुखाः

(श्लो० १०६) इत्यादौ च सुव्यक्तैव ॥ बाह्यदशार्थस्त्वेवम्—स्वसङ्गिनः प्रत्येव न
केवलं तादृशं वस्त्वस्त्येव वयमपि तदुपरमह इत्याह—अमी वयम् ।

जानन्त एव जानन्तु

1. KP omits तम् KC inserts यद्वा before अतो 2. KP ०ज्ञापनं
for ज्ञानं KP तदभिलसन्त KC तथा for यद्वा KP inserts तथा
after यद्वा 6 KB कटाक्षादृतमपि 7. KC, KP तादृक्चातुर्याणामवधिरूपः
(KC ०रूपायाः) for चातुर्यैकनिदानसीमायाः 8. KB स्तब्धतया for जात-
स्तब्धतया KB ०क्रियादेः for क्रियादिषु KP inserts वा after अशक्तं
9. This verse is said to be taken from Gotamīya-tāntīa, but it
does not occur in the printed text of the work Sometimes it is
ascribed to Sanatkumāra-tāntīa. It is cited in Bhakti-rasāmṛta
1 2. 70 (तथा च तन्त्रे) 10 KD जाततद्विषयकं for तद्विषयकं 12 KP
सर्वत्रैव for सर्वमत्रैव KP अनुरागतः for अनुगतिः 13. KC, KP omit उत्सङ्ग

(भा० १०. १४ ३८) इत्यादिना,

नायं सुखापो भगवान्

(भा० १० ६ ३१) इत्यादिना च विधिशुकादिभिः स्तुतं बालमाराधुम इति । स्वर-
वैकृत्येनाश्रयद्योतनम् । स्वस्य तद्वहिर्मुखपूर्वदशास्मृत्यादसः प्रयोगः । तान्क्रोडी-
कृत्य बहुत्वप्रयोगश्च । तमेवाश्रयणीयनायकसद्गुणैर्विशिनष्टि । तत्र कालिन्दीति
सदा विलासित्वमुक्तम् । मधुरिमेति रुचिरत्वम् । तासामाकर्षणे उपेक्षाप्रत्या-
यकवाग्भङ्गीप्रार्थनादिचातुरीस्फूर्त्याह—चातुर्येति । अनेन वैदग्ध्यम् । चपलेति
मोहनत्वम् । चपलानां तासामपाङ्गच्छटाभिर्मन्थरं स्तब्धमिति प्रेमवश्यत्वम् ।
तस्या मुखेन्दुदर्शनादुच्छलितो यो लावण्यामृतार्णवस्तदमृतवीचिभिर्लोलिताः सत्पृष्णी-
कृतास्तस्याः पश्यता च दृशो येनेति सौन्दर्यम् । वेणुनादाकृष्टाया नभःस्थिताया
लक्ष्या अपि कटाक्षैराहतं सादरं सलालसमीक्ष्यमाणमिति नारीगणमनोहारित्वम् ।
कामानां चतुर्व्यूहान्तर्गतप्रद्युम्नाख्यस्वस्वरूपाणां शाखास्थानीयानां तदंशलेशाभास-
रूपाणामनन्तब्रह्माण्डान्तर्गतप्राकृतकामानां पत्रस्थानीयानामवतारस्य प्राकट्यरयाङ्कुरं
प्रथमोद्भिन्नकोमलस्कन्धाशम् । प्राकृताप्राकृतकन्दर्पनिदानवृन्दावनाभिनवकन्दर्पमि-
त्यर्थः । आगमादौ कामगायत्र्या कामवीजेन च तस्य तद्रूपेणोपास्यत्वान् ।
कोटिमदनविमोहनाशेषचित्ताकर्षकसहजमधुरतमलावण्यामृतपारार्णवेन महानुभाव-
चयानुभूयमानतत्तन्महाप्रभावनिवहेन श्रीमदनगोपालरूपेणाधुनापि वृन्दावने विराज-
मानत्वाच्च । अनेन सर्वावतारव्रीजत्वसर्वमाधुर्यं उक्ते ॥

रासलीला जयत्येपा यया संयुज्यतेऽनिशम् ।

हरेर्विदग्धताभेर्या राधासौभाग्यदुन्दुभिः ॥३॥

3. KP omits च 3-4. KC स्वरविकृत्या 5. KB, KC omit च after
बहुत्वप्रयोगः KB ०नायकगुणैः; KP ०नायक सद्गुणैः 6 KB (margin as
in text) विहारित्वं for विलासित्व 7. KP ०वाग्भङ्गि० 8. KB, KD-
मनोहरत्वं for मोहनत्वं KD inserts यद्वा before चपलानां KC; KP
प्रेमवैवश्यत्वम् 9. KC तस्य for तस्याः 10. KB वा for च 11. KC, KP
omit अपि 12 KP कामादीनां for कामानां 15. KB omits तस्य 16. KP
कोटिनन्दनविमोहन० KP ०मधुरतर० 17 KP ०महाभावनिवहेन KD श्रीमन्मदन-
गोपाल० KB, KD prefix श्री to वृन्दावने 19. KP मया for यया. KC
संदुह्यते, KD संयुज्यते for संयुज्यते

बर्होत्तंसविलासकुन्तलभरं माधुर्यमग्नाननं
 प्रोन्मीलन्नवयौवनं प्रविलसद्वेणुप्रणादामृतम् ।
 आपीनस्तनकुड्मलाभिरभितो गोपीभिराराधितं
 ज्योतिश्चेतसि नश्चकास्तु जगतामेकाभिरामाद्भुतम् ॥४

5

कृष्णवल्गुभा

इदानीं हृदि तत्स्फूर्तिमाशास्ते—बर्हेति । ज्योतिः प्रकाशकम् । यत्प्रकाशेन सर्वं प्रकाशते तदित्यर्थः । एतेन सर्वोज्ज्वलत्वं दर्शितम् । नोऽस्माकं चेतसि चकास्तु प्रकाशताम् । ज्योतिरिति किं ब्रह्म, न—गोपीभिराराधितं सेवितम् । ब्रह्मापि स्त्रीणामाराधितं भवति, न तथा—आपीनस्तनकुड्मलाभिरापीना अति-
 10 कठिनाः स्तना एव पद्मकुड्मला यासां ताभिः । नवकिशोरीभिरित्यर्थः । यद्वा, आ ईषत्पीना नवकिशोरीत्वात्स्तनकुड्मला यासां ताभिः । अन्यापि देवता कुड्मलैराराध्यते ।

कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्

इत्यमरः (२४१६) । सर्वतः परमानन्दरूपत्वं चाह—जगतामेकाभिरामाद्भुतम् ।
 15 जगतां जगद्वर्तिनां मध्ये एकं मुख्यम् । अभिराममभिरमयत्यानन्दयति तच्चाद्भुतं चेति । एतादृशसौन्दर्यमन्यत्र कुत्रापि नास्ति । अत्रैवोपक्षीणमित्यर्थः । तदुक्तं तृतीये (भा० ३२१२)—

विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धः

परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥

1. PS °विलासि° for °विलास° 4. PS चकास्ति 6. GB प्रकाशनेन
 7. GB omits तत् GB omits एतेन सर्वोज्ज्वलत्वं दर्शितम् 8. GB reads
 तर्हि for ज्योतिरिति, and नेत्याह for न 9. GB इत्याह for न तथा GB
 omits आपीनस्तनकुड्मलाभिः 14. GB omits जगतामेकाभिरामाद्भुतम् 15.
 GB omits अभिरामं and inserts इति after आनन्दयति 15. GB तच्च
 तदद्भुतं for तच्चाद्भुतं. 16. GB एतादृक् for एतादृश-

इति । तत्राप्यद्भुतमाश्चर्यानन्तचमत्काररूपत्वादिति तदेव ज्योतिरवयवविभागेन विशिनष्टि—बर्होत्तंसविलासकुन्तलभरम् । बर्हनिर्मितेनोत्तंसेन शिरोभूषणेन विलासो यस्य । तथाभूतः कुन्तलभरो यस्येति पुनर्वहुव्रीहिः । यद्वा, बर्हलाञ्छितो यो नानाकुसुमरचित उत्तंसः शिरोभूषणं तस्य विलासो येन । तथाभूतः कुन्तलभरो यस्य तत् ।

चिकुरः कुन्तलो बालः

इत्यमरः (२ ६ ६५) । विलासलक्षणं यथा रसामृतसिन्धौ

गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गजम् ॥

पुनः कीदृशम्—माधुर्यमग्नाननम् । माधुर्ये मधुररसे मग्नमिव कृतमज्जनमिवाननं यस्य तत् ।

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता

(साहित्यदर्पण ३ ६७) । यद्वा, माधुर्ये रसे मग्नानां भक्तानामननं जीवनम् । अनप्राणने (घा० २ ६१) । पुनः कीदृशम्—प्रोन्मीलन्नवयौवनम् । प्रकर्षेणोन्मीलदाविर्भवन्नवयौवनं यस्य तत् । उन्मीलदिति नित्यप्रवृत्तवर्तमाने शत्रन्तम् । अनवस्थयेव तस्य नवयौवनमिति भावः । पुनः कीदृशम्—प्रविलसद्गुणप्रणादामृतम् । प्रकर्षेण विलसञ्शोभमानो यो वेणुस्तस्य प्रकृष्टो नाद एवामृतं यत्र । ज्योतिष्यामृतारोपाच्चन्द्रत्वं व्यङ्ग्यम् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥४

1. GA आश्चर्यमनन्तः 2. GB reads only बर्हेति for the whole pratika बर्होत्तंस etc. 3. GB omits पुनर्वहुव्रीहिः 7. GB omits यथा. This verse is not found in the Bhakti-rasāmṛta-sindhu, but occurs in Ujjvala-nīla-maṇi, Anubhāva-prakaraṇa, verse 27. 10. GB omits कीदृश माधुर्यमग्नाननं GC omits माधुर्ये and कृतमज्जनमिव 12. GC विशेषे तु 13. GC मग्नानन for मग्नानां भक्तानां 14. GB omits कीदृश प्रोन्मीलन्नवयौवनम् 15. GB omits नित्यप्रवृत्तवर्तमाने 16. GA इव, GC च for एव (after अनवस्थया). GB omits कीदृशं प्रविलसद्गुणप्रणादामृतम् 18. GB चन्द्रसाम्यम् for चन्द्रत्वं व्यङ्ग्य GB omits शार्दूलविक्रीडितं; GC inserts छन्दः after this word.

बहोत्तंसविलासकुन्तलभरं माधुर्यमग्नाननं
 प्रोन्मीलन्नवयौवनं प्रविलसद्वेणुप्रणादामृतम् ।
 आपीनस्तनकुड्मलाभिरभितो गोपीभिराराधितं
 ज्योतिश्चेतसि नश्चकास्तु जगतामेकाभिरामाद्भुतम् ॥४

कृष्णवल्लभा

इदानीं हृदि तत्स्फूर्तिमाशास्ते—वर्हेति । ज्योतिः प्रकाशकम् । यत्प्रकाशेन सर्वं प्रकाशते तदित्यर्थः । एतेन सर्वोज्ज्वलत्वं दर्शितम् । नोऽस्माकं चेतसि चकास्तु प्रकाशताम् । ज्योतिरिति किं ब्रह्म, न—गोपीभिराराधितं सेवितम् । ब्रह्मापि स्त्रीणामाराधितं भवति, न तथा—आपीनस्तनकुड्मलाभिरापीना अतिकठिनाः स्तना एव पद्मकुड्मला यासां ताभिः । नवकिशोरीभिरित्यर्थः । यद्वा, आ ईषत्पीना नवकिशोरीत्वात्स्तनकुड्मला यासां ताभिः । अन्यापि देवता कुड्मलैराराध्यते ।

कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्

इत्यमरः (२४१६) । सर्वतः परमानन्दरूपत्वं चाह—जगतामेकाभिरामाद्भुतम् । जगतां जगद्वर्तिनां मध्ये एकं मुख्यम् । अभिराममभिरमयत्यानन्दयति तच्चाद्भुतं चेति । एतादृशसौन्दर्यमन्यत्र कुत्रापि नास्ति । अत्रैवोपक्षीणमित्यर्थः । तदुक्तं तृतीये (भा० ३२१२)—

विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धः

परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥

1. PS ०विलासि० fo1 ०विलास० 4 PS चकास्ति 6. GB प्रकाशनेन
 7. GB omits तत् GB omits एतेन सर्वोज्ज्वलत्वं दर्शितम् 8. GB reads
 तर्हि for ज्योतिरिति, and नेत्याह fo1 न 9 GB इत्याह for न तथा GB
 omits आपीनस्तनकुड्मलाभिः 14. GB omits जगतामेकाभिरामाद्भुतम् 15.
 GB omits अभिरामं and inserts इति after आनन्दयति 15. GB तच्च
 तद्भुतं for तच्चाद्भुतं. 16. GB एतादृक् for एतादृश-

इति । तत्राप्यद्भुतमाश्चर्यानन्तचमत्काररूपत्वादिति तदेव ज्योतिरवयवविभागेन विशिनष्टि—बहोत्तंसविलासकुन्तलभरम् । बर्हनिर्मितेनोत्तंसेन शिरोभूषणेन विलासो यस्य । तथाभूतः कुन्तलभरो यस्येति पुनर्बहुव्रीहिः । यद्वा, बर्हलाञ्छितो यो नानाकुसुमरचित उत्तंसः शिरोभूषणं तस्य विलासो येन । तथाभूतः कुन्तलभरो यस्य तत् ।

चिकुरः कुन्तलो बालः

इत्यमरः (२ ६ ६५) । विलासलक्षणं यथा रसामृतसिन्धौ

गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गजम् ॥

पुनः कीदृशम्—माधुर्यमग्नाननम् । माधुर्यं मधुररसे मग्नमिव कृतमज्जनमिवाननं यस्य तत् ।

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता

(साहित्यदर्पण ३ ६७) । यद्वा, माधुर्ये रसे मग्नानां भक्तानामननं जीवनम् । अन प्राणने (धा० २ ६१) । पुनः कीदृशम्—प्रोन्मीलन्नवयौवनम् । प्रकर्षेणोन्मील-
दाविर्भवन्नवयौवनं यस्य तत् । उन्मीलदिति नित्यप्रवृत्तवर्तमाने शत्रन्तम् । अन-
वस्थयेव तस्य नवयौवनमिति भावः । पुनः कीदृशम्—प्रविलसद्वेणुप्रणादामृतम् ।
प्रकर्षेण विलसच्छोभमानो यो वेणुस्तस्य प्रकृष्टो नाद एवामृतं यत्र । ज्योतिष्या-
मृतारोपाच्चन्द्रत्वं व्यङ्ग्यम् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥४

1. GA आश्चर्यमनन्तं 2. GB reads only बर्हेति for the whole pratika बर्होत्तंस etc. 3. GB omits पुनर्बहुव्रीहिः 7. GB omits यथा. This verse is not found in the Bhakti-rasāmṛta-sindhu, but occurs in Ujjvala-nīla-maṇi, Anubhāva-prakaraṇa, verse 27. 10. GB omits कीदृश माधुर्यमग्नाननं GC omits माधुर्यं and कृतमज्जनमिव 12. GC विशेषे तु 13. GC मग्नानन for मग्नानां भक्तानां 14. GB omits कीदृश प्रोन्मीलन्नव-
यौवनम् 15. GB omits नित्यप्रवृत्तवर्तमाने 16. GA इव, GC च for एव (after अनवस्थया). GB omits कीदृशं प्रविलसद्वेणुप्रणादामृतम्. 18. GB चन्द्रसाम्यम् for चन्द्रत्वं व्यङ्ग्य GB omits शार्दूलविक्रीडितं; GC inserts छन्दः after this word.

सुबोधनी

तत्रायं क्रमः—एकेन स्वनियमकथनम् । ततस्तद्दर्शनप्रार्थनं त्रयस्त्रिंशता । ततः स्फूर्तिसाक्षात्कारयोर्भ्रमः पञ्चभिः । पुनर्दर्शनोत्कण्ठा सप्तभिः । ततः साक्षाद्दर्शनात्तद्वर्णनमष्टाविंशत्या । ततस्तेन सहोक्तिः सप्तदशभिः ।

5 ततः स्फूर्त्यपगमे दैन्योदयात्सोत्कण्ठं प्रार्थयते—नश्चेतसि ज्योतिः कान्ति-
पुञ्ज आविर्भवतु । कीदृशम्—जगतामेकं केवलमभिरामं च तदद्भुतं च यत् ।
तदेव व्यनक्ति—प्रकर्षेणोन्मीलनवयौवनं चरमकेशोरं यस्य तत् । एतज्ज्ञानं
कुतः—माधुर्ये मग्नं कृतमज्जनमाननं यस्य । तत्रापि वैशिष्ट्यमाह—वर्होत्तंसस्य यो
विलासो मन्दानिलान्दोलनं तद्युक्तः कुन्तलकलापो यस्य । अन्यच्च—प्रविलसन्तो
0 ये वेणोः प्रणादास्त एवामृतानि यस्मिन् । ततोऽपि विशिष्टं तमाह—गोपीभिः
स्वस्वाभिरुचितया सेवितम् । कीदृशीभिः—अतिनिविडानि स्तनमुकुलानि यासां
ताभिः । अनेन लक्ष्म्याः परिजनसाहित्यं व्यञ्जितम् ॥४

सारङ्गरङ्गदा

अथास्य बाह्ये तिस्रो दशा दृश्यन्ते । प्रथमस्फूर्तौ स्फूर्तिज्ञानम् । ततः
5 स्फूर्तिसाक्षात्कारयोर्भ्रमः । ततः साक्षात्कारः । इति ॥ तत्रास्य मधुरजातीयभावा-

2-4 CB, CD omit this paragraph (from अत्रायं to सप्तदशभिः)
5 CB, CD omit all words from ततः to ज्योतिः and read instead
अथ स्वचेतसि तदाविर्भाव (CD ०भावन) सामान्यतया प्रार्थयते—वर्होत्तसेति ।
नोऽस्माकं चेतसि ज्योतिश्चकास्तु 6 CB, CD insert इति दैन्योक्तिः after
आविर्भवतु 6-7 CB, CD omit all words from जगतामेक to व्यनक्ति
7 CC omits तत् after यस्य, and reads तज्ज्ञानं for एतज्ज्ञानं CB omits
एतज्ज्ञानं कुतः ; CD reads तथा for it 8 CC inserts यतो before माधुर्ये
CB, CD माधुर्यसामग्रीः for तत्रापि वैशिष्ट्यम् 9. CB, CD तथा for अन्यच्च
CB विलसन्तो for प्रविलसन्तो 10 CC तान्येव for त एव After यस्मिन्
CB, CD insert : सूक्ष्म(CD शुष्क)स्थावरादिजीवद(CD ०जीवक)त्वादमृतत्वम्, and
read तथा च for ततोऽपि विशिष्टं तमाह 11. Before कीदृशीभिः CB, CD
insert अतएव पश्यतां स्मरतामेकाभिरामं च तदद्भुतं चेति तत् CC स्तनकुङ्कुमलानि for
स्तनमुकुलानि. 15. KP अत्र for तत्र

श्रयत्वात्पूर्वरागविप्रलम्भोत्पन्नलालसादशोत्पन्नास्ति । तयान्तःस्फूर्तावपि बाह्यदशो-
त्थदैर्न्यवैकल्यादिवासितमनस्तया रासविलासिनस्तरय स्फूर्तिप्रार्थनमेवाष्टादशभिः ।

तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः

(गीतगोविन्द ३ १५) इत्यादौ

सा विम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्मानसं

तस्यां लग्नसमाधिं हन्त विरहव्याधिः कथं वर्धते ॥

(तत्रैव) इतिवत् । तत एकेन स्वनिश्चयकथनम् । ततो गोपीनां रासान्तर्हित-
कृष्णदर्शनोत्कण्ठाप्रलापस्फूर्त्या तद्दर्शनप्रार्थनं त्रयस्त्रिंशत् । ततः स्फूर्तिसाक्षात्का-
रयोर्भ्रमः पञ्चभिः । ततः पुनर्दर्शनप्रार्थनं सप्तभिः । ततः साक्षाद्दर्शनाद्वाङ्मनसा-
गोचरत्वेन तद्वर्णनमष्टाविंशत्या । ततस्तेन सहोक्तिः प्रत्युक्तिः सप्तदशभिरिति क्रमः ॥

तत्रादौ तया सह निभृतलीलोत्कण्ठया सर्वसमाधानार्थं

बाहुप्रसार

(भा० १० २६ ४६) इत्यादिवत्, तथा तस्यास्तासां च तदुत्कण्ठां वर्धयितुम्

उत्तम्भयन् रत्तिपतिम्

(तत्रैव) इत्यादिवच्च ताभिः सह विलसतरतस्य स्फूर्त्या रवसमानसखीः प्रत्याह—
वर्होत्तंसेत्यादि । प्रथमं तल्लावण्यच्छटोच्छलिततद्भूषणाग्वरगोपीलादण्यभूषणादि-
ज्योतिःपुञ्जं निर्विशेषतयानुभूयेव जाताह्लादो लोभात्ससंभ्रममाह—इदं ज्योतिः
रवपरप्रकाशकं मनोनेत्ररसायनं वरतु नश्चेतसि चकारतु । ईषद्विशेषस्फूर्त्याह—
कुण्डलमण्डिगण्डाधरस्मितादीनां माधुर्यं तत्प्रवाहे मग्नं कृतमल्लनमाननं यस्य तत् ।
समग्रविशेषस्फूर्त्याह—प्रकर्षेणोन्मीलन्नवयौवनं चरमकैशोरं यस्य तत् । तथा,

3 KP स्पर्शसुखादीनि KB omits ते च तरलाः 5. KB omits all words
from सा to विषयासङ्गेऽपि 7 KB omits ततः before एकेन KB ०फलम्
for ०कथनम् 8 KD तद्दर्शनाय प्रार्थन 8-9 KB ०साक्षात्कारित्वे भ्रमः 9 KC,
KP पुनर्दर्शनोत्कण्ठा for ततः पुनर्दर्शनप्रार्थन KP साक्षात्तद्दर्शना० 13. KC
omits तस्याः and च, and reads तदुत्कण्ठाः KP omits च 16. KC,
KD, KP omit वर्होत्तंसेत्यादि KP omits the words तल्लावण्यच्छटोच्छलित
and reads ०तद्भूषणाग्वरं गोपी० 17. KB इति, KC एव for इव

वर्होत्तंसस्य यो विलासो नृत्यगत्या मन्दानिलेन चान्दोलनं तद्युक्तः कुन्तलभर-
स्तत्कलापो यस्य । तथा, स्वरालापादिभङ्गीभिः प्रकर्षेण विलसन्तो ये वेणोः प्रकृष्टा
नादास्त एवातिमधुरत्वाच्छुष्कस्थावरादिजीवदत्वाच्चामृतानि यस्मिन् । तथा, गोपीभि-
रभितश्चुस्वनालिङ्गनादिभिराराधितं सेवितम् । आपीनानि स्तनकुट्टमलानि
यासां ताभिः । तथा, जगतां तत्स्पर्शतृष्णयाभितः कुटिलं भ्रमन्तीनां तासां मध्य
एकस्यां श्रीराधायामभि सर्वतोभावेन यो रामो रमणं तेन पश्यतां स्मरतां चाद्भुतं
चमत्कारकारकम् । तथा सह मिथः स्कन्धन्यस्तहस्ततया कृतनृत्यत्वात् । बाह्ये—
तान्प्रत्येवाह । अर्थः स एव । किं वा, त्रिजगतां यदेकं प्रधानमभिराममद्भुतं
च तत् ॥४

मधुरतरस्मितामृतविमुग्धमुखाम्बुरुहं
मदशिखिपिच्छलाच्छित्तमनोज्ञकचप्रचयम् ।
विषयविषामिषग्रसनगृध्रुनि चेतसि मे
विपुलविलोचनं किमपि धाम चकास्तु चिरम् ॥५

कृष्णवल्लभा

पुनरपि श्रीकृष्णविग्रहस्फूर्तिं प्रार्थयते—मधुरतरेति द्वाभ्याम् । किमप्यद्भुतं
धाम ज्योतिरनुभवैकमात्रगम्यं मे मम चेतसि चिरं चिरकालं चकास्तु प्रकाशताम् ।
असंभावनायां लोट् । असंभावनामाह, कथंभूते चेतसि—विषयाविषामिषग्रसनगृध्रुनि ।

1. KC मन्दानिलान्दोलन KC, KP तद्युक्तकुन्तल० 2. KC, KP omit
प्रकर्षेण. 3 KC, KD insert तानि before यस्मिन् 4 KB omits सेवित 8-9.
KC, KP omit यत् before एक, and insert it before तत् 8 KP inserts
च before अद्भुतं 10 PS ०पिच्छ० 13. PS चकास्ति 15 GB तत्स्फूर्तिं
for श्रीकृष्णविग्रहस्फूर्तिं GB मधुरेति GA omits द्वाभ्यां 16. GB omits
चिरकाल 17. GB संभावनायां GB omits the pratika विषयविष etc. and
reads instead विषयेति only.

विशेषेण सिन्वन्ति बध्नन्तीति विपयाः । वि-पूर्वक-षिञ् (? सिन्व, धा० १ ६२१)
बन्धने धातुः । हिरण्यगर्भपदवीपर्यन्तेन्द्रियभोग्यानि त एव विषामिषाणि विष-
संपृक्तपल्लानि, मांसानि विषरूपाणि वा । यद्वा, त एव विषाणि तान्येवामिषाणि
लोभ्यवस्तूनि । तेषां ग्रसनायादनाय गृध्रन्यभिकाङ्क्षावति । ग्रस अदने
(धा० १० २०६), गृध्रु अभिकाङ्क्षायाम् (धा० ४ १३६) च धातुः ।

आमिषं पलले लोभ्ये संभोगेऽपि च

[इति] मेदिनी । तद्धाम निराकृति साकृति वा तत्राह—मधुरतरस्मितामृत-
विमुग्धमुखाम्बुरुहम् । अतिशयेन मधुरं मधुरतरं यत्स्मितं हास्यभेदस्तदेवामृतं
तेन विमुग्धं विशेषेण मुग्धं सुन्दरं मुखमेवाप्बुरुहं कमलं यस्य तत् ।

मुग्धः सुन्दरमूढयोः

इति विश्वः (धान्त० १०) । स्मितलक्षणं यथा नाट्यलोचने

ईषद्विकशितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।

अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥

पुनः कीदृशम्—मदशिखिपिच्छलाञ्छितमनोज्ञकचप्रचयम् । मदा मत्ता ये शिखिनो
मयूरास्तेषां पिच्छैर्लाञ्छितोऽङ्कितो मनोज्ञानां सुन्दराणां कचानां केशानां प्रचयः
समूहो यस्मिंस्तत् । माद्यच्छिखित्वेन पिच्छस्य स्फीतता व्यज्यते । माद्यति
रसेन मदयति गोपसुन्दरीर्वा मदः । स चासौ शिखिपिच्छलाञ्छितमनोज्ञकच-

- 1-2. GB omits all words from विपूर्वक० to धातुः The षिञ् is con-
jectural in GA. 2. GA धातोः GB सत्यलोक० for हिरण्यगर्भपदवी० 3. GA,
GC omit मांसानि 4. GA ग्रह 5. GB धातू 6 The quotation occurs in
a somewhat different form in मेदिनीकोश (पान्त ३१); cf. विश्वकोश पान्त० २४
7. GB omits all words from तद्धाम to तत्राह and reads instead :
तत्साकारत्वेन वर्णयति Instead of the whole phrase मधुरतर etc GB reads
मधुरेति 8 GB omits मधुरतरं 9. GB omits मुग्धं 11. GB omits यथा
13 द्वार lost in GA. 14 GB omits कीदृशं and reads मदेति for the
whole phrase मदशिखि etc. 15. GA सुन्दरीणां for सुन्दराणां 16-17. GB
माधुर्यातिशयेन for माद्यति रसेन

प्रचयश्चेति यस्येति वा । पुनः कीदृशम्—विपुलविलोचनम् । विपुले विशाले विशिष्टे विलोलतामदघूर्णतारुण्यादिना लोचने यस्य तत् । प्राक् समस्ताङ्गमनुभूय श्रीमुखनिरीक्षणं कृतम्, तत्र स्मितामृतादिष्वेव मनो निमग्नमिति समुदायार्थः ॥ कोकिलकं छन्दः —

5

हयमृतुसागरैर्यनियुतं यदि कोकिलकम् (छन्दोमञ्जरी २) ॥५

सुबोधनी

पुनः स्वचेतसोऽयोग्यतां निवेदयंस्तथैव सलालसं प्रार्थयते — मम चेनसि किमपि पूर्वोक्तानिर्वचनीयं धाम कान्तिपुञ्जश्चिरकालं व्याप्योदेतु । कीदृशे—विषय एव विषयदाहकत्वाद्विषयम्, तथाप्यमृतवदामिपं लोभ्यम्, तस्य ग्रसने गृध्रु लम्पटं यत्तस्मिन् । तर्हि कथं प्रार्थनेत्याशङ्क्य तरयैव तन्निदानत्वं व्यञ्जयन्नाह—
 10 मधुरतरं यत्स्मिन् तदेवामृतं तेन विमुग्धमतिमनोहरं मुखाम्बुजं यस्य । तथा, विपुले विलोचने यस्य । किं च, यौवनमदयुक्तानां शिखिना पिण्डैर्लाञ्छितश्चिह्नितः स्वभावतो मनोज्ञश्च केशसमूहो यस्य । शिखिनां मदनोत्कपिच्छानां स्फीतत्वम् । तन्माधुर्यस्य सर्वलोभनीयत्वात्प्रार्थयत इत्यर्थः ॥५

1. GA, GC omit यस्येति GB omits कीदृश विपुलविलोचनं 2 GC लोलता for विलोलता प्राक् सम lost in GA 5 All Mss तदेव for यदि 7 CB, CD अतिलोभेन चेतसो- for स्वचेतसो- CD inserts मधुरतरस्मितेति after प्रार्थयते 8 CB, CD किमप्यनिर्वचनीयं CA, CC कान्तिपुञ्जं ; CB, CD कान्तिपूरं CB, CC omit कीदृशे 10. CB, CD omit all words from तर्हि to व्यञ्जयन्नाह and read instead : कीदृशं धाम 11 CB, CD omit तदेवामृतं and अति (in अतिमनोहरं). CC मुखाम्बुहं for मुखाम्बुजं 11-12. CD omits all words from तथा to विलोचने यस्य 12 CB, CD तथा for किं CA यौवनयुक्तानां ; CB, CD अस्मत्पिण्डान्येवायम- (CD ० पिण्डान्य) वतंसयतीति सौभाग्यमदयुक्तानां for यौवनमदयुक्तानां CA omits चिह्नितः, and inserts कवप्रचयः before केशसमूहो 13-14 CB, CD omit all words from शिखिनां to इत्यर्थः 13. For the words मदनोत्क- CC reads (corrupt) रमदोरमदतोत्तया

सारङ्गरङ्गदा

पुनरतिमाधुर्यस्फूर्त्या ताः प्रति सलालसमाह—मधुरतरेति । पूर्वरीत्येदं किमप्यनिर्वचनीयं धाम मम चेतसि चिरं चकास्तु । ननु चित्तसंतापकस्यास्य स्मृतिलालसयालमित्यत्र चित्तं तच्च दूषयन्नाह, कीदृशे—विशेषेण सिनोति स्वमाधुर्य-
मधुनि मनोभृङ्गं बध्नातीति विषयम् । तच्च विषयवद्वाहकत्वाद्विषं च । तथाप्यमृत-
वदामिषं लोभ्यं यदेतद्धाम तस्य यदग्रसनं भटित्यात्मसात्करणं तत्र गृध्नु लम्पटं
यत्तस्मिन् । तदुक्तम् (विदग्धमाधव २ १८)—

पीडाभिर्नवकालकूटकटुतागर्वस्य निर्वासनो

निःस्यन्देन मुदां सुधामधुरिमाहंकारसंकोचनः ।

प्रेमा सुन्दरि नन्दनन्दनपरो जागर्ति यस्यान्तरे

झायन्ते स्फुटमस्य वक्रमधुरास्तेनैव विक्रान्तयः ॥

इत्यादौ । तत्र हेतुमाह—मधुरतरं यत्स्मितामृतं तेन विमुग्धं मनोहरं सुखाश्वरुहं यस्य । तथा, विपुले विलोचने यस्य । तथा, अस्मत्पिच्छान्येवायमव-
तंसयतीति सौभाग्यमदयुक्तास्तथा नवघननिन्दिततत्कान्तिदर्शनोद्भूतानङ्गमदयुक्ताश्च
ये शिखिनस्तेषां पिच्छैर्लाञ्छितः स्वभावमनोज्ञश्च कचप्रचयो यस्य । मध्यपदलोपी
समासः । मदातिशयात् एव मदरूपा इति वा । शिखिनां मत्ततोक्त्या पिच्छानां
स्फीततोक्ता ॥ बाह्ये तु—विषयो वनितादिः । अन्यत्समम् । अतः स एव कृपया
चेत्स्फुरति तदैव तत्स्फुरणम्, अन्यथा तदपि दुर्लभमिति दैन्यम् ।

आमिषं पलले लोभ्ये

इति मेदिनी ।

लोभ्यवस्तुनि

इति कोशः ॥५

2 KB मधुरेत्यादि for मधुरतरेति 3. KB अनिर्वाच्यं for अनिर्वचनीयं
5. KD ०मधुना for ०मधुनि 7 KB यत् for तत् 8. KC ०कटुतागर्वस्येत्यादौ,
omitting निर्वासनो and the second and third pādas. 12 KC inserts च
after इत्यादौ KD हेत्वन्तर for हेतुं 14. KD ०निन्दितकान्ति० KB
०दर्शनेनोद्भूता०. KB omits च before ये 17 KB omits तु after बाह्ये 20.
Not found in the printed text of the मेदिनीकोश, but occurs in विश्वकोश,
पान्त० २४. 21. भोग्यवस्तुनि in Medinī. KB omits लोभ्यवस्तुनीति कोशः
6A.

मुकुलायमाननयनाम्बुजं विभो-
 मुरलीनिनादमकरन्दनिर्भरम् ।
 मुकुरायमाणमृदुगण्डमण्डलं
 मुखपङ्कजं मनसि मे विजृम्भताम् ॥६॥

कृष्णवल्लभा

अपि च, विभोरतस्यैव सकलसौन्दर्यनिधेर्मुखपङ्कजं मे मनसि विजृम्भतां प्रकाशताम् । एतेन निजमनसः सरोरूपता व्यज्यते । तद्विशिनष्टि—मुरली-निनादमकरन्दनिर्भरम् । मुरल्या निनाद एव मकरन्दस्तेन निर्भरं पूर्णम् । अन्यदपि पङ्कजं मकरन्दभरितं भवति । यद्वा, मुरलीनिनादमकरन्देन नितरां विभर्ति पोषयति । निजपरिवारमानन्दयतीत्यर्थः । पुनः कीदृशम्—मुकुलायमाननयनाम्बुजम् । मुकुलायमाने मुरलीनिनादविशेषसंजातानितोपतस्तत्तदानन्देन मुकुलप्राये भवती नयनाम्बुजे यस्य । अम्बुजसमानतया स्वमुखस्य चन्द्रता ध्वन्यते । चन्द्रसंबन्धादम्बुजस्य मुद्रणमुचितमेव । पुनः कीदृशम्—मुकुरायमाणमृदुगण्डमण्डलम् । मुकुरायमाणे दर्पणप्राये प्रतिविस्वग्राहित्वान्मृदुनी कोमले गण्डमण्डले यस्य ।

दर्पणे मुकुरादर्शौ (२ ६ १४०) गण्डौ कपोलौ, (२ ६ ६०)

इत्यमरः ॥ मञ्जुभाषिणी छन्दः—

सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी (छन्दोमञ्जरी २) ॥६॥

6 GB omits तस्यैव 7-8. GB cites only मुरलीति for the pratika मुरलीनिनाद etc. 10-11. GB omits कीदृशं and reads मुकुलेति for the pratika मुकुलायमान etc. 11. GB ०संजातातिसंतोषानन्देन ; GC ०सजातातितोषस्तदानन्देन 12 GC मुखचन्द्रस्य for स्वमुखस्य 13-14. GB omits कीदृशं, and reads मुकुरेति for the pratika मुकुरायमाण etc.

सुबोधनी

अथ तन्मुखाब्ज एव लग्नमनस्कतया तदाविर्भावं प्रार्थयते—विभोर्मुखपङ्कजं मे मनसि विशेषेण प्रकाशताम् । विभोर्मुखपङ्कजमित्यनिर्वचनीयत्वम् । पङ्कजत्वं व्यनक्ति—मुरलीनिनाद एव मकरन्दस्तेन पूर्णम् । पुनरप्यनिर्वचनीयत्वमाह—मुकुले इवाचरती नयनाम्बुजे यस्मिन् । अनेन विलासरसमग्नत्वं ध्वनितम् । 5
अब्जेऽब्जद्वयभावादद्भुतोपमेयम् । न केवलमिदमन्यदपि—मुकुरे इवाचरती प्रति-
विम्बग्राहिणी कोमले गण्डमण्डले यस्मिन् । प्रथमपद्ये प्रकाशताम्, द्वितीये चिरम्, तृतीये विशेषेणेति क्रमेणोत्कण्ठाधिक्यमेवोक्तम् । एवमग्रेऽपि ॥६

सारङ्गरङ्गदा

अथ तच्छ्रीमुखाब्जलग्नमनस्तया सलालसमाह—विभोस्तन्माधुर्यचातुर्यसंप- 10
त्पूर्णस्य मुखपङ्कजं मे मनसि मनःसरसि विजृम्भताम् । कीदृशम्—मुरलीनिनाद
एव मकरन्दस्तेन निर्भरं पूर्णम् । तथा, प्रोज्ज्वलेन्द्रनीलमणिमुकुर इवाचरती

2 CB, CD तच्छ्रीमुखाब्ज० CB तद्गन्त० CB आविर्भावं, CD सलालस
for आविर्भावं CB, CD insert मुकुलायमानेति after प्रार्थयते 3 CD
inserts एव after विशेषेण CB, CD insert चातुर्यमाधुर्यादीनामधिकाधिकस्फूर्त्या-
नन्दाभिप्रायेण विभुत्वम् (CD omits विभुत्व) after प्रकाशताम् CB omits
विभो. CA अनिर्वचनीयपङ्कजत्व CB, CD insert च ध्वनितं after अनिर्वचनीयत्वम्
4. CB, CD एवाह for व्यनक्ति CB, CD omit all words from
मुरलीनिनाद to आह, and insert them, preceded by तथा, after नयनाम्बुजे
यस्मिन्, inserting निर्भरं before and इत्यर्थ. after पूर्णं 5 CA, CD
इवाचरन्ती 6. CB, CD omit all words from अब्जे to अन्यदपि CB
reads किं च before मुकुरे CA, CD इवाचरन्ती 7. CB, CD insert
अब्जेऽब्जद्वयाभावादद्भुतोपमेयम् after मण्डले यस्मिन् CC द्वयाभावादद्भुतोपमेयम्
8 CD श्लोकत्रयेण for क्रमेण 10. KP अथ श्रीमन्मुखाब्ज० KD inserts
मुकुलेति after आह. KP omits चातुर्य The Ms KA begins here
from र्यचातुर्यसंपत्पूर्णस्य 11. KC, KP omit मनसि 12. KA, KB
इवाचरन्ती ; KD इवाचरति ; KP इवाचरतीति

मुकुरायमाणे मृदुनी गण्डमण्डले यस्मिन् । तथा, स्मरमदेन भावोद्वारेण च मुकुलायमाने नयनाम्बुजे यस्मिन् । स्फुटपद्मोपरि दरविकसितपद्मयुगलं चेतस्या-
त्तत्सममित्यद्भुतोपमेयम् । किं वा, श्रीगण्डमुकुरसंक्रमितानि तेन मुखपङ्कजेन सह सख्यं कर्तुमिवागतानि तासां भावोद्वारमुकुलायमाननयनाम्बुजानि, श्रीराधायास्तादृशे नयनाम्बुजे खञ्जरीटस्थानीये वा, यस्मिन् ।—वाह्यार्थः स्पष्ट एव ॥ प्रथमे प्रकाशताम्, द्वितीये चिरम्, तृतीये विशेषेणेति श्लोकत्रये क्रमेणोत्कण्ठाधिष्यम् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥६

कमनीयकिशोरमुग्धमूर्तेः
कलवेणुकणितादृताननेन्दोः ।
मम वाचि विजृम्भतां मुरारे-
र्मधुरिम्णः कणिकापि कापि कापि ॥७

कृष्णचलभा

अथ कीर्तन एव तन्मधुरिमाणमिच्छन्, धन्यास्ते येषां निर्मले मनसि विभुमुखपङ्कजं प्रकाशते, मम पुनः केवलमिदमेव प्रार्थनीयमित्याह—कमनीयेति । मुरारेः श्रीकृष्णस्य मधुरिम्णः कणिकापि । अल्पा कणा कणिका सापि । अल्पार्थं कन् ।

प्रत्ययस्थात्

इति सूत्रेण (पा० ७ ३ ४४) पूर्वस्यात् इत् । मम वाचि विजृम्भतां प्रकाशताम् । प्रार्थनायां लोट् । ननु

इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत्

[इति] मधुरद्रव्यस्यैव माधुर्यं निर्वक्तुमशक्यम्, श्रीकृष्णस्य तु मधुरिमा कथ-
मुच्यताम्, तत्राह—कापि कापि या काचित् । सर्वा मास्त्वित्यर्थः । मुरारि-

1. KP omits यस्मिन् after ०मण्डले 2. KB, KC दरविकसितं पद्म० KP inserts तदा after चेत्यस्यात् 3 KB, KD अभूतोपमेयम् 5. KB नयनाम्बुज. KC, KP खञ्जन० for खञ्जरीट०. KB ०स्थानीय KP स्पष्ट इव 16. GC कन्-प्रत्ययः 19. GB अदिति for प्रत्ययस्थात् 21. GB वक्तुं for निर्वक्तुं

रित्यादिनामानि न केवलं यौगिकानि, मुरवधात्पूर्वमपि तच्छ्रुतेः । यथा, गोविन्दा-
भिपेचनसमय एव गोविन्दनाम्ना प्रचारे तत्पूर्वमपि

शयानं पातु गोविन्दः

इति गोविन्दनामश्रवणात् । तेन सर्वेषामेव नाम्नां श्रीकृष्णाभिधेयत्वम् । व्युत्पत्ति-
रकिञ्चित्करी, तथापि स्वमनोविनोदनार्थं क्रियते । मुरदैत्यस्यारित्यनेन वीर्यो- 5
त्कर्षचमत्कारः । यद्वा, मुर बन्धने धातुः । मुरति बध्नातीति मुराविद्या, तस्या
अरिः शत्रुस्तस्य । कथंभूतस्य मुरारेः—कमनीयकिशोरमुग्धमूर्तेः । कमनीया
कान्तिमती काम्या वा । स्पृहणीयेति यावत् । किशोरी कैशोरविशिष्टा मुग्धा
सुन्दरी मूर्तिर्यस्य तस्य । कमनाः कामुक्यो गोप्यस्तासां संबन्धिनीयम्, तदेक- 10
लक्ष्यत्वात् । सा चासौ किशोरी मुग्धा चेति मूर्तिर्यस्य तस्येति वा । पुनः
कीदृशस्य—कलवेणुकणितादृताननेन्दोः । कलं मधुरारफुटं यद्वेणोः कणितं तेनादृत
आननेन्दुर्यस्य । कलवेणुकणितमादृतं येन तथाभूत आननेन्दुर्यस्य वा । यद्वा,
कलयति वशीकरोति गोपसुन्दरीः स्वनादेन यो वेणुस्तस्य यत्कणितं तेन हेतुना-
दरच्छलेन स्पर्शाद्यर्थं सस्मितसभावसाभिलापसचुस्वनादिभिरादृत आननेन्दुर्याभिः
प्रेमरूपाभिर्गोपीभिस्तस्य । तथा च गीतगोविन्दे (१ ४६)— 15

साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति-

व्याजादुद्भटचुम्बितस्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥

इति ॥ औपच्छन्दसिकं छन्दः । तल्लक्षणम्—

पङ्क्तिपमेऽष्टौ समे कलारताश्च समे रयुर्नो निरन्तराः ।

न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः । 20

तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसिकं कवीन्द्रहृद्यम् ॥

(छन्दोमञ्जरी ५) ॥७

1. GB omits न 2. GB ०नाम्नाः प्रचारात्पूर्वमप्यभूत् for नाम्ना प्रचारे
तत्पूर्वमपि 6. The Dhātupāṭha (6 53) reads मुर सवेष्टने 7. GB
किभूतस्य for कथंभूतस्य. GB reads only कमनीयेति for the pratika कमनीय-
किशोर etc. 9. GB omits तस्य after यस्य GB कामनाः GB कमनीया,
GC येयं for इय 10. GB च तु for चेति 11. GB omits कीदृशस्य and
the pratika कलवेणु etc. 12. GB inserts इति for वा. 16-17. GB omits all
words from इति व्याहृत्य to the end of the verse. 18. GB इत्यादिना for इति

सुबोधनी

ततरतन्मूर्तिमाधुर्यस्फूर्त्या सदैन्यमाह—मुरारेर्मधुरिष्णः कणिकाप्यत्यल्प-
कणोऽपि मम वाच्याविर्भवतु । मनस्याविर्भावस्तावदारताम् । तथापि कापि
कापीत्यतिदैन्यम् । तथाप्रार्थने हेतवः—कमनीया किशोरी मुग्धा मनोहरा
मूर्तिर्यस्य । तथा, कलवेणुकणितैरादृतः सर्वतः प्रशस्तो मुखेन्दुर्यस्य ॥७

सारङ्गरङ्गदा

अथ तन्माधुर्याब्धिस्फूर्त्यादिरसेऽप्येतद्वर्णनेन कृष्णादर्शनविकृवां प्रियसखी
प्रीणयामीति तदभ्यरयंस्तदानन्यस्फूर्त्या स्तम्भितः सन्नाह—मुरारेर्मुरा कुत्सा
तदरेस्तद्गहितस्य परमसुन्दरस्यास्य मधुरिष्णः कणिकापि मम वाचि विजृम्भताम् ।
अल्पकणः कणी । पश्चादत्यल्पार्थं कः कणिका । सातिसूक्ष्मेत्यर्थः । तत्रापि
कापि कापि कैशोरसौष्ठवसवेणुमुखसंबन्धिनीत्यर्थः । ता तामेव प्रकाशयति,
कीदृशः—कमनीया किशोरी मुग्धा मनोहरा च मूर्तिर्यस्य । तथा कलवेणुकणितै-
रादृतः सेवितः, तैः प्रशस्यो वा, मुखेन्दुर्यस्य ॥ बाह्ये—दैन्योदयाच्चित्ते स्फूर्तिस्ताव-

2. CC पुनः for ततः CB, CD omit all words from ततः to
सदैन्यमाह and read instead अथ तथामनस्कतया दैन्योदयादाह—कमनीयेति
3 Before मम CB, CD insert न तु मधुरिष्ण आकार. (CB आकारस्य)
CC omits मम and reads वाच्याविर्भवतु after आस्ताम् CB, CD omit
all words from वाच्याविर्भवतु to आस्ताम् and read instead
चेतस्याविर्भावस्तावदास्तां वाच्यप्या (CB वाच्या) विर्भवतु Before तथापि CB,
CD insert तस्या अपि कापि कणिका, and read तस्या अपि for तथापि,
omitting the first कापि CB, CD दैन्योक्तिः for अतिदैन्यम् 4. CA तथा
प्रार्थयते कोऽपि लवः, CB, CD तां तामेवाह कीदृशः for तथा प्रार्थने हेतवः
5 CB omits all words from तथा कल० to मुखेन्दुर्यस्य CC, CD प्रशस्यो
for प्रशस्तो 7. KA अतः for अथ KC तदः for कृष्णा- 8 KD inserts
कमनीयेति after सन्नाह 9. KP omits अस्य 10. KA, KD अल्पः कणः
KC अल्पार्थं KP कन् for कः 13. KC, KP insert वेणुभिः after तैः.
All Mss प्रशस्यः.

दारताम्, वाच्यपि । तत्राप्यतिदैन्यात्—न तु स माधुरीणामाकरः, स एव किं तु तन्मधुरिमा । तत्राप्यतितरां दैन्योदयात्—न तु स मधुरिमसिन्धुः, किं तु तत्कणिकापि ययाखिलब्रह्माण्डमेवाप्लावितं स्यात् । ततोऽप्यतितमां दैन्योदयात्—कापि कापि या कापीत्युक्तिः ॥७

मदशिखण्डिशिखण्डविभूषणं

मदनमन्थरमुग्धमुखाम्बुजम् ।

व्रजवधूनयनाञ्जनरञ्जितं

विजयतां मम वाङ्मयजीवितम् ॥८

कृष्णवल्लभा

एवं श्रीकृष्णमधुरिमाणं भावयन्तत्साक्षात्कारं प्रार्थयते—मदेति । मम वाङ्मय-जीवितं वस्तु विजयता सर्वोत्कर्षस्वरूपावस्थामाविष्करोत्वित्यर्थः । विजयतामिति

विपराभ्यां जेः

(पा० १ ३ १६) इत्यात्मनेपदम् । वाङ्मयं वागात्मकम् । यथा मम तद्रस-केलिगुणाद्यभिधायिनी वाक् तथैवाविर्भवेदित्यर्थः । वागधीनमिति वा । यदैवाहं तन्नामादि कीर्तयामि प्रीत्या तदैवाहूतमिव हृद्यायाति । तादृशं च जीवितं प्राणरूपं च । प्राणतुल्यमिति नोक्तम् । तस्यैव प्राणानामपि प्राणत्वात् । वस्तुतोऽति-प्रेमास्पदत्वात् । अतएवास्य कीर्तनं विना न जीवनं सफलमिति । यद्वा, वाङ्मयं जीवितं यस्मात्तत् । निजरसविलासवर्णनेनास्वादगोचरीभूय जीवनप्रदमित्यर्थः ।

1. KC, KP ननु स मधुरिमाकरः for न तु स माधुरीणामाकरः 2 KP omits सः before मधुरिम० 3 KA ययाखिलं ब्रह्मा० KB omits अपि after ततः 7. PS नयनाञ्जलवञ्जितं 11. GB omits विजयतामिति 13 GB reads वाक् after मम, omitting it before तथैव 14. GB आविभवतु for आविर्भवेत् 15. GC तत्प्रीत्या for प्रीत्या 17 GB inserts च after प्रेमास्पदत्वात् GB भवति for इति 18. GB omits तत् after यस्मात्

तत्किम्, विशेषणमयादया विशेषयन्नाह—मदेति । मदशिखण्डिशिखण्डविभूषणम् । माद्यतीति मदः । मदो हर्षे । स चासौ शिखण्डी च । प्रशंसायामिन् । तस्य यः शिखण्डः पिच्छं तेन विशिष्टं भूषणमलंकृतिर्यस्य तत् ।

शिखण्डस्तु पिच्छवर्हे नपुंसके

इत्यमरः (२ ५ ३२) । एतेन विच्छित्तिनामा हावो दर्शितः ।

आकल्पकल्पनाल्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोषकत्

इति (उज्ज्वल०, अनुभावप्रकरण ३२) । तथा च हरिवंशे (२ ११ १०)—

एकेनामलपत्रेण कण्ठसूत्रावलम्बिता ।

रराज बर्हिपत्रेण मन्दमारुतकम्पिता ॥

10 इति मदशिखण्डिशिखण्डस्य विभूषणमलंकृतिर्यस्माद्वा । तत्तु तत्रैवाधिकं शोभत इत्यर्थः । पुनः कीदृशम्—मदनमन्थरमुग्धमुखाम्बुजम् । मद्यति हर्षयतीति मदनम् । मथ्नाति मनांसीति मन्थरम् । तच्च तच्च तन्मुग्धं सुन्दरं मुखाम्बुजं यस्य तत् । यद्वा, मदनं कामं मन्थरयति मन्थद्रव्यवदाकुलयति । मन्थरवत्तत्स्तम्भयति वा । मदनमन्थरं तन्मुग्धं मुखाम्बुजं यस्य । मदनोऽपि यन्मुखलावण्यमालोक्य मन्थरो

15 जात इति वाक्यार्थः ।

साक्षान्मन्मथमन्मथः

इति भागवतेऽप्युक्तम् (भा० १० ३२ २) । पुनः कीदृशम्—व्रजवधूनयनाञ्जन-
रञ्जितम् । चुम्बनादधरलम्पतभयनाञ्जनमित्यर्थः । तथा च गीतगोविन्दे (८ ३)—

कज्जलमलिनविलोचनचुम्बनविरचितनीलिमरूपम्

1. GB omits all words from तत्किं to आह and reads instead तद्विशिनष्टि GB omits the pratika मदशिखण्डि etc. 2. GB transposes माद्यतीति मदः and मदो हर्षे 11. GB omits कीदृशं and reads मदेति for the pratika मदनमन्थर etc. 12. GB transposes मथ्नाति and मनांसि GB यत्र for यस्य 13. GB inserts शैलवत् after मन्थरवत्, and इति after स्तम्भयति 17. GB omits अप्युक्तम् GB omits कीदृशं and reads व्रजेति for the pratika व्रजवधू etc. 19. The letters विर lost in GA.

इति । यद्वा, ब्रजवधूभिर्नयनाञ्जनवद्रञ्जितमनुरागविषयीकृतम् । तन्नयनाञ्जने रञ्जित-
मञ्जनच्छन्नानुरक्तं वा । यद्वा, सर्वतः स्थितानां ब्रजवधूनां सर्वाङ्गप्रतिबिम्बितेषु
तत्कज्जलप्रतिबिम्बात् । अथवा ब्रजवधू[नयना]नामञ्जना कान्तिमती गतिर्भाव-
हावसहितदृक्पातकटाक्षरूपा तथा रञ्जितं हर्षयुक्तम् । अञ्जु व्यक्तिप्रक्षेपकान्ति-
गतिषु (घा० ७ २१) ॥ द्रुतविलम्बितं छन्दः—

5

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ (छन्दोमञ्जरी २) ॥८

सुबोधनी

ततस्तन्माधुर्यमयस्ववाचां तत्तत्स्वरूपत्वेन स्फूर्त्या सहर्षमाह—मम वाङ्मय-
जीवितं विजयतां स्वविषयकवचनरूपत्वेन विराजताम् । कीदृशम्—मदेति ।
पूर्ववत्तस्य रत्यङ्गचिह्नस्फूर्त्याह—मदनेन प्रियाधरमधुपानजहर्षेण मन्थरं सालस-
मतएव मुग्धं मुखाम्बुजं यस्य । तदेव व्यनक्ति—ब्रजवध्वाः श्रीराधाया नयना-
ञ्जनेन रञ्जितं चित्रितम् ॥८

10

सारङ्गरङ्गदा

अथ मनसि तन्माधुर्यं वर्णयन्तस्य तथा सह रहोलीलोत्कण्ठास्फूर्त्या
तद्दर्शनोत्कण्ठया सहर्षमाह—तद्वर्णनवासितमनस्तया वाग्वाच्ययोरेकतास्फूर्त्येदं मम

15

3. GB ब्रजोङ्गना० for ब्रजवधू० GA कान्तिमतां 4 GB omits
कटाक्ष in ०दृक्पातकटाक्षरूपा हर्षयुक्त lost in GA. GB अञ्जु 8. CB,
CD omit all words from ततः to आह and read instead . ततो-
ऽप्यतिदैर्न्योदयात्तत्रापि तदसंभावयन्नाह—मदशिखण्डीति CC तत्० for तत्तत्०
9 CA स्वविषयकवचनमेव ; CD स्वविषयकवचनत्वेन ; CC स्वविषयकरूपेण CB,
CD अप्रियाविर्भवत्वित्यर्थः (CD omits अपि) for विराजतां 10-11. CB, CD
omit all words from तस्य रत्यङ्ग० to मुग्धं and read instead : तत्रापि
निजाभीष्टविषयकभावविशेषान्वितत्वमाह—मदयति हर्षयतीति मदः कामः प्रियाविषयोऽ-
(CB ०विषया)भिलाषस्तेन मन्थरं हास्यकटाक्षादिषु स्तब्धमतएव मनोहर 11 CB
यतो, CD ततो for तदेव व्यनक्ति CB, CD तस्या for श्रीराधायाः 11-12.
नयनाञ्जनैः for नयनाञ्जनेन
7A.

वाङ्मयजीवितं विजयताम् । तल्लीलार्थं गच्छत्वित्यर्थः । यद्वा, मम वाङ्मयं च तस्या जीवितं जीवनहेतुश्च तद्विजयताम् । का मम चिन्तेत्यर्थः ।

आयुर्धृतम्

इतिवत् । कीदृशम्—मदेति । पूर्ववद्धृद्युच्छलितमदनेन मन्थरं तत्तत्क्रियासु
5 सालसं मुग्धं च मुखाम्बुजं यस्य । मदनमपि मन्थरयति स्तम्भयति मुग्धं
मुखाम्बुजं यस्येति वा । मिथश्चुम्बनेन व्रजवधूनां नयनाञ्जनै रञ्जितम् ।

नयनगलकपोलं दन्तवासो मुखान्तः-

स्तनयुगलललाटं चुम्बनस्थानमाहुः ॥

(रतिरहस्य ७ १) इति ॥ बाह्ये—तद्दौर्लभ्यं कथयतः स्वान्प्रति ।

कृद्विहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते

(महाभाष्य, पा० ३ १ ६७) इति न्यायात् । तन्माधुर्यमयस्ववाचां तत्स्वरूपत्वेन
10 स्फूर्त्या सहर्षमाह—इदं विजयताम् । का मम चिन्तेत्यर्थः ॥८

पल्लवारुणपाणिपङ्कजसङ्गिवेणुरवाकुलं

फुल्लपाटलपाटलीपरिवादिपादसरोरुहम् ।

15 उल्लसन्मधुराधरद्युतिमञ्जरीसरसाननं

वल्लवीकुचकुम्भकुङ्कुमपङ्किलं प्रभुमाश्रये ॥९

1. KP omits विजयतां, inserts रहः before तल्लीलार्थं, and reads गच्छन् for गच्छतु 2 KB, KP तस्य for तस्याः KP omits च before तत्, and KA, KB omit तत् KD inserts सा before का 3. This well known illustration of Lakṣaṇā occurs in many works on Alamkāra (e.g. Rudrāṭa vii. 83 ; Mammata ii. 12) ; also Taitt. Samhitā 2. 3. 2. 2 and Mahābhāṣya 1. 1. 59 (Vār. 6). 4-5. KP inserts मानसं after मन्थर and omits सालस 5-6. KA, KD मुग्धमुखाम्बुजं (after स्तम्भयति) 6. KC, KP transpose चुम्बनेन and व्रजवधूनां, and read अञ्जनैः for नयनाञ्जनैः 7. KP नयनयुगकपोलं KD, KP मुखान्त- 10 भवति for प्रकाशते in the Mahābhāṣya. 12. KD inserts अपि after का 13-16. The verse is lost in GA.

कृष्णचलभा

अथ परमोज्ज्वलभावाविष्टः कविर्ब्रजसुन्दरीरमणं संश्रयते—पल्लवेति । प्रभुं प्रकर्षेण भवन्ति सर्वे कामा यस्मादिति तमाश्रये सम्यक्सेवे । कीदृशम्—पल्लवारुणपाणिपङ्कजसङ्गिवेणुरवाकुलम् । पल्लववत्पल्लवादपि वारुणो यः पाणिः स एव पङ्कजम् । सुगन्धशीलत्वात् । तत्सङ्गी यो वेणुस्तस्य रवेण ध्वनिनाकुलयति सर्वत्रजतरुणीरिति । ण्यन्तात्पचाद्यच् (पा० ३ १ १३४) । यद्वा, तत्सङ्गी तदासक्तिमान्यो वेणुस्तस्य रवः स एव अकुलः कुलमर्यादात्याजको यत्र । पाणेः पङ्कजत्वेन निरूपणाद्वेणोः कलहंसता श्रीकृष्णस्यामृतसरस्ता च व्यञ्जिता । पुनः कीदृशम्—फुल्लपाटलपाटलीपरिवादिपादसरोरुहम् । फुल्ला विकशिता या पाटला रक्ता पाटली पाटलिपुष्पम् ।

पुष्पमूले बहुलम्

(वार्त्तिक, पा० ४ ३ १६६) इति सूत्रेणाण्-प्रत्ययस्य लुक् । अतिरक्तलाभाय रक्तेति । तां परिवदितुं निन्दितुं शीलं यस्य तत्तथाभूतं पादरूपं सरोरुहं रक्तकमलं यस्य तम् । पङ्कजत्वेन कदाचिन्मुद्रिततापि स्यादत उक्तम्—फुल्लेति । पुनः कीदृशम्—उल्लसन्मधुराधरद्युतिमञ्जरीसरसाननम् । उल्लसन्त्य उद्गच्छन्त्यो या मधुराधरे द्युतयः कान्तयस्तासां मञ्जरीभिः । ता एव मञ्जर्यो वा । ताभिः सरसं रसो माधुर्यादिस्तत्सहितमाननं यस्य । यद्वा, उल्लसदुच्चैर्लसच्छोभमानं मधु मादकं वस्तु तद्वाति ददाति । सा चासावधरद्युतिमञ्जरी चेति । अन्यापि मञ्जरी मधु प्रयच्छतीति प्रसिद्धम् । तथा सरसा रससहिता गोपीर् आ समन्ताद-

- 2 GA मनोरमोज्ज्वल० for अथ परमोज्ज्वल० 3. GB omits प्रभुं and inserts प्रभुः after यस्मादिति 4 GB पल्लवेति for the pratika पल्लवारुण etc. GB पल्लव इव for पल्लववत् 5-7. GA omits haplogically all words from पङ्कजं to स एव 8. GA कलहसरूपता 9. GB omits कीदृशं and the phrase फुल्लपाटल० etc, and reads for the latter फुल्लेति 12. GB inserts वा before लुक् 15. GB omits कीदृशं and the phrase उल्लसन्मधुरा etc., and reads for the latter उल्लसदिति 16. GA कान्तय एव for ता एव 17. GB उदुच्चैः for उल्लसदुच्चैः

निति जीवयतीति तम् । पुनः कीदृशम्—वल्लवीकुचकुम्भकुङ्कुमपङ्किलम् । वल्लवीनां
 गोपसुन्दरीणां कुचकुम्भगतकुङ्कुमेन पङ्किलम् । कुङ्कुममित्युपलक्षणम् । कर्पूरागुरु-
 कस्तूरीकर्दमितकलेवरमित्यर्थः । इदं तु किशोराकृति श्रीकृष्णचन्द्ररय लीलावपु-
 5 गोपसुन्दरीणामेवेति ताभिः स्वकुचगतकुङ्कुमेन मुद्रा दत्तेति भावः । पङ्किलमित्यनेन
 खेलन्मन्मथपरिश्रमखेदामृतरसप्रवाहरूपपरिरम्भणातिशयो व्यज्यते । हस्तयोः पादयो-
 रधरस्य च द्यूतीनां रागेण वल्लवीकुचकुङ्कुमपङ्किलतया च सर्वाङ्गरागयुक्तेन
 तेन तन्मनोरागो द्विगुणीकृतः । तेन तदाश्रयं विना न जीवामीति भावः ॥
 चञ्चरी छन्दः । तल्लक्षणम्—

रसजा जभराश्च चञ्चरी ॥६

छवोधनी

तस्य स्ववाङ्मयत्वमप्यसंभाव्य शरणापत्तिमात्रं प्रार्थयन्पूर्वोक्तं विवृणोति—
 प्रभुमयोग्यमपि योग्यं कर्तुं समर्थमाश्रये । कीदृशम्—पल्लवादप्यरुणयोः पाणि-
 पङ्कजयोः सङ्गी यो वेणुस्तस्य रवैराकुलं तदावेशविवशम् । प्रियोरश्चन्दनाक्तचरण-
 स्फूर्त्याह—फुल्लानि पाटलाणि पुष्पाणि यस्यां तां पाटलीं परिवदितुं स्वश्चेत्तारुण-
 15 कान्त्या तुच्छीकर्तुं शीलं यस्य तादृशं पादपद्मं यस्य तम् । सहजारुणमपि
 प्रियोरश्चन्दनाक्ततया पाटलत्वम् । तथा, उल्लसन्ती या तन्नेत्रचुम्बनलम्बाञ्जन-

1. GB omits कीदृशं and reads वल्लवीति for the phrase वल्लवीकुच
 etc. 2 GB गोपीनां for गोपसुन्दरीणां 2-3. GB कर्पूरागुरुकस्तूरीणाम्,
 तत्कर्दमित० 7. GB inserts हेतुना before तदाश्रय 9 Cf. प्राकृतपिङ्गल
 (ed. Nīṇaya Sāgara Press, Bombay 1894) 11. 231-32. 11. CB, CD
 omit all words from तस्य to विवृणोति, and read instead . तत्र तामालक्ष्य
 (CD तथाप्ययोग्यतामालक्ष्य) शरणापत्ति (CD शरणापत्तिमात्रं) प्रार्थयते—पल्लवेति
 12. CB, CD insert शरणं व्रजामि after आश्रये CB पल्लवादप्यरुणयोः ; CD
 पल्लववद० 13-14 CB, CD omit all words from प्रियोरश्चन्दनाक्त० to
 पाटलीं and read instead शरणापत्योद्विक्तभक्त्याह—दिकशितपाटलपाटल्यौ.
 15. CC पादपल्लवं for पादपद्मं 15-16. CB सहजारुणयोस्तयो(CD ०योः
 प्रियोर)श्चन्दनाक्ततया 16. For तथा CB, CD read पाटलपाटल्योरीषद्भेदः ।
 पुनस्तकण्ठाविशेषमाह(CD ०विशेषेणाह) CB मधुराधरस्य द्यूति० for तन्नेत्र-
 चुम्बनलम्बाञ्जनमधुराधरद्य ति०. CC ०लम्बाञ्जनेन for ०लम्बाञ्जन०.

मधुराधरद्युतिमञ्जरी तथा सरसमाननं यस्य । तदेव व्यनक्ति—वल्लव्यास्तरयाः
कुचकुम्भकुङ्कुमैः पङ्किलं चर्चिताङ्गम् ॥६

सारङ्गरङ्गदा

अथ रासविलासिनस्तस्य तत्तन्माधुर्यरफूर्त्या प्रेमवैवश्यादपूर्वमिव तं मत्वा
बाह्यदशावासितमनस्तया स्फूर्तिप्रार्थनवत्सलालसमाह द्वाभ्याम् । प्रभुमेकेन वपुपै- 5
वानन्तगोपीवाञ्छापूर्तिसमर्थमहमाश्रये । कीदृशम्—पल्लवादप्यरुणयोः पाणि-
पङ्कजयोः सङ्गी यो वेणुस्तस्य रवैः स्वरोल्लासैस्ता आकुलयतीति तम् । तदुक्तम्—

तदनङ्गवर्धनम्

(भा० १० २६ ४) इति । नृत्ये ताभिरनङ्गतत्तकुचेपु न्यरतत्वादपूर्वकान्तिश्रीचरण-
स्फूर्त्याह—तदुरोजस्पर्शात्फुल्लं च सहजारुणमपि स्तनचरणप्रवेदपङ्किलतत्कर्पूर- 10
मिश्रितचन्दनरूपितत्वात्पाटलं च तत् ।

श्वेतरक्तस्तु पाटलः

(अमरकोश १ ४ १५) इत्युक्तेस्तच्च । अतः पाटलीं परिवदितुं शीलं यस्य तादृशं
पादसरोरुहं यस्य तम् । फुल्लानि पाटलानि यस्यां ता पाटलीमिति वा । पाटल-
पाटल्योरीपद्मेदो वा ज्ञेयः । तथा, तन्नेत्रचुम्बनलग्नाञ्जनेन स्मितकान्त्या चोलसन्ती 15
सुधासारादपि मधुरा च याधरस्य सितश्यामारुणा द्युतिमञ्जरी तथा सरसमाननं
यस्य । तथा, वल्लवीनां कुचकुम्भकुङ्कुमैः पङ्किलं चर्चिताङ्गम् । वेणुनादैरता
व्याकुलीकृत्य ताभिश्चुम्बनालिङ्गनादिकं कृतवानिति भावः ॥—बाह्यार्थः स्पष्टः ॥६

1. CB, CD स्वाभीष्टमेव द्योतयन्नाह fo1 तदेव व्यनक्ति CB, CD श्रीराधायाः
for तस्याः 2 CD कुचकुङ्कुमैः CB, CD omit पङ्किलं 4. KB, KP तत् for
तत्तत् 6. KP अनन्तकोटिगोपी० KB ०वाञ्छापूर्णा०, KD ०वाञ्छापूर्तेः fo1
०वाञ्छापूर्तिं 7. KC, KP transpose स्वरोल्लासैः (KP स्मरोल्लासैः) and ताः
KB यदुक्तम् 8. KC, KP omit तत् 9. KP ०दत्तकुचेपु for ०तत्तकुचेपु.
10. KA तद्वज्जो० for तदुरो० KP ०प्रवेदपङ्किलं तत् 11. KC, KP
०चन्दनारुणरूपित०. 13. KB, KP परिवदितुं, KC परिवदयितुं 15. KA
०लग्नकजलेन for ०लग्नाञ्जनेन. 16. KB स्मितश्यामा०, KP शितश्यामा०. KA
०श्यामारुणाधरद्युति० 18. KB कृतवानसीति शेषः.

अपाङ्गरेखाभिरभङ्गुराभि-

रनङ्गरेखारसरञ्जिताभिः ।

अनुक्षणं वल्लवसुन्दरीभि-

रभ्यस्यमानं विभुमाश्रयामः ॥१०

कृष्णवल्लभा

संप्रति स्वाभिमतरूपेणाविर्भावार्थमाह—अपाङ्गेति । विविधरूपेण भक्ता-
नुग्रहार्थमाविर्भवतीति विभुस्तमाश्रयामः शरणं ब्रजामः । बहुवचनेन भगवच्छरणाय
सजातीयसङ्गोऽपि परमसाधनमिति सूचितम् । कथंभूतम्—वल्लवानां गोषानां
सुन्दरीभिर्विशिष्टस्त्रीभिः । तथा चामरसिंहे (२ ५ ३-४)—

विशेषास्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥

सुन्दरी रमणी रामा

इति । अपाङ्गरेखाभिः करणरूपाभिः । अपाङ्गानां नेत्रान्तानां रेखाभिः रेखाभिः ।
रलयोरैक्यात् ।

श्रेणी रेखास्तु राजयः

इत्यमरः (२ ३ ४) । यद्वा, अपाङ्गेषु रेखावत्कज्जलरेखावत्स्थिता दीर्घाभूता
दृष्टयस्ताभिः । अनुक्षणं क्षणे क्षणेऽभ्यस्यमानं विषयीक्रियमाणम् । गच्छागच्छ
तिष्ठोत्तिष्ठेत्यादिवद्वशीक्रियमाणमित्यर्थः । सन्ततदृष्टितोऽपि तृप्तौ जातायां विरतिः

1. In G'A eight folios are lost, and the text and commentary on verses 10-24 are consequently missing. 1-2 Gopālabhatta reads अपाङ्गलेखा० and अनङ्गलेखा० 6. GC करोति for आह 6-7. GC inserts विभुं before भक्ता० and omits विभुः after इति 7. GB भगवच्छरणागतस्य 8. GB कीदृश for कथंभूत GB वल्लवसुन्दरीभिर्गोपविशिष्टस्त्रीभिः 13. GB omits अपाङ्गलेखाभिः करणरूपाभिः GB पक्तिभिः करणरूपाभिः for रेखाभिः 14. GB omits रलयोरैक्यात् 16. GB अपाङ्गेषु या रेखा कज्जलरेखावद्दीर्घाभूता 18. GB सततावलोकने for all words from सन्तत० to जातायां.

स्यात्, सा तु नास्तीत्याह—अभङ्गुराभिरविच्छिन्नप्रवाहरूपाभिः । स्वतस्तृप्त्या भज्यते न, किं तु विषयस्यान्यतोगमनादिनैवेति भावः । यद्वा, अभ्यस्तोऽभ्यस्यनीयो मानो यस्मिंस्तम् । तन्मुखमधुरिमावलोकनान्मानस्यानवस्थितेः । तथा च शरणः (पद्यावली २३५)—

मुरारिं पश्यन्त्याः सखि सकलमङ्गं न नयनं
कृतं यच्छृण्वन्त्या हरिगुणगणं श्रोत्रनिचितम् ।
समं तेनालापं सपदि रचयन्त्या मुखमयं
विधातुर्नैवायं घटनपरिपाटीमधुरिमा ॥

5

इति । यस्या अपाङ्गरेखा यादृशी तदाह—अनङ्गलेखारसरञ्जिताभिः । अनङ्गः कामस्तस्य लेखा परंपरा तथा यो रसस्तेन रञ्जिताभिः । रसाभिव्यञ्जिकाभिरित्यर्थः । ताभिर्हि नानाश्चर्यविनोदैः कोटिशो महान्द्रुता अनङ्गा आवर्त्यन्त इत्यत्र कान्ता दृष्टिः स्निग्धा च । यथा (संगीतरत्नाकर ७ ३८५)—

10

आषिबन्ती च दृश्यं या सविकाशातिनिर्मला ।
सभ्रूक्षेपकटाक्षा सा कान्ता मन्मथवर्धिनी ॥

स्निग्धालक्षणं पूर्वमेवोक्तम् । अनङ्गेति वल्लवीविशेषणं वा । अनङ्गलेखः कामलेखः श्रीकृष्णं प्रति, तत्र य आ सर्वतो रसस्तेन रञ्जिताभिः । अनङ्गेन कामेन कृतो लेखो निजवक्षोरुहादौ कस्तूरिकया श्रीकृष्णमूर्तेर् आ सम्यक् लेखनं तेनैवोद्भूतो यो रसस्तेन रञ्जिताभिर्वा । श्रीकृष्णप्रेषितानङ्गलेखेना रसरञ्जिताभिर्वा । तत्र कामलेखो यथा रसामृतसिन्धौ—

15

स लेखः कामलेखः स्याद्यः स्वप्रेमप्रकाशकः ।
युवत्या यूनि यूना च युवत्यां संप्रहीयते ॥
निरक्षरः साक्षरश्च कामलेखो द्विधा भवेत् ॥

20

1. GB omits तु after सा 9. GB अपाङ्गलेखां वर्णयति for all words form यस्याः to तदाह GB अनङ्गेति for अनङ्गलेखारसरञ्जिताभिः
15 GC अनङ्गरेखारसरञ्जिताभिः for अनङ्गेति 18. GB तैरेवो० for तेनैवो०
20 The following quotations are not found in the Bhakti-rasāmṛta-sindhu, but occurs in the Ujjvala-nīla-maṇi, Śṛṅgāra-bheda-prakāśaṇa, 59-61, 62-64.

तत्र च निरक्षरः—

सुरक्तपल्लवमयश्चन्द्रार्धादिनखाङ्कभाक् ।

वर्णविन्यासरहितो भवदेष निरक्षरः ॥

अथ साक्षरः—

गाथामयी लिपिर्यत्र स्वहस्ताङ्कैष साक्षरः ।

यथा जगन्नाथवल्लभे (२ अङ्क)—

सुइरं विज्मसि हिअअं लम्भइ मअणो ऋवु दुज्जसं बलिअं ।

दीससि सअलदिसासु दीसइ मअणो ण कुत्तावि ॥

बन्धोऽब्जतन्तुना रागः किं वा कस्तूरीकामसी ।

पृथुपुष्पदलं पत्रं मुद्रा हत्कुङ्कुमैरिह ॥

इति ॥१०

सुबोधनी .

पुनस्तत्सखीभिः सलालसमीक्ष्यमाणमाश्रयन्नाह—पूर्ववद्विभुमाश्रयामः । तदी-
क्षणीयत्वं व्यनक्ति—वल्लवसुन्दरीभिर्निरन्तरमषाङ्गरेखाभिरविच्छिन्ननेत्रान्तदृष्टि-
धाराभिः पुष्पाद्याहरणकाले नेत्राग्रे तत्स्फूर्त्यर्थं मुहुरावर्त्यमानम् । सखीस्वभावा-

1-10. The whole passage from तत्र च to हत्कुङ्कुमैरिह is taken directly from Ujjvala-nīla-maṇi. 4. GB omits अथ साक्षरः 5. GB स्वहस्ताङ्कितसाक्षरः 6. GB तथा for यथा 10 After हत्कुङ्कुमैरिह GB inserts तत्र श्लोकः—सुचिरं विध्यसि हृदयं लभ्यते मदनः खलु दुर्जयो बलवत् । दृश्यसे सकलदिशाद्य दृश्यते मदनो न कुत्रापि ॥ which is a छाया of the preceding Prakrit verse, GC inserts उपेन्द्रवज्रा छन्दः । उपेन्द्रवज्रा जगौ गः (corrupt). But the metre is उपजाति 13 CB, CD omit all words from पुनः to आह and read instead . ततः स्वाभीष्टमेव सपरिकरमाश्रयन्नाह—अपाङ्गेति CC ईक्षमानं 13-14. CB कीदृशं for तदीक्षणीयत्वं व्यनक्ति ; CD omits it. 14 CB, CD insert तत्सखीभिः before निरन्तरं CB, CD ०ईक्षणा० for ०दृष्टि० 15. CB, CD यतः हृदि for पुष्पाद्याहरणकाले नेत्रान्ते CB, CD ०स्फूर्त्यर्थे for स्फूर्त्यर्थं CB, CD for सखीस्वभावाचरितमाह.

चरितमाह—अनङ्गस्य स्वसखीविषयकप्रेम्णो योऽविच्छिन्नतारसस्तेन भाविताभिः ।
सखीत्वं संपादयन्नाह—अभङ्गुराभिः । नायिकात्वे वक्रदृष्ट्यौचित्यात् ॥१०

सारङ्गरङ्गदा

पुनस्ताभिः सलालसमीक्ष्यमाणस्य स्फूर्त्या पूर्ववदाह—पूर्ववद्विभुमाश्रयामः ।
कीदृशम्—वल्लवसुन्दरीभिरनुक्षणं निरन्तरमपाङ्गरेखाभिरविच्छिन्ननेत्रान्तदृष्टिधारा-
भिरभ्यस्यमानं तृपितनेत्रान्तनलनालिकाभिर्गभीरामृताब्धिमिव कियदूरादास्वाद्य-
मानम् । किं वा, वियोगभीत्या दिवसेऽपि नेत्राग्रे तत्स्फूर्तयेऽभ्यस्यमानम् ।
अभङ्गुराभिरवक्राभिः । नेत्रभ्रुवोर्वक्रता, दृष्टिधारा तु ऋज्वीत्यर्थः । अप्रतिहताभि-
रिति वा । तथानङ्गरेखायास्तत्परंपराया यो रसस्तेन रञ्जिताभिर्भाविताभिः ।
कोटिकन्दर्परसोद्गारिकाभिरित्यर्थः । भङ्ग्या बाणश्रेणीभिर्लक्ष्यमिव कटाक्षधाराभि-
रभ्यस्यमानं कामरसहिङ्गुलादिरञ्जिताभिः । यद्वा, कीदृशीभिस्ताभिः—अपाङ्गान्-
तरेऽरुणा रेखा, बाह्ये त्वज्जनरेखा, यासां ताभिः । अभङ्गुराभिः पराजयम-
प्राप्ताभिरित्यर्थः । कामश्रेणीरसभाविताभिश्च ॥—बाह्यार्थः स्पष्ट एव ॥१०

हृदये मम हृद्यविभ्रमाणां

हृदयं हर्षविशाललोलनेत्रम् ।

तरुणं व्रजबालसुन्दरीणां

तरलं किञ्चन धाम संनिधत्ताम् ॥११

1. CB रञ्जिताभिः for भाविताभिः. 2. CB, CD अतएव for सखीत्वं
- संपादयन्नाह CC अवक्राभिः for अभङ्गुराभिः CB, CD omit नायिकात्वे
- वक्रदृष्ट्यौचित्यात् 4. KP पूर्ववदेवाह. After आह KD inserts अपाङ्गोक्ति.
6. KC, KP गम्भीरा० for गभीरा०. KP आसाद्यमानं 7. KB omits
- अपि after दिवसे 8. KC, KP read अवक्रता for वक्रता, and omit तु
- KC दृष्टिधाराभिः for दृष्टिधारा तु ऋज्वी 9. KB, KD omit भाविताभिः
10. KB, KD लक्षमिव. 11-12. KA अपाङ्गान्तररुणा, KC अपाङ्गेऽन्तररुणा.
- KC omits all words from बाह्ये to ताभिः. KC, KP insert यासां before
- बाह्ये
- 8A.

कृष्णवह्मभा

अथ श्रीकृष्णभावेन भूषिताशयो विप्रलम्भरसमतिदुःसहं मन्यमानो हृदये तल्लीलास्फूर्तिमेवाशास्ते—हृदय इति । किञ्चन धाम कर्तुं कापि मूर्तिः । अतिरहस्य-त्वात्सर्वोपनिषदादिनिगूढत्वाद्वा तन्नामाग्रहणम् । मम हृदये चेतसि संनिधत्तां संनिहितं भवतु । क्रीदशम्—हृद्यविभ्रमाणां हृदयप्रिया ये विभ्रमा विलासादयो ह्रावास्तेषां हृदयं मूलभूतम् । यावन्तो हि रसमयविलासास्तेषां वीजभूतमित्यर्थः । तेषां जीवनं वा । ते हि परमानन्दसान्द्रमूर्तिं प्राप्य जीवन्ति । यद्वा, हृद्या विभ्रमा भावहावालंकारा यासां तासां व्रजसुन्दरीणां हृदयं सर्वस्वम् । हन्मन अयते प्रविशतीति वा । तत्रालंकारा उज्ज्वलनीलमणौ (अनुभावप्रकरण २-६२)—

यौवने सत्त्वजास्तासामलंकारास्तु विंशतिः ।

उदयन्त्यद्भुताः कान्ते सर्वथाभिनिवेशतः ॥

भावो हावश्च हेला च प्रोक्तास्तत्र त्रयोऽङ्गजाः ।

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ॥

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयन्नजाः ।

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः क्लिकिञ्चितम् ॥

मोहायितं कुट्टमितं विव्वोको ललितं तथा ।

विहृतं चेति विज्ञेया दश तासां स्वभावजाः ॥

तत्र भावः—

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।

अथ हावः—

प्रीवारेचकसंयुक्तो भ्रूनेत्रादिविकाशकृत् ।

भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते ॥

5. GB insert हृदयं before हृद्यविभ्रमाणां 5-6. GB omits all words from हृद्यप्रिया to हृदयं and reads instead हृद्यप्रियविलासानां 7. GB परमानन्दमूर्तिं. GB inserts इति after जीवन्ति, and मनोहरा after हृद्या 8. GB गोपीनां for व्रजसुन्दरीणां 9. GB inserts उक्ताः after उज्ज्वलनीलमणौ 10. The following passage, beginning with यौवने (l. 10) and ending with भयं महत् (p. 61, l. 9), is taken directly from Ujjvala-nīla-maṇi, which in its turn paraphrases most of the definitions from Rasārṇava-sudhākara, i, 192f.

रेचकं तिर्यकरणम् । अथ हेला—

हाव एव भवेद्धेला व्यक्तः शृङ्गारसूचकः ।

एतेऽङ्गजाः । अथायत्नजाः । तत्र शोभा—

सा शोभा रूपभोगार्थैर्यत्स्यादङ्गविभूषणम् ॥

अथ कान्तिः—

शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला ।

अथ दीप्तिः—

कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः ।

उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्तिरुच्यते ॥

अथ माधुर्यम्—

माधुर्यं नाम चेष्टानां सर्वावस्थासु चारुता ।

अथ प्रगल्भता—

निःशङ्कत्वं प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता ॥

अथौदार्यम्—

औदार्यं विनयं प्राहुः सर्वावस्थागतं बुधाः ।

अथ धैर्यम्—

स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्यमिति कीर्त्यते ॥

अथ स्वभावजाः । तत्र लीला—

प्रियानुकरणं लीला रम्यैर्वेशक्रियादिभिः ।

यथा विष्णुपुराणे (५ १३ २७)—

दुष्ट कालिय तिष्ठाद्य कृष्णोऽहमिति चापरा ।

बाहुमास्फोट्य कृष्णस्य लीलासर्वस्वमाददे ॥

अथ विलासः—

गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गजम् ॥

1. GC रेचकस्तिर्यकरणविशेषः 21-22. This quotation also occurs in the same place in the Ujjvala-nīla-manī.

अथ विच्छित्तिः—

आकल्पकल्पनाल्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।
सखीयत्नादिव धृतिर्मण्डनानां प्रियागसि ।
सेष्यावज्ञा वरस्त्रीभिर्विच्छित्तिरिति केचन ॥

5 अथ विभ्रमः—

वल्लभप्राप्तिवेलायां मदनावेशसंभ्रमात् ।
विभ्रमो हारमाल्यादिभूपास्थानविपर्ययः ॥
अधीनस्यापि सेवायां कान्तस्यानभिनन्दनम् ।
विभ्रमो वामतोद्रेकात्स्यादित्याख्याति कश्चन ॥

10 अथ किलकिञ्चित्तम्—

गर्वाभिलापरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम् ।
संकरीकरणं हर्षादुच्यते किलकिञ्चित्तम् ॥

अथ मोट्टायितम्—

15

कान्तस्मरणवार्तादौ हृदि तद्भावभावतः ।
प्राकट्यमभिलापस्य मोट्टायितमुदीर्यते ॥

अथ कुट्टमितम्—

स्तनाधरादिग्रहणे हृत्प्रीतावपि संभ्रमात् ।
बहिः क्रोधो व्यथितवत्प्रोक्तं कुट्टमितं बुधैः ॥

अथ विव्वोकः—

20

इष्टेऽपि गर्वमानाभ्यां विव्वोकः स्यादनादरः ।

अथ ललितम्—

विन्यासभङ्गिरङ्गानां भ्रूविलासमनोहरा ।
सुकुमारा भवेद्यत्र ललितं तदुदीरितम् ॥

अथ विहृतम्—

25

ह्रीमानेष्यादिभिर्यत्र नोच्यते स्वविवक्षितम् ।
व्यज्यते चेष्टयैवेदं विहृतं तद्विदुर्बुधाः ॥
अलंकारा निगदिता विंशतिर्गात्रचित्तजाः ।
अमी यथोचितं ज्ञेया माधवेषु मनीषिभिः ॥

कैश्चिदन्येऽप्यलंकाराः प्रोक्ता नात्र मयोदिताः ।
 मुनेरसंमतत्वेन किं तु द्वितयमुच्यते ।
 मौग्ध्यं च चकितं चेति किञ्चिन्माधुर्यपोषणात् ॥

तत्र मौग्ध्यम्—

ज्ञातस्याप्यज्ञवत्पृच्छा प्रियाग्रे मौग्ध्यमीरितम् ।

तथा—

मुक्ताफलं तरोः कस्येत्याद्यार्जवप्रकाशनम् ॥

इति । चकितम्—

प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ॥

इति । पुनः कीदृशम्—हर्षविशाललोलनेत्रम् । हर्षेण विशाले सहजविस्तारा-
 दधिकतरविस्तारे लोले प्रेयसीनां तत्तदङ्गविलोकनाय चञ्चले नेत्रे यस्य तत् ।
 अत्र विभ्रान्ता दृष्टिः । यथा (संगीतरत्नाकर ७ ४२६)—

या तु कचिदविश्रान्तमविष्टब्धविलोकने ।

विस्तीर्णा चञ्चलोत्फुल्लतारा सा दृष्टिरुच्यते ।

अविष्टब्धमनवरतम् ।

विभ्रान्ता विभ्रमे वेगे संभ्रमे च भवेदसौ ॥

पुनः कीदृशम्—तरुणम् । रसविलासचमत्कारचेष्टारूपम् । किशोरत्वेऽपि शृङ्गार-
 रसविलासातिप्रागल्भ्यात्तरुणमित्युक्तम् । पुनः कीदृशम्—व्रजवालसुन्दरीणां तरलम् ।
 व्रजे या बाला मृदङ्गयः किशोर्यो वा ताश्चाकृत्या प्रकृत्या च सुन्दर्यः । तासां
 मध्ये तरलं वल्लहरणादिना चञ्चलस्वभावम् । यद्वा, तासां तरलम् ।

तरलो हारमध्यगः

(अमरकोश, २ ६ १०२) । तत्सदृशम् । सादृश्येऽर्शआदिरच् (पा० ५ २ १२७) ।

3. GB पोषकृत् for पोषणात् 6-7. These lines do not occur in the Ujjvala-nīla-maṇi. 10. GB हर्षेति for the phrase हर्षविशाल etc. 13. GC अविष्टम्भाविलोकने ; in Sangīta-r. अविष्टम्भं विलोकने 15. GC अविष्टम्भम् 17. GB omits कीदृशम् 18. GB omits कीदृशं and reads व्रजेति for the pratīka व्रजवाल etc. 20-21. GB transposes तासां तरल and तरलो हारमध्यगः. 22. GB मध्यमणिसदृश for तत्सदृशं

तरलं चञ्चले पिङ्गे स्वभावेऽपि त्रिलिङ्गकम् ।

हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम् ॥

(मेदिनी०, लान्त०, ६६) । औषच्छन्दसिकं छन्दः ॥११

सुबोधनी

5

अथात्मनरतदनुगतत्वेन स्वहृदि तथैव स्फूर्तिं सदैन्यमाशास्ते—मम हृदये किञ्चन धाम पूर्वनिर्दिष्टानिर्वचनीयं माधुर्यं संनिधत्ताम् । संनिधावप्युदेत्विति दैन्यम् । कीदृशम्—तरुणम् । तारुण्यांशे स्थितम् । तद्वयञ्जयति—हृदयंगमानां विलासानां हृदयमाश्रयम् । तदेवाह—अपाङ्गरेखाभिरभ्यस्यमानत्वेन यो हर्षस्तेन विस्तीर्णे सतृष्णे नेत्रे यस्य । अतएव व्रजवालसुन्दरीणां तरलं हारमध्य-
नायकवदतीव स्फुरन्तम् ॥११

10

सारङ्गरङ्गदा

अथ रसिकशेखरत्वाद्वैदग्ध्यात्तासामुत्कृष्ठां संवर्धय ता हित्वा तथा सह रहोलीलोत्कृष्ठाया सर्वसमाधानार्थं

श्लिष्यति कामपि

15

(गीतगोविन्द १ ४६) इत्यादिवत्ताभिः सह विलसन्तं तमालोष्य तद्दिदक्षया सौत्सुक्य-
माह पूर्वरौत्या—इदं किञ्चन ज्योतिःपुञ्जमपि चङ्क मतीत्यनिर्वचनीयं धाम मम हृदये

मञ्चाः क्रोशन्ति

5. CB अतः(CD अथ)स्तत्स्फूर्तिसमावनया for अथ CB, CD omit सदैन्यं and insert हृदय इति before मम 6-8. CC drops all words from वचनीय (in अनिर्वचनीय) to विला (in विलासानां). 6-7. CB, CD omit इति दैन्य 7. CB omits तरुण. 7-9. CB, CD omit all words from तद्वयञ्जयति to नेत्रे यस्य (l. 9), and read instead : यतो हर्षेण विस्तीर्णे चञ्चले च नेत्रे यत्र । यतो हृदयंगमानां विलासानां हृदयमाश्रयम् 9. CC लोचने for नेत्रे. 10. CB, CD मणिवत्सदाग्रे for न्नायकवदतीव 15-16. KD inserts हृदयेति after सौख्यमाह 17. This well known illustration of Lakṣaṇā in Sanskrit Poetics occurs in many works on Alamkāra.

(काव्यप्रकाश २ ७ वृत्ति) इति न्यायाद्धृत्स्थितलीलाविशेषे संनिधत्ताम् । तदर्थमेता
 हित्वा तथा सह शीघ्रं तत्र गच्छत्वित्यर्थः । हृदये तत्तुल्यान्तरीणे श्रीराधायूथ
 एवेति वा । कीदृशम्—तरुणं नवकिशोरम् । तथा, व्रजवालसुन्दरीणां व्रजनव-
 किशोरीणां हृदयति जानाति हृदयम् । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् । यद्वा, तासां
 हृदोऽयः शुभविधिः । सौभाग्यमित्यर्थः । कीदृशम्—हृद्या विभ्रमा यासां तासाम् ।
 तथा, तरलं नृत्यगत्या सर्वसमाधानार्थं चञ्चलम् । तासामेव तरलं हृन्नायकनील-
 मणिवत् । तन्निकटस्थितं वा । तथा, हर्षेण विशाले प्रोत्फुल्ले लोले च नेत्रे यस्य ।
 तासां हृद्या हृदि भवा ये विभ्रमास्तेषां हृदयं तद्रहस्यज्ञमिति वा ॥ बाह्ये तु—
 प्रकाशताम् । अन्यत्समम् ॥११

निखिलभुवनलक्ष्मीनित्यलीलास्पदाभ्यां

कमलविपिनवीथीगर्वसर्वकषाभ्याम् ।

प्रणमदभयदानप्रौढिगाढादृताभ्यां

किमपि वहतु चेतः कृष्णपादाम्बुजाभ्याम् ॥१२

कृष्णवहभा

कृतपुण्यपुञ्जास्ते ये तत्सान्निध्यमभिलषन्ति, मम पुनरिदं भूयादिति श्रीकृष्ण-
 महिमानमत्याश्चर्यं मनसि निधायाभिमतमाशास्ते—निखिलेति । चेतः कर्तुं ।
 कृष्णपादाम्बुजाभ्यां तत्सकाशात् । यद्वा, कृष्णपादाम्बुजं प्राप्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी

1. KA हृत्स्थ० for हृत्स्थित०. KB inserts तत्संपादनाय after लीलाविशेषे KB संविधत्ताम् for संनिधत्ताम्
2. KP अनया for तथा KP गच्छत्वित्यर्थः. KP ०अन्तरीये
3. KP omits व्रज in व्रजनव०
5. KC हृदयः यः for हृदोऽयः. KP शुभावहो विधिः KP हृदि for हृद्या KC, KP omit तासां
6. KA हृन्नायकमणिवत्
7. KC लोचने for लोले. KA, KC omit च, KP places it after नेत्रे
8. KA inserts यद्वा before तासां
12. PS ०प्रौढिगाढोद्धृताभ्यां (Kṛṣṇadāsa notices this reading as a v. l.).
15. GB ये तत्सान्निध्यमभिलषन्ति ते तु कृतपुण्यपुञ्जाः मम पुनरिदं
16. GB अत्याश्चर्येण
17. GB omits कृष्णपादाम्बुजं प्राप्य

(वार्त्तिक १ ४ ३१) । तादर्थ्ये चतुर्थी (वार्त्तिक १ ४. ४४) इति वा । किमपि यन्मम हृदि प्रेमविशेषैर्माधुर्यं तद्वहतु धारयतु । कृष्णपादाम्बुजे तथा प्रसीदेतां यथा तस्मिन्ननुराग एव ममोदेति । कीदृशाभ्याम्—निखिलभुवनलक्ष्मीनित्यलीलास्पदाभ्याम् । निखिलभुवनस्य प्राकृताप्राकृतसमस्तलोकस्य या लक्ष्मीः शोभा संपत्तिर्वा
 5 तस्या नित्यं लीलास्पदाभ्यां केलिगृहाभ्याम् । यद्वा, निखिलभुवनस्य लक्ष्मीर्यथैवंभूता या नित्यलीला तस्या आस्पदाभ्याम् । पुनः कीदृशाभ्याम्—कमलविपिनवीथीगर्वसर्वकपाभ्याम् । कमलवनश्रेणीनां गर्वस्य वयमत्तिसुरभयो लक्ष्मीनिवासभूता इत्यादेः सर्वकपाभ्यां सर्वनिर्मूलनकराभ्याम् । सौगन्ध्यारुण्यमार्दवशैत्यादिगर्वाणां नाशकाभ्यामिति भावः । एवं विशेषणद्वयेन लीलाशोभासौरभ्यसौकुमार्यशैत्य-
 10 मकरन्दादेरतिशयत्वमुक्त्वा प्रणामारम्भमात्रेण सर्वप्रदत्वमाह—प्रणमदभयदानप्रौढिगाढादृताभ्याम् । प्रणमतां नतिमात्रं कुर्वतामेवाभयदाने या प्रौढिस्तया गाढमत्यर्थमादृताभ्याम् । उद्यताभ्यामिति पाठे—प्रणमत्सु प्रणतिपरेष्वभयदाने प्रौढिर्यासां ता निजरसमयलीलामग्नश्रीकृष्णशक्तयो गाढं दृढमुद्यता ययोस्ताभ्याम् । तथा चोक्तम् (पद्यावली ५०)—

15 अतन्द्रितचमूपतिप्रहितहस्तमस्वीकृत-
 प्रणीतमणिषादुकं किमिति विस्मितान्तःपुरम् ।
 अवाहनपरिष्क्रियं पतगराजमारोहतः
 करिप्रवरवृंहिते भगवतस्त्वरार्थे नमः ॥

मालिनी छन्दः—

20 ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलौकैः । (छन्दोमञ्जरी २) ॥१२

1-2. GB omits चतुर्थीति, and यन्मम हृदि. 3. GB omits एव after अनुरागः GB कीदृग्भ्यां for कीदृशाभ्यां Instead of the whole phrase निखिलभुवन etc. GB reads निखिलेति 6. GB तथा for पुनः कीदृशाभ्यां, and कमलेति for the pratika कमलविपिन etc. 7. GB omits अति (in अतिदूरभयः) and सर्व (in सर्वनिर्मूलन०) 9. GB अनेन for एवं 10. GB प्रणमदिति for the phrase प्रणमदभय etc. 11. GB inserts स्वाम्यं after प्रौढिः. 12. GB omits प्रणतिपरेषु

सुबोधनी

ततोऽत्युत्कण्ठया स्फुरितपादाब्जसुखाविष्टस्तदेव प्रार्थयते—मम चेतः कृष्ण-
पादाम्बुजाभ्यां किमपि सुखं निरन्तरमाप्नोतु । कीदृग्भ्याम्—वैकुण्ठादिसर्वलोकेषु
या शोभासंपत्तयस्तासां नित्यलीलागृहं ये ताभ्याम् । अतएव तत्रत्यकमलवनश्रेणीनां
कौमल्यादिगुणैर्यो गर्वरतस्य सर्वकपे छेदके ये ताभ्याम् । एवं चेत्कथं ताभ्यां
तदाप्तिः—प्रणमद्भ्यः कृतप्रणाममात्रेभ्यो यदक्षयदानं तत्र या प्रौढिरसाधारण-
गर्वाविष्करणं तयात्याहते ये ताभ्याम् ॥१२

सारङ्गरङ्गदा

अथ

अन्या तदङ्घ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात्

(भा० १० ३२ ५) इतिवत्कयापि हृदि न्यस्तं तत्पदकमलं दृष्ट्वा सहर्षलालसमाह—
चेतः । श्रीराधाया इति शेषः ।

मदीयहृदयेऽरुणपादसरोरुहाभ्यामानीडताम्

(श्लो० १५) इत्यग्रेऽप्युक्तेः । कृष्णपादाम्बुजाभ्यां किमपि तत्स्पर्शसुखं बहत्तु ।
कीदृग्भ्याम्—कमलविपिनवीथीनां तच्छ्रेणीनां पञ्चेन्द्रियाह्लादकानां शैत्यसौगन्ध्य-
कौमल्यसौन्दर्यमकरन्दालिध्वनिमत्तादिगुणैर्यो गर्वस्तरय सर्वकपे छेदके ये ताभ्याम् ।
तथा, निखिले भुवने या लक्ष्म्यः शोभासंपत्तयस्तासां नित्यलीलारूपदे केलिगृहरूपे

2. CC omits अति CB, CD दैन्योदयात्पादाब्ज(CD ०पादाम्बुज)स्फुरण-
मात्रं for स्फुरितपादाब्जसुखाविष्टस्तदेव CB, CD insert निखिलेति before मम
3. CB अनिर्वचनीय- for किमपि ; CD inserts अनिर्वचनीय after किमपि.
4. CA ०लीलागृहे CB, CD omit तत्रत्य in तत्रत्यकमल० 6 CB अत आह
for तदाप्तिः ; CD आह for कथ ताभ्यां तदाप्तिः CB, CD omit all words
from प्रणमद्भ्यः to ०मात्रेभ्यः and read instead प्रणमत्तु CB omits
यत् and या 9. KB तथा for अथ 11 KA, KB सलालसमाह KD
inserts निखिलेति after आह 14 KP अत्युक्तेः for अप्युक्तेः KC उक्तिः
for उक्तेः KC, KP insert श्री before कृष्ण० KC, KP तत्स्पर्शजं सुखं कुञ्जे
बहत्तु 15. KB ०ह्लादकारिशैत्य० 17. KC, KP निखिलभुवने KA नित्यं
लीला० ; KC नित्यं लीलारूपद
9A.

ये ताभ्याम् । तथा, प्रकर्षेण नमन्तीनां हृदि तदर्पणार्थमुपविशन्तीनां तासां कन्दर्पतापादिभ्यो यदभयदानं तत्र या प्रौढिस्तया गाढाहते ये ताभ्याम् । गाढोद्धताभ्यामिति पाठे—तद्दाने गाढोद्धते ये ताभ्याम् । किं वा, तथा सह रहोलीलान्ते तत्संवाहनं कुर्वतो मम चेत इति ॥ बाह्ये तु—ताभ्यां किमपि तत्प्राप्तिसुखं वहतु । वैकुण्ठादीनां निखिलभुवनानां या लक्ष्म्यः संपत्तयस्तासां तादृग्भ्याम् । किं वा, नारायणादितदंशानां प्रेयस्यो या लक्ष्म्यस्तासां तत्प्राप्युत्कण्ठया मानसी या रासादिलीला तत्प्राप्तये ध्येयत्वेन मनस आश्रयाभ्याम् ।

यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाचरत्तपः

(भा १० १६ ३६) इत्युक्तेः । भक्तानामभयदाने

10 सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वदा तस्मै ददास्येतद्भ्रतं मम ॥

(रामायण ६ १८ ३३) इत्यादिरूपा या प्रौढिस्तत्राहताभ्याम् । अन्यत्समम् ॥१२

प्रणयपरिणताभ्यां श्रीभरालम्बनाभ्यां

प्रतिपदललिताभ्यां प्रत्यहं नूतनाभ्याम् ।

15 प्रतिमुहुरधिकाभ्यां प्रस्फुरल्लोचनाभ्यां

प्रवहतु हृदये नः प्राणनाथः किशोरः ॥१३

3. KP तद्दाने for तद्दाने 4. KD पादसंवाहनं for तत्संवाहनं 5. KC, KP अखिल० for निखिल० कुर्वत्या for कुर्वतो KP repeats ताभ्यां 6. KB, KD तादृशाभ्यां for तादृग्भ्यां KC, KP तत्प्रेयस्यो for प्रेयस्यो 7. KC, KP omit all words from मानसी to तत्प्राप्तये ; KB omits मानसी या and reads रासादिलीलाप्राप्तये 9-12. KC omits all words from भक्तानां to इत्यादिरूपा 9. KP inserts या प्रौढिः after अभयदाने, and reads in line 12, इत्यादिकास्तत्रोद्धताभ्याम् for इत्यादिरूपा या प्रौढिस्तत्राहताभ्याम् 10. The reference is to the Bombay ed. of the Rāmāyaṇa. The verse is also cited in Hari-bhakti-vilāsa 11. 397 12. KA, KB omit तत्राहताभ्याम् 13. PS प्राभवा० for श्रीभरा० 15. PS प्रस्फुरल्लोचनाभ्यां. 16. PS प्रभवतु for प्रवहतु

कृष्णवल्लभा

इदानीं श्रीकृष्णस्य मधुरतरलीलाविलोलविलोचनमाधुरीमग्नचेतारतस्य भाव-
गर्भितविलोचनखेलनपरंपरां स्वस्मिन्प्रार्थयते—प्रणयेति । नोऽस्माकं स्वीयाभि-
प्रायेण स्वबहुमानाद्वा हृदये प्राणनाथत्वेन वर्तमानः किशोरः प्रस्फुरल्लोचनाभ्यां
प्रकर्षेण स्फुरद्भ्यां लोचनाभ्यां सहातिसाकाङ्क्षत्वात्प्रवहतु प्रकर्षेण वर्तताम् ।
सम्यगपरोक्षस्फूर्तिधाराविषयोऽस्त्वित्यर्थः । यद्वा, किशोरः कीदृशः—एवंभूताभ्यां
विशिष्टः । विशेषणे तृतीया (कातन्त्र २ ४ ३२) । प्रस्फुरल्लोचनाभ्यामित्यत्राद्भुता
विभ्रान्ता वा दृष्टिः । यथा (संगीतरत्नाकर ७ ३६५)—

प्रसन्नशुद्धशुभ्रांशान्तर्बहिर्गामितारका ।

ईपत्कुञ्चितपक्षमाग्राद्भुतापाङ्गविकाशिनी ॥

प्रसन्नः शुद्धः शुभ्रोऽशोऽपाङ्गो यस्याः, अन्तर्बहिश्च गामिनी तारका यस्याः सा ।
विभ्रान्तालक्षणं च पूर्वमेवोक्तम् । लोचने विशिनष्टि—प्रणयपरिणताभ्याम् ।
प्रणयः प्रेम तेन परिणताभ्यां परिणामविशेषं प्राप्ताभ्याम् । यद्वा, प्रणयो गोपीनां
सहजसिद्धः परिणतः प्रवृद्धो याभ्याम् । प्रणयेन प्रेम्णा परितो नमनं याभ्यामिति
वा । यत्र यत्र दृष्टिः पतति तत्र तत्र चैतन्यमात्रस्य प्रेमविह्वलतया कृष्णैकप्रहृता
भवतीत्यर्थः । अत्र स्निग्धा दृष्टिः, तल्लक्षणं चोक्तम् । पुनर्विशिनष्टि—श्रीभरा-
लम्बनाभ्याम् । श्रीः शोभा तस्या भरोऽतिशयस्तदालम्बनाभ्यां परमविश्राम-
स्थलाभ्याम् । अत्र कान्ता दृष्टिः, तल्लक्षणं चोक्तमेव । पुनर्विशिनष्टि—प्रतिपद-
ललिताभ्याम् । पदं व्यवसितिर्विविधकेलिरूपो व्यवसायस्तं प्रति, पदं पदं प्रति
वा, ललिताभ्याम् । एतेन सदा सर्वविषयपूर्णसुखमद्भ्यामित्यर्थः ।

3. GC ०गर्वित० for ०गर्भित० 3-4 GB भक्ताभिप्रायेण for स्वीयाभि-
प्रायेण 4 GB omits प्रस्फुरल्लोचनाभ्यां 6-7 For all words from किशोरः to
तृतीया GB reads उपलक्षणे तृतीया (पा० २ ३ ३१) । ताभ्यां विशिष्ट इत्यर्थः
7. GB omits प्रस्फुरल्लोचनाभ्यामिति 12. GB प्रायुक्त for च पूर्वमेवोक्तं GB
प्रणयेति for प्रणयपरिणताभ्यां 16 GB लक्षण for तल्लक्षणं GB पुनः for
पुनर्विशिनष्टि, and श्रीरिति for श्रीभरालम्बनाभ्यां 18. GB लक्षणं चोक्तं for
तल्लक्षणं चोक्तमेव 18-19. GB omits विशिनष्टि and reads प्रतीति for the
phrase प्रतिपद etc.

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुपु

इत्यमरः (३ ३ ६३) । अत्र ललिता दृष्टिः । यथा (संगीतरत्नाकर ७ ४२२)—

मधुरा कुञ्चितापाङ्गा सभ्रूक्षेपा स्मितान्विता ।

मन्मथोन्मथिता दृष्टिर्ललिता ललिते मता ॥

5 पुनः—प्रत्यहं नूतनाभ्याम् । प्रत्यहं प्रतिदिनम् । उपलक्षणं चैतत्क्षणलवादीनाम् । नूतनाभ्यां नवाभ्याम् । अहन्यहनि पूर्वानुभूतसौन्दर्यचमत्काराभ्यामित्यर्थः । प्रतिक्षणं नूतनत्वेऽपि प्रत्यहमित्युक्तं लीलाविशेषाभिप्रायेण । अत्र वीरा दृष्टिः । यथा (संगीतरत्नाकर ७ ३६१-६२)—

अचञ्चला विकशिता गम्भीरा समतारका ।

10 दीप्ता संकुचितापाङ्गा वीरा धीरैरुदाहता ॥

औदार्यधैर्यमाधुर्यगाम्भीर्यललितान्यपि ।

तेजः शोभाविशेषांश्च सत्त्वभेदान्विवृण्वती ॥

पुनर्विशिनष्टि—प्रतिमुहुरधिकाभ्याम् । मुहुर्मुहुः प्रतिमुहुः प्रतिवारमधि कमधिकं सुखं याभ्यां ययोर्वा ।

15 सुखशीर्षजलेषु कम्

इति मेदिनी (कान्त० १५) । अत्रापि कान्ता दृष्टिः ॥ मालिनी छन्दः ॥१३

सुबोधनी

ततस्तत्रे त्रस्फूर्त्यनुरञ्जितस्तत्रातृप्यन्सलालसं प्रार्थयते—प्राणेशः किशोरो नः सर्वेषामस्माकं हृदये प्रस्फुरन्नेत्राभ्यामविच्छिन्नं स्फुरतु । कीदृग्भ्याम्—

5 GB omits प्रत्यहं नूतनाभ्यां. 6. GB ०सौन्दर्यमाधुर्यादिवचमत्कारा० 7.

GB omits अपि GB उक्तिः for उक्तं 13 GB omits विशिनष्टि प्रतिमुहु-
रधिकाभ्यां GB omits प्रतिमुहुः after मुहुर्मुहुः 18 CC पुनः for ततः

CA, CC अतृप्यत् CB, CD omit all words from ततः to अतृप्यन् and
read instead प्रणताभयदानानुलक्षितायोग्यतया (CD ०नुमितायोग्यतायां) पुनस्तस्यैव

(CD omits पुनस्तस्यैव) स्फूर्तिं After प्रार्थयते CD inserts प्रणयेति 18-19.

CB, CD read प्राणेशः किशोरः after हृदये 19. CB, CD सचञ्चल० for प्रस्फुरन्०.

CC प्रस्फुरल्लोचनाभ्यामुपलक्षितः प्रवहतु for प्रस्फुरन्नेत्राभ्यां

श्रीराधाविषयकप्रेम्णैव परिणताभ्याम् । अतएव श्रियः सस्मितेक्षणादिशोभा-
संपत्तेर्भरस्यातिशयस्याश्रयाभ्याम् । कथं तत्प्रेम्णोऽवगतिः—प्रत्यहं दिने दिने
नूतनाभ्याम् । पुनः साश्चर्यमाह—प्रतिपदं क्षणे क्षणे ललिताभ्याम् । तदपि कुतः—
प्रतिमुहूर्त्वारंवारम्, निमिषे निमिष इत्यर्थः, अधिकाभ्याम् । अनुरागस्वाभाव्येन
नवनवानुभवोऽयम् ॥१३

सारङ्गरङ्गदा

अथान्यालक्षितदृग्भङ्ग्या निकृज्जाय तां प्रेरयन्तं तमालोक्य साश्चर्यहर्षो-
त्कण्ठमाह—अयं प्राणनाथः किशोरो नः सर्वासां सखीनां हृदये प्रस्फुरल्लोचनाभ्यां
श्रीराधाविषयकप्रणयरसप्रवाहरूपेण प्रवहतु । सर्वा आप्लावयत्वित्यर्थः । हृदये
तत्तुल्यायां श्रीराधायामिति वा । लोचनाभ्यां स्फुरन्निति वा, अत्र सानुस्वारो-
च्चारणम् । कीदृग्भ्याम्—श्रीराधाविषयकप्रणयैरेव परिणताभ्यां घटिताभ्याम् ।
श्रीः शोभा तद्भरस्यालम्बनाभ्यामाश्रयाभ्याम् । पुनः सविचारमाह—प्रत्यहं
नूतनाभ्याम् । ह्यो ये दृष्टे ततोऽप्यतिसुन्दरे इत्यर्थः । पुनः सविमर्शमाह—
प्रतिमुहुः क्षणे क्षणेऽधिकाभ्यां प्रणयशोभादिभिरुच्छलिताभ्याम् । अद्यैव तदानीं
ये दृष्टे ततोऽप्यतिमधुरे इत्यर्थः । पुनः सशङ्कमाह—प्रतिपदं पदे पदे निमिषे
निमिषे ललिताभ्याम् । इदानीं निमिषान्तरे ये दृष्टे ततोऽप्यतिमनोहरे इत्यर्थः ।
अनुरागस्वभावोऽयं यत्स्वविषयं नवं नवमिवानुभावयति । तथा हि

1. CB omits श्रीराधाविषयक CD °प्रणयैः for °प्रेम्णा CD inserts
घटिताभ्यां after परिणताभ्यां and omits अतएव CB omits शोभा
2. CB, CD read °सपत्तिभरस्य CB, CD ततः for कथं तत् 3 CB यतश्च,
CD यतः for पुनः साश्चर्यमाह CB, CD insert पदे पदे after प्रतिपद CC
प्रतिज्ञाय' for क्षणे क्षणे, and एतदपि for तदपि CB reads अतः for तदपि
कुतः, CD omits it 4. CD omits निमिषे निमिषे 5. CD °नवानुभावादिय
स्फूर्तिः 8. KD inserts प्रणयेति after आह KA, KB (before collection),
KD सर्वेषां सखीजनानां 9 KC, KP श्रीराधिका° for श्रीराधा° 11. KB
omits घटिताभ्यां. 13. KP ये for ह्यो 15. KC, KP omit आह after
सशङ्क' 17. KP नवमित्यनुभावयति.

प्रतिसवाभिनवम्

(भा० १० ४४ १४) इति । तथापि

तस्याङ्घ्रियुगं नवं नवम्

(भा० १ ११ ३३) इति वा ॥ बाह्ये तु—श्रीः सर्वसंपत्तिः । तत्कटाक्षेणैव

5 तत्प्राप्तेः । अन्यत्समम् ॥१३

माधुर्यवारिधिमदाम्बुतरङ्गभङ्गी-
शृङ्गारसंकुलितशीतकिशोरवेषम् ।
आमन्दहासललिताननचन्द्रबिम्ब-
मानन्दसंलवमनु प्लवतां मनो मे ॥१४

10

कृष्णवल्लभा

इदानीमतिप्रेमौत्कण्ठ्यादितरविषयमात्रासहिष्णुः श्रीकृष्णचन्द्रामृतवारिधौ मनो-
निमग्नतां प्रार्थयते—माधुर्येति । मे मम मन आनन्दसंप्लवमनवच्छिन्नैकमहानन्द-
पूरमनु लक्ष्यकृत्य । अनुर्लक्षणे (पा० १. ४ ८४) इति द्वितीया । प्लवतां मज्जतु ।
अवगाहतामिति यावत् । आनन्दपूरस्यानन्तत्वात्कुत्रापि निमग्नं भवत्वित्यर्थः ।
15 अन्वनु वारंवारं प्लवतामिति वा । तर्हि किं ब्रह्मानन्दः, नेत्याह—माधुर्यवारिधि-
मदाम्बुतरङ्गभङ्गीशृङ्गारसंकुलितशीतमनोज्ञवेषम् । स्वाभावत एव चित्ताकर्षकता
माधुर्यम् । तस्य वारिधिस्तद्रूपजलभृन्महासमुद्रस्तत्रैवान्तर्गतं यन्मदाम्बु मत्तता-

1. KC, KP अनुसवा० for प्रतिसवा० ; the reading in the Vulgate text of the Bhāgavata is अनुसवा०
3. KP तस्याङ्घ्रियुगलं
4. KA, KB omit वा after इति
6. PS ०मदान्ध० for ०मदाम्बु०
7. PS ०संकलित०
13. GB reads प्लवतां मज्जतु before अनुर्लक्षणे and omits इति before द्वितीया.
14. GB omits अवगाहतामिति यावत् GC तस्य for अनन्तत्वात्
- 16 GC ब्रह्मानन्देनेत्याह Instead of the entire pratika माधुर्यवारिधि etc, GB reads माधुर्येति
17. GB omits the words तद्रूपजलभृन्महा.

रूपमम्बु । मादकं माधुर्यमित्यर्थः । येनाकृष्टं मनो मदविह्वलमितरविस्मृतियुक्तं
सदितरततः स्रोतःशैलवत्संचरतीत्यर्थः । तस्य ये तरङ्गा उच्छलद्रूपास्तेषां भङ्गयः
प्रकारविशेषाः । मादकविशेषाद्धि मदविकारविशेषा भवन्ति । तद्रूपो यः शृङ्गारः
शृङ्गाररसमयविलासस्तेत संकुलितो व्याप्तः शीतश्च महादुरन्तकामोपतापनिर्वापकः ।
एवंभूतश्चासौ किशोरवेषश्च किशोरवयोविशिष्टाकारवांस्तम् । यद्वा, श्रीकृष्णस्य
माधुर्यमेव वारिधिः, व्रजसुन्दरीणां मद एवाम्बु सौभाग्ययौवनाद्यवलेपरूपम्,
तयोर्ये तरङ्गभङ्गयौ ताभ्यां यः शृङ्गारस्तेन संकुलितः संपूरितः । अन्यत्पूर्ववत् ।

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ॥

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः ॥

(साहित्यदर्पण ३ ६७, १०५) । पुनः कीदृशम् — आमन्दहासललिताननचन्द्रबिम्बम् ।
आ ईषन्मन्देन हासेन । स्मितेनेत्यर्थः । ललितं मनोहरमाननं चन्द्रमण्डलं
यस्य तम् । आ समन्तान्मन्दहासस्य ललितं विलासो यस्मात्तादृश आननचन्द्रो
बिम्बभूतो यस्य तम् । ललिताननचन्द्रबिम्बमिति पाठे ललितो विमर्दितः,
व्याप्त इति यावत् । पूर्ववदन्यत् ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥१४

सुबोधनी

पुनस्तन्माधुर्यसमुद्रस्य पारावाररहितत्वमनुभवन्मनोऽवगाहनमात्रं प्रार्थयते
—मे मम मन आनन्दसंप्लवं सर्वप्लावकानन्दपूरमनु निरन्तरं प्लवतां निमज्जनो-

2. GB शैलाच्छ्रोत इव for स्रोतःशैलवत्. 2-3. GB haplogically
omits all words from स्तेषां भङ्गयः up to तद्रूपो 3 GC omits
शृङ्गारः 4. GB दुरतिक्रमोत्तापनिवारकः for दुरन्तकामोपतापनिर्वापकः. 5. GB
सः for एवभूतः. 7. GB समानं for पूर्ववत् 10. GB omits कीदृशं, and reads
आमन्देति for the phrase आमन्दहास etc. 11. GB omits स्मितेनेत्यर्थः
GB आनने for आनन 12-13. GB haplogically omits all words from
आ समन्तात् to बिम्बभूतो यस्य तम् 14. GB अन्यत्समानम् for पूर्ववदन्यत्
16. CD omits पुनः CB तन्माधुर्यस्य समुद्रः ; CD तन्माधुर्यस्य for तन्माधुर्य-
समुद्रस्य CD प्रार्थयन्नाह for प्रार्थयते CB inserts माधुर्येति after प्रार्थयते
16-17. CC omits all words from मात्रं to आनन्द (in आनन्दसंप्लवं).

न्मज्जनादिभिरत्रैव क्रीडताम् । तदुपपादयन्नाह—आ ईपन्मन्दहासेन ललितमानन-
चन्द्रबिम्बं यस्य । प्रियापाङ्गालोकोद्यन्मनोविकाशान्मन्दहसितमिदम् । अतएवा-
स्यचन्द्रांशूच्छलितो यो माधुर्यवारिधिस्तत्रोद्गतो यो मदो जगन्मोहकता स
एवाम्बु । मनोनयनार्द्रीकरणात् । तस्य ये तरङ्गा अधिकाधिकोच्छलनानि तैर्या
5 भङ्गी परिपाटी तत्र तादृशेन शृङ्गारेण शृङ्गाररसेन संकुलितो व्याप्तोऽतएव शीतः
सर्वतापशमकः किशोरोचितो वेपो यस्य ॥१४

सारङ्गरङ्गदा

तथा सस्मितमुखोद्गतभावादिना तां प्रेरयन्तं तदानन्दोच्छलितं तं वीक्ष्य
सहर्षमाह—इदमानन्दसंप्लवं सर्वाप्लावकोच्छलितानन्दप्रवाहं मे मनोऽनु प्लवता-
10 मुन्मज्जननिमज्जनादिभिरत्रैवाक्रीडताम् । कीदृशम्—आमन्दोऽतिमन्दस्तथैव गम्यो
यो हासस्तेन ललितमाननचन्द्रबिम्बं यस्य । तथा, तच्चन्द्रांशूच्छलितो यो माधुर्य-
वारिधिस्तत्रोद्गता ये कन्दर्पमदास्त एवाम्बुतरङ्गा यस्मिन् । तादृशश्च भङ्ग्या यः
शृङ्गारो वेपरचनं तेन संकुलितो युक्तश्च शीतः सर्वतापहरश्च किशोरवेषस्तद्वपुर्यस्य ।

वेपो वपुषि च

15 इति कोशात् । तत्तरङ्गभङ्ग्यैव शृङ्गारो वा । तत्तरङ्गभङ्गीशृङ्गाराभ्यां संकुलित
इति वा ॥ बाह्ये—सम एवार्थः ॥१४

1. CD तम् for तत् CC समुद्रत्वमापादयन् for तदुपपादयन् CB सहितं,
CD अमृत- for ललित 2. CB, CD प्रियापाङ्गालोकोच्छलदुहसांमन्द° 3.
CA omits आस्य in आस्यचन्द्रा° CD हि चन्द्रांशुभिः for आस्यचन्द्रांशु-
CB omits यो before मदो 4. CB, CD °च्छलनं for °च्छलनानि 5.
CA यत्र for तत्र CB, CD तथा मिलितः for तत्र तादृशेन CB, CD omit
संकुलितो व्याप्तोऽतएव 6 After वेपो यस्य CB, CD continue : यथे-
न्दुमण्डलांशुभिरेव सिन्धूच्छलन तथा मुखशोभयैवान्यान्यङ्गानि शोभितानीत्यर्थः
8 KP reads त after प्रेरयन्त and not before वीक्ष्य. 9. KD inserts
माधुर्येति after सहर्षमाह KC इम for इद 10. KB, KC क्रीडतां for
आक्रीडतां KA तथैवागम्यो, KB तेनैव गम्यो for तथैव गम्यो 11. KA,
KB, KP omit तत् in तच्चन्द्रा°. 14. KD चेतसि for च 16. KC, KD
सः for समः

अव्याजमञ्जुलमुखाम्बुजमुग्धभावै-
 रास्वाद्यमाननिजवेणुविनोदनादम् ।
 आक्रीडतामरुणपादसरोरुहाभ्या-
 माद्रै मदीयहृदये भुवनार्द्रमोजः ॥१५

कृष्णवल्लभा

अथ श्रीकृष्णस्य वृन्दावनगिरिकन्दरकालिन्दीतटव्रजवीथ्यादिषु सप्रेमचरण-
 संचारेण विरचितविचित्रमधुरक्रीडस्य चरणस्फूर्तिं हृदि प्रार्थयते—अव्याजेति ।
 भोजः किमपि तेजोरूपं वस्तु ।

वलावष्टम्भयोरोजः क्लीबं दीप्तिप्रकाशयोः

इति । मदीयहृदये अरुणपादसरोरुहाभ्याम् । अरुणे ये पादसरोरुहे ताभ्यां
 करणभूताभ्यामाक्रीडताम् । क्रीड विहारे (घा० १ ३७३) । नृत्यत्वित्यर्थः । क्रीड
 आङ्परिभ्याम् (पा० १ ३ २०-२१) इत्यात्मनेपदम् । ननु कथं कठिने हृदये
 ताभ्यां सुकुमाराभ्यां क्रीडनं तत्राह—आद्रै तत्प्रेमरसेन स्निग्धीभूते । किंभूतमोजः
 —भुवनार्द्रम् । भुवनमेवार्द्रं येन । तत्संपर्काद्भुवनमार्द्रं भवति, मद्धृदयस्य का
 गणना । यत्प्रेमार्द्रतालवेन भुवनेषु महप्रेमार्द्रता तस्य साक्षात्प्रेमार्द्रता का वक्तव्या ।
 यद्वा, भुवनं जलं तद्वदार्द्रमिति । जलयोगात्कठिनं लोष्टाद्यार्द्रं भवति ।
 पुनः किंभूतम्—अव्याजमञ्जुलमुखाम्बुजमुग्धभावैरास्वाद्यमाननिजवेणुविनोदनादम् ।
 अव्याजा निष्कपटाः सहजानुरागविलसिता मञ्जुले मनोहरे मुखाम्बुजे मुग्धाः
 सुन्दरा ये भावा हास्यकटाक्षभ्रूविभङ्गादयस्तैः । सहेति वा । आस्वाद्यमाना

10. GB omits अरुणपादसरोरुहाभ्यां 11. GB transposes क्रीड विहारे
 and नृत्यत्वित्यर्थः. GB omits क्रीड before आङ् 13 GB पदाभ्यां for
 ताभ्यां GB स्निग्धीकृते 14. GB omits एव after भुवनं 15. GB वार्ता
 for गणना 16, GB अपि for लोष्टादि 17. GB omits किंभूतं GB अव्याजेति
 for the whole phrase अव्याजमञ्जुल etc. 18. GC विलासतः for
 विलसिता 19, GB omits ये before भावाः GB omits इति वा
 after सह
 10A.

मधुरान्मधुरतरोऽयमित्यनुभूयमाना निजवेणोः संकेतपरिहासनमोदिशंसिनो ये
विनोदाः स्वरग्राममूर्च्छनास्तानादिरूपा वा तद्युक्तो नादो येन तत् । अथैवं योजना
—अरुणपादसरोरुहाभ्यामुपलक्षितमोजो मदीयहृदये आक्रीडताम् । कथं कठिने
हृदये तस्याक्रीडः, अत आह—तद्भावेन्द्राद्रिं । किंभूतमोजः—आस्वाद्यमानो-
५ र्थाद्गोपीभिर्निजवेणोर्विनोदयुक्तो नादो यस्य । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वसन्ततिलकं
छन्दः ॥१५

सुबोधनी

तदानन्दाप्लवं स्वयमनुभूय स्वसङ्ग्रहद्यपि तथाशास्ते—ओजः पूर्वोक्तानन्द-
संप्लवं मदीयानामपि हृदये, आ सम्यक् क्रीडताम् । तत्र तद्योग्यतामाह—अरुण-
१० पादसरोरुहाभ्यामाद्रिं । आश्रयमात्रेण तद्योग्यकृते । हृदयस्य प्राकृतत्वमाशङ्क्य
समादधाति—भुवनमप्याद्रियितुं समर्थम् । तत्र हेतुः—अव्याजमञ्जुलं सहज-
सुन्दरं यन्मुखाम्बुजं तस्य ये मनोहरा भावा भावप्रकाशनरूपाः कटाक्षादयस्तैः

1. GB मधुरतरा for मधुरतरोऽय GC omits ये. 3-4 GB transposes
कथ after हृदये 4. GB क्रीडनं तत्र for तस्याक्रीड अतः For तद्भावेः GC
reads अव्याजमञ्जुलमुखाम्बुजमुखभावैः 5 GC ०वेणुविनोद० for ०वेणोर्विनोद०
GB समान for पूर्ववत् GB omits वसन्ततिलक छन्दः 8. CA तदा संप्लवं,
CB, CD तदनुभवानन्दं CB, CD तदनुभवं for तथा CB, CD insert
अव्याजेति after आशास्ते. CB मनोऽनुभूता० for पूर्वोक्ता०. 9. CD आक्रीडतां
for आ सम्यक् क्रीडतां CB, CD insert उदेतु (CD उदेति) after क्रीडतां.
CB, CD omit तत्र 10 CD स्निग्धे for आद्रिं; CB inserts ताभ्यां स्निग्धे
after आद्रिं. 10-11. CB, CD omit all words from आश्रयमात्रेण to
समादधाति and read instead : ननु (CB omits) अश्रमसारस्य हृदयस्य तत्संरक्ष-
मात्रेण कथमाद्रिकरणमत (CD omits अतः) आह 11. CD omits अपि
11-12 CB, CD omit all words for तत्र हेतुः to मुखाम्बुजं तस्य and read
instead : यतो व्याजं विना मञ्जुलस्य सहजसुन्दरस्य मुखाम्बुजस्य 12. CC
inserts विसुग्धा after ये CB, CD अनुभाव० for भाव०. CC कटाक्षाः for
कटाक्षादयः.

सह तयास्वाद्यमानो निजोऽसाधारणो यो वेणोर्विनोदनादो निगूढप्रेरणरूपो नादो यस्य तत् ॥१५

सारङ्गरङ्गदा

अथ तथैव गम्यैः संकेतवेणुनादाद्यैर्नीरजराजितयमुनानीरनिकटसीरवानीर-
कुञ्जाय तां प्रेरयन्तं तं विलोक्य सस्नाधमाह—पूर्वरीत्येदमोजो मदीयानां
सखीजनानां हृदये तत्तुल्यायां राधायां तद्गुण एव वारुणपादसरोरुहाभ्याम् आ
सम्यक् क्रीडताम् । कीदृशे—आर्द्रं तत्प्रेमस्निग्धे । ताभ्यामार्द्रं वा । विच्छेदे
प्रतप्तहृदस्तत्स्पर्शनैव स्निग्धतोत्पत्तेः । तदुक्तम् (भा० १० ३१ ७)—

ते पदाम्बुजं

कृणु कुचेपु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥

इति । तत्र हेतुः—भुवनेति । भुवनमेवार्द्रं यस्मात् । वेणुनादाद्यैस्तदार्द्रयतीति
वा । तथा, अव्याजमञ्जुलं यत्कृष्णमुखाम्बुजं तस्य संकेतरूपभ्रूनेत्रान्तचालन-
निरक्षरकथनादिरूपमुग्धभावैः सह श्रीराधयैवास्वाद्यमानो निजः स्वप्रेरणनिमित्तको
वेणोर्विनोदनादः,

काञ्चनवल्लिसङ्गिनि त्वरयाब्जवनीं विहाय ता भ्रमरीः ।

मधुपि मधुसूदनस्त्वां रमयितुमेष्यत्यसौ निभृतम् ॥

1 CC प्रियया for तया CB, CD omit all words from सह to वेणोः and read instead. आस्वाद्यमानो रोचमानो रुच्युत्पादको निजासाधारणी या शिक्ता तयाविष्कृतो CB, CD गूढं for निगूढं CA निगूढप्रवलरूपो 2. CB, CD यत्र for यस्य CC omits तत् 4. KP तैरगम्यैः for तथैव गम्यैः 5. KB, KD insert अव्याजेति after आह 6. KA omits सखीजनानां. KA, KB, KP तत्तुल्ये, KD तत्तुल्य-. KB श्रीराधायां 7-8. KC, KP विच्छेद-प्रतप्तं 9. KC omits ते पदाम्बुजं 11. KA, KD अत्र for तत्र 12 KC मुखाम्बुजं for कृष्णमुखाम्बुजं 13. KP ०कथनादिरूपैः 15-16. These Āryā lines, apparently mistaken for prose in the Mss and printed text, are given in a corrupt form Mss ०वल्ली० KA, KB, KC ०सङ्गिनि(KC ०सङ्गिनी)त्वमयाब्जवनीं, KD सङ्गिनीस्तरयारजनीं (corrupt), KP सङ्गिनीत्वमब्जवनीं KC, KD मधुपीमधु०, KP मधुपीः मधु०.

इत्यादिगूढप्रेरणरूपो नादो यस्य । किं वा, तस्यास्तत्प्रेरणज्ञानज्ञापकतादृश-
मुखाम्बुजभावेः सहास्वाद्यमानो निजवेणोस्तादृशनादो येन ॥ बाह्ये—मम
हृदये प्रकाशताम् । हृदयस्य प्राकृतत्वमाशङ्क्य समादधाति—तत्पादाब्जाभ्यामर्द्धे
तत्प्रकाशयोग्यतां नीते । अन्यत्समानम् ॥१५

5

मणिनूपुरवाचालं वन्दे तच्चरणं विभोः ।

ललितानि यदीयानि लक्ष्माणि व्रजवीथिषु ॥१६

कृष्णवल्लभा

पादसरोरुहाभ्यामाक्रीडतामित्युक्तम् । संप्रति श्रीकृष्णचन्द्रस्य परमसुन्दर-
त्वात्तच्चरणं रतुवन्स्वान्तर्भावविलसितमाविष्करोति—मणीति । विभोः श्रीकृष्णस्य
10 तच्चरणमनिरूप्यमाधुर्याद्येकदेशच्छटाकोट्यां सौभाग्यस्यापि महता यत्नेनापि
हृद्यस्फुरणाद्वन्दे स्तौमि नमामि च । कीदृशं तच्चरणम्—मणिनूपुरवाचालम् ।
मणिमयौ नूपुरौ वाचालौ बहुभाषिणौ यत्र तत् । आलजाटचौ बहुभाषिणि
(पा० ५ २ १२५) इति सूत्रम् । तत्र कुत्सायां वाच्यम् (वार्त्तिक) । सा त्वन्यत्र
भगवद्व्यतिरिक्ते वस्तुनि संगच्छते । तौ हि चरणाम्बुजरसमतौ मधुरमधुरं
15 नदत इति भावः । यद्वा, मणिमयनूपुरवाचामलं भूषणम् । तास्तत्रैवाधिकं
शोभन्त इत्यर्थः । मणिनूपुरौ वेन प्रेमाभूतेनाचलौ निःस्पन्दौ यत्र वा । एतेन
वंशीवादनसमयो व्यज्यते । तेन श्रीकृष्णस्य वस्त्रभूषणमालादीनि सचेतनानि
श्रीकृष्णरसमनुभवन्तीत्युक्तम् । अनुभूतं तच्चरणमभिनयवद्दर्शयति—यदीयानि

1. KP ०निगूढ० for ०गूढ० KA तस्यास्तत्र प्रेरणा० KP ०प्रेरणा०
KD omits तत्प्रेरणज्ञानज्ञापक 2. KB ०मुखाब्ज० for ०मुखाम्बुज० KP
inserts तु after बाह्ये 8. GB ताभ्यां for पादसरोरुहाभ्यां 9. GC
omits मणीति 11. GB omits तच्चरणं मणिनूपुरवाचाल 12. GB मणिमयनूपुरौ
12-13. GB omits all words from आलजाटचौ to सा त्वन्यत्र, and reads
instead : कुत्सितभाषित्वं 15. GB नदतः for नदतः. 18. GB अभिनयेन for
अभिनयवत् GB omits यदीयानि.

यस्य चरणस्येमानि लक्ष्माणि चिह्नानि ध्वजवज्राङ्कुशाम्भोजरूपाणि व्रजस्य वीथिषु
वर्त्मसु ललितानि मनोहराणि । दृश्यन्त इति शेषः । यदीयानि लक्ष्माण्येवा-
तिसुन्दराणि तस्य चरणस्य सौन्दर्यं कथं वर्णनीयं मयेति भावः । अनुष्टुप्
छन्दः ॥१६

सुबोधनी

अथ चरणवर्णनोद्यल्लीलाविशेषस्फूर्त्या तद्वर्णनायादौ तदभिसारोत्तरलं चरणं
प्रणमति—भोः सर्वसमाधानपूर्वकमभिसरणसमर्थस्य तच्चरणमत्यौत्सुक्येन शीघ्र-
गमनायोत्तरलं वन्दे । तद्व्यनक्ति—मणिनूपुराभ्यां वाचालं द्रुतगत्या मुखरम् ।
अतएव तदीयानि चिह्नानि व्रजवीथिष्वभिसरणमार्गेषु विराजन्ते । यैरध्वभि-
रागतस्तानपि वन्द इत्यर्थः ॥१६

सारङ्गरङ्गदा

अथ तज्ज्ञात्वा कुञ्जगतां तामन्यालक्षितमनुगच्छन्तं तं पश्चाद्भूतोऽनुगच्छत
इव स्वस्य तन्नूपुरध्वनिश्रवणस्फूर्त्या सहर्षमाह—विभोस्तादृगलक्षितगतिसमर्थस्य
तत्तादृशं तामनुगच्छच्चरणं वन्दे । कीदृशम्—मणिनूपुराभ्यां वाचालम् । मार्गे
तच्चिह्नानि दृष्ट्वाह—यदीयानि लक्ष्माणि न केवलमत्रैव सर्वासु व्रजवीथिष्वपि ।
विराजन्त इति शेषः । कीदृशानि—ध्वजवज्रादिभिर्ललितानि ॥—बाह्यार्थः
स्पष्ट एव ॥१६

6. CB ०वर्णनोद्भूतं, CD ०वर्णनेनोद्भूतं for ०वर्णनोद्यत्. CA विनोद
for ०विशेषः. 6-7. CD drops चरणं, and reads नमति for प्रणमति 7. CB,
CD insert मणीति after प्रणमति CB, CD अत्यावेगेन for अत्यौत्सुक्येन.
8. CB ०गमनोद्भवमलं, CD ०गमनोत्तरलं for ०गमनायोत्तरलं CC inserts एव
before व्यनक्ति For तद्व्यनक्ति CB, CD read : तल्लीलासहायकतया (CD
०स्तयेयं) चरणस्य नतिः । तदुपपादयन्नाह 9. CC inserts सकीर्ण after
अभिसरण. 9-10. CB, CD transpose अध्वभिः and आगतः CA यैरध्ववत्
for यैरध्वभिः. 13. KP तादृशं for तादृगं 15. KP हृदि यानि for
यदीयानि.

मम चेतसि स्फुरतु वल्लवीविभो-
 र्मणिनूपुरप्रणयि मञ्जु शिञ्जितम् ।
 कमलावनेचरकलिन्दकन्यका-
 कलहंसकण्ठकलकूजितादृतम् ॥१७

5

कृष्णवल्लभा

ततश्चातिमनोहरत्वेन तच्चरणनूपुरशिञ्जितं वर्णयेयमिति मन्वानस्तत्स्फूर्ति-
 माशास्ते—मम चेतसीति । वल्लवीविभोर्वल्लवीनां गोपस्त्रीणां विभोः । तदनुराग-
 तारतम्येन विविधो भवतीति विभुस्तस्य । वल्लवीसहितस्य विभोर्वा । मञ्जु
 मनोहरं कर्णरम्यं शिञ्जितं भूषणध्वनिः ।

10

भूषणानां तु शिञ्जितम्

इत्यमरः (१५२४) । मम चेतसि स्फुरतु । तच्छिञ्जितश्रवणानन्दानुभवः
 स्फुरत्विति प्रार्थनायां लोट् । कीदृशं शिञ्जितम्—मणिनूपुरप्रणयि । मणि-
 हीरकस्तन्मययोर्नूपुरयोः प्रणयि प्रेमपात्रम् । ताभ्यां प्रणयि स्निग्धं वा ।
 पुनः कीदृशम्—कमलावनेचरकलिन्दकन्यकाकलहंसकण्ठकलकूजितादृतम् । कमला
 15 लक्ष्मीस्तन्निवासभूतं वनं कमलावनं पद्मवनं तत्र चरन्तीति । चरेष्टः (पा० ३२१६)
 इति टः । तत्पुरुषे कृति बहुलम् (पा० ६३१४) इति सप्तम्या अलुक् । कमला-
 वनेचराः । ते च ते कलिन्दकन्यका यमुना तत्संबन्धिनस्तत्र स्थिता वा ये
 कलहंसाः । कलहंस्यश्च कलहंसाश्चेत्येकशेषः । हंसविशेषाः ।

6. GB आकर्ण्यं for वर्णयेयं 7. GB ममेति for मन चेतसीति GB
 गोपवल्लवीनां for वल्लवीविभोर्वल्लवीनां गोपस्त्रीणां 8. GB तत्सहितस्य for
 वल्लवीसहितस्य 12 GB मणीति for मणिनूपुरप्रणयि 13. GB तत्प्रचुरयोः
 for तन्मययोः 14 GB omits कीदृशं and reads कमलेति for the whole
 phrase कमलावनेचर etc. 15. GB omits कमलावनं 16-17. For all words
 beginning with तत्पुरुषे to कमलावनेचराः GB reads : तत्पुरुषमित्यलुक्
 18. GB omits कलहंस्यश्च कलहंसाश्च and reads, अत्र for these words.

कादम्बः कलहंसः स्यात्

इत्यमरः (२. ५. २४) । तेषां यत्कण्ठस्थितमतएव कलमव्यक्तमधुरं यत्कूञ्जितं ध्वनिस्तेनादृतं कृतादरम् । अत्युत्कृष्टतया कृतगौरवमित्यर्थः । पद्मवनचारित्वेन मृणालादिभक्षणेन मत्तता ध्वनिरम्यता च सूचिता । कालिन्दीसंबन्धोत्तया ते हंसा नान्यत्र गच्छन्त्युत्कृष्टजलाशयत्वाभावादिति सूचितम् । चरणतलयोः पद्मौपम्यम्, कलिन्दकन्यकेति चरणोपरिभागयोर्हंसतुल्यतेति यथायथमूह्यम् । अनेन चरणारविन्दसौभाग्यातिशयनूपुरशोभातिशयध्वनिमनोहरत्वादिकमिति ध्वनितम् । तथा श्रीवृन्दावनकुञ्जमञ्जुतरवीथिसंकेतेन प्रतिचलतो नूपुरध्वनिः स्फुरत्विति निर्गलितार्थः ॥१७

सुबोधनी

तल्लीलाया रहस्यत्वाव्यङ्ग्येनैव तामाह—वल्लव्याः श्रीराधाया विभोर्युगपदेकक्रियाप्रवीणरमणस्य मनोहरभूषणानां ध्वनिर्मम चेतसि स्फुरतु । तल्लीलाव्यञ्जकमाह—मणिनूपुरयोः प्रणयोऽस्ति यत्र तत् । वल्लव्या नूपुरध्वनिमिश्रितमित्यर्थः । अनेन लीलाविशेषः सूचितः । किं च, कमलायाः श्रीराधाया वने चरन्तो ये तत्पालिताः कालिन्दीकलहंसास्तेषां तदीयत्वेनानन्दाविष्टतया कण्ठस्थितमधुरास्फुटध्वनिभिरादृतम् । तच्छिञ्जितानुगत्या स्थितमित्यर्थः ॥१७

2. GC ०मधुरास्फुटं for ०मधुर 3. GB ध्वनित for ध्वनिः 4. GB रम्यध्वनिता for ध्वनिरम्यता 5. GB inserts इति after गच्छन्ति, and अन्यत्र after ०भावात् 6. GC इत्यादिना for अनेन 7. GB omits इति before ध्वनितं, for which it reads सूचितं GB omits तथा 8. GB ०वीथि प्रति संकेतेन GB चरतः श्रीकृष्णस्य for प्रतिचलतः 8-9. GB inserts मम before स्फुरतु and reads भावः for निर्गलितार्थः The metre is मञ्जुभाषिणी 11. CC लीलाविशेषस्य for लीलायाः, and तं for तां CB, CD रहस्यतया CB, CD insert ममेति after आह 13 CB, CD ०लीलाव्यञ्जनं, CC ०लीलाविशेषसूचकं CB omits वल्लव्याः 14. CB, CD omit all words from अनेन to सूचितः CB, CD तथा for किं च 15. CB, CD तदीयत्वेनाविष्टतया 16. After इत्यर्थः CB, CD insert अनेन लीलाविशेषः सूचितः.

सारङ्गरङ्गदा

- अथ पद्मपण्डमण्डितयमुनासन्नवानीरकुञ्जे तथा सह रममाणस्य तस्य
नूपुरयोर्ध्वनिं सखीभिः सहागत्य वहिः स्थित्वा शृण्वन्निव सलालसमाह—वल्लवी
तच्छ्रेष्ठा श्रीराधा तस्य विभो रमणस्य शिञ्जितं भूषणध्वनिर्मम चेतसि स्फुरतु ।
5 कस्य भूषणस्येत्याह—मणिनूपुरप्रणयि । केलिविशेषेणोर्ध्वस्थितश्रीचरणयोर्नूपुरोद्भव-
मित्यर्थः । अतो मञ्जु मनोज्ञम् । किं वा, तस्याः प्रणयः सूच्यत्वेन विद्यते
यस्य तत्प्रणयि । तच्च मञ्जु मनोज्ञं च । तत्तादृशं मणिनूपुरयोर्यच्छिञ्जितं
तत् । तथा, कमला लक्ष्मीस्तस्या वनेचराः पद्मवनेचरा ये कलिन्दकन्यकायाः
कलहंसास्तैः कलकण्ठकूजितैरादृतं तत्साम्यशिक्षार्थमादरेणाभ्यसितम् । तेषां
10 कलकूजितैः श्लाघितं वा ॥ बाह्ये—तत्स्फूर्त्योक्तिः । अर्थः स एव ॥१७

तरुणारुणकरुणामयविपुलायतनयनं

कमलाकुचकलशीभरविपुलीकृतपुलकम् ।

मुरलीरवतरलीकृतमुनिमानसनलिनं

मम खेलतु मदचेतसि मधुराधरममृतम् ॥१८

15

कृष्णवल्लभा

अथात्यद्भुतपरममहानुभावभक्तिभाविते मनसि सम्यगाविर्भावं प्रार्थयते—
तरुणेति । किमप्यमृतं नित्यपरिपूर्णपरानन्दैकरससारसर्वस्वं वस्तु मम मदचेतसि
प्रेमरसमाध्वीकमत्तचित्ते खेलतु । धारावाहिकतया पुङ्खानुपुङ्खन्यायेन क्रीडत्वित्यर्थः ।
तस्य दिव्यावयवत्वाच्च हृद्यममृतमित्याह—मधुराधरम् । मधुरोऽधरो यत्र ।

2. KC ०यमुनातीरमनु वानीर० ; KP ०यमुनानीरतीरवानीर० 3. KP
नूपुरध्वनिं 4. KC, KP राधा for श्रीराधा. 6. KC, KP मनोज्ञं for मनोज्ञं
7. KP यस्याः for यस्य 8. KP transposes पद्मवनेचराः and ये 10. KC,
KP कलकण्ठकूजितैः for कलकूजितैः. KA तत्स्फूर्त्योक्तिः 12. PS notes v. l.
०पुलकीकृतपुलक 14. PS खेलति for खेलतु 17. GB ०परमानन्दैक०. 19.
GB विस्मयेन for च हृद्यममृतमिति. GB omits मधुराधरं

यद्यप्यमृतत्वात्सर्वमेव मधुरं तथापि माधुर्यविशेषत्वादेवमुक्तिः । यद्वा, मधुरवस्तूनि यावन्ति प्रसिद्धान्यधरयति निकृष्टानि करोतीति । तथा, मधुरं रसं कमप्यनिरूप्यम् आ समन्तात्सर्वावयवेषु स्वस्थान्यस्य च धारयतीति वा । यदेवाङ्गं दृश्यते श्रूयते वा तदेव महामादकं परमरसदमित्यर्थः । तथा चोक्तम्—

श्यामश्रीर्मधु यस्य यस्य मधु तत्कैशोरमत्यद्भुतं
क्रीडा यस्य मधूनि यस्य च मधून्येकादशाक्षक्रियाः ।
माध्वी यस्य विलोकनाङ्गवचसां भङ्गी यदीयं वपू
रूपं मध्वथ भूषणादि च मधु व्यामोहयेत्कं न सः ॥

पुनः कीदृशं तदमृतं तदाह—तरुणारुणकरुणामयविपुलायतनयनम् । तरुणे स्फीते । स्वभक्तोत्कर्षश्रवणेन सदा प्रफुल्लत्वात् । अरुणे स्वभावतो लोहिते नेत्रान्ते । यद्वा, तरुणारुणेऽत्यरुणे करुणामये प्रियजनस्य दुःखासहिष्णुनी विपुले विशाले । पुल महत्वे (धा० १ ८६४) धातुः । विशेषेण पुलतो महती भवत इति । आयतेऽतिदीर्घे नयने यत्र । सर्वाङ्गागतमाधुरीमाह—कमलाकुचकलशीभरविपुलीकृतपुलकम् । कमला वरस्त्री राधिका ।

कमला श्रीवरस्त्रियोः

इति विश्वः (सान्त० ५३) । यद्वा, कं कृष्णप्रेमसुखं तेनालमतिपर्याप्ता पूर्णा भवतीति कमला । तस्याः कुचावेव कलश्यावल्पकलशौ । कैशोरव्यञ्जकत्वात् । तयोर्भरणं धरणं स्पर्शनमिति यावत् । तस्माद्विपुलीकृताः पुलका यस्य । कुचकलशीभरेण वा विपुलीकृताः पुलका येन । पुनः कीदृशम्—मुरलीरवतरलीकृतमुनिमानसनलिनम् । मुरलीरवेण तरलीकृतं ब्रह्मसमाधेश्चलीकृतं मुनीनां

1-2. GB प्रसिद्धानि मधुरवस्तूनि for मधुरवस्तूनि यावन्ति प्रसिद्धानि 2 GC तथा for इति, and अथवा for तथा 3. GB च for वा 5 GC does not quote the entire verse but cites only श्यामश्रीर्मधु यस्येति 9 GB omits all words from कीदृश to नयन and reads instead तरुणेति 10 GC transposes स्वभावतः and लोहिते, and reads . नेत्रयोः प्रान्तनायां अरुणिणी (?) for नेत्रान्ते, 11. GB भक्त० for प्रिय० 13 GB reads कमलेति for the phrase कमलाकुच etc. 19. GB omits कीदृश, and reads मुरलीति for the phrase मुरलीरव etc.

मननशीलानामपि मानसरूपं नलिनं येन । वायुना हि कमलं चञ्चलं भवति,
 मुरलीरवोऽपि फूत्कारात्मकवायुरूप एव । मुनिमानसस्य नलिनता मुरलीनाद-
 श्रवणमात्रसंजातकृष्णप्रेमरसभरत्वात् । कृष्णभृङ्गकान्तत्वाच्च तन्मानसं ब्रह्माद्यनु-
 संधानमात्रत्यक्तमभवदिति । यद्वा, मुरलीरवेण तरलीकृता ये मुनयस्ते मानस-
 नलिने यस्य । तादृशमुनिषु मानसनलिनं यस्येति वा ॥ ललितगतिश्छन्दः—

सनजनभसा ललितगतिः ॥१८॥

सुबोधनी

अथ तत्केलिकलावसानस्फूर्त्या प्रियाश्रमावलोकनव्यग्रतायामपि तत्कालीन-
 तदङ्गशोभाविशेषालोकोत्सुकतया तस्या लज्जाशैथिल्याय वंशीवाद्यमुरीकृतस्याविर्भाव-
 10 माशास्ते—इदममृतं मम हर्षयुक्ते चेतसीदृगेव विलसतु । स्वाश्रयराधानन्दस्फूर्त्या
 चेतसो हर्षः । कुतोऽमृतत्वम्—तच्चुम्बनाक्ततया मधुरोऽधरो यत्र । किं च,
 तरुणे रत्यन्तेऽप्याविष्कृतकटाक्षादिके जागरादरुणे प्रियाश्रमेक्षया करुणाप्रचुरे
 प्रत्यङ्गाद्भुतशोभालोकविस्मयाद्विपुले तद्वीक्षणायायते नयने यस्य । अन्यदपि—
 कमलायाः श्रीराधायाः कुचकलशयोर्भरणे शोभातिशयेन विस्तारितः पुलको यस्य ।

3. GB omits च GB मानसस्य for मानसं 4 GB संधानाभावो
 ध्वनितः for संधानमात्रत्यक्तमभवदिति 8. CB तन्निरसनस्फूर्त्या, CC तत्केल्य-
 वस्थास्फूर्त्या CB श्रमापनोदनं, CD श्रमोपनोदनं, CC श्रमावलोकनं 9.
 CB, CD तच्छोभा विशेषालोकनो for तदङ्गशोभाविशेषालोको CC तल्लज्जा
 for तस्या लज्जा CD मुखरीकृतस्य for उरीकृतस्य CB, CD insert
 आननस्य (CB omits) स्रधात्वेन before आविर्भावं 10-11. CB, CD omit
 all words from इदममृतं to अधरो यत्र and read instead : तरुणेति । मद्युक्ते
 मम चेतस्यमृतं खेलतु । निजेष्टश्रीराधिकानन्दकतया स्रधात्वम् । तच्छ्रवणात्मस्रखितया
 चेतसो मदतेति गम्यम् । कीदृशम्—तद्वीक्षणाङ्किततया मधुराधरौ (CD मधुरोऽधरो) यत्र
 11. CC तच्चुम्बनाञ्जनां for तच्चुम्बनां. CB, CD अतएव for किं च
 12. CB केलिकलावसानेऽपि प्रथममिलनवत् for रत्यन्तेऽपि CD रतिं for प्रियां.
 13. CB, CD omit प्रत्यङ्गः CB, CD शोभावलोकं CD उद्वीक्षं for तद्वीक्षं
 CC नेत्रे for नयने. CB अतः, CD यतः for अन्यदपि 14. CD श्रीराधिकायाः
 GB कुचकलश्याः. CD विपुलीकृतः for विस्तारितः

अतस्तद्वीक्षणार्थं मुरलीरवेण लज्जातः शिथिलीकृतं मुनेर्लज्जामौनायास्तस्या मानस-
नलिनं येन ॥१८

सारङ्गरङ्गदा

अथ सुरतान्तं ज्ञात्वा सखीभिः सह कुञ्जरन्ध्रे मुखं दत्त्वा तं पुष्पतरुपोपर्यु-
पविश्य तस्याः श्रमापनोदनं पुनर्मदनोदीपनं च कुर्वन्तं पश्यन्निवानन्दोन्मत्तस्तममृतं
मत्वाह—इदममृतं मम स्वसखीसौभाग्यानन्दमदयुक्ते चेत्तसि खेलत्वीदृगेव विलसतु ।
अमृतसारादपि मधुरः सरसः स्वादुः प्रियो मनोहरश्चाधरो यस्य ।

मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेष्वपि मनोहरे

इति विश्वात् (रान्त० १३२) । तथा, तरुणे मदनमदोद्गारिणी स्वतो मधुपानेन
चारुणे च बीजनादिना तच्छ्रमापनोदनार्थं हृद्युद्गता या करुणा तन्मये तदुद्गारिणी
स्वतस्तत्प्राप्त्यानन्देन च विपुले प्रोत्फुल्ले च स्वतस्तन्माधुरीदर्शनादायतेऽतिविस्तीर्णे
च नयने यस्य । अङ्गनिषण्णायाः कमलायाः पूर्वरीत्या श्रीराधायाः कुच-
कलशयोर्भरेण स्पर्शातिशयेन विपुलीकृतः पुलको यस्य । तथा, तच्छ्रमापनोदं
कृत्वा पुनः केलिलालसोत्पादनाय मुरलीं मृदु वादयन्तं तं वीक्ष्य कैमुत्येनाह—
मुरलीरवेण तरलीकृतानि मुनीनां पादपतितेऽपि तस्मिन्मौनशीलानां प्रहिल-
मानिनीजनानां मानसनलिनानि येन । किमुत तादृश्यास्तस्या इत्यर्थः ॥ बाह्ये
तु—मुनीनां ज्ञानिनां मेरुवत्स्थिरकठिनान्यपि मानसानि नलिनवत्क्रोमलानि
चञ्चलानि कृतानि येनेत्यर्थः । अन्यत्समम् ॥१८

1. CB, CD °दर्शनार्थं, CC °वीक्षणाय for वीक्षणार्थं CC inserts तरली-
कृतं before लज्जातः. CB शिथिलीकृतायाः साध्वसमौनायाः CD रसावेशमौनायाः
for मुनेर्लज्जामौनायाः. 2. After येन CB, CD continue : नलिनतयोक्ति-
रत्युत्फुल्लताबोधिकैव (CD बोधिकात्र ज्ञेया) 7. KP अमृतस्वादा० for अमृतसारा०
KC, KP मधुरसरसः KC omits प्रियः 8. KA, KB प्रियेष्वति-. 11 KC,
KP omit all words from स्वतस्तत्प्राप्त्यानन्देन to अतिविस्तीर्णे, and read
instead : च स्वतो विपुले आयते 12 KA omits कमलायाः 13. KA
(after correction), KP तच्छ्रमापनोदन 14. KA omits तं. 16. KC
omits तस्याः. 18. KC inserts च after चञ्चलानि, and omits येन.

आमुग्धमर्धनयनाम्बुजचुम्ब्यमान-

हर्षाकुलव्रजवधूमधुराननेन्दोः ।

आरब्धवेणुरवमात्तकिशोरमूर्ते-

राविर्भवन्तु मम चेतसि केऽपि भावाः ॥१६

5

कृष्णवल्लभा

अथ श्रीराधारमणकिशोरमूर्तेः केषांचिन्मधुरानिमधुरविलासानां स्वरूपावि-
र्भावमाशास्ते—आमुग्धेति । आत्तकिशोरमूर्तेरारब्धवेणुरवं भावाः केऽपि मम चेत-
स्याविर्भवन्तिवत्यन्वयः । आशंसायां लोट् । आत्ता प्रकटिता किशोरी मूर्तिर्येन
तस्य । आरब्धो वेणुरवो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा । यद्वा, किशोर्यश्च
ता मूर्तयश्चेति । आत्ता वशीकृताः किशोरमूर्तयो राधाद्या येन । तस्य भावा
इत्यर्थः । स्तम्भस्वेदाश्रुकम्पपुलकादयः सात्त्विका भावाः । ते च पूर्णपरमानन्द-
रूपस्यापि श्रीराधाद्यनुरागविशेषविलसितत्वात्केऽप्याश्चर्यरूपा इति । हर्षादयो
व्यभिचारिणो वा भावाः । रताख्यस्थायिभावा वा । यद्वा, भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः,

10

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।

15

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥

इति (उज्ज्वल०, अनुभावप्रकरण ३ ; साहित्यदर्पण ३. ६०) । दश पुंसां च भवन्ति ।

उक्तं च—

दश पुंसां भवन्त्यपि

(साहित्यदर्पण ३. ६३) । तथा च बहुविधा एव भावाः श्रीकिशोरमूर्तेस्तत्र च मम
चेतसि केऽपि कियन्तोऽपि प्रकाशन्तामिति । कीदृशस्य—आमुग्धम् आ समन्ता-
न्मुग्धं सुन्दरं यथा तथा, अर्धनयनाम्बुजचुम्ब्यमानहर्षाकुलव्रजवधूमधुराननेन्दोः ।

20

3. PS आदिकिशोरमूर्तेः 4. PS आविर्भवन्ति 6 GB हृदि for स्वरूप
7-8 GB omits all words from आत्तकिशोरमूर्तेः to आशसायां लोट् 9. GB
omits तद्यथा स्यात्तथा and यद्वा 10. For इति GB 'reads राधाद्यास्ताः.
10-11. GB omits किशोरमुर्तयो राधाद्याः, and इत्यर्थः 20-21. GB अति- for
आ समन्ताम्मुग्धं.

अर्धनयनमम्बुजवद्यत्र मुखेन्दुचुम्बने । तथाभूतं यथा स्यात्तथा चुम्ब्यमानो हर्षणा-
कुलानां ब्रजवधूनां मधुराननेन्दुर्येन । ब्रजवधूनां मध्ये मधुराया राधाया आनने-
न्दुर्येनेति वा । तस्य परमानन्दप्लावितचुम्बनेन नयनार्धस्य मुकुलीभावत्वादम्बुज-
तुल्यत्वम् । मुखचन्द्रदर्शनानन्देन विकशितत्वं चेति । यद्वा, आरब्धवेणुरवं
यथा स्यात्, आमुग्धं पूर्ववत्, नयनाम्बुजयोरर्धेऽर्धनयनाम्बुजे, ताभ्यां चुम्ब्यमानो 5
हर्षाकुलब्रजवधूमधुराननेन्दुर्येन तस्य । वेणुवादनारम्भपूर्वकसातिलालसापेपीयमान-
परमप्रेयसीवदनचन्द्रस्येत्यर्थः । अथवा, आरब्धवेणुरवं यथा स्यात् आमुग्धम् आ
समन्तान्मुग्धा महारसोदयान्मोहं प्राप्ता यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा, अर्ध-
नयनाम्बुजैश्चुम्ब्यमान अतएव हर्षाकुल आनन्दव्याप्तो ब्रजवधूर्भिर्मधुराननेन्दुर्यस्य ।
चुम्बनं वक्तृसंयोगे (भा० १ ४५६) । नयनतादात्म्यमेव तदा मुखमपि प्राप्तमेवेति 1
कृत्वैवमुक्तमेव । तथा च (पञ्चावली २३४)—

न जाने संमुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।

सर्वाण्यङ्गानि मे यान्ति श्रोत्रतां किमु नेत्रताम् ॥

इति । एवं वंशीगीतेन मुग्धीकृतसर्वसुन्दरीकदम्बास्ते भावा मयि स्फुरन्तु ।
मनसि प्रतिभानमेव नास्ति, आशंसे परं कथं वर्णयामीति निर्गलितार्थः ॥ वसन्त- 1
तिलकं छन्दः ॥१६

सुबोधनी

तद्दर्शनैकनिदानमुरलीरवमेव विवृणोति—आ सम्यगारब्धवेणुरवं यथा

1. GB omits तथाभूतं and स्यात् 2. GC inserts व्याकुलानां after
आकुलानां 5. GB तथा for स्यात् 10. GC ०सयोगः for ०संयोगे GB
repeats तदा. 11. GB तदुक्तं for तथा च 12-13. GC does not quote the
entire verse but cites न जाने only. 14. GC omits all words from
एवं to मयि 15. GB transposes आशंसे and परं GB अभिप्रायः for
निर्गलितार्थः 18. CB omits तद्दर्शनैकनिदान CC विवृण्वन् तदाविर्भावमाशास्ते
for विवृणोति CB inserts आमुग्धेति after विवृणोति, and omits all
words from आ to स्यात्तथा CD omits all words from तद्दर्शनैकं to
स्यात्तथा and reads आमुग्धेति । अथ for them.

स्यात्तथात्ता प्रकटीकृता किशोरी मूर्तिस्तदुचितचेष्टा येन तस्य केऽपि भावा हर्ष-
गर्वादयो मम चेतस्याविर्भवन्तु । तच्चेष्टां व्यनक्ति—आ सम्यङ्मनोहरं यथा
स्यात्तथार्धनयनाम्बुजेन चुम्ब्यमानो हर्षाविष्टाया व्रजवध्वास्तस्या मधुराननेन्दुर्येन ।
तां वेणुनादाविष्टां विधाय तत्प्रत्यङ्गमैक्षतेत्यर्थः ॥१६

5

सारङ्गरङ्गदा

अथ पुनर्जातकेलिलालसां तामुत्थाप्य वामपार्श्वे निषण्णां तदर्धनेत्रान्तेन
पश्यन्तं तं वीक्ष्याह—अस्य केऽप्यनिर्वाच्या इमे भावा मम चेतस्याविर्भवन्तु ।
कीदृशः—पूर्वतोऽतिमधुरत्वेनारब्धवेणुरवं यथा स्यात्तथात्ता कोटिमन्मथमन्मथत्वेन
प्रकाशिता किशोरमूर्तिर्येन । तथा, आ सम्यङ्मुग्धं यथा स्यात्तथार्धनयनाम्बुजेन
चुम्ब्यमानो हर्षाकुलाया व्रजवध्वास्तच्छ्रेष्ठायास्तस्या मधुराननेन्दुर्येन ॥ बाह्ये—
स्पष्ट एवार्थः ॥१६

10

कलकणितकङ्कणं करनिरुद्धपीताम्बरं
क्लमप्रसृतकुन्तलं गलितवर्हभूषं विभोः ।
पुनः प्रकृतिचापलं प्रणयिनीभुजायन्त्रितं
मम स्फुरतु मानसे मदनकेलिशय्योत्थितम् ॥२०

15

1. CD inserts अनिर्वचनीया before भावाः 1-8. CB omits all words from येन तस्य to हर्षाविष्टायाः. 2. For तच्चेष्टां व्यनक्ति CD reads : कीदृशम्—आमुग्धेति । पूर्वतोऽप्यतिमधुरत्वेनारब्धो वेणुरवो यथा स्यात् CC inserts एवं before and आमुग्ध after व्यनक्ति 3. CB, CD हर्षाविष्टा या व्रजवधूः for हर्षाविष्टाया व्रजवध्वाः CB व्रजवधूः for व्रजवध्वाः 4. CD शोभाविशेष-मालोक्तवान् for तत्प्रत्यङ्गमैक्षत CB तत्कालीनशोभाविशेषः for तत्प्रत्यङ्गमैक्षते-त्यर्थः. 6 KC, KP तदर्धनेत्रान्तेन. 7. KA omits त KB अनिर्वचनीया for अनिर्वाच्या 8. KB inserts अपि after पूर्वतः KP inserts गृहीता after आत्ता KC, KP कोटिमन्मथत्वेन 13. PS क्लम० for क्लम० 14. PS प्रसृति० for प्रकृति०. 15. Kṛṣṇadāsa (v. 16) महः स्फुरतु

कृष्णवल्लभा

अथ नवगोपकिशोरीसङ्गसंजातसंभोगरूपां लीलां वर्णयति—कलेति । विभोः श्रीकृष्णस्य मदनकेलिशय्यात् उत्थितमुत्थानं मम मानसे चेतसि स्फुरतु प्रकाशताम् । प्रार्थनायां लोट् । उत्थितमिति भावे क्तः । कीदृशमुत्थितम्—कलं मधुरास्फुट-ध्वनि कणितं कङ्कणं यत्र तद्यथा स्यात्तथा । प्रणयिणीभुजायन्त्रितं प्रणयिनी-भुजाभ्याम् आ ईषद्यन्त्रितं बद्धम् । कम्पोपलक्षितसात्त्विकभावात् । प्रणयिन्या भुजौ यन्त्रितौ येनेति वा ।

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलम्

इत्यमरः (१ ६ २) । पुनः कीदृशम्—करनिरुद्धपीताम्बरम् । करेण निरुद्धं स्खलितं पीताम्बरं यत्र । यद्वा, करेण निरुद्धं पीताया गौर्या राधाया अम्बरं येन ।

पीतो गौरेऽरूपे सिते

इति वैजयन्ती । पुनः कीदृशम्—कुमप्रसृतकुन्तलम् । कुमेनातिरतिश्रमजाताङ्ग-गलान्या प्रसृता इतस्ततश्चलिताः कुन्तलाः केशा यत्र । रतिरसाविष्टस्य मनसोऽनव-स्थानात्सम्यक्पीताम्बरपरिधानकेशबन्धनाशक्तेः । अतएव गलिता बहुरूपा भूषालं-कृतिर्यत्र । यद्वा, गलिता बहूभूषा भूषणानि मालाहारादयो यत्र । पुनः कीदृशम्—पुनः प्रकृतिचापलम् । पुनः कृत्वापि बहुलकेलिकौतुकं प्रकृत्या रसाविष्टैक-स्वभावत्वेन चापलं चपलता रतिसंभ्रमेणास्तव्यस्तता यत्र ।

प्रकृतिर्गुणसाम्येऽपि स्वभावामात्ययोरपि ।

स्त्रीषु पौरैषु

इत्यादि मेदिनी (तान्त० ३१) । प्रकृष्टतया कृतौ केलिकरणे वा चापलं यस्य तत् ।

1. GC ०किशोरीसंगमजात० 2. GB omits उत्थितं 3-4. GB अध्यक्त-मधुरं for मधुरास्फुटध्वनि 5. GB यथा तथा for यत्र तद्यथा स्यात्तथा GB omits प्रणयिनीभुजायन्त्रित 10. GB omits कीदृश, and reads करेति for the phrase करनिरुद्धं etc. 12. This quotation is not found in the printed text of the Vaijayantī of Yādava-prakāśa (ed G. Oppert, Madras 1893). 13. GB omits कीदृश and reads कुमेति for the phrase कुमप्रसृत etc. 16. GB omits कीदृशं. 17. GB इति for प्रकृतिचापलं GB बहु० for बहुल० 21. GB इति for इत्यादि.

एवं प्रभातसमय उपसन्ने ब्रजेन्द्रद्वारि गोपकुमाराणां तुमुलवेणुनादकोलाहले गृहे गृहे च दधिमन्थनध्वनिकोलाहले प्रगल्भसखीनां रात्रिर्गता लोका संचरन्ति कथमद्यापि न जागरितमित्यादिसपरिहासवचनैः ससंभ्रमेण मदनकेलिशयनाच्छी-
कृष्णस्योत्थानमिति निर्गलितार्थः ॥ पृथ्वी छन्दः—

5

पृथ्वी जसौ जसयला गुरुः (छन्दोमञ्जरी २) ॥२०

सुबोधनी

अथ तत्केलिशय्योत्थानस्फूर्तिमाशास्ते—विभोरखण्डलीलस्य मदनकेलि-
शय्यात उत्थितमुत्थानं मम मानसे स्फुरतु । भावे क्तः । कीदृशम्—वस्त्रादि-
संभालनात्कलकणितानि कङ्कणानि यत्र । अनेन प्रणयिन्या उत्थानं द्योतितम् ।
10 करेण निरुद्धं पीताम्बरं यत्र । अनेन श्रीकृष्णस्य । एवमग्रेऽपि । तथा, कुमेन
रतिश्रान्त्या प्रसृता विगलिताः केशा यत्र । गलिता वर्हभूषा यत्र । किं च,
पुनः केव्यवसानेऽपि प्रकृत्या नायकस्वभावेन चापलं कपोलस्पर्शादिकं यत्र ।
अतएव प्रणयिन्याः कराभ्यां निरोधो यत्र ॥२०

सारङ्गरङ्गदा

15 अथ तस्याः केलिलालसां वीक्ष्य रसिकशेखरत्वात्पुनस्तामत्युद्दीपयितुं
तदुत्कण्ठाचेष्टितं द्रष्टुं च रासस्थानगमनच्छद्मना तदुत्थानं तथा तन्निरोधनं च
दृष्ट्वाह—विभोस्तत्तत्कलिसमर्थस्य मदनकेलिशय्यात उत्थितमुत्थानं मम मानसे

3. GB inserts भगवता after जागरितं. 4. GB आशयः for निर्गलितार्थः.
7. CB, CD omit all words from अथ to आशास्ते and read instead :
पुनस्तत्पूर्व(CB omits पूर्व, कालीनावस्थितस्फूर्त्या तयोस्तच्छोभाविशेषस्फूर्तिमाशास्ते
—कलेति । CD inserts मदनकेलिशय्योत्थितं after अखण्डलीलस्य 8. CD
०शय्यायाः for शय्यातः 9. CA ०संचालनात् for संभालनात् 10. CB, CD
कराभ्यां for करेण 12 CD केलिकला० for केलि०. CB, CD insert चापल्यं
after चापलं CA कपोलस्य स्पर्शा० 13. CD inserts पुनः after अतएव.
CB, CD भुजाभ्यां for कराभ्यां CB निरुद्धं for निरोधो यत्र. 16. KD
तदुत्कण्ठया चेष्टितं KP inserts त before द्रष्टुं. 17. KA विभोस्तत्केलि०.
KC, KP ०शय्योत्थितं for ०शय्यात उत्थितं.

स्फुरतु । भावे क्तः । कीदृशम्—पूर्वकृतलीलाविशेषे वेपपरिवर्तनेन तथा
परिहितपीताम्बरस्य तेनाकर्षणात्तया रोधनाच्च द्वयोः कुरैर्निरुद्धं पीताम्बरं यस्मिन् ।
अतः कलकणितानि द्वयोः कङ्कणानि यस्मिन् । पूर्वं सृता अपि कुमेन प्रकर्षेण
सृता विलुलितास्तस्याश्चूडात्वेन तस्य वेणीत्वेन बद्धाः कुन्तला यस्मिन् । अतो
गलिते खंसिते तयोर्बर्हभूषे यत्र तत्र । तस्याश्चूडायां बर्हं तस्य वेणीमूलेऽवतंस-
रत्नं ज्ञेयम् । तथा, प्रकृत्या स्वभावेन द्वयोश्चापलं यस्मिन् । अतः पुनः
प्रणयिनीभुजाभ्यां कान्तकण्ठस्य यन्त्रितं यन्त्रणं यस्मिन् । तथा वस्त्रं त्यक्त्वा
भुजाभ्यां कण्ठे गृहीत्वा तल्प उपवेशितः स इत्यर्थः । यद्वा, प्रकृष्टा कृतिः प्रकृतिः
स्तनाधरादिग्रहणं तत्र चापलं कृष्णस्य यत्र । अतः प्रोद्यत्कुट्टमिताख्यानुभावेन
प्रणयिनीभुजाभ्यामविरोधितवाञ्छं यथा तथा कृष्णकरयोर्यन्त्रितं यन्त्रणं यत्र ।
तल्लक्षणम् (उज्ज्वल०, अनुभावप्रकरण ४४)—

स्तनाधरादिग्रहणे हृत्प्रीतावपि संभ्रमात् ।

बहिः क्रोधो व्यथितवत्प्रोक्तं कुट्टमितं बुधैः ॥

इति । महः स्फुरत्विति पाठे—केलिशय्योत्थितं महः स्फुरत्विति ॥ बाह्ये—
तथा स्फूर्त्योक्तम् । निशान्ते कृष्णस्य केलिशय्योत्थानमिति केचित् ॥२०

स्तोकस्तोकनिरुध्यमानमृदुलप्रस्यन्दिमन्दस्मितं

प्रेमोद्भेदनिर्गलप्रसृमरप्रव्यक्तरोमोद्गमम् ।

श्रोतुं श्रोत्रमनोहरं व्रजवधूलीलामिथोजल्पितं

मिथ्यास्वापमुपास्महे भगवतः क्रीडानिमीलदृशः ॥२१

1. KP ०लीलाविशेषपरिवर्तनेन 3 KP सृतापि for सृता अपि 5. KP
omits यत्र KP चूडायाः KP अवतस रत्नसकलं for अवतंसरत्नं 6 KA
omits पुनः 8. KP omits भुजाभ्यां before कण्ठे KB धृत्वा for
गृहीत्वा KP omits प्रकृतिः 9 KD अथ for अतः KB ०भावेन for ०अनुभावेन
10 KP अविरोधिवान्छं KP omits यन्त्रणं 13. KP क्रोधव्यथितवत् 14. KA
omits the first इति 14-15. KC, KP बाह्ये तु स्फूर्त्या यथो(KP तथैवो)क्तम्
15. KC, KP शय्यो० for केलिशय्यो० 18. PS श्रोतुंश्रोत्रमनोहरव्रजवधू०
19. PS (v. l. as in text) ०दृशोः for दृशः
12A.

कृष्णवल्लभा

पूर्वं तावन्महाभावाविष्टेन कविना श्रीवृन्दावननवनिकुञ्जभवनोदरे विहरतोः
 श्रीराधाकृष्णयोः स्फूर्तिः प्रार्थिता । संप्रति ब्रजसुन्दरीजल्पितमाधुरीं श्रोतुकामस्य
 श्रीकृष्णस्य कपटनिद्रारूपं केलिं प्रार्थयते—स्तोकेति । भगवतः सुरतसंभोगशालिनः
 ४ श्रीकृष्णस्य मिथ्यास्वापं क्रीडापूर्वककपटनिद्रां वयमुपास्महे सेवेम । बहुत्वं
 सजातीयसङ्गापेक्षया । अथ च मिथ्यास्वापविशिष्टं भगवन्तमुपास्महे इति नोक्तं
 स्वापलीलाया एव प्राधान्यसूचनाय । सर्वत्र भक्तानां स्वरूपापेक्षया लीलाया-
 मेवात्मासक्तिः, तथैव हि स्वरूपमत्यन्तं चमत्करोतीति । यद्वा, मिथ्यास्वापं
 निद्राव्याजं स्वापानुकारलीलामुपनीय भावनया साक्षादिवोपनीत कृत्वोपास्महे
 १० रसावेशेन निश्चला वर्तामहे । तस्य कथं स्वापवदाचरणं किमर्थं वा तदाह—
 ब्रजवधूलीलामिथोजल्पितं श्रोतुं क्रीडानिमीलितदृशः । ब्रजे या वध्वः, वध्यन्ते
 श्रीकृष्णप्रेमरसनया, वध्नन्ति वा कृष्णं स्वप्रेमरसनयेति, तासां ब्रजवधूनां लीला
 प्रियानुकरणं वंशीचौर्यादिरूपा ।

अङ्गैर्वैषैरलंकारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ।
 १५ प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥

इति (साहित्यदर्पण ३ ६८) । तत्पूर्वकं मिथो रहस्यन्योन्यं च जल्पितम् ।
 तच्छ्रोतुं क्रीडया कौतुकेन, न तु निद्रावशात्, निमीलन्त्यौ दृशौ यस्य तस्य ।
 प्रियानुकरणं यथा छन्दोमञ्जर्याम् (स्तवक २)—

मृगमदकृतचर्चा पीतकौशेयवासा
 २० रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा ।
 अनृजु निहितमंसे वंशमुत्काणयन्ती
 कृतमधुरिपुवेषा मालिनी पातु राधा ॥

कौतुकनिमीलनं यथा पद्यावल्याम् (श्लो० २५३)—

४. GB ०निद्रारूपां लीलां प्राथयते १०. GB कथं तस्य by transposition.
 ११. GB ब्रजेति for all words from ब्रजवधू etc. to क्रीडानिमीलितदृशः १६.
 GB omits च

नीचैर्न्यासादथ चरणोर्नूपुरे मूकयन्ती
 धृत्वा धृत्वा कनकवलयान्युत्क्षिपन्ती भुजान्ते ।
 मुद्रामक्ष्णोश्चकितचकितं शश्वदालोकयन्ती
 स्मित्वा स्मित्वा हरति मुरलीमङ्गतो माधवस्य ॥

इति । तत्र च निद्राव्याजेन केलिकौतुकं बहुतरं प्रवर्तितम् । तामेव च 5
 स्वापानुकारलीलामधुनानुभूय कविरनुवदति—उपास्मह इति । कीदृशं जल्पितम्—
 श्रोत्रमनोहरम् । श्रोत्रे मनश्च हरतीति । तादृग्वाग्विलासस्य मधुरकोमलसु-
 श्राव्यत्वान्छ्रोत्रहरम् । अर्थगरीयस्त्वाच्च मनोहरम् । मनस आकर्षणात्सर्वेन्द्रिय-
 वृत्तिरप्यर्थान्निरुद्धा । कीदृशं स्वापम्—स्तोकस्तोकनिरुध्यमानमृदुलप्रस्यन्दिमन्द-
 स्मितम् । स्तोकादपि स्तोकं यथा स्यात्तथा निरुध्यमानम् । अत्यन्तनिरुद्धस्या- 10
 शक्यत्वात् । मृदुलं कोमलम् । मृदूर्मृद्वीगौपसुन्दरीर्लाति स्वायत्तीकरोतीति वा ।
 प्रकर्षेण स्यन्दितुं शीलमस्येति प्रयन्दि । अत्यानन्दभरेण निर्गलत्प्रसृमरम् ।
 मन्दयतीति मन्दम् । तेन हि गोपीनां लज्जाभयादिकं सर्वं मन्दीक्रियत इति
 तथाभूतं स्मितं यत्र । स्यन्दोत्तया स्मितस्यामृतरूपता व्यज्यते । पुनः कीदृशम्—
 प्रेमोद्भेदनिर्गलत्प्रसृमरप्रव्यक्तरोमोद्गमम् । प्रेम्णः प्रणयस्य सर्वातिशयिनोऽनुरागस्यो- 15
 द्भेदोऽतिवृद्धिस्तेन निर्गलो निरङ्कुशः प्रसृमरः प्रसरणशील अतएव प्रव्यक्तः
 स्पष्टो गोपयितुमशक्यो रोमोद्गमस्तृतीयः सात्त्विकभावो यत्र । मन्दस्मितस्य
 संवरणं कथमपि जातम्, गोपसुन्दरीसंलापश्रवणजायमानस्य प्रेम्णो निर्भरवृद्ध्या
 पुलकोद्गमस्त्वशक्यसंवरण इत्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥२१

सुबोधनी

20

तत्तरतत्पूर्वकालीनकृष्णाचरितस्मृत्या स्वोपास्यतया तदाह—भगवतो व्रज-

2 GB वलयान् for वलयानि 7. GB omits श्रोत्रमनोहरं 9. GB स्तोकेति
 for the phrase स्तोकस्तोक etc. 10. GB omits स्यात् 13. GB omits
 इति मन्दं तेन हि 14-15. GB omits कीदृश and reads प्रेमेति for
 the phrases प्रेमोद्भेद etc. 18. GB जायते for जातं. GB अति० for
 निर्भरं. 21. CA अतः for ततः CC transposes स्वोपास्यतया and तत्
 CB, CD omit all words from ततः to तदाह and read instead : ततोऽपि
 पूर्वावस्थितेराविर्भवनामाशास्ते—स्तोकेति.

वधूनां लीलया परिहासचातुर्येण राधया सह जल्पितं तत्प्रागल्भ्यादिकथनं श्रोतुं मिथ्यास्वापमुपास्महे । कथं तदनुमितम्—क्रीडाकौतुकेन निमीलिते दृशौ येन । तेनापि कथं तज्ज्ञानम्—स्तोकरतोकमत्यल्पमपि निःशेषेण रुध्यमानमपि मृदुलमपि प्रकर्षेण स्यन्दितुं शीलं यस्य तादृशं मन्दस्मितं यत्र । तत्सखीवचनश्रवणाय 5 हास्यरोधनम् । तत्प्रागल्भ्यश्रवणजमनोविकाशात्स्यन्दनम् । अतएव तत्कालीन-सुखस्फूर्त्या यः प्रेम्ण उद्भेद उद्गमस्तेन यत्रैरपि निरोद्धुमशक्याः प्रसरणशीलास्तत् एव प्रव्यक्ता रोमोद्गमा यत्र । कथं तच्छ्रवणेच्छा—वर्णसौष्टवाच्छ्रोत्रं शिष्टार्थतया मनश्च हरतीति तत् । श्रोत्रस्यापि मनो हरतीति वा ॥२१

सारङ्गरङ्गदा

10 पुनर्विलासारम्भं दृष्ट्वा सखीभिः सह दूरं गत्वा लीलावसानं ज्ञात्वा पुनः कुञ्जमागत्य वहिः सखीनां नूपुरादिध्वनिं श्रुत्वा ताभिः सह तस्या नर्मशुश्रूषया कपटसुप्तं कृष्णमालोक्य सवितर्कमाह—भगवतः सर्वसौन्दर्यादिश्रीयुक्तस्यास्य व्रज-वधूनां लीलया यन्मिथोजल्पितं तच्छ्रोतुं मिथ्यास्वापं कपटशयनमुपास्महे पश्यामः । क्रीदशं जल्पितम्—तस्य श्रोत्रं मनश्च हरति तत् । अयि किमस्मान् हित्वा 16 पुन्नागसुमनोहरणायैकिका वने प्रविष्टासि, दिष्ट्या वनावकात्ते पराभवो न जातः, अयि श्रुतं सुद्युन्नशिखण्डिभ्यामत्रागतम्, तयोर्विद्या च भवद्भ्यां शिक्षितेति किं

1. CB, CD तत्सखीनां लीलायां for लीलया परिहासचातुर्येण CB, CD श्रीराधया for राधया CC मिथोजल्पित for जल्पितं 2-3. CB, CD omit all words from कथं तदनुमितं to तज्ज्ञान and read instead : भगवतो मिथ्यास्वापमिति भगवत्तात्रैव व्यक्तेत्यर्थः । क्रीदशं (CD is corrupt in places). 3. CC विशेषेण for निःशेषेण. 4. CC प्रहर्षेण for प्रकर्षेण CA तन्मन्दं for मन्दं CB inserts तस्य भगवतः before तत्सखीवचनं, for which it reads सखीपरिहासं 5. CB, CD तत्प्रागल्भ्यादि for तत्प्रागल्भ्यं. 6. CB, CD उद्गमन for उद्गमः. 7. CB, CD यतः for कथं तच्छ्रवणेच्छा CB, CD वर्णविन्याससौष्टवात् and श्रोत्रशिष्टार्थतया 8. CB, CD omit श्रोत्रस्यापि to वा and read instead : क्रीदशः—क्रीडया (CD क्रीडा-) कौतुकेन निमीलिते दृशौ येन. CC अचिन्त्यमनो for अपि मनो. 13. KP कपटशयान 15. KP एकाकिनी for एकिका. KC, KP वने वकान्तेन for वनावकात्ते 16. KD भवत्या for भवद्भ्यां.

सयमित्यादि सखीना नर्म श्रुत्वा स्तोकस्तोकमल्पाल्पं तेन निरुध्यमानं मृदुलं प्रस्यन्दि
 प्रकर्षेण विकशच्च मन्दस्मितं यस्मिन् । आ भोः शिखण्डिशिक्षितविद्याचार्याः,
 आत्मवत्कलङ्किनीं कर्तुं दृग्भङ्गेनास्य हस्ते मां विक्रीय प्रच्छन्नासु युष्मासु
 मद्धर्मरक्षिण्या प्रियसख्या निद्रयालिङ्गितेऽस्मिन्युष्मन्नागरे एकाकिना शिखण्डि- 5
 नागत्योक्तम्—ह्यः सकृष्णयुष्मत्सखीगणाधिष्ठितकुञ्जे सख्या सुद्युम्नेन सहाहमगमम्,
 तत्तस्ताभिः प्रार्थ्य मत्तो मद्विद्या शिक्षिता, तेन च मत्सख्युः संप्रति तद्विद्यानैपुण्य-
 परीक्षार्थमागतोऽहम्, ताभिरत्वदीक्षार्थं प्रार्थ्य प्रेषितोऽस्मि, तत्तथा कुर्विति श्रुत्वा
 युष्मासु सहपा मया भर्त्सितोऽसौ वो गुरुर्गतः, तन्मदनप्रेक्षिकाभिर्दुःमुखीभिर्युष्माभिः
 सह संलापोऽपि मया न कार्य इति तन्नर्म श्रुत्वा प्रेमोद्वेगेन निरर्गला यत्नैरपि
 निरोद्धुमशक्याः प्रसूमराश्च तस्य रोमोद्गमा यस्मिन् ॥ बाह्ये तु—तस्य श्रोत्रस्य 10
 मनो हरति । तथा हि—

अङ्गानि यस्य सकलेन्द्रियवृत्तिमन्ति

इत्यादि ब्रह्मसंहितायाम् (५ ३२) । सममन्यत् ॥२१

विचित्रपत्राङ्कुरशालि बाला-
 स्तनान्तरं याम वनान्तरं वा ।

अपास्य वृन्दावनपादलास्य-
 मुपास्यमन्यं न विलोकयाम ॥२२

1 KA, KD अल्पमल्पं KP रुध्यमानं for निरुध्यमानं 3. KC,
 KP insert सत्यं before आत्मवत् KP दृग्भङ्गिना for दृग्भङ्गेन KP
 हस्तेन for हस्ते KC, KP भवतीषु for युष्मासु 5. KB, KD read
 गतेऽहि for ह्यः, KA inserts these words after ह्यः. KP स कृष्णः
 for सकृष्ण- KC, KP ०त्वत्सखी० for ०युष्मत्सखी० KP ०गणाधिष्ठित.
 6 KC, KP गृहीता for शिक्षिता KP repeats तेन KC, KP मत्सख्युः
 7. KD परीक्षणार्थं KP तदीक्षणार्थं KC, KP omit तत् before तथा 8.
 KP omits चः KC तन्मदनापेक्षिकाभिः, KP तन्मदनपेक्षिकाभिः KA omits
 युष्माभिः 10 KP omits च, KC omits तस्य 13 KC, KP अन्यत्समम्
 14. PS ०शालिबाला (also v. 1. शालि इति व्यस्त वा). 15. PS
 मौनिमनोन्तरं for याम वनान्तरं 16. PS ०पादपास्य० for ०पादलास्य०. 17.
 PS and Gopālabhaṭṭa अन्यत् for अन्य PS विलोकयामः.

कृष्णवल्लभा

अथ श्रीवृन्दावनमञ्जुकुञ्जविहारिश्रीकृष्णमधुरोपासनोद्भूततत्तद्वावाविष्टः स्वस्य तदुपासनैकदाढ्यमाह—विचित्रेति । श्रीकृष्णेच्छया यदि वालास्तनान्तरम् । वालाया नायिकायाः ।

5

वालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि पौडश

इति कोके (नागरसर्वस्व १० २) । तस्याः स्तनयोरन्तरं मध्यं याम गच्छाम । प्रवृत्तिमार्गनिष्णाततत्तन्मीमांसकादिदुर्दुरुद्धसंगताः परमविषयान्भोजयामः ।

अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत

इत्यादिश्रुतेः । यद्वा,

10

तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यजितो

लोकः क्षीयते

इति श्रुत्या (छान्दोग्योपनिषद् ८ १. ६) इह परमसुखं प्राप्ताः सन्तो वनान्तरं वनस्यान्तरं मध्यं वा प्रविशाम । वालायाः स्तनान्तरं वनान्तरं वा कीदृशम्—विचित्रपत्राङ्कुरशालि । उभयोर्विशेषणम् । विविधानि विचित्राणि कस्तूरी-कुङ्कुमादिभिः कृतानि येषु तैरेवंभूतैः पत्राङ्कुरैः पत्रावलीभिः शाला श्लाघास्यास्तीति । वनान्तरमपि विचित्रैः पत्रैरङ्कुरैरभिनवोद्भेदैः शालितुं शीलं यस्येति ।

15

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि

इत्यमरः (२. ४ ४) । तथा—वृन्दावनपादलास्यम् । वृन्दावने पादयोर्लास्यं

2. GC ०तद्वावाविष्टः for तत्तद्वावाविष्टः . 3. GB omits यदि वालास्तनान्तरं

5. This quotation occurs, with v.1, in the Nāgaia-sarvasva of Padmaśrī (ed. Bombay, 1925); it is also so cited in Śārngadhara-paddhati, no 3135. 7. GB ०निष्ठान् for ०निष्णात०. GB भुञ्जामः for भोजयामः 8. GC transposes अग्निष्टोमेन and स्वर्गकामः GC यजेत Cf. Tāndya Br. 16. 3. 3, 16 12. 6, 16. 15 5, 18. 2. 3, etc; Maitrī Up. 6. 36 9. GC omits यद्वा 12. GB इहोपरमसुखं 13. GB inserts निवृत्तिमार्गं सेवेम after प्रविशाम, and omits all words from वालायाः स्तनान्तरं to विचित्रपत्राङ्कुरशालि. 14. GC omits उभयोर्विशेषणं 16. GB अन्यत्र for वनान्तरमपि. 18. GB omits वृन्दावनपादलास्यम्.

लसनं शोभाविशेषो यस्य तम् । यद्वा, लास्यं रासविलासिनानागतिविन्यासरूपं
नृत्यं यस्य तम् । श्रीकृष्णमपास्य त्यक्तवान्यत्किमप्युपास्यमुपासनार्हमाराध्यं वस्तु ।
यद्वा, उपास्यमास्यसमीपस्थमपि न विलोकयाम न पश्याम । सर्वत्रैव हि तं
विलोकयाम इति भावः । तत्र लास्यम्—

ताण्डवं च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते ।

5

उक्तं च संगीतरत्नाकरे (७ ३१-३२)—

तण्डूक्तमुद्धतप्रायप्रयोगं ताण्डवं मतम् ।

लास्यं तु सुकुमाराङ्गं मकरध्वजवर्धनम् ॥

नृत्यं यथा—

देशरुच्या प्रतीतो यस्तालमानरसाश्रयः ।

10

सविलासोऽङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः ॥

इति ॥ उपेन्द्रवज्रा छन्दः ॥२२

सुबोधनी

अथैतत्स्मरणोद्भूतानन्दगर्वाविशात्स्वसङ्गिनः प्रति तदुपास्यमेव सनिश्चयमाह
— बालानामत्यन्तक्रीडाविशिष्टानां युवतीनां स्तनान्तरं यामोऽरण्यमध्ये वा यामः । 15
महाविषयमग्ना महाविरक्ता वा भवाम इत्यर्थः । वृन्दावने पादलास्यं यस्य
तमुपास्यं हित्वान्यमुपास्यं कंचिदपि न विलोकयामः । उपासनायाः का

1. वृन्दावनपादलास्यं for लास्य 5. Cited in Śabda-kalpadruma
from Saṃgīta-Dāmodara. 6. GB तदुक्तं for उक्तं च 7. GB तदुक्तं,
GC तद्व्यक्तं for तण्डूक्तं, which last is the reading in Saṃgīta-ratnākara.
10-11. The Śabda-kalpadruma cites the verse from the Saṃgīta-
Dāmodara 14. CB अद्भुतानन्दस्वरूपः ; CD अनन्दाविष्टतया for उद्भूतानन्दगर्वा-
वेशात् CB, CD omit तदुपास्यमेव CD inserts विचित्रेति after आह 15 CB
omits all words from बालानां to अरण्यमध्ये and reads instead . विचित्रेति ।
बालास्तनान्तरं वनान्तरं CD स्तनमध्ये वनमध्ये वा for स्तनान्तरं यामोऽरण्यमध्ये
CC स्तनान्तरे 16 CB, CD ०विषयाविष्टा for ०विषयमग्ना CD भवामेत्यर्थः
CB inserts नृत्यं before यस्य 17. CC विलोकयाम and उपासनायां

वार्तेत्यर्थः । उभयं विशिनष्टि—विचित्रपत्राङ्कुरैः पत्रभङ्गलेखाभिः शोभितम् ।
पक्षे, पत्रैरङ्कुरैश्च ॥२२

सारङ्गरङ्गदा

- अथ रासे त्यक्तगोपीनां तत्रागमनशङ्कया ताः कुत्रेति ज्ञात्वा तत्रैव चम्पकादि-
5 पुष्पाण्यादाय शीघ्रमागम्यतामिति सखीनां प्रेरणया द्वित्रिसखीभिः सह बहिरागत्य-
स्वाभीष्टतत्कालीनस्वसखीसेवानवाप्त्या स्वस्य सखीस्नेहाधिकसखीत्वात्सविचार-
माह—तेनैव कुञ्जे भूषितत्वाद्विचित्रपत्राङ्कुरशालिनौ यौ बालायाः किशोर्याः
श्रीराधायाः स्तनावेवान्तरे हृदि यस्य तम् । तथा सह रममाणं कृष्णं वा ।
याम तन्निष्ठे तिष्ठाम । पुष्पाद्यर्थं वनान्तरं वा याम । वृन्दावनपं कृष्णमादत्ते
10 वशीकरोति तद्वृन्दावनपादम् । दायादवत् । तादृशं लास्यं यस्य तं वृन्दावनेश्वरी-
रूपं स्वस्योपास्यमपास्यान्यमुपास्यं न विलोकयाम । किमुतोपास्मह इत्यर्थः ।
यद्वा, प्रथमागतत्वात्तन्निष्ठाज्ञानाय हे सखि दुःखिता एता गोपीः कृष्णेन सह
संगमय्य सुखयाम इत्यन्यसखीनां वचः श्रुत्वा समस्नेहसखीगुणमाश्रित्य स्वनिश्चय-
माह—कृष्णेन सहाप्राप्तरहःकेलित्वाद्विचित्रपत्राङ्कुरशालिन्यो या एता ब्रजबाला
15 आसां वियोगनीरसपाण्डुच्छवीनां स्तननमेव स्तनः शरदभ्रस्तनितमिव विलपन-
ध्वनिस्तं वा याम तन्मध्ये पताम । किं वा, पुष्पाण्याहर्तुं वनान्तरं वा याम ।

1. CB, CD शोभनं for शोभितं 2 CC वनपक्षे for पक्षे. CB
inserts विचित्रैः before पत्रैः CD विचित्रं पत्रैः for पत्रैरङ्कुरैश्च CC
पत्राङ्कुरैश्च 5. KD विचित्रं for द्वित्रिं 6 KB ०तत्कालं for ०तत्कालीनं
KB, KD omit स्वसखी before ०सेवां KC सखीप्रेमां for सखीस्नेहां
8 KA omits श्रीराधायाः KC अस्य for यस्य KB श्रीकृष्ण for कृष्णं
9. KA, KC, KD यामः and तिष्ठामः KA, KC, KD यामः (second
time). KP वृन्दावनरूपं 10 KP तद्वृन्दावनं पादं KP श्रीवृन्दावनेश्वरीं
11. KA, KC, KD विलोकयामः 12. KP प्रथमागतत्वात् 13. KA,
KD समस्नेहा सखीं 14. KC, KP सनिश्चय KP ०विचित्राङ्कुरशालिन्यो
15. KA तासां for आसां KP स्तनमेव for स्तननमेव 16. KB
तदनन्तरं for तं KA, KC, KD यामः KC, KP insert वा after तन्मध्ये
KA, KC, KD पतामः

तं नवीनयुवद्वन्द्वमिति वक्तुमुद्यतः पथि तयोः पादचिह्नान्यालोक्याह—वृन्दावने
 पादलास्यं ययोस्तं युवद्वन्द्वरत्नमपास्य तत्तवान्यमुपास्यं सेव्यं न विलोकयाम् ।
 किमुतोपास्महे । तयोर्लक्षणम्—कृष्णादल्पधिको यासां स्नेहस्ताः सखीस्नेहाधिका
 इति, कृष्णे सख्यां च समस्नेहात्समस्नेहा इति ॥ बाह्ये तु—मूर्छितं पथि
 पतितं तं दृष्ट्वा, अये स ते दयितः श्रीकृष्णः सर्वान्तर्यामितया सर्वत्रास्ते, तथा
 विट्ठलश्रीरङ्गादिरूपश्च त्वया दृष्ट एव, तमेव स्मर पश्य वेत्याश्वासनपरान्स्वान्प्रति
 स्वनिश्चयमाह—तादृशबालास्तनमध्यं वा याम् । महाविषयमग्ना भवाम् इत्यर्थः ।
 वनान्तरं वृन्दावनमध्यम् । किं वा, स्वस्य वृन्दावनयोग्यत्वाद्वनान्तरं वा याम् ।
 तादृशं तमपास्येति पूर्ववत् । अत्र विचित्रपत्राङ्कुरशालीति स्तनवनयोर्विशेषणम् ।
 वृन्दावनेति विशेषण एव तात्पर्याद्विशेष्यानुक्तिः ॥ २२

5

10

सार्धं समृद्धैरमृतायमानै-
 रातायमानैर्मुरलीनिनादैः ।
 मूर्धाभिषिक्तं मधुराकृतीनां
 बालं कदा नाम विलोकयिष्ये ॥ २३

कृष्णवल्लभा

15

संप्रति तद्दर्शनानन्दमहोत्सवाशां प्रार्थयते—सार्धमिति । मधुरा यासामा-

1. KP तन्नवीन० 2. KP omits अपास्य KA, KC, KD विलोकयामः
3. KP कृष्णादल्पमाधिक्यं, KC कृष्णादल्पपाधिको After यासां KC inserts
 सख्यां, KP inserts तासां सखीनां For definitions of स्नेहाधिका and समस्नेहा
 सखी see Ujjvala-nīla-maṇi, Sakhi-piṅkarāṇa, 118, 127 5 KC
 omits पतित; KB, KP omit तं after पतितं 6. KA विट्ठलश्रीरङ्गरूपश्च,
 KB विट्ठलश्रीरङ्गादि० 7. KA निश्चयं for स्वनिश्चयं KC तद्बालास्तनमध्यं
 All Mss (except KB) and KP यामः KA, KB insert वा before
 भवामः KB भवामेत्यर्थः 8. KB, KD omit किं वा KA, KC, KD
 यामः 10. KA विशेषेणेन, KB विशेषण, KP विशेषः for विशेषणे KC,
 KP तात्पर्याद् (KP तात्पर्यादि-) विशेषोक्तिः 11 PS (v. l. as in text) समृद्धेः
 for समृद्धैः 12. PS आध्मायमानैः for आतायमानैः

कृतयस्तासां मधुराकृतीनां मूर्धाभिपिक्तं वयोरूपलावण्यादिभिः सर्वश्रेष्ठं राजानं वा ।
बालमलकारविशेषम् ।

परं पदं भूषणभूषणाङ्गम्

(भा० ३ २ १२) इत्युक्तेः । यद्वा, बाला मधुररसात्मिका वाण्यस्यास्तीति तं
5 बालम् । अर्श आदिभ्योऽच् (पा० ५ २ १२७) ।

बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य करिणश्चापि बालधौ ।

वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुंनपुंसकम् ।

अलंकारान्तरे मेरौ वाणी बाला त्रुटिः स्त्रियाम् ॥

इति मेदिनी (लान्त ३६-४०) । मुरल्या निनादैः ध्वनिभिः सार्धं सह । नाम
10 संभावनायां प्रकाशे वा । कदा कस्मिन्काले विलोकयिष्ये । मुरलीरवस्याव-
लोकनीयत्वाभावेऽपि दृशोर्ज्ञानवचनत्वमिति समाधानम् । कीदृशैर्मुरलीनिनादैः
—समृद्धैः स्फुटैः । माधुर्याकर्षकत्वादिगुणसंपन्नैरित्यर्थः । पुनः कीदृशैः—
अमृतायमानैरमृतमिवाचरद्भिः । अचेतनानपि जीवयद्भिरित्यर्थः । पुनः कीदृशैः
—आतायमानैर् आ समन्तात्स्वरग्राममूर्च्छनालापतानादिभिर्विस्तारं प्राप्नुवद्भिः ।
15 तनु विस्तारे (धा० ८ १) । यद्वा, सर्वेषां किं किमिदमित्याश्चर्येण पूजितैः ।
तायु पूजानिशामन इति धातोः । अथवा, मधुराकृतीनां मधुरा मधुररसमया
आकृतयो यासां तासां गोपसुन्दरीणा मुरलीनिनादैः करणभूतैर्मूर्धाभिपिक्तं
मन्त्रिणम् । मुरलीनिनादैरेवं करणीयमेवं न करणीयमस्मिन्निकुञ्जादिस्थल एवम-
भिसर्तव्यमेवं नाभिसर्तव्यमित्यादिमन्त्रणपरम् ।

20

मूर्धाभिपिक्तो भूपाले मन्त्रिणि क्षत्रियेऽपि च

1. GB omits all words from मधुरा (p 97, l. 16) to मधुराकृतीनां and
reads instead मधुराणामाकृतीनां GB omits वा after राजान 4. GB बाल
for बाला GC omit तं 9 GB मुरलीनिनादैः, omitting ध्वनिभिः and सह
11 GB नादैः for मुरलीनिनादै. 12. GB तथा for पुनः कीदृशैः 13 GB
omits कीदृशैः, 16 The Dhātupāṭha has चायु पूजानिशामने (१६२६) and
तायुसंतानपालनयोः (१५१८) 18-19 GC एवमभिमन्तव्य for एवमभिसर्तव्यं, omit-
ting all words from एवं नाभिसर्तव्यं to तत्सहित (p. 99, l. 1)

इति मेदिनी (तान्त ३३) । ऋद्धेरिदं वृन्दं वा आर्द्धं तत्सहितं सार्द्धम् । गोगोप-
गोपीकदम्बमध्यस्थमित्यर्थः । अर्धं द्रुतार्धं तेन सहितं यथा स्यात्तथा समृद्धै-
र्निनादैश्चेति । लघुर्गुरुतःपरं प्लुतद्रुतद्रुतार्धद्रुतविभागद्रुतचतुर्थांशाश्च स्वरमाना-
स्तालाङ्गानि । यथा,

अर्धद्रुतो द्रुतश्चेति लघुर्गुरुतःपरम् ।

5

प्लुतश्चेति क्रमादित्थं मधुराणि च पञ्चधा ॥

इति । अन्यत्समानम् ॥ इन्द्रवज्रा छन्दः—

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः (छन्दोमञ्जरी २) ॥२३

सुबोधनी

पुनर्दन्योदयादुच्छलितोत्कण्ठया दर्शनमाशास्ते—मुरलीनिनादैः सहितं बालं
कदा । नामेति संभावनायाम् । विलोकयिष्ये । कीदृशैः—समृद्धै रागतालादिभिः
पुष्टैः । अतएवामृतवदाचरद्भिः । कथममृतवदाचरणम्—आतायमानैः प्रियावशी-
करणाय विस्तार्यमाणैः । किमिति बालं दिदृक्षसे—मधुराकृतीनां मूर्धाभिषिक्तम् ।
मूर्धन्यमित्यर्थः ॥२३

10

सारङ्गरङ्गदा

15

अथ पुष्पाण्यादाय ताभिः सह पुनस्तत्कुञ्जमागच्छन्तमात्मानं भावयन्पथ्य-
त्यन्तस्वाधीनभर्तृकतया सौभाग्यगर्वमानाभ्यां रसास्वादकोत्कण्ठारहितां रसपोषका-
न्योन्यदौर्लभ्यराहित्येन पर्युपितरसामिव तां स्वं च दृष्ट्वा, किञ्चिद्व्यवधानेन
तद्वर्धनाय तदुत्कण्ठाप्रलापशुश्रूषया च कुञ्जात्तिरोहिते रसिकशेखरे तमन्वेष्टुं
वहिर्निर्गतया ससखीवृन्दया विकलया श्रीराधया मिलित्वा, तमन्विष्य भ्रमन्तीनां

20

10 CB, CD तत्स्फूर्त्यपगमे पुनः for पुनर्दन्योदयात्, and आह for दर्शनमाशास्ते.
CB, CD insert सार्धमिति after आशास्ते, and सार्धं before सहित CD सह for
सहित CB omits बालं, CD reads तं for बाल 11. CA omits कदा CC
inserts कदा again before विलोकयिष्ये 12. CB, CD ततश्च for कथममृतवदा-
चरण 12-13. CB, CD माधुर्यादिभिः for प्रियावशीकरणाय 13. CA विस्तीर्य-
माणैः. CB, CD read कीदृश for किमिति and omit दिदृक्षसे. 14 CB, CD
श्रेष्ठं for मूर्धन्य 16. KC, KP जानन् for भावयन्. 18. KC रसान्वितां
for रसामिव तां. 20. KP श्रीराधाया.

सर्वासां तासां तद्दर्शनोत्कण्ठाप्रलपितश्रवणोद्गतया स्वस्य बाह्यान्तर्दशाद्वयेऽपि
तद्दर्शनोत्कण्ठया तासां प्रलापमेवानुवदन्नाह त्रयस्त्रिंशता श्लोकैः । अतोऽत्रार्थत्रयमनु-
संधेयम् । उक्तं च

संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ।

तत्र च

न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते ।

कपायिते हि वस्त्रादौ भूयान्नागो विवर्धते ॥

इति । विप्रलम्भोऽपि चतुर्धा—पूर्वरागो मानः प्रेमवैचित्र्यं प्रवासश्चेति ।
प्रवासश्च बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वभेदेन द्विधा । बुद्धिपूर्वोऽपि किञ्चिद्दूरसुदूरगमनाद्विधा ।
तत्र किञ्चिद्दूरप्रवासाख्यविप्रलम्भेऽस्मिंस्तासां विरहोत्पन्ना दश दशाः स्युः
(उज्ज्वल०, शृङ्गारभेदप्रकरण १५३)—

चिन्तात्र जागरोद्वेगौ तानवं मलिनाङ्गता ।

प्रलापो व्याधिरुन्मादो मोहो मृत्युर्दशा दश ॥

इति । एतास्तत्तच्छ्लोकेषु व्याख्यास्यन्ते । तत्र—सार्धम् (श्लो० २३) इत्यादिभि-
श्चिन्ता । अधीरम् (श्लो० २७) इत्यादिभिः प्रलापः । तच्छैशवम् (श्लो० ३२)
इत्यादिभिरुद्वेगः । यावन्न मे (श्लो० ३७) इत्यत्र मोहो व्याधिश्च । यावन्न मे
(श्लो० ३८) इत्यत्र मृतिः । हे देव (श्लो० ४०) इत्यादिभिश्चोन्मादः । आभ्याम्
(श्लो० ४३) इत्यादिभिर्लानिलक्षणं तानवम् । तत्र प्रथमं निजाश्वासनपरसखीः प्रति
तासां तद्दर्शनचिन्तोत्कण्ठाप्रलपितमनुवदन्नाह—मुरलीनिनादैः सार्धं तं बालं कदा नाम
विलोकयिष्ये । तन्नादमुद्गिरन्तं तमित्यर्थः । कीदृशैः—समृद्धैस्तानमूर्च्छनादिमाधुर्यैः
पुष्टैः । अमृतवदाचरतीति तथातैः । आतायमानैः स्वमाधुर्येण ब्रह्माण्डं निर्भिद्य वैकुण्ठ-
पर्यन्तप्रसरणशीलैः । लक्ष्म्या अप्याकर्षणात् । तदुक्तम् (विदग्धमाधव १ २७)—

1 KC, KP omit सर्वासां. KP ०श्रवणोद्गतायाः. 2 KP अत्रार्थोऽय-
मनुसंधेयः 6-7. This verse is also quoted in Ujjvala-nila-mani,
Śiṅgāra-bheda-prakāśana, śl 3. 8 KC, KP omit the first इति. 10.
KB ०प्रवासाख्ये विप्रलम्भे. 19. KP ०चिन्तोत्कण्ठया प्रलपितं KB inserts
साधमिति after आह. KP inserts तन्नाद- before मुरलीनिनादैः, and इति
before सार्धं. 21. KB आचरन्ति. KB, KD निर्भेद्य,

रुन्धन्नम्बुभृतः

इत्यादौ

भिन्दन्नण्डकटाहभित्तिमभितो बभ्राम वंशीध्वनिः

इति (तत्रैव) । कीदृशं तम्—मधुराकृतीनां मूर्धाभिपिक्तम् । श्रेष्ठमित्यर्थः ॥

स्वान्तर्दशायाम्—तत्प्रेरकसंकेतमुरलीनादमुद्गिरन्तं तमिति । अन्यत्समम् ॥

बाह्ये तु—स्वाश्वासनपरान्स्वान्प्रत्युक्तिः । अर्थः स एव ॥२३

शिशिरीकुरुते कदा नु नः

शिखिपिच्छाभरणः शिशुहृशोः ।

युगलं विगलन्मधुद्रव-

स्मितमुद्रामृदुना मुखेन्दुना ॥२४

कृष्णवल्लभा

संप्रति दूरत एव श्रीकृष्णदर्शनानन्दानुभवभावितान्तःकरणः कदा निजकरणया मद्दृशौ शीतयिष्यतीति प्रार्थयते—शिशिरीकुरुत इति । शिखिपिच्छाभरणः शिखा चूडा विद्यते येषां ते शिखिनो मयूरास्तत्पिच्छानामाभरणो यस्य स श्रीकृष्णो मुखेन्दुना मुखचन्द्रेण । स्वप्रकाशेनामृतसावित्वेन चन्द्रसाम्यम् । न्विति वितर्के । नोऽस्माकं दृशोर्युगलं कदा शिशिरीकुरुते तथा करिष्यति । शीतयिष्यतीत्यर्थः । कदाकह्योर्विभाषा (पा० ३ ३ ५) इति भविष्यति लट् वा । शिशुः सुकुमारोऽकठिन इति यावत् । तस्मात्कदाचित्तस्य शीतलीकरणं संभवति ।

शिशुः स्याद् बालके पुंसि सुकुमारेऽभिधेयवत्

इति धरणिः । यद्वा, शिशुरिति निजप्रियवयस्यबालकसङ्गेन क्षणं शैशवक्रीडा-सक्तत्वात् । कीदृशेन मुखेन्दुना—विगलन्मधुद्रवस्मितमुद्रामृदुना । पुष्पतोऽत्युद्रिक्त-

1. KA, KB, KD omit अम्बुभृतः. 4 KA omits त 5. KP °निनाद° for °नाद°.
6. KP आश्वासन° (omitting स्व) KP omits अर्थः 8. PS शिखिपिच्छा°.
13. GB शिशिरेति for शिशिरीकुरुत इति । 13-14. GB omits all words from शिखा चूडा to यस्य सः and reads instead मयूरचन्द्रकाभरणः
- 17 GB omits भविष्यति GC inserts शिखिपिच्छाभरणः before शिशुः.
- 18 GC inserts कर्तुं before संभवति 21 GB reads विगलदिति for the whole phrase विगलन्मधु etc.

तथा विगलद्यन्मधु मकरन्दरतद्वन्माधुर्यचमत्कारवान्यो द्रवः परिहासस्तद्युक्ता या स्मितमुद्रा ईपद्विकशितकपोलसौष्ठवान्वितकटाक्षालक्षितदन्तपङ्क्तिरूपा परिपाटी, तथा मृदुना सरसेन प्रतिपदमिति । स्निग्धमाधुर्येणेत्यर्थः ।

द्रवकेलिपरीहासाः

- 5 इत्यमरः (१ ६ ३३) । यद्वा, विगलन्मध्विव मादको यो द्रवो रसरतद्वद्यत्स्मितं तदेवाधरासृतस्य मुद्रा बहिर्मुद्रणं तथा मृदुना । मनोहरेणेत्यर्थः ॥ वैतालीयं छन्दः । तल्लक्षणमुक्तम् ॥२४

सुबोधनी

- 10 अथ स्वीयानप्युरीकृत्य तथैवाह—स शिशुर्नोऽस्माकं दृशोर्युगलं मुखेन्दुना ।
नु वितकं । कदा शीतलीकरिष्यति । तददर्शनतप्तं नेत्रं स्वं प्रदर्श्य शीतलीकरिष्यती-
त्यर्थः । तं विशिनष्टि—शिखिपिच्छान्याभरणानि यस्य । मुखस्येन्दुतामाह
—विगलन्मधुद्रववत्स्मितं तस्य मुद्रया भङ्गा मृदुना । विगलन्मृदुपदे च पूर्णता-
व्यञ्जके । पूर्णरयैव गलनं मृदुता च ॥२४

सारङ्गरङ्गदा

- 15 अथ पुनर्मुह्यन्तीनां करुणाद्रौऽसावधुनैव दर्शनं दास्यति, मा खेदं गच्छतेति
सखीभिराश्वासितानां तद्दर्शनवह्निज्वालावलीढनेत्राणां तां प्रति तथोक्तिमनुवदन्नाह
—नु भोः सख्यः स शिशुः किशोरः श्रीकृष्णो नोऽस्माकं दृशोर्युगलं मुखेन्दुना
कदा शिशिरीकुरुते तथा करिष्यति । कीदृक्—शिखिपिच्छैराभरणं मौलिर्यस्य ।
कीदृशेन तेन—विगलन्तो मधुद्रवा यस्मिस्तादृशस्मितस्य मुद्रया भङ्गा मृदुना ॥

3. GB स्निग्धमाधुर्यधुर्येणेत्यर्थः. 6 GB omits इत्यर्थः 7. GB लक्षणं
नु for तल्लक्षणं 9 CB, CD पुनः for अथ CB, CD insert पुनः before
and शिशिरीति after तथैवाह CC omits अस्माकं 10. CB, CD place कदा
before नु CB, CD असंतत for तप्त, and अस्मन्नयनयुगल कदा स्वास्येन्दु
for नेत्रं स्वं CB शीतल for शीतली- 11. CB, CD कीदृशः for त विशिनष्टि
CB, CD अपिच्छै for अपिच्छानि CC, CD मुखेन्दुतां CB, CD insert
आपादयन् before आह 12. CB, CD परिपाटी for भङ्गा CB, CD
मधुद्रवमुद्राशब्दौ सुधातान्द्वनसूचकौ for विगलन्मृदुपदे च पूर्णताव्यञ्जके 13.
CB, CD insert तेन before मृदुता. CB, CD चेति for च 17. KB
omits सः 18. KD inserts कि after तथा 19 KC omits तेन KC,
KP तादृश यत्स्मितं तस्य for तादृशस्मितस्य

स्वान्तर्दशायाम्—प्रेयसीप्रेरणहर्पजतादृशस्मितस्यान्यतो यन्मुद्रणं गोपनं तेन मृदुना । अन्यत्समम् ॥ बाह्यं तु पूर्ववत् ॥२४

कारुण्यकर्बुरकटाक्षनिरीक्षणेन

तारुण्यसंवलितशैशववैभवेन ।

आपुष्पता भुवनमद्भुतविभ्रमेण

श्रीकृष्णचन्द्र शिशिरीकुरु लोचनं मे ॥२५

कृष्णवल्लभा

पुनरप्यत्युत्सुकतया शिशिरीकरणमाशास्ते—कारुण्येति । भो अद्भुत श्रीकृष्णचन्द्र श्रीयुक्तकृष्णवर्णचन्द्र । एतेनाद्भुतत्वमन्यचन्द्राद्वैलक्षण्यं चोक्तम् । श्रीयुक्तत्वेनासंख्यसंपूर्णकलावत्त्वान्निष्कलङ्कपूर्णभृतचन्द्रिकावत्त्वादि चोक्तम् । कृष्ण- 10 त्वेनाद्भुतत्वं नित्यानन्दरसमयत्वान्मधुररसमयत्वं चोक्तम् । मे मम लोचनम् । जात्या चैकवचनम् । विभ्रमेण विलासेन शिशिरीकुरु शीतलीकुरु । अत्यु- त्कण्ठाबाहुल्येन प्रार्थनायां लोट् । त्वं तु चन्द्र इव चन्द्रः, मल्लोचनं चेन्दीवरम्, चन्द्रस्येन्दीवरशीतलीकारः प्रसिद्ध एव, तत्कथं न करोपीति काकुः । कीदृशेन विभ्रमेण—कारुण्यकर्बुरकटाक्षनिरीक्षणेन । कारुण्यं कुरुणा तेन कर्बुरं विचित्रम् । 15 मिश्रितमिति यावत् । तत्कटाक्षपूर्वकं निरीक्षणं यत्र तेन ।

चित्रं किमीरकलमापशबलैताश्च कर्बुरे

इत्यमरः (१४१०) । पुनः कीदृशेन—तारुण्यसंवलितशैशववैभवेन । तारुण्यं तरुणिमा तेन संवलितं यच्छैशवं शिशोर्भाविश्चपलता तस्य वैभवं प्रभुत्वं यत्र तेन । पुनः कीदृशेन—भुवनं जगदापुष्पता । सर्वतो मधुरमाधुरीचमत्कार- 20

1 KB अन्तः० for स्वान्तः० KA omits गोपन 5 Gopāla Bhatta अद्भुत विभ्रमेण 8. GA resumes from पुनरप्य० GB हे for भोः 9. GB हे for श्रीकृष्णचन्द्र 10. GB ०कलावत्त्वं for ०कलावत्त्वात् 10-11 GC कृष्णत्वेनाद्भुत्वाच्चित्त्यानन्द० 15. GB कारुण्येति for the phrase कारुण्यकर्बुर etc. GB चित्र for विचित्रं 16 GB मिश्रं for मिश्रितं 18 GB omits कीदृशेन and reads तारुण्येति for the phrase तारुण्यसंवलित etc. 20. GB omits कीदृशेन

पोषकेनेत्यर्थः । त्रिभुवनमेव त्वदीयविलासेन जीवतीति स्वानुभवानन्दसंदोहतः
 समत्वम् । अथवा, हे श्रीकृष्णचन्द्र, श्रयते सर्वातिशायिनी रूपनवयावन-
 वयामाधुयलावण्यलीलाविलासवैदग्ध्यादिसंपत्तिर्या सा श्रीः राधा, तद्युक्तकृष्णचन्द्र ।
 5 कारुण्यं विद्यते यस्य तत्संबोधनं कारुण्यं करुणानिधे । कर्तुर्योः परस्परव-
 लोकनानुरागचित्रयोः कटाक्षयोस्तत्पूर्वकयोर्यन्निरीक्षणं तेन । तारुण्यं तरुणिमा तेन
 संवलितं शैशवस्य सौकुमार्यवैभवं तेन च । अथवा, अद्भुतविभ्रमेणाश्चर्यविलासेन
 मल्लोचनं शिशिरीकुर्विति कारुण्यादिपृथक्पृथक्विशेष्यपदैर्व्याख्येयम् । तन्मध्ये
 भुवनमापुष्णतेति पदत्रयेऽपि विशेषणं कर्तव्यम् ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥ २५

सुबोधनी

10 अथात्युत्कण्ठया सदैन्यं स्वयमेव प्राथयते—हे श्रीकृष्णचन्द्र कारुण्येन कर्तुरः
 शवलो, यः कटाक्षस्तेन यन्निरीक्षणं तेन करुणापूर्णावलोकनेन मम लोचनं शीतली-
 कुरु । लोचनान्तेक्षणेनाप्येकमपि लोचनमिति सदैन्यलालसोक्तिः । तल्लालसा-
 मेव व्यनक्ति—तारुण्येन मिश्रितं यच्छैशवं केशोरं तस्य वैभवं स्मितादिसंपद्यत्र ।
 अतएवादभुतविलासेन भुवनमप्यापुष्णता पोषयता । तापहरत्वेनेन्दोः साम्यम् ।
 15 इन्दुर्यथार्कतप्तं जगत्स्वांशुभिः शीतलयति तथा त्वमपि स्ववीक्षणेन मन्नेत्रमिति
 भावः ॥ २५ ॥

3 GB ०श्रीकृष्ण० 4 GB omits कारुण्य 6. GB omits अथवा
 7 GB ०विशेषण० for ०विशेष्य० 8 GB योज्यं for विशेषणं कर्तव्यं 10.
 CB, CD insert कारुण्येति after प्राथयते 11. CC ०पूर्णावलोकनेन 12 CB
 लोचनमपि दैन्योक्तिः CD विलोचन for लोचन 12-13. CB, CD कीदृशे
 for तल्लालसामेव व्यनक्ति CA लालसां for तल्लालसामेव 13 CB omits
 केशोर CB, CC वैभवः CB omits सपद् and inserts तेन after यत्र
 CD ०वैभवेन सपद्पूनेन for वैभव स्मितादिसंपद्यत्र 14 CD तथा तव for अतएव
 CD पुष्णता for आपुष्णता CC साम्यं स्थूलीकुर्वता for पोषयता CB अत्र
 श्रीकृष्णस्य for तापहरत्वेन, CD inserts these words after तापहरत्वेन CA
 साम्यता, CC साम्यतया for साम्य 15-16. For all words from इन्दुर्यथार्कतप्त
 to इति भावः, CB, CD read . यथार्कसंतप्तं भुवन स्वांशुसमूहेनेन्दुः शीतलीकरोति
 तथायमपि (CD omits अयमपि) स्ववीक्षणेन मल्लोचनमिति भावः (CB omits भावः).

सारङ्गरङ्गदा

अथात्युकण्ठया श्रीकृष्णमेव पृथक् पृथक् प्रार्थयमानानां वचोऽनुवदन्नाह—हे कृष्णचन्द्र कारुण्येन कर्तुरं चित्रं यत्कटाक्षनिरीक्षणं तेन मे लोचनं शिशिरी-
कुरु । करुणरसस्य चित्रवर्णत्वात्कर्तुरत्वम् । कीदृशेन—तारुण्यसंवलितं शैशवं
कैशोरं तस्य वैभवेन संपद्रूपेण । तथा, भुवनमप्यापुष्णता सम्यक् स्थूलीकुर्वता । 5
तथा, अद्भुतो विभ्रमो विलासो यस्य तेन । कृष्णस्य चन्द्ररूपकत्वेन स्वलोचनयो-
र्विरहार्कप्रतप्तकुमुदत्वं ध्वनितम् । यद्वा, निरीक्षणेन वैभवेन विभ्रमेण च मे
लोचनं तथा कुरु । आपुष्णतेति त्रयाणां विशेषणम् । चन्द्रोऽपि तथा
करोतीति रूपकम् ॥ स्वान्तर्दशाया तु—प्रेयसीप्रेरणरूपं तन्निरीक्षणम् । अन्य-
त्समम् ॥ बाह्ये स्पष्टम् ॥ २५

10

कदा वा कालिन्दीकुवलयदलश्यामतरलाः
कटाक्षा लक्ष्यन्ते किमपि करुणावीचिनिचिताः ।
कदा वा कन्दर्पप्रतिभटजटाचन्द्रशिशिराः
कमप्यन्तस्तोषं दधति मुरलीकेलिनिनदाः ॥ २६

कृष्णवह्नुभा

15

अथ श्रीकृष्णचरणसरोजमकरन्दानन्दानन्दितान्तःकरणस्तद्विच्छेदं प्राण-
विच्छेदमिव मन्वानो महातीव्रभावभावनागृहीतचेतास्तत्केलिविशेषदर्शनजसंतोष-
विशेषाभिलाषमभिलषति—कदा वेति । पुरोवर्तिनस्तस्य कटाक्षाः । कटन्ति विविध-
रसान्वर्णन्त्यक्षीनि दृष्टयो येषु ते । कटे वर्षाविरणयोः (धा० १ ३१५) इति धातुः ।

2. KC, KD तथा for अथ KA does not repeat पृथक् 3. KB in-
serts श्री- before कृष्णचन्द्र KB inserts मम after मे 4. KB, KD तारुण्येन
संवलितं KP शैशवकैशोरं 6. KP अद्भुतविभ्रमो KP श्रीकृष्णस्य for कृष्णस्य
9. KC ०प्रेरणरूपतन्निरीक्षणेन. 10. KP inserts तु after बाह्ये 11. PS
and Kṛṣṇadāsa (v l. as in text) श्यामतरलाः 14. PS दधति for दधति
16. GC ०मकरन्दानन्दितान्तः० 18. GC ०विशेषं for ०विशेषाभिलाष GB
कदेति for कदा वेति

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् (पा० ५. ४ ११३) इति सूत्रेण षच् । कदा वा लक्ष्यन्ते । लक्ष्यन्त इत्यर्थः । कीदृशाः कटाक्षाः—कालिन्दीकुवलयदल-
श्यामतरलाः । कालिन्दीस्थकुवलयदलानीव श्यामाश्च ते तरलाश्च । श्रीविग्रहस्य
कृष्णिम्ना कालिन्दीकुवलयेति कालिन्दीशब्दोपादानम् । तस्याः स्रोतोजलत्वेन
5 कुवलयचापल्यं च । तेन श्रीविग्रहस्य कालिन्दीरूपता तत्स्थकुवलयस्य कटाक्ष-
रूपतेति ध्वनितम् । पुनः कीदृशाः—किमपि करुणावीचिनिचिताः । किमप्यनि-
र्वचनीयं यथा स्यात्तथा करुणावीचिरधिकाधिकता तथा निचिता व्याप्ताः ।
कुवलयदलान्यपि वीचिभिस्तरलानि भवन्ति । दर्शनानन्तरं मुरल्या नामग्राहमाहूय
परिहासं करोतीति तदनुभवेन तथैव चाभिलपति । तदाह—कदा वेति । शब्दद्वयं
10 द्वयोः प्राधान्यार्थम् । कदा वा मुरलीकेलिनिनदा मुरलीसंबन्धिनः केलिनिनदाः
क्रीडार्थं ध्वनयः कमप्यनिरूप्यमन्तरतोपमन्तःकरणसंतोषम् । अन्तरन्तरात्मनि
यस्तोषस्तं वा । अस्मादन्यः सर्वोऽपि संतोषो बाह्य इति । दधति धास्यन्ति ।
अविच्छिन्नसंतोषधारां कुर्युरित्यर्थः । कीदृशा निनदाः—कन्दर्पप्रतिभटजटाचन्द्र-
शिशिराः । कन्दर्पप्रतिभटः श्रीरुद्रस्तस्य जटावर्ती यश्चन्द्रः स हि तुहिनगिरिनि-
15 स्यन्दि मन्दाकिनीनिर्भराप्लुतोऽतिशीतलः । ततोऽपि शिशिराः । महादुरन्तसंताप-
निर्वापका इत्यर्थः । हरशिरश्चन्द्रस्य गङ्गासङ्गादतिशीतलत्वं कलामात्रप्रसिद्धत्वा-
ग्निनादस्य सूक्ष्मत्वं चोक्तम् । नादः पञ्चधा—

अतिसूक्ष्मश्च सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टोऽथ कृत्रिमः

(संगीतरत्नाकर १३५) इति । तेन कन्दर्पदमनत्वशीतलत्वसूक्ष्मत्वानि व्यङ्ग्यानि ॥

1. GB omits all words from बहुव्रीहौ to षच् 2-3 GB कालिन्दीति for the phrase कालिन्दीकुवलय etc. 3-5. GC omits all words from दलानीव (in कुवलयदलानीव) to चापल्यं 5. GB तत्स्थकुवलयानां 6. GB omits कीदृशाः, and reads किमिति for किमपि करुणावीचिनिचिताः 7. GB omits स्यात् 8 GB वीचितरलानि 9. GB अभिलषन्नाह for चाभिलपति तदाह 10. GB omits मुरलीकेलिनिनदाः 11. GB अनिरूप्या० 12 GB अस्मदादेव (?), GC अस्मादेव GB inserts अभ्यन्तरः after बाह्यः 13. GB किभूताः for कीदृशाः GB कन्दर्पेति for the phrase कन्दर्पप्रतिभट etc. 14. GB शिवः for श्रीरुद्रः GB तु हिम० for तुहिन० 15. GB संताप० for संताप०. 17. GA omits नादः पञ्चधा 19. GB व्यञ्जितानि for व्यङ्ग्यानि

शिखरिणी छन्दः—

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी (छन्दोमञ्जरी २) ॥२६

सुबोधनी

एवं वर्णयन्मुरलीनादकटाक्षयोरतिशैत्यस्फूर्त्या पुनस्तत्कण्ठया तथैव प्रार्थयते—
ते कटाक्षाः कदा वा लक्षिष्यन्ते । कीदृशाः—कालिन्दीकुवलयदलतोऽपि श्यामाश्च
चञ्चलाश्च । कालिन्दीकुवलयेत्यनेनातीव नीलत्वं स्निग्धत्वं तापहारित्वं च
व्यञ्जितम् । तदुपपादयन्नाह—किमप्यसाधारणी या करुणा तस्या वीचिभिः
खचिताः । तादृग्भाग्यं चेन्नास्ति तदा दूरतोऽपि मुरल्याः केलौ ये निनदाः
प्रागुक्तास्ते कदा वा कमप्यन्तस्तोषं दधति धास्यन्ति । तेषां तापशमकत्वं
व्यनक्ति—कन्दर्पस्य प्रतियोद्धुः शिवस्य जटास्थितचन्द्रतोऽप्यतिशीतलाः । जटा- 10
स्थितगङ्गासंबन्धेन सहजशीतलस्येन्दोरतिशैत्यम् ॥२६

सारङ्गरङ्गदा

पुनर्मुह्यन्तीनां मा खेदं गच्छताधुनैव मुरलीं वादयन्कृष्णः कटाक्षावलोकनेन वः
प्रीणयिष्यतीत्याश्वासयन्तीः सखीः प्रति सोत्कण्ठप्रश्नप्रलापाननुवदन्नाह—ते कटाक्षाः
कदा वा लक्ष्यन्ते लक्षिष्यन्ते । तत्कथयेति शेषः । इत्युत्कण्ठोक्तिः । किं वा 11
(विदग्धमाधव ३ १३)—

नालीकिनीं निशि घनोत्कलिकामशङ्कं

क्षिप्त्वा वृत्तीरत्नवन्यगजः क्षुणक्ति ।

4 CA उत्कलया, CB, CD अत्युत्कण्ठया for उत्कण्ठया 5. CB, CD
omit ते कटाक्षाः कदा वा and read instead कदा वेति । कदा वा कटाक्षा
लक्ष्यन्ते CC omits वा CD omits, CB reads कीदृशः for कीदृशाः
6. CB, CD तरलाः for चञ्चलाः 7. CB, CD insert एव after तत्
CB, CD अनिर्वचनीया for असाधारणी CD omits या CB, CD सैव
वीचिस्तया for तस्या वीचिभिः 9 CA omits वा 9-10 CB, CD
तापशमनपूर्वकतोषजनकशैत्यमाह for तापशमकत्वं व्यनक्ति 11. CB, CD इन्द्रोः
शैत्यम् for सहजशीतलस्येन्दोरतिशैत्यम्, after which CB, CD continue : अति-
शैत्यम् (CD omits this) कन्दर्पप्रतिभटेत्यनेन कामोपशमकत्वं च सूचितम् 13. KP
भ्रीकृष्णः for कृष्णः KC, KP वलोकनेन

अत्रानुरागिणि चिरादुदितेऽपि भानौ

हा हन्त किं सखि सुखं भविता वराभ्याः ॥

- इतिवत् । इदानीं प्रियामहे, कदा वा ते कटाक्षा लक्ष्मिप्यन्ते, ते वा कदा तोषं
 धास्यन्तीति नैराश्योक्तिः । कीदृशः—कालिन्दीकुवलयानां दलतोऽपि श्यामलतरा
 5 अतिश्यामाः । श्यामतरला इति पाठे—ततोऽपि श्यामास्तरलाश्च । अत्र कुवलय-
 शब्देन श्यामल-शब्द-साहचर्यान्नीलोत्पलमेवोच्यते । किमप्यनिर्वचनीया याः
 करुणावीचयस्ताभिर्निचिताः खचिताः । तथा भाग्यं नास्ति चेत्तदा दूरतोऽपि ते
 मुरल्याः केलिनिनदाः कमप्यन्तस्तोषं कदा वा दधति धास्यन्ति । तेषां वियोगज-
 कामाग्निदाहनाशकातिशैत्यमाह—कन्दर्पप्रतिभटस्य रुद्रस्य जटास्थितचन्द्रतोऽ-
 10 प्यतिशिशिराः । जटारण्यच्छायाशीतलगङ्गाजलप्लावितत्वाच्चन्द्रस्यातिशैत्यमुक्तम् ।
 तथा कन्दर्पप्रतिभट-शब्देन कामापयानं च सूचितम् ॥ स्वान्तर्दशायाम्—प्रेयसी-
 प्रेरणकटाक्षवेणुनादा ज्ञेयाः ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥ २६

अधीरमालोकितमार्द्रजल्पितं

गतं च गर्भीरविलासमन्थरम् ।

15

अमन्दमालिङ्गितमाकुलोन्मद-

स्मितं च ते नाथ विदन्ति गोपिकाः ॥२७

कृष्णवल्लभा

अथ श्रीकृष्णदर्शनानुभवविशेषं सर्वातिशायिनं जानन्नात्मनः परममहालालसां
 सूचयति—अधीरमिति । हे नाथ प्रभो । गोप्य एव गोपिकाः । अनुकम्पाया

- 1 KB, KP तत्र for अत्र 3 KB omits ते after the first वा KC,
 KP omit कटाक्षाः. KD तेन for the second ते KC omits कदा before तोषं
 4. KP कीदृशः for कीदृशः 5 KP अतिश्यामलाः for अतिश्यामाः 10. KA,
 KP °शीत° for शीतल° 11 KP inserts जटा after प्रतिभट KD omits च
 11. KC inserts रूप after प्रेरण KA वेणुवादाः 16 Kṛṣṇadāsa (v. 1 as
 in text) and KP वदन्ति for विदन्ति PS notes: अयं श्लोकः प्रक्षिप्त इव भाति.
 19. GB omits अनुकम्पायां कन्

कम् । ता एव विदन्त्यनुभवन्ति । आस्वादयन्तीति यावत् । तत्किम्—ते
तवाधीरं चञ्चलं प्रतिक्षणमन्यतरदालोक्तमालोकनम् ।

सहसा दर्शनं यत्तदालोक्तमुदीरितम्

इति संगीतरत्नाकरे (७ ४६१) । यद्वा, न धीराः स्थिरा येन तत् । धियोऽ-
भावोऽधीर्मोहस्तं राति ददातीत्यधीरमिति वा । आर्द्रं सरसं जल्पितं यत्र तत् । 5
न केवलमालोक्तमेवाधीरम्, गतं च क्षणमितः क्षणमन्यतः क्षणमिनस्ततश्चेत्येवं-
रूपम् । गम्भीरैर्गूढाभिप्रायैर्विलासैर्मन्थरं मथ्नाति सर्वेषां मनांसीति । यद्वा,
गम्भीरवद्गम्भीरवेदिवन्मत्तगजेन्द्रवद्यो विलासस्तेन मन्थरम् । मन्दं मन्दमित्यर्थः ।
तथा चोक्तम्—

त्वङ्मांसरुधिरस्त्रावान्मांसस्य गलनादपि ।

10

संज्ञा न लभते यस्तु विद्याद्गम्भीरवेदिनम् ॥

न केवलं गतमधीरम्—अमन्दं गाढमालिङ्गनं च । कीदृशम्—आकुलोन्मद-
स्मितम् । आकुलयतीत्याकुलमुन्मदयत्युच्चैर्मदयति हर्षयतीत्येवंभूतमुन्मदं स्मित-
मोषद्वास्यं यस्मिस्तत् ॥ वंशस्थविलं छन्दः—

वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ (छन्दोमञ्जरी २) ॥२७

15

सुबोधनी

रवप्रार्थितमेतत्सर्वं तत्प्रियसखीजनानुगत्यधीनमिति विचिन्त्य तदेकवेद्यतयानु-
वर्णयन्नाह—हे नाथ ते धैर्यरहितमालोकितं गोपिका राधिकासख्य एव जानन्ति,
न त्वन्याः । स्वसखीविषयकभावाभिव्यञ्जकतया तदेकगम्यमित्यर्थः । किं च,

1. GB तत् for ता एव GB inserts तदाह after तत्कि 4 GB omits
यद्वा 5 GB inserts इति after राति 10 This verse is quoted
anonymously in Hemacandya's Abhidhāna-cintāmaṇi 4. 288 (ed.
Bhavnaṅgaṇi, Vīṇa Era 2441-46) 12. GB reads कीदृक् for कीदृश and
omits आकुलोन्मदस्मित 13. GB omits एवंभूत 17. CB omits all
words from स्वप्रार्थित to ऽगत्यधीन but leaves blank space for them.
18. CB, CD insert अधीरमिति after आह CB, CD transpose ते
and धैर्यरहितं CB, CD अवलोकन for आलोकित CB, CD श्रीराधा० for
राधिका०. 19. CB, CD ऽगम्यत्वात् for ऽगम्यं CB, CD तथा for किं च.

तदर्थमाद्रेण स्निग्धेन सह तव जलिपतमन्यापदेशेन कथनम् । अन्यदपि—
गम्भीरोऽवगाहितुमशक्यो यो विलासोऽत्यावेशवैवश्यं तेन मन्थरं गमनं च ।
तथा, प्रियनर्मसखीषु गाढालिङ्गनम् । आकुलमुन्मदं यत्स्मितं तच्च । अत्यावेशेन
चेतसो विकाशात्स्मितस्य व्याकुलतोन्मदत्वेनोक्तिः । एतज्जन्यसुखानां तदेकवेद्यत्वा-
5 तत्प्रसादलभ्यमेवैतदिति तात्पर्यम् ॥२७

सारङ्गरङ्गदा

इतः परं श्रीराधाया उन्मादावस्थोत्थप्रलापानुवदनं यावत्कृष्णदर्शनम् । तत्र
प्रथमं तस्याश्चित्रजलपाख्यप्रलपितमनुवदन्नाह पञ्चभिः श्लोकैः । अथान्या व्रजदेव्यो

जयति तेऽधिकं जन्मना

- 10 (भा० १० ३१ १) इत्यादिवत्तद्गुणगानालम्बना वभूवुः । श्रीराधा तु मूर्च्छन्ती
सखीभिः श्रीकृष्णकण्ठमाला नासायां न्यस्य प्रबोधिता । तथा, अयि सरले
शठस्यातिदुःखदां चिन्तां विहाय क्षणं सुखिनी भवेति सखीवचनात्तथा प्रयत्नं
कुर्वती, ताभिर्वर्णिततद्गुणश्रवणविकला, एता वारयतेति सखीः प्रति कथयन्त्येव
दिव्योन्मादोन्मत्ता पुरः स्थितं स्वकुचघुसृणाञ्चितमप्यन्यासंभुक्तं प्रिये तव मद्गुण-
15 गानश्रवणादागतोऽस्मि प्रसीदेत्यनुनयन्तमिव तं मत्वा सेष्यौदासीन्यं स्वाभिज्ञत्व-
प्रकाशं यत्प्रललाप तदनुवदन्नाह—हे नाथेत्यौदासीन्येन । गोपिका एव । निन्दार्थे

1 CB तद्वत् fo1 तदर्थ CB, CD insert एव before आद्रेण CB,
CD omit तव, and अन्यापदेशेन कथन CC inserts तदपि after कथनं
CB, CD तथैव, CC अन्यच्च for अन्यदपि 2 CD transposes मन्थर and
गमन 3 CA तथापि for तथा CB, CD व्याकुलमुन्मत्त fo1 आकुलमुन्मदं
4 CB, CD insert अति before विकाशात् CB, CD स्मितस्यैवाकुलत्वोन्मदं.
CB, CD एतान्येतज्जन्यसुखानि ता एव विदन्तीत्यतः fo1 एतज्जन्यसुखानां CB,
CD वेद्यतया for वेद्यत्वात् 5 CB, CD तात्पर्यार्थः fo1 तात्पर्यम् 7 KP
श्रीकृष्ण० for कृष्ण० 9 KC omits जन्मना 10. KB तद्गुणालम्बना,
KP तद्गुणगानावलम्बना KC मूर्छिता for मूर्च्छन्ती 11. KP inserts सह after
सखीभिः 12. KC, KP insert तस्य after शठस्य 12-13. KC प्रयतन्ती for
प्रयत्नं कुर्वती 14 KC पुरः स्फुरन्तं fo1 पुरः स्थितं 14-15. KA अद्भुतगुणगानं,
KD अद्भुतमद्गुणगानं, KP सद्गुणगानं for मद्गुणगानं.

क-प्रत्ययः । एता अविदग्धा एव । तेऽधीरं सर्वत्यागेनाश्रितायामपि कस्यां-
चित्स्थैर्यरहितम् आ ईषल्लोकितम् । अधीरं मदिरनर्तनमिव मनोज्ञम् ।

शरदुदाशये

(भा० १० ३१ २) इत्यादिना वदन्ति गायन्ति । विदन्तीति पाठे—जानन्ति ।
तथा, धूर्तस्य ते जल्पितम् आ ईषदार्द्रम् । व्याधानामिव मुख एवाद्वं यज्जल्पितं
गम्भीरविलासेन पूतनावधवासनैधितस्त्रीववेच्छास्वरूपेण मन्थरं स्थगितमपि
स्निग्धगम्भीरनर्मसूचकशब्दार्थध्वनिरूपविलासेन मन्थरं वदन्ति

मधुरया गिरा

(भा० १० ३१ ८) इत्यादिना गायन्ति । उक्तं च—

मुखं षड्भदलाकारं वाचः पीयूषशीतलाः ।

हृदयं कर्तरीतुल्यं त्रिविधं धूर्तलक्षणम् ॥

इति । तथा, गतं गमनं रासात्कुञ्जतश्चालक्षितान्तर्धानाज्ज्ञातुमशक्यो यो विलास-
स्तेन मन्थरमपि मत्तगजस्येव गम्भीरविलासमन्थरं

वर्षमधुर्यगतिः

(भा० १० ३५ १६) इत्यादिना गायन्ति । तथा, आलिङ्गितममन्दम् । न विद्यते
मन्दं परदाहकं यस्मात्तादृशमप्यमन्दं गाढं पीनस्तनीगणसुखदं वदन्ति

आलिङ्गनस्थगितम्

(भा० १० २१ १५) इत्यादिना गायन्ति । तथा, प्रेक्षकानाकुलयतीत्याकुलं तच्च
तानेवोन्मदयति ग्लेपयतीत्युन्मदं च तादृशं यत्स्मितम् । क्रीदृशम्—अमन्दम् ।
न विद्यते मन्दं परदाहकं यस्मात्तादृशमप्यमन्दं सर्वसुखदं

निजजनस्मयध्वंसनस्मित

(भा० १० ३१ ६) इत्यादिना गायन्ति । मदीधातोर्ग्लेपनार्थे (घा० १ ८५३)
घटादित्वाद्बृहद्यभावः (पा० ६ ४. ६२) । किं वा सोल्लुण्ठमाह—एता एव तवा-

2. KP मदीय० for मदिर० 4. KP वदन्ती गायन्ती KC omits गायन्ति
5. KC. मुखैः for मुख एव KB omits यत् 6. KB ०रूपेण for ०स्वरूपेण.
7. KC स्निग्धं गम्भीर० 17. KA, KB, KD ०स्थगित. 19. KB उन्मादयति
All Mss (except KC) ग्लपयति 22. KB ग्लपनार्थे. 23. KB सोल्लुण्ठनं
KC inserts गोप्यः after एताः

लोकितादिकमधीरमधैर्यं वदन्ति । अहं तु मनोज्ञं वदामीति विपर्ययेण व्याख्येयम् । तत्र दिव्योन्मादलक्षणं यथोज्ज्वलनीलमणौ (स्थायिभावप्रकरण १४२-१६४) । पूर्वोक्तो यः प्रेम्णः परावस्थारूपो भावः स द्विविधो रूढोऽधिरूढश्च । अधिरूढोऽपि द्विधा मोदनो मादनश्च । मोदन एव विश्लेषदशायां मोहनो भवति ।

एतस्य मोहनाख्यस्य गतिं कामप्युपेयुषः ।
भ्रमाभा कापि वैचित्री दिव्योन्माद इतीर्यते ॥
उद्धूर्णा चित्रजल्पाद्यारतद्भेदा वहवो मताः ॥

इति (तत्रैव १७४-७५) । तत्र चित्रजल्पः (तत्रैव १७८)—

10 प्रेष्ठस्य सुहृदालोके गूढरोपाभिजृम्भितः ।
भूरिभावमयो जल्पश्चित्रजल्पः स उच्यते ॥

सुहृदालोक इति तस्य तदीयानां चोपलक्षणम् । स च दशाङ्गः । प्रजल्पपरिजल्प-
विजल्पोज्जल्पसंजल्पावजल्पाभिजल्पाजल्पप्रतिजल्पसुजल्पाः । एष श्रीदशमे भ्रमर-
गीताया (भा० १० ४७ १२-२१) व्यक्त एव । तत्र श्लोक एवायं प्रजल्पः ।

15 तल्लक्षणम् (उज्ज्वल०, तत्रैव, १८२)—

असूयेष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया ।
प्रियस्याकौशलोद्गारः स प्रजल्प इतीर्यते ॥

यथा (भा० १० ४७ १२ ; उज्ज्वल०, तत्रैव १८३)

मधुप

20 इत्यादि गोपिका एव वदन्ति । तथार्द्रजल्पितमित्याजल्पोऽपि । तल्लक्षणम्—

1 KA omits अघीर KC omits तु 2 KA अत्र for तत्र KB inserts श्रीमत् before उज्ज्वल० 4 KD मादनः for मोदनः (before एव) 7. KC, KD, KP प्रकीर्तितः for इतीर्यते 10 KA ०रोपो विजृम्भितः, KB रोषावि-
जृम्भितः 11 KA ०मयोपेतः for ०मयो जल्पः KA कथ्यते for उच्यते KB इती-
रितः, KD प्रकीर्तितः, KP उदाहृतः for स उच्यते After उच्यते, KA inserts
इति, KB inserts यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः (which appears to be a v l. for
चित्रजल्पः स उच्यते, see Ujjvala^o) 13. KP omits अवजल्प 14. KB
अत्र for तत्र 17. KC प्रजल्पः स तु कीर्तितः KD omits, KB reads उदाहृतः
for इतीर्यते 20. KA विदन्ति for वदन्ति KP इत्यादि जल्पो for इत्याजल्पो,

भङ्गयान्यसुखदप्रियजैहोद्गार आजल्पः । यथा (भा० १०. ४७ १६ ; उज्ज्वल०, तत्रैव १६६-६७) —

वयममृतमिव

इत्यादि । एता एव नाहमिति स्ववैचक्षण्यव्यत्तयागतं चेति परिजल्पश्च । तल्लक्षणम् — तन्निर्दयताशाठ्याद्युक्त्या स्वविचक्षणताव्यक्तिः परिजल्पः । यथा (भा० १० ४७ १३ ; उज्ज्वल०, तत्रैव १८४-८५) —

सुमनसः

इत्यादि । अधीरमिति संजल्पः । तल्लक्षणम् — सोल्लुण्ठयाक्षेपमुद्रया तदकृतज्ञ-
तोद्गारः संजल्पः । यथा (भा० १० ४७ १६ ; उज्ज्वल०, तत्रैव १६०-१६१) —

स्वकृत इह विस्मृष्टा

इत्यादि । अमन्दमालिङ्गितमित्यवजल्पः । तल्लक्षणम् — सभयेर्ष्या तत्काठिन्य-
कामितोद्गारोऽवजल्पः । यथा (भा० १० ४७ १७, उज्ज्वल०, तत्रैव १६२-६३) —

स्त्रियमकृत विरूपाम्

इत्यादि । आकुलोन्मदस्मितमित्युज्जल्पः । तल्लक्षणम् — सगर्वेर्ष्या तत्कुहकता-
ख्यानेन तदाक्षेप उज्जल्पः । यथा (भा० १० ४७. १५ ; उज्ज्वल०, तत्रैव १८८ ८९) —

कपटरुचिरहास

इत्यादि ॥ स्वान्तर्दशायाम् — श्रीराधात्यागजरोपात्तथोक्तिः ॥ बाह्ये — गोपिका
एव मधुरत्वेन वर्णयितुं जानन्ति ॥२७

1 KB, KC (in margin) ०सुखदत्वं च स आजल्प उदाहृतः (KC उदीरितः) KP भङ्गयान्यसुखदं प्रोक्तं जैम्भोक्तिराजल्पः for सुखदप्रियजैहोद्गार आजल्पः KD ०सुखदत्वं for ०सुखद० KC ०हृद्यो० for ०जैहो० KC also quotes in the margin (from उज्ज्वल०) anonymously . जैह्वं तस्यार्तिदत्वं च निर्वेदाद्यत्र कीर्तितम् 3 KC omits इव 4 KC इत्यादिना for इत्यादि KA inserts अति before स्ववैचक्षण्य० KB, KC, KP insert च before परिजल्पः KP omits च after परिजल्पः KA omits तत् before लक्षणं 7. KP inserts इव after सुमनसः 8 KA, KD, KP omit तत् before लक्षणं here, and also in lines 11, 14 14. KA omits तत् before कुहकता

अस्तोकस्मितभरमायतायताक्षं
 निःशेषस्तनमृदितं ब्रजाङ्गनाभिः ।
 निःसीमस्तवकितनीलकान्तिधारं
 दृश्यासं त्रिभुवनसुन्दरं महस्ते ॥ २८

5

कृष्णवहभा

संप्रति रासक्रीडायां रासरसोन्मत्ततया विचित्राभिर्ब्रजसुन्दरीभिः प्रत्येक-
 मुषकृष्णं मन्यमानाभिः प्रगाढतरमालिङ्ग्यमानं श्रीकृष्णं द्रष्टुमाशास्ते—अस्तोकेति ।
 हे कृष्ण ते तव महः परमाश्चर्यज्योतिर्मयं परममहोत्सवमयं वा वपुरहं दृश्यासं
 द्रष्टुमाशासे । दृश्यासमित्याशिपि लिङि रूपम् । कीदृशं महः—अस्तोकस्मित-
 10 भरम् । अस्तोकमनलं यत्स्मितं तस्य भरोऽतिशयो यत्र तत् । ईषदर्थे वा नब् ।
 अस्तोकमीषत्स्तोकमत्यल्पत्वेऽप्यतिशयो लक्ष्यते यत्र । अस्तोकस्मितेन विभक्तिं
 पुष्पातीति वा । पुनः कीदृशम्—आयतायताक्षम् । आयतायते आयतादप्यायते
 प्रीत्या विस्फारितेऽक्षिणी यत्र तत् । पुनः कीदृशम्—ब्रजाङ्गनाभिर्निःशेषस्तन-
 मृदितम् । ब्रजसंबन्धिनोभिरङ्गनाभिः । प्रशस्तान्यङ्गान्यासा सन्तीति प्रशंसायां
 15 न-प्रत्ययः । निःशेषं यथा भवति तथा स्तनाभ्यां मृदितम् । पुनः कीदृशम्—
 निःसीमस्तवकितनीलकान्तिधारम् । निःसीमं यथा स्यात्तथा रतवकिता । यथा
 यथा ब्रजाङ्गनाभिः स्तनमृदितं भवति, तथा तथा स्तवकितनीलविस्तारं प्राप्ता नील-

6-7 GB omits विचित्राभिर्ब्रजसुन्दरीभिः, and inserts गोपसुन्दरीभिः after
 मन्यमानाभिः 7. GB गाढतर 8. GB omits अह after वपुः 9. GB
 omits दृश्यासमिति 9-10 GB omits अस्तोकस्मितभरं 11 GC omits
 ईषत्स्तोकं, and reads लक्षितो for लक्ष्यते 12. GB omits कीदृशं, आयतायतान्नं
 and आयतायते 13. GB omits कीदृशं and the phrase ब्रजाङ्गना etc.
 14 GB omits अङ्गनाभिः GB inserts ताभिः after सन्तीति 15-16. GB
 omits कीदृशं and the phrase निःसीमस्तवकित etc. 16 GB omits
 स्यात्. 17. GB ताभिः for ब्रजाङ्गनाभिः GB स्तवकिनी विस्तार for
 स्तवकितनीलविस्तार

कान्तिनीलमणेः कान्तिर्वा तां धारयतीति तत् । अयं भावः—नीलिमकृष्णवपुषि
शृङ्गाररसमयत्वादसाधारणचमत्कार एव कैशोरे । तत्रापि स्वानुरक्तविलासिनी-
सहितरासक्रीडायां शृङ्गाररसस्यातिपरमोद्वेकानीलकान्तीनां परममहाचमत्कारोऽ-
भवदिति । पुनः कीदृशम्—त्रिभुवनसुन्दरम् । त्रिभुवनेष्विदमेव रासरसाविष्टं
श्रीकृष्णस्वरूपं सुन्दरम् । न हि त्रैलोक्यवर्तिना केनापि व्रजवासिष्यन्तेनेदृश-
सौन्दर्यवान् कृष्णो दृष्ट इत्यर्थः । त्रिभुवनं सुन्दरं येन वा ॥ प्रहर्षिणी छन्दः—

त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् (छन्दोमञ्जरी २) ॥२८

सुबोधनी

पुनः शय्योत्थितश्रीकृष्णस्फूर्त्या तद्दर्शनमाशास्ते—ते महस्तव कान्तिपूरं
दृश्यासम् । कीदृशम्—अनल्पस्मितस्यातिशयो यत्र । तत्र हेतुः—आयते सहज-
दीर्घे प्रियास्मेरास्येक्षणायात्यायते नेत्रे यत्र । तत्स्मितमपि कथम्—व्रजाङ्गनाभि-
स्तत्सखीभिः संपूर्णस्तनैर्मृदितं गाढालिङ्गितम् । स्वप्रेरितप्रियसुखशंसि तदाश्लेषा-
लोकोल्लासात्स्मितमिदम् । अतएव निःसीमवधिशून्यं यथा स्यात्तथा तत्स्तनचिह्न-
स्तवकैर्व्याप्ता नीलकान्तिधारा यत्र । पुनः—तत्स्मरणादिना त्रिभुवनं सुन्दरं
यस्मात् ॥ २८

1. GB श्री- for नीलिम- 2. GB °व्रजाङ्गना° for °व्रजविलासिनी° 4.
GB भवति for अभवदिति GB omits कीदृशं and त्रिभुवनसुन्दर 5. GB ईदृकं
for ईदृशं 6. GB omits कृष्णः 7. रगाः प्रहर्षिणीयं lost in GA. 9. CB,
CD अथ (CD omits) प्राग्वर्णित- for पुनः CB, CD प्रार्थयते for आशास्ते, after
which it inserts अस्तोकेति 10. CB, CD स्मितातिशयो for स्मितस्यातिशयो.
CD inserts तत् after यत्र (also in l 11) CD अत्र for तत्र 11. CB, CD
omit all words from प्रिया° to नेत्रे and read instead : प्रियालोकनाया-
त्यायतेऽन्निगी CB पुनः कीदृश, CD अतएव for तत्स्मितमपि कथ. 12. CB,
CD omit तत्सखीभिः. CB, CD निःशेषेण for संपूर्ण-. CB, CD गाढं for गाढा-
12-13. CB, CD omit all words from स्त्रप्रेरित° to स्मितमिद and read in-
stead : बहुवचनं तत्सख्याभिप्रायेण 13. CD reads निःसीम and omits अवधिशून्यं.
13-14 CB, CD स्तवकैः स्तनकुङ्कुमादिमुद्राभिः for तत्स्तनचिह्नस्तवकैः 14. CC
तेन for पुनः 14-15 CB, CD omit all words from पुनः to यस्मात् and
read instead : अतः (CD तेन) त्रिभुवनसुन्दरं त्रैलोक्यसौन्दर्यास्पदम्

सारङ्गरङ्गदा

अथ क्षणात् तत्रापश्न्यवधीरणया गतमिव मत्वा जातपश्चात्तापा सोत्कण्ठं
चतुःश्लोकीमाह । सैव सुजल्पः । तद्वक्ष्यम् (उज्ज्वल०, रथायिभावप्रकरणा २००)—

यत्रार्जवात्सगाम्भीर्यं सदैन्यं सहचापलम् ।

सोत्कण्ठं च हरिः पृष्टः स सुजल्प इति स्मृतः ॥

5

यथा (भा० १० ४७ २१; उज्ज्वल०, तत्रैव २०१)—

अपि वत

इत्यादि । तत्र यथा चतुर्षु पादेषु गाम्भीर्याद्याश्चत्वारो भावा व्यक्तास्तथात्र
चतुर्षु श्लोकेषु । तत्र प्रथमं दर्शनोत्कण्ठया

10

अपि वत

इति प्रथमपादवत्सगाम्भीर्यं तत्प्रलपनमनुवदन्नाह—ते तव महः सौन्दर्यपूरमप्यहं
दृश्यासम् । यथा तत्र मथुरास्थित्या कदाचिदागमनमपि संभवेत्तथात्रापि
तत्कान्तिदर्शने जाते तद्दर्शनमपि संभवेदिति गाम्भीर्यम् । कीदृशम्—निःसीमं
सौन्दर्यादिनावधिशून्यम् । मां त्यक्तवान्यत्र गमनान्निर्मर्यादमपि । अतोऽ-
न्यासङ्गलप्रचन्दनकुङ्कुमयावकादिना स्तवकिता नीलकान्तिधारैव लता यस्मिन् ।
अन्यासङ्गगोपनेन मत्प्रतारणायस्तोकोऽनल्पः स्मितभरो यस्मिन् । तथा,
तेनैव हेतुनायतायतेऽत्यायतेऽक्षिणी यत्र । नन्वन्याङ्गनासंभुक्तं मामवधीर्य पुनः
किमिति दिदृक्षस इति मनस्युद्वेग्य सदैन्यमाह—निःशेषैः स्तनैः सर्वाभिर्ब्रजाङ्ग-
नाभिरपि, किमुतैकया, मृदितमपि । मम सुखदमित्यर्थः । सर्वत्र हेतुः—त्रिभिवति ।
त्रिभुवनमेव सुन्दरं यस्मात् ॥ स्वान्तर्दशायाम्—प्रेयसीप्रेरणाय स्मितायताक्षादि-
विशिष्टं तदित्यर्थः ॥ बाह्यार्थः स्पष्ट एव ॥ २८

20

2. KP सोत्कण्ठः 4. KP तत्र for यत्र. 5. KB reads निगद्यते
for इति स्मृतः and inserts इति after it 9. KC, KP तद्दर्शनो०
for दशन० 11. KC, KP कान्ति० for सौन्दर्य०. 13. KP निःसीम
15. KA (before correction), KB संलम्ब० for सङ्गलम्ब० 16. KC, KP
मत्प्रतारणाय KP अल्पः for अनल्पः. 19. KC, KP insert तन् before the
second अपि. KB त्रिभुवनं, KP त्रिषु for त्रिभु

मयि प्रसादं मधुरैः कटाक्षै-
 वंशीनिनादानुचरैर्विधेहि ।
 त्वयि प्रसन्नो किमिहापरैर्न-
 स्त्वय्यप्रसन्नो किमिहापरैर्नः ॥२६

कृष्णवल्लभा

5

इदानीं स्वाभीष्टपदवीलाभाय श्रीकृष्णं प्रार्थयते—मयीति । हे ब्रजनाथ मधुरैर्मधुररसमयैः । यद्वा, मधूनि मादकानीतररसविस्मारकानि प्रेमरसरूपाणि रान्ति ददतीति तादृशैः कटाक्षैस्तारकागतागतविश्रान्तिसहितविचित्रवर्तनापूर्वक-
 नयनभङ्गीभिः प्रसादं प्रसन्नतां विधेहि कुरु । कीदृशैः कटाक्षैः—वंशीनिनादानु-
 चरैः । वंशीनिनादा अनुचरन्ति येषु तैः । वंशीनिनादाननुचरन्तीति वा । 10
 अत्र किं ब्रूमः—त्वयि प्रसन्ने एवं प्रसादं कृतवति सतीहेदृशेऽतिदुर्लभेऽप्युद्देश्य-
 वस्तुनि तत्प्राप्तावपरैः साधनैः किम् । त्वत्प्रसादमात्रेण स्यादित्यर्थः । तय्य-
 प्रसन्ने एतादृशप्रसादमकुर्वति । त्वं चेन्न प्रसीदसीत्यर्थः । अपरैः साधनैः किम् ।
 फलानिष्पत्तेः । विघ्नसहस्रसंभवादिति भावः । अस्मज्जीवनसर्वस्वभूतत्वन्नाम-
 श्रवणमात्रमेव परम्, यदि पुनस्त्वं वंशीनादानुचरकटाक्षामृतेनास्मान्निश्चसि तदा 15
 किं वक्तव्यमिति महानुत्कर्षचमत्कारः ॥ उपेन्द्रवज्रा छन्दः ॥ २६

सुबोधनी

ततस्तत्स्फूर्त्यानन्दावेशेन सगर्वमाह—हे नाथ मधुरैः कटाक्षैर्मयि प्रसादं

9-10. GB वशीति for the phrase वंशीनिनादा etc. 10. GB तान् for वंशीनिनादान् 11. GB प्रसादं कुर्वति for एवं प्रसादं कृतवति GB omits ईदृशे 12. GB अप्रसादं कुर्वति सति for एतादृशप्रसादमकुर्वति GB omits त्वं चेन्न प्रसीदसीत्यर्थः 13. GB inserts च after संभवात् 14. GA उपेन्द्र for उपेन्द्रवज्रा The metre is उपजाति and not उपेन्द्रवज्रा. 15. CB, CD स्फुरणोद्भूता for स्फूर्त्या CB, CD insert मयीति after आह

कुरु । तन्माधुर्यमेव व्यनक्ति—वंशीनिनादं पुनः केलौ प्रियाप्रेरणरूपमनुचरन्ति
ये तैः । तेन किं स्यात्—त्वयि प्रसन्नेऽपरैरप्रसन्नैरस्माकं किं स्यात् । न
किमपि । तद्यप्रसन्नेऽपरैः प्रसन्नैर्वा किम् ॥२६

सारङ्गरङ्गदा

अथ पूर्वकृतकुञ्जप्रेरणस्मृत्या जातातिलालसत्वात्क्रममप्युल्लङ्घ्य

भुजमगुरुसुगन्धम्

(भा० १० ४७ २१) इतिवत्सोत्कण्ठं प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—हे प्राणनाथ
कुञ्जप्रेरणरूपैः कटाक्षैर्मयि प्रसादं विधेहि । आगत्य तथा तैः पुनः प्रेरयेत्यर्थः ।
क्रीदृशैः—संकेतरूपं वंशीनिनादमनुचरन्तीति तथा तैः । तथा, मधुरैराह्लादवैः ।

10 ननु पुनः सर्वासां मध्ये तथा कृते,

तस्या अमूनि नः क्षोभम्

(भा० १० ३० ३०) इत्यादिवत्,

कामिन्याः कामिना

(भा० १० ३० ३३) इत्यादिवच्च तास्त्वां मां च प्रति क्रुध्येयुः, तत्सखीभिरेवात्मानं
15 सुखय, अलमनया प्रार्थनयेत्याशङ्क्य सगर्वदैर्न्यमाह—त्वयीति । त्वयि प्रसन्ने
तथा कृते, निकटागते वा, इह देशे काले वापरैरन्यैर्गोपीसहस्रैरपि किमस्माकम् ।
न किमपीत्यर्थः । तथा, तद्यप्रसन्ने इहैतद्दशायां दर्शनमप्यदत्तवति, अपरै-

1-2 CB, CD omit all words from तन्माधुर्यमेव to ये तैः and read
instead मधुरतामेवाह—वंशीनिनादमनुचरन्ति तेन सह हृदयं विशन्तीति तैः (CB
omits तैः) CA omits एव, and reads व्यञ्जयति for व्यनक्ति CC
drops all words after वंशी (in वंशीनिनादं) up to किमपि 2. CB,
CD insert अत आह after the first स्यात् CB, CD insert सतीह त्रिलोक्यां
after प्रसन्ने, and नो before अस्माकं CB, CD वा भवेत् for स्यात्
3. CB, CD insert इत्यर्थः after किमपि CB, CD insert इह before
अपरैः CB, CD insert इति तां (CD omits) तथा after किम् 5.
KB पूर्ववत् for पूर्व- KC, KP जाताभि० for जाताति०. KA ०अभि-
लाषत्वात् for ०अतिलालसत्वात् 8. KB inserts सह after तैः. 14.
KB omits प्रति.

निजैरपि सखीकुलैः किम् । ता अप्यतिदुःखदा इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीजयदेवैः
(गीतगोविन्द ७. ४०) —

रिपुरिव सखीसंवासोऽयम्

इति,

प्रियसखीमालापि ज्वालायते

5

(४ १०) इति च ॥ स्वान्तर्दशायाम्—आगत्य पुनस्तत्प्रेरणमेव मे प्रसादः ।
नन्वन्यास्त्वय्येतत्प्रार्थनया कृध्येयुः, तत्राह—त्वयि प्रसन्नेऽन्यैः किम् ।
त्वय्यप्रसन्ने एतन्निकटमप्यनागते निजैरपि प्रियसखीप्रभृतिभिः किम् । ता अपि
दुःखदा एव । समस्नेहसखीनां स्वभावोऽयं यत्कृष्णरहितसखीदर्शने दुःखं स्यात् ।
यथोज्ज्वलनीलमणौ (सखीप्रकरण १२८) —

10

विना कृष्णं राधा व्यथयति समन्तान्मम मनो
विना राधां कृष्णोऽप्यहह सखी मा विक्लवयति ।
जनिः सा मे मा भूत्क्षणमपि न यत्र क्षणदुहौ
युगेनाक्षणोर्लिङ्गां युगपदनयोर्वक्त्रशशिनौ ॥

इति ॥ बाह्ये—स्पष्ट एवार्थः ॥ २६

15

निबद्धमूर्धाञ्जलिरंश याचे
नीरन्ध्रदैन्योन्नतिमुक्तकण्ठम् ।
दयास्त्रुधे देव भवत्कटाक्ष-
दाक्षिण्यलेशेन सकृन्निषिञ्च ॥३०

कृष्णवल्लभा

20

परमदुर्लभरससारशृङ्गाररससर्वस्वाविष्टचेतास्तत्प्रसादमेव प्रार्थयते—निबद्धेति ।

1. KP निजजनैः for निजैः KD एताः for ताः KP omits श्री- before
जयदेवैः 6 KA omits च and मे. 7 KP omits त्वय्येतत् KA, KB सैः for
अन्यैः 8, KA तन्निकटं for एतन्निकटं. 8. KC, KP तेषां for ता अपि KD
अति- for अपि. 15 KB बाह्यार्थः स्पष्ट एव. KP inserts तु before स्पष्टः 16.
PS मुग्धामूर्ध्नाञ्जलिः. 17 PS ०दैन्योन्नतमुग्धकण्ठं 18. Kṛṣṇadāsa दयानिधे

हे दयाम्बुधे दयानामम्बुधयो यस्मात् कृपापारावार । यद्वा, दया दानं तस्या अम्बुधे समुद्र । समस्तपुरुषार्थप्रदेत्यर्थः । उक्तं हि द्वितीयस्कन्धे (२. ३ १०) —

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥

- 5 इति । हे देव निरन्तरक्रीडारसमग्न, एषोऽहं दुरन्तप्रत्याशाविवशः । निबद्ध-
मूर्धाञ्जलिनिबद्धो मूर्धन्यञ्जलिर्येन तथाविधः सन् । यद्वा, निबद्धो मूर्धनि
समस्तपुरुषार्थभ्यः साधनानुष्ठानेभ्यश्चाञ्जलिर्येन तादृशः सन् । मूर्धनिबद्ध इति
वक्तव्ये मूर्धातिनम्रत्वख्यापनायान्यथाकथनम् । नीरन्त्रं निरन्तरं यदैन्यं तस्य
योन्नतिस्तथा मुक्तकण्ठं यथा भवति तथा । यद्वा, नीरन्त्र-शब्देन लक्षणया
10 क्रीचकवेणुरुच्यते । स यथानिलसंयोगात्कदाचिदैन्योन्नतिस्वरयुक्तो भवति, तद्वन्मुक्तः
कण्ठो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा । याचे प्रार्थयामि । किं तदाह—
भवत्कटाक्षदाक्षिण्यलेशेन । भवन्स्वभावत एवाविर्भवन्कृपाकटाक्षो यस्त्वदीयस्तस्य
यदाक्षिण्यमौदार्यं तस्य लेशेन सकृदेकवारं निपिञ्च । भवत्कटाक्षेत्यस्य तव कटाक्षेति
वा । परमोत्कृष्टं प्रेम स्वविषयं देहीत्यर्थः ॥ उपेन्द्रवज्रा छन्दः ॥ ३०

15

सुगोधनी

पुनरतिदैन्यादार्तः प्रार्थयते—हे देव, एषोऽहं निबद्धो मूर्धन्यञ्जलिर्येन तादृशः
सन्निरन्तरं यदैन्यं तस्य योन्नतिस्तथा मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा याचे । किं
याचसे—हे दयासमुद्र तव कटाक्षस्य यदाक्षिण्यं प्रियानुनयप्रवृत्तिस्तस्य लेशेनापि
सकृदपि नितरां सिञ्च । स्वायोग्यतामननादैन्योक्तिरियम् ॥ ३०

1. GB omits हे दयाम्बुधे 2 GB तदुक्तं द्वितीये for उक्तं हि द्वितीयस्कन्धे
5-6 GB omits निबद्धमूर्धाञ्जलिः 6 GB सः for तथाविधः सन् GB omits
all words from मूर्धनिबद्धः to ०कथनम् 9 GB omits भवति 10-11. GB
omits all words from मुक्तः कण्ठः to कर्मणि तत् and reads instead . मुक्तकण्ठं
11 GB omits स्यात् 13 GB भवतः कटाक्षः for भवत्कटाक्षेत्यस्य तव कटाक्ष 16.
CB, CD omit all words from अतिदैन्यात् to प्रार्थयते and read instead .
स्फूर्त्यपगमेनार्तः सदैन्यसाह—निबद्धेति 17. CB, CD निश्छिन्नं for निरन्तरं
17-18 CD omits किं याचसे 18 CB, CD भवत्- for तव CB, CD औदार्यं
for प्रियानुनयप्रवृत्तिः 19 CB omits अपि after सकृत्. CC reads {निरन्तर
for नितरां, and inserts किं च before स्वायोग्यता० CB, CD दैन्येन for स्व-
CB, CD पुनरियं प्रार्थनेति ज्ञेयम् (CD प्राथयते) for दैन्योक्तिरियम् CC omits इयम्

सारङ्गरङ्गदा

अथ प्रगाढलालसयातिदैन्योदयात्

स्मरति स पितृगेहान्

(भा० १०. ४७. २१) इत्यादिवत्,

दास्यास्ते कृषणाया मे

(भा० १० ३० ३६) इत्यादिवच्च सदैन्यं प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—हे बह्वीभिः
 क्रीडारसिक, एषोऽहं निवद्धो मूर्धाञ्जलिर्येन तादृशस्तव दासीजनो नीरन्ध्रं
 निश्छिद्रं यदैन्यं तस्य योन्नतिस्तया मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा याचे । किं याचसे—
 यदि ते रासक्रीडाविघ्नः स्यात्तर्हि तादृशकटाक्षप्रेरणालेखनं दूरेऽस्तु, भवत्कटाक्षस्य
 यद्वाक्षिण्यमौदार्यं तस्य लेशेनापि सकृदपि निषिञ्च । तल्लेशेनापि दुःखाग्निनिर्वापको
 नितरां सेकः स्यादित्यर्थः । आगत्य सर्वाभिः सह रासं कुर्विति भावः ।
 यद्यप्ययं जनोऽपराधी तथापि तवैतद्योग्यमित्याह—हे दयानिधे इति ॥
 स्वान्तर्दशायाम्— इमां मत्सखीं निषिञ्च । अन्यत्समम् ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥३०

पिच्छावतंसरचनोचितकेशपाशे

पीनस्तनीनयनपङ्कजपूजनीये ।

चन्द्रारविन्दविजयोद्यतवक्त्रविम्बे

चापल्यमेति नयनं तव शैशवे नः ॥३१

कृष्णवल्लभा

अथाविर्भूतपरमरसमयदिव्यकिशोरमधुरिममहाचमत्कारधारानिधिश्चकृष्ण-
 चापल्यमनुभूतमपि पुनरप्यनुभवितुमिच्छामीति प्रार्थयते—पिच्छेति । तव
 शैशवे तारुण्यमिश्रिते । तारुण्यस्य किञ्चिन्मात्राङ्कुरिततया शैशवबाहुल्या-

2. KB omits अथ and अति KC गाढ० for प्रगाढ० 6. KC inserts वा
 before इत्यादिवच्च 7. KA तादृशदासीजनो 8. KC, KP insert तत्
 after किं 11. KP वासं for रासं 12. KC, KP तवैव तद्योग्य० for
 तवैतद्योग्य० 14. PS पिच्छा० for पिच्छा०
 16A.

- तदेवोक्तम् । सौन्दर्यसौकुमार्यातिशयचापल्यरूपे नोऽस्माकं नयनम् । नीयन्ते विषया अनेनात्मानं प्रतीत्यन्तःकरणम् । नयनं वा । चापल्यं चपलतामेति गच्छति । पुनः पुनर्द्रष्टुमुत्कण्ठतरलं भवतीत्यर्थः । तदेव शैशवं सूचयितुं विशिनष्टि—पिच्छेति । पिच्छानामवतंसः शिरोभूषणं यत्र तादृशं यद्रचनं
 5 नानापुष्पादिभिश्चूडारूपेण विरचनं विविधप्रकारकल्पनारूपवन्धनविशेषस्तदुचितः केशपाशः केशकलापो यत्र । एतत्तारुण्य एव ।

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे

- इत्यमरः (२ ६ ६८) । पुनर्विशिनष्टि—पीनस्तनीनयनपङ्कजपूजनीये । पीनस्तन्यो गोपकिशोर्यस्तासां नयनपङ्कजैः पूजनीये । समन्ततः स्थितानां
 10 प्रजसुन्दरीणां नेत्रपङ्कजप्रतिविम्बिताङ्गचमकारत्वात् । पुनर्विशिनष्टि—चन्द्रारविन्दविजयोद्यतवक्त्रविम्बे । अमृतचन्द्रिकाह्लादनरूपश्चन्द्रः । शीधुशैत्यसौरभसौकुमार्यरूपमरविन्दम् । तयोर्विजयायोद्यतं कृतोद्यमं वक्त्रविम्बं मुखमण्डलं यस्य तस्मिन् । गोपीहृक्चकोरयूथैरतिपिपासितैः पेपीयमानाननचन्द्रिकामृतत्वात्क्रीडारसोल्लाससमुच्छलदशदिग्व्यापिविमलगौरचन्द्रिकामहार्णवत्वाच्चन्द्रविजयः ।
 15 सरसमधुरदृष्टिमाध्वीकमधुरच्छटाभिरुन्मादितसकलगोपीसमाजत्वात्प्रफुल्लारविन्दविजय इति ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥३१

छन्दोधनी

- एतत्प्रार्थने त्वत्कैशोरचापल्यमेवास्मान्नियोजयतीति सपरिहासमाह—तव कैशोरे यच्चापल्यं तदुचितचेष्टितं तन्नो नयनमेति प्रविशति । कथं तच्चापल्यज्ञानम्—पिच्छमयशिरोभूषणस्य रचनाया योग्यो रत्यावेशगलितः केशपाशो
 20

3 GB उत्कण्ठतरं GB omits सूचयितुं 4 GC omits पिच्छेति 8. GB omits विशिनष्टि and reads पीनेति for the phrase पीनस्तनी etc. 10-11. GB omits विशिनष्टि and reads चन्द्रेति for the phrase चन्द्रारविन्द etc. 11. GB omits शीधु 18 CC प्रार्थनेन CB, CD omit all words from एतत्प्रार्थने to आह and read instead अथ श्रीराधिकासखीभिर्दृश्यमानस्य श्रीकृष्णस्य तदानीन्तनचापल्यरूपकृत्याह—पिच्छेति CB, CD insert शैशवे after तव 19 CD प्राप्नोति for प्रविशति. 19-20. CB, CD कीदृशे for कथं तच्चापल्यज्ञानं 20 CB, CD पिच्छमयस्य for पिच्छमय- and रचनाय for रचनायाः CB अत्या० for रत्या०.

यत्र । अतएव पीनस्तनीभिः स्वसखीसंगमसूचकरत्यङ्कदर्शनानन्दिततया पूजनीये सानन्ददर्शनयोग्ये । तदङ्कमेव लक्षयति—लघ्नकज्जलत्वेन कलङ्कितस्य चन्द्रस्य सभ्रमरस्यारविन्दस्य च विजये उद्यतम्, न तु विजयि तदनपगमात्, वक्तृबिम्बं यत्र ॥३१

सारङ्गरङ्गदा

ननु धीराणां मानिनीनां मूर्धन्यासि, इदानीं मामवधीर्य किमिति दैन्यं कुरुषे, अन्यास्त्वामुपहसिष्यन्तीति तन्नर्म मनस्युद्वेग्य

कचिदपि स कथां नः

(भा० १० ४७ २१) इतिवत्स्वचापलं नेत्रे संक्रमय्य प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह— नोऽस्माकं सर्वासामेव नयनं तव शैशवे कौशोरे तत्संबन्धिवेशलीलादौ चापह्यमेति ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति

(काशिकावृत्ति १ ३ ३६) इतिवत् । तद्दृष्टमित्यर्थः । अस्माभिः किं कर्तव्यमिति भावः । अथवा, वराकानां नेत्राणां को वा दोषो यदेतादृशमेतत् । कीदृशे— पिच्छावतंसेन तन्मुकुटेन या रचना तस्यामुचितः केशपाशो यस्मिन् । तथा, चन्द्रारविन्दयोरिविजयेनोद्यतमुद्गमं वक्तृबिम्बं यस्मिन् । अतः पीनस्तनीनां युवतीनां ताभिर्वा नयनपङ्कजैः पूजनीये तद्योग्ये । अन्योऽपि विजयी बद्धमुकुटः

1 CB, CD ताभिः (CB omits) एव नयनपङ्कजैः for the phrase स्वसखीसंगम etc. 2-3. CB, CD omit all words from तदङ्कमेव to सभ्रमरस्य and read instead : स्वसखीसंगमसूचकचिह्नवेशोन्मुक्तकेशा(CD ०चिह्न-विशेषा)दिदर्शन तासां(CD यासां)मानन्दजनकमेव । यतो जागरादीपन्मालिन्येन चन्द्रस्यार्धमुद्रितनेत्रतया CC कज्जलाक्ततया for लघ्नकज्जलत्वेन CC कलङ्कितचन्द्रस्य 3. CB, CD omit न तु विजयि तदनपगमात् 9. KC, KP insert सचापलं before प्रलपन्त्याः 10. KC नयनपङ्कजं for नयन KA तत्तत्संबन्धि०. 14. KA omits वा, KB places वा after दोषः KA, KB यतः, KD अतः for यत् KP कीदृशोऽपि for कीदृशे 16. KA (before correction), KD हस्तं for उद्गमं ; KD (after correction) उद्गम

सम्राण् नागरयुवतिभिर्नेत्राब्जैः पुष्पवृष्ट्या च पूज्यो भवति । अतो दर्शनं देहीति भावः ॥ स्वान्तर्दशायाम्—शेषवे श्रीराधया सह विलासोच्छलित-कैशोरे । पीनस्तनी राधा तन्नेत्रपङ्कजाभ्यां पूजार्हे ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥३१

त्वच्छैशवं त्रिभुवनान्द्रुतमित्यवैहि

मच्चापलं च मम वा तव वाधिगम्यम् ।

तत्किं करोमि विरलं मुरलीविलासि

मुग्धं मुखाम्बुजमुदीक्षितुमीक्षणाभ्याम् ॥ ३२

कृष्णवल्लभा

इदानीं श्रीगोविन्दमुखारविन्दविलोकनानन्दमनुभवितुमध्यवसायं कुर्वन्तदेवाभिलषति—त्वच्छैशवमिति । त्वच्छैशवं तव चापल्यं त्रिभुवनान्द्रुतं त्रिभुवनेष्वद्भुतम् । त्रिभुवनप्रकटस्वरूपेषु तादृशकैशोरमाधुरीचमत्काराभावात् । शास्त्रयुक्तिमहत्तमानुभवैर्मया निर्धारितत्वाच्च । यद्वा, कीदृशं शैशवम्—त्रिभु त्रिषु श्रीमथुरा-गोकुलवृन्दावनेषु भूः सत्ता यस्य तत् । अतएव वनानि वृन्दावनादीन्यद्भुतानि येन तत् । तत्तद्वनविहरणकौतुकात् । इत्यवैहि जानीहि । तत्किम्—मच्चापलं मच्चित्तस्य त्वद्दर्शनौत्कण्ठ्येनोत्तरलता । तन्मम वाधिगम्यं तव वा । न तृतीयस्य । श्रीकृष्णरसास्वादलोभान्ममैव तावती व्यग्रता, सा च त्वया सर्वज्ञेन मया च त्वदनुभवसंमिश्रणाज्जायत इत्यर्थः । तत्तस्मात्तव मुग्धं सुन्दरं मुखाम्बुजं मुरलीविलासि मुरल्या विलसितुं शीलं यस्य तत् । ईक्षणाभ्यां नेत्राभ्याम् । न तु मनसा, मनसा तु सर्वदैव वीक्ष्यते । उदीक्षितुमुदुर्चरीक्षितुं द्रष्टुं विरलं

1. KC, KP नगर० for नागर० 3. KB श्रीराधा for राधा KB, KP insert एव after स्पष्टः 4. PS अवैमि for अवैहि 5. PS यच्चापलं च मम वागविवादगम्य for the second Pāda. 6. PS विरलान् for विरल and विलास- for विलासि 10. GB त्वदिति for त्वच्छैशवमिति 12. GB omits त्रिभु; GC reads त्रिभुवनेषु for it. 14. GB किं च for तत्किं 15. GB transposes तव वा and अधिगम्यं 19. GB omits उत् before उच्चैः.

विलम्बम्, किं करोमि । इदानीमेव महातीव्रतमस्वाभीष्टभावभावनावेशप्रवृत्तप्रगाढ-
समाधिना शरीरमेतद्विस्मृत्य प्रणयभरविस्फारिताभ्यां नेत्राभ्यां वीक्ष्य परम-
महानन्दसमुद्रे निमङ्गयामीति भावः । ईक्ष्णाभ्यामित्युक्तेस्त एवेक्षण इतरथा
चित्रायित इति । उक्तं च श्रीभागवतद्वितीयस्कन्धे (२ ३ २२)—

वर्हायिते ते नयने नराणां

लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।

5

इत्यादि ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥३२

सुबोधनी

तत्कैशोरकृतप्रवेशस्यात्मचक्षुपस्तद्दर्शनौत्सुक्यं निवेदयंस्तरफूर्युपायं प्रार्थयते—
त्वच्छैशवं त्रिभुवनस्य विस्मापकमिति त्वमेव जानीहि । मच्चापलं च त्वदर्शनाभि- 10
लाषस्त्वद्विषयतया त्वच्छैशवकृततया तव, मत्कृततया कचिद्विवेकसमये मम वा,
ज्ञातुं योग्यम् । अतो मुखाम्बुजमीक्ष्णाभ्यामुच्चैरीक्षितुं किं कमुपायं करोमि ।
यत्कृते तद्दृश्यं स्यात्तत्त्वमेवोपदिशेत्यर्थः । तत्र हेतुः—विरलमनन्यगोचरम् ।
कुतोऽनन्यगोचरम्—मुरलीविलासि । अतएव मुग्धं मनोहरम् ॥३२

3 GC निमग्न ईक्षामि fo1 निमङ्गयामि 4 GB तदुक्तं द्वितीये fo1 all
words from उक्त to ०स्कन्धे 7 GB इति fo1 इत्यादि 9 CB, CD
omit all words from तत्कैशोर० to प्रार्थयते and read instead अथ (CD
omits अथ and reads आत्म for it , blank space left in CB) नस्तद्दर्शनासंभव-
मननात्सदन्यमाह—त्वदिति CA ०पूर्ति- fo1 ०स्फूर्ति 10. CC त्रिभुवनविस्मापकं
CB, CD insert दुर्लभं च before विस्मापकं CC omits च CA तद्दर्शना०
11. CD drops all words from लाष० to ०समये and reads (corrupt)
नन्यतिरेक instead CB त्वद्विषयकतया CA त्वच्छैशव० CB inserts वा
after, CC च before तव. 13. CB तद्दृष्टं for तद्दृश्य CA, CC omit तत्
after स्यात् 13-14 CD omits all words from यत्कृते to मनोहरं CB
omits all words from विरलं to मनोहरं and reads instead यतो मुरलीविलासि,
अतो मुग्धं मनोहरम्, अतो विरलं दुर्लभं CA reads the following gloss on
the margin : विरलं कचित्कचिदेव भाग्यवद्भिरेवोपलभ्यमिति गोस्वामी.

सारङ्गरङ्गदा

अथ तस्या उद्धूर्णा दशा यावच्छ्रीकृष्णदर्शनम् । तत्रैवोद्वेगदशा चतुर्भिः ।
तत्र प्रथमम् । ननु भवतु नाम नेत्रचापल्यम्, काप्यन्यैतादृक् विकला न दृश्यते,
त्वं साध्वीप्रवरासि तद्गम्भीरा भव, सख्योऽप्येवं त्वां बोधयन्तीति तस्य
5 नर्मोपालम्भं मनस्युद्धृष्टं तं प्रति सोद्वेगं प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—त्वच्छैशवं
तव कैशोरं माधुर्यादिभिर्मादकत्वाकर्पकत्वादिभिश्च त्रिभुवनेऽद्भुतमवैहि जानीहि ।
स्मरेत्यर्थः । मञ्चापलं च त्रिभुवनाद्भुतमवैहि । एतद्वयं तव वाधिगम्यं मम वा ।
यद्वा, मञ्चापलं च त्वदुत्पादितत्वात्तव वा स्वीयत्वान्मम वाधिगम्यम् ।

अन्यो वेद न चान्यदुःखमखिलम्

10 (जगन्नाथवल्लभ ३ ६) इत्यादिन्यायात् । सख्योऽपि सम्यङ् न जानन्ति यत एवं
वदन्तीति भावः । पुनः प्रोच्छोलितोद्वेगा सदैन्यमाह—तदिति । तत्तस्मात्त्व-
न्मुखाम्बुजमीक्षणाभ्यामुच्चैरीक्षितुं किं करोमि । यत्कृते तद्दृष्टं स्यात्तत्त्वमेवोप-
दिशेत्यर्थः । ननु न दृष्टं तत्तेन किं तन्नाह—मुग्धं मनोहरम् । तददर्शनात्तद्वि-
फलत्वापत्तेः ।

15

अक्षण्वतां फलमिदम्

(भा० १० २१ ७) इत्यादेः । तथा दानकेलिकौमुद्याम् (पः ३२)—

भवतु माधवजल्पमश्रुण्वतोः श्रवणयोरलमश्रवणिर्मम ।

तमविलोकयतोरविलोकनिः सखि विलोचनयोश्च किलानयोः ॥

इत्यादेश्च । ननु नेदानीं दृष्टं तेन किं स्थित्वा द्रक्ष्यसि तन्नाह—विरलं कुलवधूनां

2. KP omits तस्या KB उद्धूर्णादिदशा KC omits एव after तत्र.

3. KC कदाप्यन्यैतादृक् ; KP कार्पाण्यैतादृक्. KP विकलान् for विकला न. 4.

KP गम्भीराभावे for गम्भीरा भव. 7. KP मञ्चापल्यं. KC, KP insert

ज्ञेयं before मम 8. KC स्वायत्तत्वात् for स्वीयत्वात्, 10. KA इति०

for इत्यादि०. KP omits न after सम्यक्, KB अतः for यतः. 11. KD

वेगात् for वेगा. KA, KD omit त्वत् (KP reads तत्) before मुखाम्बुजं

12. KD वीक्षितुं for ईक्षितुं. 13. KD, KP तद्दर्शनात्. 15. KA omits इद,

KC, KP omit फलमिदं 16. KP इत्यादि. 18. KC, KP तु for च 19.

KP omits च after इत्यादेः. KA इदानीं नो for नेदानीं.

नस्तत्रापि तव गोचारणादिना दुर्लभदर्शनम् । अतोऽधुना लब्धेऽवसरेऽपि
यत्र दर्शयसि तत्तव निष्ठुरतेत्यर्थः । किं वा, ननु तत्समं किमपि पश्य तत्राह—
विरलं साम्यरहितम् । तत्र हेतुः—मुरलीविलासि ॥ स्वान्तर्दशायाम्—
पूर्ववत्तत्सङ्गोच्छलितं कैशोरं ज्ञेयम् । तद् द्रष्टुं मच्चापलं च । अन्यत्समम् ॥
वाह्यार्थः स्पष्टः ॥३२

5

पर्याचितामृतरसानि पदार्थभङ्गी-
वल्गूनि वलितविशालविलोचनानि ।
बाल्याधिकानि मदवल्लवभाविनीभि-
र्भावे लुठन्ति सुकृतां तव जल्पितानि ॥३३

कृष्णवल्लभा

10

अपि च—पर्याचितेति । हे नाथ मदवल्लवभाविनीभिः ।

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः

(साहित्यदर्पण ३ १०५) तद्युक्ता या वल्लवानां भाविन्यः प्रशस्तभाववत्यो
गोप्यस्ताभिः सह तव सकलसौन्दर्यनिधेर्जल्पितानि । परस्परव्यक्तवचनानीत्यर्थः ।
सुष्ठु कृतं कृतं येषां तेषां पुण्यवता भावे सत्तालीलाभिप्राययुक्ते चेतसि लुठन्ति 15
संचरन्ति । निरन्तरं मनोलयानि तिष्ठन्तीत्यर्थः । मनसः प्रेमोद्वेगेण
धारणक्षमत्वाभावाल्लुठन्तीत्युक्तम् ।

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।

क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुषु ॥

इति मेदिनी (वान्त० २०) । कीदृशानि जल्पितानि—पर्याचितामृतरसानि । 20

1. KC, KP तस्य for तव 2. KP omits ननु 4. KC, KP तद् द्रष्टुं for
तद् द्रष्टुं 7. PS फल्गूनि. 8. PS मदवल्लवभाषितानि 9. PS छद्मां for
सुकृतां 14. GB omits इत्यर्थः 15. GA, GC insert सुकृती before सुष्ठु.
GC सुकृत् for सुष्ठु कृत 20. GB omits पर्याचितामृतरसानि, and reads
for it परीति

परि परित आचिताः प्लाविता अमृतरूपा रसा येष तानि । पुनः कीदृशानि—
 पदार्थभङ्गीवल्लूनि । पदानामर्थानां च या भङ्गी । रचनापरिपाटीति यावत् ।
 तया वल्लूनि मनोहराणि । पुनः कीदृशानि—वल्लितविशालविलोचनानि ।
 वल्लिते तत्तदङ्गेषु लीलाविलासवैदग्ध्यावलोकनार्थं चञ्चले विशाले हर्षोद्वेका-
 5 द्विशिष्टे लोचने यत्र । पुनः कीदृशानि—वाल्याधिकानि । वाल्यं चापल्यं
 वक्षोजग्रहास्यचुम्बनादिरूपं तेनाधिकानि । अध्यधिकं कं सुखं यत्र तान्यधिका-
 नीति यथाश्रुतव्याख्याने

मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता

इत्यादि (नेषधीयचरिते ६ ८) मितसारत्वयोर्गुणभङ्गात् ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥३३

10

सुबोधनी

अथ तन्मिथोनर्मोक्तिस्फूर्त्युद्यलालसेन सदैन्यमाह—मदेन सखीभोगाङ्गा-
 लोकजहर्षेण युक्ताभिर्वल्लवभाविनीभिः सह तव जल्पितानि नर्मोक्तयः सुकृतां
 शोभनत्वल्लीलानुस्मरणं कुर्वन्ति ये तेषा भावे

रवानां भावसरोरुहम्

15

(भा० २ ८ ५) इतिवद् भावयुक्ते मनसि लुठन्ति परिवर्तन्ते । सदा स्फुरन्तीत्यर्थः ।
 तत्र हेतुः—परि सर्वतोभावेन आ सम्यक् चितोऽमृतरसो मिथो हास्यरसो

1-3 GA omits haplogically all words from पुनः कीदृशानि to मनोहराणि. 1-2 GB omits कीदृशानि and पदार्थभङ्गीवल्लूनि 3 GB omits कीदृशानि and the phrase वल्लितविशाल etc 5 GB omits कीदृशानि and वाल्याधिकानि 6 GB omits अधिकानि after तेन. GB omits अविकानीति. 8. GB वाङ्मता for वाग्मिता. The verse is cited anonymously in Kṛṣṇadāsa's Caitanya-caitāmṛta Ādi 1 106. 11-12 CB, CD omit all words from अथ to हर्षेण and read instead एवंमुखास्यज-
 वर्णनोद्भूततन्मिथोवचन(CD omits all words from एव and reads स्वचर,
 corrupt)स्फूर्त्या सनिर्वेदमाह—पर्यावितेति । स्वसखीविषयवत्तत्त्वापल्यदर्शनानन्दजेन मदेन.
 12 CD drops all words from वल्लव to जल्पितानि. 12-13. CB, CD omit all words from नर्मोक्तयः to कुर्वन्ति ये and read instead परिहास-
 वाक्यानि छन्दु कृतं येषां. 13. CA omits भावे. 15. CB, CD omit भाव-
 युक्ते. CB, CD insert सदा after लुठन्ति, omitting सदा before स्फुरन्ति
 16. CB कीदृशानि for तत्र हेतुः. CD omits परि सर्वतो. CA omits
 अमृतरसः. CD omits मिथो हास्यरसो.

येषु । कथं तद्वसाभिव्यक्तिः—पदानां भङ्ग्या वाच्यसौष्ठवेनार्थानां श्लिष्टार्थतया व्यङ्ग्याद्यनेकप्रसूत्या मनोहराणि । ततो वलिगते नर्तितेऽतएव कटाक्षादिना विस्तीर्णे विलोचने येषु । सर्वत्र हेतुः—वाच्येन कौशोरचाञ्चल्येनाधिकानि मिथो जिगीषयानवच्छिन्नानि । मम सुकृताभावात्तान्यपि न स्फुरन्तीति दैन्योक्तिः ॥३३

5

सारङ्गरङ्गदा

अथ मनसि तस्य तत्तत्प्रतिवचनोद्वृङ्क्षानात्पुष्पाद्याहरणे दानवर्त्मन्यादौ च स्वेन स्वसखीभिश्च सह कृष्णस्य नर्मकलहस्फूर्त्यात्युद्वेगेन तत्स्मरणेऽप्यसमर्थायाः

तव कथामृतम्

(भा० १० ३१ १०) इत्यादिवत्सविपादं प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—मदवल्लव- 10
भाविनीभिः सह तव जल्पितानि मिथो वाकोवाग्रूपाणि सुकृतां भावे भावाक्रान्त-
चित्ते लुठन्ति स्फुरन्ति । मम पुनरुद्विग्ने चेतसि तदपि दुर्लभमिति भावः ।

कुन्ताः प्रविशन्ति

इति न्यायात् । तथा

प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम्

(भा० २ ८ ५) इत्यत्र भावसरोरुहं हृदयकमलमिति वत् । मदेति भामिनीभि- 15

1. CB पुनः कीदृशानि, CD कीदृशानि for कथं तद्वसाभिव्यक्तिः. CB, CD omit all words from वाच्य० to श्लिष्टार्थतया and read instead . अक्षरविन्यासानुप्रासादिपरिपाठ्यार्थानां श्लिष्टतया. 2. CD व्यंग्यप्रसूत्या. CB, CD वल्लूनि मनोज्ञानि for मनोहराणि, and तथा for ततः. CB, CD चाञ्चल्येन कथितमनोगते for नर्तिते. 3. CB मतो, CD यतो वाच्येन for सर्वत्र हेतुः. CB, CD वैदग्ध्यं for चाञ्चल्येन. 4. CB, CD omit मिथो जिगीषयानवच्छिन्नानि. CB, CD insert विषयासक्ते मनसि after सुकृताभावात् 5. CC सदैन्योक्तिः. 7. KB वचन० for प्रतिवचन० 8. KC, KP सुखेन for स्वेन KB सखीभिः for स्वसखीभिः. 10-11. KC वल्लवभामिनीभिः. 11 KC, KP वाकोवाकरूपाणि. 13. This example of Lakṣaṇā is cited in many a work on Alāmkara, e.g. Kāvya-prakāśa ii. 10 ; Sāhitya-darpaṇa ii. 6 etc. 14. KD तथा for तथा. 15-16. KD omits भावसरोरुहमित्यत्र.

श्चेत्यनेन वयं परकीया रमण्यः स्वच्छन्दे विहरामः, कथमयमस्मान्निरुणद्धीति
गर्वोद्विक्तप्रणयरोषयुक्ता यास्ताभिरिति तासां क्लिप्तभावोद्गमः कथितः । तत्तु
(उज्ज्वल०, अनुभावप्रकरणा ३६)—

5 गर्वाभिलापरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम्
संकरीकरणं हर्षादुच्यते क्लिकिञ्चितम्
कीदृशानि—पदानामर्थानां च भङ्गीभिर्वल्लूनि मनोज्ञानि तत्र पदानां यथा
विलासमञ्जर्याम् (स्तवमाला, स्वयमुत्प्रेक्षितलीला विलासमञ्जरी श्लो० १६, १३)—

परिज्ञातमद्य प्रसूनालिमेतां
लुनीपे त्वमेव प्रवालैः समेताम् ।
10 धृतासौ मया काञ्चनश्रेणिगौरि
प्रविष्टासि गेहं कथं पुष्पचौरि ॥
सदात्र चिनुमः प्रसूनमजने
वयं हि निरताः सुराभिभजने ।
न कोऽपि कुरुते निषेधवचनं
15 किमद्य तनुपे प्रगल्भरचनम् ॥

अर्थानां यथा दानकेलिकौमुद्याम् (पः २०३ ७६)—

कृष्णकुण्डलिनश्चण्डि कृतं घट्टनयानया ।
फूत्कृत्तिक्रीडया यस्य भवितासि विमोहिता ॥
धर्षणेन कुलस्त्रीणां भुजङ्गेशः क्षमः कथम् ।
20 यदेता दशनैरेप दशज्जाप्नोति शोभनम् ॥

इति । अतः, परि सर्वत आचितान्यमृतानि रसा शृङ्गारादयश्च यैः । तथा,
वर्णिगतानि तस्य तासां च विशालविलोचनानि यैर्येषु वा । तथा, घाल्येन

2 KP गर्वोद्विक्तप्रणय० KD ०युक्ताभिस्ताभिः KC, KP तल्लक्षणं for
तत्तु 6. Some Mss भङ्गीभिः KC, KP omit तत्र KA omits यथा.
8 KP विज्ञातं for परिज्ञातं 13-15. KD omits all words from सुराभि-
भजने to प्रगल्भरचन 15 KB अत्र for अद्य KC कुरुते (in margin as in
text) for तनुपे 19. KC दशनेन for धर्षणेन 21 KA, KD परितः for
सर्वतः.

किशोरस्वभावचाञ्चल्येनाधिकानि मिथो जिगीषयानवच्छिन्नानि ॥ स्वान्त-
र्दशायाम्—कर्णद्वारा तादृशचित्ते प्रविश्य तदानन्दयतीत्यर्थः । अन्यत्समम् ॥
बाह्यार्थः स्पष्टः ॥३३

पुनः प्रसन्नेन्दुमुखेन तेजसा
पुरोऽवतीर्णस्य कृपामहाम्बुधेः ।
तदेव लीलामुरलीरवामृतं
समाधिविघ्नाय कदा नु मे भवेत् ॥३४

कृष्णवल्लभा

ब्रजसुन्दरीभिः सह जल्पितानीति यदुक्तानि तानि तु तथाविधान्येव । किं
तु तानि यदि मुरलीनादार्पितानि भवन्ति तदतीव मनोहरं स्यादिति पूर्वानुभव- 10
परमानन्दसाम्राज्यभरस्तादृशसमाधिनैवायुष्कालो मे यायात् । यदि च ततो
व्युत्थानं भवेत्तर्ह्येवं भूयादित्याशास्ते—पुनरिति । कृपामहाम्बुधेस्तव करुणा-
समुद्रस्य तदेव तात्कालीनमेव पूर्वानुभूतं वा पुनः पुनरपि । न्विति वितर्कः ।
समाधेरन्तःकरणलयस्य विघ्नाय कदा भवेद्भविष्यति । तत्किम्, आह—लीला-
मुरलीरवामृतम् । लीलाप्रधानं यन्मुरलीरव एवामृतम् । सर्वाह्लादकत्वात् । तव 15
कीदृशस्य—प्रसन्नेन्दुमुखेन तेजसा पुरोऽवतीर्णस्य । प्रसन्नं निष्कलङ्कमिन्दुवन्मुखं
यत्र तादृशेन तेजसा । परमामृतमयतेजोवितानपूर्णदिशा वपुषेत्यर्थः । पुरोऽ-
वतीर्णस्य साक्षात्प्रकटपरमानन्दरूपेण स्थितस्य । एतेनातिसदयत्वं सर्वताप-
निवारकत्वं च ध्वनितम् ॥ वंशस्थविलं छन्दः ॥३४

1. KC, KP कैशोर० for किशोर० KA००भावस्वभावेन for स्वभावचाञ्चल्येन
3. KB inserts एव after स्पष्टः 4. PS पुनः प्रसन्नेन मुखेन्दुतेजसा 9. GB
गोपीभिः for ब्रजसुन्दरीभिः GB omits इति यदुक्तानि तानि तु 12. GB in-
serts न after व्युत्थानं 13-15. GC drops all words from न्विति to
मुरलीरव (before एवामृतं) 16. GB किभूतस्य तव for कीदृशस्य. GB प्रसन्नोति
for all words from प्रसन्नेन्दुमुखेन to अवतीर्णस्य.

सुबोधनी

अतएवोत्कण्ठयार्तस्तत्स्फूर्तिं प्रार्थयते—प्रसन्नेन्दुमुखेन हेतुना यत्तेज उच्छलनं
तेन । पुनः—पुरोऽवतीर्णस्य कृपामहाम्बुधेरतदेव प्राक्प्रार्थितं लीलायां यन्मुरली-
रवामृतं तन्मम सम्यगाधेस्तदप्राप्तिजमनोव्यथाया अन्ताय । नु वितर्के । कदा
5 भवेत् ॥३४

सारङ्गरङ्गदा

अथ तद्दर्शनोद्भूतमनःपीडोद्विग्राया मूर्छन्त्या आश्वासनपरसखीः प्रति सलालसं
पृच्छन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—पुनः पुरोऽवतीर्णस्य तस्य येन मां कुञ्जे प्रेषितवांस्तदेव
लीलासूचकमुरलीरवामृतं प्रसन्नेन्दुमुखेन तद्रूपेण तेजसा कान्तिपूरेण सह मम
10 समाधेः सम्यङ्मनःपीडाया विघ्नाय नाशाय कदा भवेत् । अहो दुर्घटमेतदिति क्षणं
विचिन्त्य, अथवा संभाव्येतेत्याह—कृपेति ॥ स्वान्तर्दशायाम्—तदेव तत्प्रेरणरूपं
मुरलीरवामृतम् । अन्यत्समम् ॥ बाह्ये—समाधेर्ध्यानस्य । अन्यत्स्पष्टम् ॥३४

बालेन मुग्धचपलेन विलोकितेन

मन्मानसे किमपि चापलमुद्रहन्तम् ।

लोलेन लोचनरसायनमीक्षणेन

लीलाकिशोरमुपगूहितुमुत्सुकाः स्मः ॥३५

कृष्णवल्लभा

अथ मुरलीरवामृतं प्रति जातोत्कण्ठस्तद्वादकं द्रष्टुमत्युत्कण्ठामाविष्करोति—
बालेनेति । वयं लीलाकिशोरं लीलामयकिशोरमीक्षणेनोपगूहितुं द्रष्टुमुत्सुकाः स्मः

2. CC तत एव fo1 अतएव CB, CD insert पुनरिति after प्रार्थयते
3 CB कृपायाः for कृपा- 4 CB inserts विघ्नाय before अन्ताय 7. KP
०पराः सखीः fo1 ०परसखीः 8 KA प्रेरित० fo1 प्रेषित० KP तथा for तदेव
11. KC संभवेत्, KD संभाव्यते for संभाव्येत 12 KP ०रसामृतं for ०रवामृतं
KP inserts इव after ध्यानस्य. 14. PS भावेन for बालेन.

सस्पृहा भवामः । वर्तमानेनौत्सुक्यस्य निरङ्कुशभविष्णुतोक्ता । ईक्षणाभ्यामित्यनुक्ति-
र्द्वाभ्यामेव दर्शने तृप्त्यभावात् । अतः सामान्यत उक्तम् । उपगूह्नोत्तयाति-
संनिहितत्वेन दर्शनमित्युक्तम् । कीदृशेनेक्षणेन—लोलेन सतृष्णेन ।

लोलश्चलसतृष्णयोः

इत्यमरः (३३ २०६) । कीदृशं किशोरम्—लोचनरसायनम् । लोचनास्वाद्य-
रसानामयनं स्थानम् । लोचनयो रसायनमाह्लादकं वा । रसायनसेवया हि
लोचनयोः पुष्टिर्भवतीति प्रसिद्धम् । मल्लोचनपुष्टिविशेषनिदानं तदेव । यद्दर्शना-
त्परमासाध्यव्याधेर्मल्लोचनस्य तदेव रसायनमित्येतत्सेवने दृष्टिमान्द्यं न स्यात् ।
अन्यथा त्वान्ध्यमेवेति । पुनः कीदृशम्—बालेन कोमलेन मुग्धेन प्रतिपदमाधुरी-
विशेषचमत्कारवता परमसुन्दरेण स्वभावादेव चपलेन चाञ्चल्यगुणयुक्तेनैतादृश-
विलोकितेन मन्मानसे मम चेतसि चापलं दर्शनोत्कण्ठातरलतामुद्ब्रहन्तमुत्कर्षेण
प्रापयन्तम् ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥३५

सुबोधनी

अथोच्छलत्स्वान्तर्लालसाविशेषं स्वान्प्रत्युद्गिरति—लीलैकपरं किशोरमीक्षणेना-
प्यालिङ्गितुमुत्सुकाः स्मः । कथं तेनालिङ्गितुमिच्छथ—लोचनयो रसायनं स्व-
माधुर्यग्रहणविरोधिदोषापनयनेन रुच्युत्पादकम् । तेनापि कथं तदिच्छा—तद्द्वारा
धैर्यादि विधूय मन्मानसे विशिष्टलोचनेन किमपि चापलमुच्चैः प्रापयन्तम् ।
तद्वेतुगर्भविशेषणान्याह—बालेन क्रीडैकाविष्टेन । अतएव मनोहरचपलेन
सतृष्णेन च ॥३५

1 GB निरङ्कुशत्वाद्भविष्यतोक्ता 7. GB omits विशेष in विशेषनिदान
8 GC सेवनेन 9. GB मान्द्यं for त्वान्ध्यं. GB omits कीदृशं. 10-11. GB
omits एतादृश in एतादृशविलोकितेन 14. CB, CD omit all words from
अथोच्छलत् to उद्गिरति and read instead अथाभिलाषविशेषं सावहित्थमाह—
बालेनेति 15. CB, CD omit अपि CB, CD कीदृशं for कथं तेनालिङ्गितु-
मिच्छथ 16. CD °माधुर्यादि° for °माधुर्य° CB, CD अतएव for तेनापि कथं
तदिच्छा 17. CB, CD omit विशिष्टलोचनेन, and insert अनिर्वान्ध्यं after
किमपि. 18. CB, CD तद्वेतुकं for तद्वेतुगर्भं. CB, CD insert कीदृशेन
before बालेन CC मनोहरेण चपलेन. CB, CD insert लोलेन before सतृष्णेन.

सारङ्गरङ्गदा

अयि सखि स चेत्कृपालुस्तदा स्वयमायास्यति किमिति चपलासीति वदन्तीः
 सखीः प्रति तस्यैवायं दोष इति वदन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—लीला मत्प्रेरणलीला
 तद्युक्तं किशोरं तं साक्षात्तद्भाग्यराहियादीक्षणेनाप्युपगृहीतुमुत्सुकाः स्मः । न केवल-
 5 मेकैवाहं भक्त्योऽपीति बहुत्वम् । कीदृशेन—लोलेन तं द्रष्टुमतिचञ्चलेन लुब्धेन
 वा । तत्र हेतुः, कीदृशं तम्—लोचनरसायनम् । तत्संतर्पकम् । ननु साध्वनुष्ठितं
 नो वचो यद् द्विगुणीकृतं चापलमित्यत्र स्वनिर्दोषतामाह—मदिति । मन्मानसे
 विलोकितेन कुञ्जप्रेरणरूपालोकेन किमप्यनिर्वचनीयं चापलमुद्वहन्तमुत्पादयन्तम् ।
 साक्षाद्दर्शनमदत्त्वा मनस्याविर्भूय तथा बुर्वन्तमिति तस्यैवायं दोष इति भावः ।
 10 कीदृशेन—बालेन कोमलेन । किं वा, अन्याभ्यः संकोचेन दरावलोकनात्सूक्ष्मेण ।
 मयैव ज्ञेयेनेत्यर्थः । तथा, मुग्धं च तच्चपलं च तेन ॥ स्वान्तर्दशायां तु—
 तत्प्रेरणविलोकितेन हृदि स्फुरितेन मां चञ्चलयन्तं तं साक्षाद् द्रष्टुमुत्सुकाः स्मः ।
 अन्यत्समम् ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥३५

अधीरविम्बाधरविभ्रमेण

हर्षार्द्रवेणुस्वरसंपदा च ।

अनेन केनापि मनोहरेण

हा हन्त हा हन्त मनो दुनोषि ॥३६

कृष्णवल्लभा

अथ कदाचिल्लीलाकिशोरदर्शनसुखेन सभ्यक् तत्प्राप्त्यभावदुःखेन च द्विधाभूता-

2. KP अये 3. KC, KP तद्दोषमेव for तस्यैवायं दोष इति 4. KB
 inserts आलिङ्गितुं before उत्सुकाः 5. KB बहुवचनं for बहुत्वं KP
 लोचनेन for लोलेन 6. KC, KP च for वा KC, KP omit तं KP
 रोचनं for लोचन- 7. KP omits यत् 7-8. KC, KP haplogically omit
 all words from इत्यत्र (l. 7) to चापलं (l. 8), 8. KB omits उद्वहन्त
 9. KP omits तथा. 10. KB संकोचेन KP दरावलोकना० 11-12. KP
 drops all words from स्वान्तर्दशायां to विलोकितेन. 11. KB omits तु 12.
 KB सत् for तं. 17. PS धुनोति for दुनोषि.

न्तःकरणः सुखाकारमनोऽशपक्षगतो दुःखाकारमनोऽशं प्रति वदंस्तत्कृपादृष्ट्याशयैव
 स्थातव्यमित्याशयेनाह—अधीरेति । हे मनस्त्वं दुनोष्युत्तपसे । हा हन्त हा हन्तेति
 वीप्सायां खेदातिशयो ध्वन्यते । अनेन केनापि निमित्तेन । अनेनेति भावनापरोक्षी-
 कृतपरमाश्चर्यसाम्राज्येनेत्यर्थः । केनापि कीदृशेनापि तत्साम्यस्य काप्यदृष्टेः ।
 दृष्टान्तद्वारा वक्तुमशक्यत्वात् । कीदृशेन—अधीरविम्बाधरविभ्रमेण । अधीर- 5
 श्चञ्चलोऽन्तःप्रेमभराद्वेणुवादनक्रमाद्वा यो विम्बतुल्योऽधरस्तस्य विभ्रमो विलासो
 यस्मिंस्तेन । पुनः कीदृशेन—हर्षेण आ ईषदार्द्रः सरसो यो वेणुस्तस्य ये स्वराः
 षड्जादयस्तेषां या संपद् द्वाविंशतिश्रुतिसंवलितत्वम् । श्रुतिसंवलिताः स्वराः,
 स्वराः श्रुतिभ्यः प्रभवन्तीति च । तत्र श्रुतयः—

ऊर्ध्वस्थितायां हृदि नाडिकायां नाड्यस्तिरश्च्यः पवनाहतास्ताः ।

10

द्वाविंशतिस्तीक्ष्णतराः क्रमेण नादं तु तावच्छ्रुतितां नयन्ति ॥

इति । तथा च, मनोहरेण मनोहारिणा ॥ उपेन्द्रवज्रा छन्दः ॥३६

सुबोधनी

मया लोचनेन ते मनश्चञ्चलं कृतमित्याशङ्क्याह—हे अधीर, अनेन विम्बाधरस्य
 विभ्रमेण स्मितादिना । हा खेदे, हन्ताश्चर्ये, तयोराधिक्ये वीप्सा । मनो दुनोषि 15
 तत्र लोभमुत्पाद्याकुलीकरोषि । कथं तत्र तत्करणम्—केनापि मनोहरेण । तद्वक्तुं
 न शक्नुम इत्यर्थः । हर्षेण स्निग्धा या वेणोः स्वरसंपत्तया च ॥३६

3. GB omits अनेन before इति 5. GB अधीरेति for the whole
 phrase अधीरविम्बाधर etc. 7. GB यत्र for यस्मिन् GB omits कीदृशेन
 GB, GC omit आ ईषत्. GA omits आद्रः GC omits यो 8. GB
 omits या 9. GC अतिरिच्यते for प्रभवन्तीति च 9-12. GC omits all
 words from तत्र श्रुतयः to मनोहारिणा 12 The metre here is उपजाति
 14 CA विकृतं for कृतं CB, CD omit all words from मया to आह
 and read instead . अतः(CD ततः)स्तत्स्फूर्त्यार्तः पुनस्तथैवाह—अधीरेति 16.
 CB, CD omit all words तत्र to उत्पाद्य and read instead तत्पानाय
 CB, CD insert इत्यर्थः after ऽकरोषि CC केन for कथं CB, CD
 omit all words from कथं to केनापि and read instead . अनेनायोग्यतायामपि
 तदभिलाषे हेतुः सूचितः । कीदृशेन After मनोहरेण CB, CD insert अतएव
 निर्वक्तुमशक्येन । किं च CA, CB, CD omit तद्वक्तुं न शक्नुम इत्यर्थः

हे विभो कोऽपि तापो यावन्निखिलमर्मदृढाभिघातं यथा भवति तथा बन्धनं परिपाकं नोपैति । क्रीडशम्—निःसंधि दृढग्रन्थि । संधेरशौथित्यान्मोचयितु-
मशक्यम् । अन्यत्समम् ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥३७

सुबोधनी

- 5 अथ स्फूर्त्यपगमेऽत्यार्तो विलम्बमसहमान आह—हे विभो यावत्स प्रसिद्धः
कोऽपि तापस्त्वत्प्राप्त्यसंभावनरूपो मम सर्वमर्मस्थानेषु दृढाभिघातं यथा स्यात्तथा
निर्गतः संधिः संयोगस्तत्र बन्धनम् । आशेति यावत् । तन्नोपैति न प्राप्नोति ।
त्वत्प्राप्त्याशा न शोषयेदित्यर्थः । तावन्मम चित्तधारा तावक्वक्तूचन्द्रचन्द्रा-
तपाच्छादिता भवतु । स्निग्धस्वाभाव्येनात्र धारात्वम् । आशाबन्धनाशे देहः पतेत्,
10 अतो मुखेन्दुं प्रदर्श्य तत्तापं वारयेत्यर्थः ॥३७

सारङ्गरङ्गदा

अथ तद्विच्छेदार्कतापावलीढाया मोहं गच्छन्त्याः प्रगाढमोहोत्पत्तेः पूर्वमेव
प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह । तल्लक्षणम् (उज्ज्वल०, शृङ्गारभेदप्रकरण, ४०)—

मोहो विचित्रता प्रोक्तः

- 15 इति । हे विभो सर्वतापहरणसमर्थ यावत्कोऽप्यनिर्वचनीयस्तापः ।

आयुर्वृतम्

इतिवन्मोहहेतुत्वात्ताप एव मोहः । मे निखिलमर्मणा चित्तेन्द्रियाणां दृढाभिघातं

1. GB omits भवति 5. With regard to all words from अथ to
आह, CB omits some letters and words, leaving blank space for them,
and reads :.....मेऽत्यार्ति... ..यावदिति द्वाभ्यां ; CD reads स्फूर्त्यपगमेऽत्यार्ति-
व्याकुलः प्रार्थयते यावदिति द्वाभ्यां CA अत्यार्त्यां for अत्यार्तो CB omits सः
6. CA ०भावना० for ०भावन० 7. CA सङ्गः for संयोग- CB, CD नाप्नोति
for न प्राप्नोति 8. CB स्व-, CD तत्- for त्वत्० 9. CB, CD तदाशाबन्धनाशे
for आशाबन्धनाशे 10. CB, CD omit तत् before तापं 12. KB
०मोहोत्पत्तिपूर्व 13 KA omits तल्लक्षणा 14 KC विचित्रता 16. For
this quotation see above, Sārangarāngdā on verse 8 17. KC, KP
मम for मे KC omits चित्तेन्द्रियाणां

यथा स्यात्तथा निःसंधिवन्धनं च । अतिगाढतामित्यर्थः । नोपैति । तावन्मम
चित्तधारा तावक्वत्तूचन्द्र एव चन्द्रातपो वितानं तेन द्विगुणिताच्छादिता भवतु ।
मुखचन्द्रं दर्शयित्वा तापं वारयेत्यर्थः । चित्तस्य वृत्तिबाहुल्याद्वारात्वम् । तथानेन
व्याधिरप्युक्तः ॥ स्वान्तर्दशायाम्—तत्प्रेरणभावमधुरवत्तूचन्द्र इत्यर्थः । अन्य-
त्समम् ॥ बाह्ये—पथि भूमौ पतितः प्राह । अर्थः स्पष्ट एव ॥३७

5

यावन्न मे नरदशा दशमी कुतोऽपि
रन्ध्रादुपैति तिमिरीकृतसर्वभावा ।
लावण्यकेलिसदनं तव तावदेव
लक्ष्यासमुत्कणितवेणु मुखेन्दुविम्बम् ॥३८

कृष्णवल्लभा

10

कोऽपि तापः प्राणान्नाशयतु नाम, किं त्विदमेव मे हृच्छल्यं यत्ते मुखचन्द्र-
चन्द्रिकाचमत्कारो नास्वादित इति ग्लानिदैर्न्यौत्सुक्यान्याविष्कुर्वन्निजजीवितश्री-
मुखेन्दुदर्शनमाशास्ते—यावदिति । हे नव स्तवनीय मे मम दशमी दशा कण्ठ-
गतश्वासान्तिमा कुतोऽपि रन्ध्रादवसरात् । दूषणादिति वा । निमित्तादित्यर्थः ।
इष्टाप्राप्तिदुःखातिशयादन्यतो ज्वरादेरिति । यावन्नोदेति नायाति ।

15

रन्ध्रं छिद्रेऽप्यवसरे

इति विश्वः ।

1 KA (after correction as in text), KB, KD नोपैति न करोतीत्यर्थः
for यथा स्यात् KC इति for च ; KP omits the word 2 KC, KP omit
एव 3. KC, KP omit तथा 5. KB omits पथि KC, KP transpose
पतितः and प्राह 6. Gopāla Bhatta (v. l. as in text) नन दशा PS दशोऽपि
for कुतोऽपि 7. PS and Gopāla Bhatta उदेति for उपैति. 8. PS एतु for
एव 9. PS लक्ष्या समु० 11. GB inserts अथ before कोऽपि 12. GB
omits ग्लानि 14. GB दूषणादिनिमित्ता० 15. GA ज्वरः for ज्वरादेरिति
16. The quotation is not found in the printed text of the Viśvakośa.

रन्ध्रं तु दूषणे छिद्रे

इति मेदिनी (रान्त ७८) । कीदृशी—तिमिरीकृतसर्वभावा । तिमिरीकृता निरस्ती-
कृताः सर्वे भावाः पदार्था यस्यां सा । एतेन शब्दस्पर्शादिनापि दर्शनं निरस्तम् ।
दशमी दशा तु मरणम् । तथा चोक्तम्—

5

अभिलापश्चिन्तनं च स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् ।

उद्वेगश्च प्रलापश्च उन्मादो व्याधिरेव च ।

जडता मरणं चेति दश कामदशाः स्मृताः ॥

इति । नरदशेति पाठेऽपि स एवार्थः । तावदेव तव मुखेन्दुबिम्बं लक्ष्यासम् ।
द्रष्टुमाशंस इत्यर्थः । लक्ष्यासमिति लक्ष दर्शनाङ्गनयोः (घा० १० ५) इत्यस्मा-
10 द्धातोर्णिचि आशीर्लिङ् । लिङाशिपि (पा० ३ ४ ११६) इति । तस्यार्धधातुकत्वात्
णिचो लोपः । कीदृशं मुखेन्दुबिम्बम्—लावण्यकेलिसदनम् । लावण्यं माधुर्य-
परंपरा तस्याः क्रीडागृहम् । यद्वा, लावण्यानां केलीनां च सदनम् । कृष्णमुख-
लावण्यमेव भक्तैर्लावण्यमित्युच्यते, तदनुभवेनान्यलावण्ये लावण्यबुद्ध्यभावात् ।
पुनः कीदृशम्—उत्कण्ठितवेणु । उदुत्कृष्टं कण्ठितं यस्य तादृशो वेणुर्यत्र तत् ।
15 यद्यपि कृष्णवेणोः सर्वमपि कण्ठितमुत्कृष्टं तथापि परमोत्कृष्टप्राप्त्यर्थमुदित्युक्तिः ॥
वसन्ततिलकं छन्दः ॥३८

सुबोधनी

ततोऽप्यार्तः श्लिष्टार्थं स्पष्टयन्नाह—यावन्मे दशमी नरदशा मृतिः किञ्चिदपि
पूर्वोक्तं छिद्रमालम्ब्य नोपैति निकटं नायाति तावदेव तावक्वत्तूचन्द्रबिम्बं लक्ष्यासं

2. GB omits तिमिरीकृतसर्वभावा 4-7. GC haplogically omits
from तथा चोक्तं to मरणं 5-7 Cf Sāhitya-d. iii, 190, Ujjvala-n,
Śrngāra-piṇ, 153. 9 GB आशासे for आशसे GC अस्य for अस्मात्.
11. GB omits लावण्यकेलिसदन 12. GA inserts सदनं after लावण्यानां
GB omits च 14 GB omits कीदृश, उत्कण्ठितवेणु and उत् (before उत्कृष्टं).
15. GB इदमुक्तं for उदित्युक्तिः. 18. CB, CD पुनर्दर्शनोत्कण्ठितः for ततोऽप्यार्तः.
CB inserts यावदिति, CD यावन्न मे इति after आह CB नोपैति for मृतिः.
19. CB omits पूर्वोक्तं ; CD reads for it किञ्चिदपि CB, CD omit निकटं
नायाति. CA inserts पूर्वोक्त- before तावक्०. CB, CD omit लक्ष्यासं.

दृश्यासम् । तां विशिनष्टि—आवृताः सर्वभावास्त्वत्प्राप्तिसंभावनहेतवो यया ।
कीदृशम्—लावण्यानां केलेरुल्लासस्य सदनं निवासम् । यतः—उच्चैः कणितो
वेणुविनोदनादो येन । मृतिश्चेन्मुखदर्शनानन्तरमस्त्वित्यर्थः ॥३८

सारङ्गरङ्गदा

अथ मोहेनावृतचित्तेन्द्रियाया उपस्थितां मृतिमाशङ्क्य सदैन्यं तमुद्दिश्य 5
प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह । मृतेरमाङ्गल्याज्जातप्रायां ता वर्णयन्ति तज्ज्ञाः ।
अत्र स्वीयतद्वर्णनेन सुनरां पूर्वदशैव योग्या । यावन्न मे दशमी नरदशा मृतिः
कुतोऽपि रन्ध्राच्छिद्रान्नोपैति तावदेव तव मुखेन्दुबिम्बं लक्ष्यासं दृश्यासमित्यात्मान-
माशास्ते । ननु किमित्युत्कण्ठसे, स्थित्वा द्रक्ष्यसि, तत्राह—तिमिरीकृतसर्वभावा
देहेन्द्रियादिनाशिनी । ननु मृतिश्चेत्तत्र दृष्टं तेन किम्, तत्र सोत्कण्ठमाह । 10
कीदृशं तत्—लावण्यानां केलिसदनम् । तथा, उत्कणितो वेणुर्यस्मिन् । तन्मधुर-
मुखदर्शनाभावान्मरणमप्यधन्यमिति भावः । तादृशप्रेमाक्रान्तचेतसां स्वभावोऽयं
यदत्यन्तविच्छेदभिया मरणमपि नेच्छन्ति । तथा हि

न शक्नुमरत्वचरणं संत्यक्तुमकुतोभयम्

(भा० १० १७ २४) इत्यादि ॥ रवान्तर्दशायाम्—तत्प्रेरणभावमधुरमुखेन्दुबिम्बम् । 15
अन्यत्समम् ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥३८

1 CC तामेव for तां CB, CD तत्र विलम्बमसहंस्ता(CD विलम्बासहनता)
माह—तिमिरीकृताः (CD omits) for तां विशिनष्टि CB, CD सर्वे भावाः
CA ०सभावना० for ०संभावन० 2 CB केलिसदन केवल for केलेः CB, CD
omit सदन CD यत्र for यतः 3 CB, CD वेणुः for वेणुविनोदनादः CB
त्वन्मुखेन्दु० for मुख० CD omits all words from मृतिः to ०दर्शनानन्तरं
and reads (corrupt) मुखेन मननं CB, CD insert एव before अस्तु 5.
KP मोहिना for मोहेन 6. KP अमङ्गल्यात् 7 KC, KP ०वर्णने for
वर्णनेन 8 KP उदेति for उपैति, and भवेत् for तावत् KP लक्ष्या
संदृश्या समेत्यात्मान for लक्ष्यास दृश्यासमित्यात्मानं 9 KC, KP omit
ननु before किमिति 10. KC, KP insert तत् before तेन 14.
KP तच्चरणं

आलोललोचनविलोकितकेलिधारा-
नीराजिताग्रचरणैः करुणाम्बुराशेः ।
आर्द्राणि वेणुनिनदैः प्रतिनादपूरै-
राकर्णयामि मणिनूपुरशिञ्जितानि ॥३६

5

कृष्णवल्लभा

संप्रति तद्वैयर्थ्यसुष्यमालक्ष्याविर्भूतपरमकारुणिकश्रीकृष्णभूषणध्वनिमाकर्णय-
न्नाह—आलोलेति । करुणाम्बुराशेः कृपासमुद्रस्य । अस्मद्दुःखासहिष्णुत्वादेता-
दृशीमवस्थां दृष्ट्वा तत्क्षणमेवागतत्वात्करुणाम्बुराशित्वम् । तस्य श्रीकृष्णस्य
मणिनूपुरशिञ्जितानि मणिमयौ नूपुरौ मञ्जीरौ तयोः शिञ्जितानि ध्वनिविशेषा-
नाकर्णयानि शृण्वानीत्याशंसायां लोट् । कीदृशानि—वेणुनिनदैर्आर्द्राणि ।
अन्योन्यमिलनात् । चरणचालनं तु नृत्यवत्तालभङ्गीयुक्तम् । नूपुरध्वनेश्च
प्रतिनियतकालता । वंशीनिनादरथ तु गानात्मकत्वात्प्रकृतमेव तालादिमत्त्वम् ।
तेनान्योन्यमिलनेन तौर्यत्रिकं जातम्—चरणयोर्नृत्यम्, नूपुरस्य वाद्यम्, मुरल्या
गानमिति ।

15

गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं संगीतमुच्यते

इति संगीतरत्नाकरे (११२१) । कीदृशैर्निनदैः—प्रतिनादपूरैः । प्रतिनादः
प्रतिध्वनिस्तं पूरयन्तीति तैः । प्रतिनादैरितस्ततः प्रदेशं पूरयन्तीति वा । प्रतिनाद
एव पूरः पूरणं ध्वनिविशेषो येषु तैरिति वा । पुनः कीदृशैः—आलोललोचन-
विलोकितकेलिधारानीराजिताग्रचरणैः । आ समन्ताल्लोलयोश्चञ्चलयोर्लोचनयो-
र्यद्विलोकनमितस्ततोऽपाङ्गरूपावलोकनं तरय या केलिधारा क्रीडाया आवृत्तिस्तया

20

2. PS नीराजिताग्रचरणैः 4. Gopāla Bhaṭṭa and v. 1 in Kṛṣṇadāsa
आकर्णयानि. 9. GB omits मणिनूपुरशिञ्जितानि 11-13. GB omits
haplogically from अन्योन्यमिलनात् (l 11) to तेन (l. 13). 16. GB
omits प्रतिनादपूरैः 16-17. GB प्रतिनाद प्रतिध्वनि, omitting तं (l. 17) 17.
GB omits तैः 18. GA omits इति before वा. GB omits कीदृशैः
and reads आलोलेत्यादि for the phrase आलोललोचन etc. 20. GB
क्रीडावृत्तिः for क्रीडाया आवृत्तिः.

नीराजितौ । नीराजनमारान्निकं तद्वत्पूजितौ । निःशेषेण राजितौ दीपितौ वा ।
अग्रचरणौ चरणाग्रौ येषु तैः । एतेन वंशीवादनसमये पदाग्रे दृष्टिर्भवेदेवेति
तत्समयो ध्वन्यते । यथा यथा मुरली गायति तथा तथा चरणयोरपि चालनम्,
तथा नूपुरस्यापि ध्वनिः, तेन जातकौतुकतया वंशीनादसमय एव चरणाग्रं प्रति
प्रतिनियतां दृष्टिं करोति, तेन स्वच्छयोः श्रीलोचनयोर्नानावर्णतेजश्छटाया एव 5
केलिधारात्वेन निरूपणमिति भावः । अत्र कान्ता दृष्टिर्ज्ञातव्या, तद्वक्ष्यं
चोक्तम् । वसन्ततिलकं छन्दः ॥३६

सुबोधनी

एवमार्तस्तदागमनस्फूर्त्याह—कृष्णासमुद्राय मणिनूपुरयोः शब्दाञ्छृणोमि ।
तस्यैवेति कथं ज्ञातम्—वेणुनिनदैराद्वाणि । तत्र हेतुः—तत्प्रतिध्वनिभिः पूर्णैः । 10
तत्प्रकारमाह—आलोलविलोचनयोर्विलोकितस्य या केलिधारा कटाक्षाद्यनवच्छिन्नता
तया नीराजितौ चरणाग्रौ यैः । वेणुवादनानतशिरस्कृतया नखमण्डलेषु प्रति-
बिम्बितकटाक्षदीपावलिभिर्नीराजनमुत्प्रेक्षितम् ॥३६

सारङ्गरङ्गदा

इति वदन्त्येव भूर्छितासीत्, ततः सखीभिः कृष्णताम्बूलोद्धारं तन्मुखे न्यस्या- 15

1 GB आरात्रिकवत् for नीराजनमारान्निकं तद्वत् 2 GA चरणाग्रं GC
भवति for भवेदेवेति 6. GB omits ज्ञातव्या तत् 7. GB तु for च 9 CB,
CD वदन्नेव for आर्तः CA तद्वसनं for तदागमनं CB, CD insert
आलोलेति after आह 10 CB, CD कीदृशानि for तस्यैवेति कथं ज्ञातं CD
omits all words from वेणुनिनदैः to पूर्णैः and reads instead (corrupt)
वेणवदिति प्रवातापन्नैः CA omits तत्र हेतुः, CB reads कीदृशैः for it CB
omits तत् CC तत्प्रतिनाद- for तत्प्रतिध्वनिभिः. CB प्रवाहापन्नैः for पूर्णैः
11. CB, CD पुनः कीदृशैः for तत्प्रकारमाह 11-12. CB drops all words from
कटाक्षाद्यनवच्छिन्नता up to वेणुवादनानत 12. CC inserts अग्रचरणौ before
चरणाग्रौ CD omits all words from चरणाग्रौ to नखमण्डलेषु and reads
instead (corrupt) अग्रप्रवाहापन्नैः CC वनादां for ववादानां CB inserts
हि before नखं 13. CB, CD कटाक्षादिभिः for कटाक्ष- CA नीराजितं, CD
निवारितत्वं (corrupt, नीराजितत्वं ?) for नीराजनं

गतोऽयं ते प्रिय पश्येति प्रबोधिताया ग्लानिभावान्नेत्रे निमील्यैव सत्यं कथयेति
 प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—नृत्यन्निवागच्छतस्तस्य मणिनूपुरशिञ्जितान्याकर्णयामि,
 तत्सत्यमागतोऽयम् । आकर्णयानीति पाठे—आगतश्चेत्तदाकर्णयानि, तदैव मे
 प्रतीतिरित्यर्थः । आगमने हेतुमाह—करुणास्वराशेः । कीदृशानि—वेणुनिनदै-
 5 राट्पाणि । कीदृशैस्तैः—पादतालवलयकिङ्किणीनां प्रतिनादपूरो येषु तैः ।
 तैर्मिश्रितैरित्यर्थः । तथा, आलोललोचनयोर्विलोकितकेलिधाराभिर्नीराजितौ तस्यै-
 वाग्रचरणौ यैः । सवंशीवादननृत्ये तालोजयनाय चरणाग्रदर्शनात् । किं वा,
 ब्रजदेवीनां नेत्राणि ज्ञेयानि ॥ स्वान्तर्दशायाम्—शृणोमि किमित्यर्थः ॥ चाह्ने
 —कदा किं वेत्यध्याहार्यम् ॥३६

10

हे देव हे दयित हे भुवनैकचन्धो
 हे कृष्ण हे चपल हे करुणैकसिन्धो ।
 हे नाथ हे रमण हे नयनाभिराम
 हा हा कदा नु भवितासि पदं दृशोर्मे ॥४०

कृष्णवल्लभा

15

हे कृपासमुद्र यथागतोऽसि तदा कथं मन्नेत्रयोः पात्रता नायासीति दर्शनो-
 त्कण्ठामाह—हे देवेति । हे देव दीव्यति क्रीडति मोदते विजिगीषति द्योत्यत
 इति । निरन्तरक्रीडापरेत्यर्थः । मे मम । न्विति वितर्कः । दृशोर्नेत्रयोः पदं
 स्थानं कदा भवितासि भविष्यसि । हा हेत्यतिप्रीत्या खेदे । यद्वा, कदा मे
 दृशोः पदं चिह्नमनु भवितासि । स्वकेलिधारामधुररसाञ्जनं करिष्यसीत्यर्थः ।
 20 अतिप्रीत्याविष्कारमाह—हे दयित अतिप्रिय । संजातदयेति वा । दया-शब्दादितच् ।

1 KA, KB ०भारात् (or भावात्), KD ०भरात् for भावात्. KC, KP
 अनुन्मील्य for निमील्य 4. KP आगमनहेतुं 5 KC, KP पादताल० for
 पादताल० KC, KP तै for तैः (after येषु); KB omits it. 6-7. KB omits
 एव after तस्य 10 PS जगदेक० for भुवनैक०. 15. GA पात्र for पात्रतां
 GB ०नेत्रपात्रतां for नेत्रयोः पात्रतां

दया तावन्मम क दृष्टेत्यत आह—हे भुवनैकबन्धो । भुवनेष्वेकोऽनन्यो बन्धु-
हितकारी । सर्वबन्धुकृत्यं तय्येवास्तीति भावः । परस्परविसदृशानां भुवन-
जनानामतिदुर्घटमिदमत आह—हे कृष्ण । कर्षत्याकर्षति सर्वानिति कृषेर्न
औणादिकः । यद्वा, कृष्ण सच्चिदानन्द ।

कृषिर्भूवाचकः शब्दो नश्च निर्वृत्तिसंज्ञकः ।

5

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति । हे चपल निरन्तरभक्तानुग्रहसाधनपर । तथा चोक्तं भारते (५ ५८ २१)—

ऋणमेत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।

यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मा दूरवासिनम् ॥

इत्यादि । समस्तदुःखपरिजिहीर्षकत्वमाह—करुणैकसिन्धो । अस्मद्दुःखप्रहाण-
करीणां करुणानां त्वमेकः सिन्धुः । समर्थत्वात् । अन्येषां करुणस्वभावानां दुःखित-
त्वेन दुःखखण्डनेच्छारूपकरुणासत्त्वऽपि निष्प्रयोजनत्वान्न सा करुणोच्यते । यतः

10

दयालोरसमर्थरय दुःखायैव दयालुता ।

त्रैलोक्याभयदक्षस्य सा तवेकस्य शोभते ॥

इति । प्रार्थक्यामपूरकत्वमाह—हे नाथ याच्नापूरकसकलैश्वर्यविराजमान । नाथ
नाथ याच्नोपतापैश्वर्याशीःपु (धा० १ ६-७) इति धातोः । हे रमण रमयति
क्रीडयति चित्तमिति रमण । अतस्तद्दर्शनाकाङ्क्षामाह—हे नयनाभिराम । नयनयो-
रभिराम । अतिरमणीयत्वेन नेत्रापकहारकत्वात् । नयनयोर्गोचरत्वे सत्यमस्माकं
जीवनमित्यभिप्रायः ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥४०

15

सुबोधनी

20

पुनः स्फूर्त्यपगमे भावशाबल्योदयात्सदैन्यमाह । तत्र क्रीडानन्दाविष्टतया

4 GB omits सच्चिदानन्द after Kṛṣṇa, but inserts it before हे चपल (1.7).

5. GB नश्च for नश्च, and वाचकः for असंज्ञकः This line occurs in Mahā-
bhārata 5. 68. 6. 7. GB omits इति 8-9. Cited from the same in

Bhakti-rasāmṛta 2 1. 48. 10 GB इति for इत्यादि 11-12 All words
from करीणां to निष्प्रयोजनत्वात् missing in GC. 16 GB धातुः for धातोः

18. GB नयनगोचरे for नयनयोर्गोचरत्वे 23. CB हे देवेति । प्रथमं for तत्र CD
drops all words from उदयात् (in भावशाबल्योदयात्) to 'महुःखं न (p. 146, l.1).

19A.

मदुःखं न जानासीत्याह—हे देव क्रीडाविष्ट । हा हेत्यतिखेदे । कस्मिन्काले
 त्वं मे दृशोर्विषयं भविष्यसि । तत्र हेतुः—हे दयित । दयिततया तदनुभवो
 युक्तः । दयितत्वमपि कथम्—सुवनानामेकः केवलो निरुपाधिको यो बन्धुः, हे
 तथाविध । जगद्बन्धुतया समापि बन्धुस्त्वमेवेत्यर्थः । तदपि कुतः—हे कृष्ण
 5 सर्वाकर्षक । स्वनामरूपगुणादिभिर्जगदाकृष्यात्मपरकरणाज्जगद्बन्धुत्वम् । तर्हि
 कुतो दुर्लभता—हे चपल स्वच्छन्दाचरित । तर्हि कुतः प्राप्त्याशा—करुणैका
 मुख्या यत्र हे तादृशसिन्धो । तत्रात्मनो वैशिष्ट्यमाह—हे नाथ, अस्मत्पालक ।
 इदं तु कथम्—हे रमण मदभीष्टराधापते । अतएवास्मन्नयनयोरभिराम
 रतिजनक ॥४०

10

सारङ्गरङ्गदा

अथोत्थाय दिशोऽवलोक्य, अयि सख्यो नूपुरशब्दः श्रूयते, स न दृश्यते,
 तदत्र कुञ्जे कयापि रममाणः शठोऽयं तिष्ठतीति वदन्त्याः पुनरुन्मादावेशादन्य-
 संभोगचिह्नाङ्कं तमागतं पुरः पश्यन्त्यास्तं प्रत्यमर्षोदयः । पुनर्गतमिव मत्वा
 जातपश्चात्तापादौत्सुक्योदयः । अतस्तयोः संधि । तल्लक्षणाणि (भक्तिरसानृत०

15 २४ १०२)—

1 CD नास्मीति (?) for जानासीति CB, CD insert सदैव before आह
 CB, CD हेति for हेत्यति- 2. CB पदवीं त्वदप्राप्तिरूपपीडानुभवविषयं (CD
 corrupt) for विषय 2-3. CB, CD omit all words from तदनुभवो to
 कथ and read instead : तदनुभवे कृपालुस्त्वं दृग्गोचरो भविष्यतीत्यभिप्रायः ।
 तदुपपादयन्नाह 3 CD omits केवलो निरुपाधिको यो. 5. CB, CD ०कषका-
 नन्द for ०कर्षक CB, CD omit रूप after नाम CB ०गुणादिना, CD
 गुणादि (corrupt) for ०गुणादिभिः CD drops कृष्या to जगद् CC omits
 पर after आत्म 6 CB, CD insert तत्राह after दुर्लभता CC, CD
 करुणैवैका for करुणैका 7. CC inserts अपि after तत्र. 8. CB, CD
 तदपि कुतः for इदं तु कथं CD महाभीष्ट० for मदभीष्ट० CB, CD omit राधा
 before पते CD omits, CB हे for अस्मत् CD अभिलाप for अभिराम
 13 KP ०चिह्नाङ्कितमागतं KB inserts इव after आगतं 14 KC यतः,
 KP ततः for अतः

स्वरूपयोर्भिन्नयोर्वा संधिः स्याद्भावयोर्युतिः ।

इति ।

अधिक्षेपापमानादेः स्यादमर्पोऽसहिष्णुता ।

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमिष्टेक्षातिस्पृहादिभिः ।

(तत्र २ ४ ६३, २ ४ ६१) । तथा तावेव भावावाश्रित्य भावशाबल्यं च । तल्लक्षणम् 5
(तत्र २ ४. १०४)—

शबलत्वं तु भावानां संमर्दः स्यात्परस्परम् ।

तन्नामर्पानुगा असूयोग्रवावहित्थाः । औसुक्यानुगानि मतिदैन्यचापलानि । अत
उन्मादोद्गताभ्या भावसंधिभावशाबल्याभ्या प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह । अन्याङ्गना-
संभुक्तं तं मत्वामर्पोदयात्सहजनिजधीराधीरमध्यात्वगुणमाश्रित्य सबाष्पं वक्रोत्तया 10
संबोधयति—हे देव । अन्याभिः सह दीव्यसीति देवस्त्वम् । अतस्तत्रैव
गच्छेत्यर्थः । तल्लक्षणम् (उज्ज्वल०, नायिकाभेदप्रकरण ३७)—

धीराधीरा तु वक्रोत्तया सबाष्पं वदति प्रियम् ।

इति । तदेवावधीरणाद्गतमिव तं मत्वा जातपश्चात्तापात्तदर्शनौत्सुक्येनाह—हे
दयित । त्वं तु मे प्राणदयितोऽसि, कथं त्यक्ष्यसे, तत्पुनर्दर्शनं देहीत्यर्थः । 15
पुनरागत्यानुनयन्तमिव तं मत्वामर्पानुगासूयोदयाद्धीरमध्यात्वमाश्रित्य वक्रोत्तया
सोल्लुण्ठमाह—हे भुवनैकबन्धो । तवात्र को दोषस्त्वं न केवलं ममैव सर्व-
गोपीनामपि । किमुत तासामेव, वेणुनादाकृष्टाना भुवनानां तदन्तर्गतस्त्रीणामपि
बन्धुरसि । तत्सर्वसमाधानार्थं गच्छेत्यर्थः । तल्लक्षणम् (उज्ज्वल०, तत्रैव ३४)—

धीरा तु वक्ति वक्रोत्तया सोल्लुण्ठं सागसं प्रियम् ।

इति । पुनर्गतमिव मत्वौत्सुक्यानुगमत्याख्यभावोदयादाह—हे कृष्ण हे श्यामसुन्दर 20

- 2 KC, KP omits इति 4 KC इष्टे प्राप्ति० for इष्टेक्षासि० 5. KP
omits तथा 7. KB हि for तु 8. KD अत्र for तत्र 9. KA उद्गताभ्यां,
KP अत्रनुगताभ्यां KC inserts ताभ्यां before भावसंधि०. 10. KC, KP
मध्यात्वं for मध्यात्वगुणं. 11. KA, KB insert इति after देव 14. KA
omits इति 16 KP धीराधीर० for धीर० KA मध्यात्वगुणं for मध्यात्वं
18. KC, KP तद्गत० for तदन्तर्गत०. 19. KA, KD omit सर्व in तत्सर्व०.
20. KB सोत्प्रासं for सोल्लुण्ठं.

चित्ताकर्षक । चित्तं त्वया हृतम्, किं मे मानेन, तत्सकृदपि दर्शनं देहीति भावः । पुनरागत्य प्रिये मया वहिरेव स्थितम्, न कुत्रापि गतम्, प्रसीदेत्यनु-
नयन्तमिव मत्त्वौग्रोदयादधीरमध्यात्वगुणमाश्रित्य सरोपमाह—हे चपल
वल्लवीवृन्दभुजङ्ग । परस्त्रीचौर गच्छ गच्छेत्यर्थः । तल्लक्षणम् (तत्र ३७)—

5

अधीरा परुषैर्वाक्यैर्निरस्येद्वल्लभं रुपा ।

इति । पुनर्गतमिव मत्वा हन्तावधीरणाद्गतोऽयं पुनर्नैष्यतीति दैन्योदयात्सकाकु
प्राह—हे करुणैकसिन्धो । यद्यप्यहमपराधिनी तथापि त्वं करुणाकोमलत्वाद्दर्शनं
देहीत्यर्थः । पुनरागत्य प्रिये किसिति मुधा मानेन मां कदर्थयसि प्रसीदेत्यनु-
नयन्तमिव मत्वामर्पानुगावहित्योदयाद्धीरप्रगल्भागुणमाश्रित्य सौदासीन्यमाह—हे
नाथ । त्वं तु व्रजवासिनां नो रक्षितासि, का नाम हतधीस्त्वा न संभापते,
किं तु ब्राह्मणीभिर्ब्रतार्थं मौनं ग्राहितास्मि, तत्क्षन्तव्योऽयं ममापराध इति भावः ।
तल्लक्षणम् (तत्र ५०)—

10

उदास्ते सुरते धीरा सावहित्या च सादरा ।

इति । पुनर्गतमिव मत्वा मुहुर्निरस्तोऽसौ नायारयत्येवेति चापल्योदयाद्यदि
कृपया पुनर्दर्शनं ददाति तदा स्वयमेव तं कण्ठे ग्रहिष्यामीति सदैन्यमाह—हे
रमण । सदा मां रमयतीति रमणस्त्वम् । इदानीमप्यागत्य तथा कुर्वित्यर्थः ।
पुनरागतं मत्वा तिरस्कृतागन्तुकामर्षभावेन प्रवलसहजौसुक्येनाक्रान्तमनस्तया
तदाश्लेषाय प्रसारित्वाहुयुगला तमलब्ध्वा जातवाह्यस्फूर्तिः सविह्वमाह—हे
नयनाभिराम नयनानन्द कदा नु मे दृशोः पदं गोचरो भवितासि । हा हेत्यति-
खेदे ॥ रवान्तर्दशायां तु—श्रीराधासंगमार्थमनुनयन्तमिव तं मत्वा तं प्रत्य-

20

1. KA अतः for तत् 2 KC, KP अर्थः for भावः 3 KC, KP ०मध्या०
for ०मध्यात्व० 6. KP omits इति after नैष्यति 7. KA, KD insert
स्वस्य, KB स्वयं after त्वं. 8 KP omits अर्थः KP inserts तत् before पुनः.
9. KD ०प्रगल्भात्व० for प्रगल्भा० 10 KB omits तु KD व्रजवासिनीनां.
KD inserts भीत्वा after हतधीस्त्वां 11 KP omits मौनं KA, KB
omit इति भावः 14 KC, KP ०चापलो० for चापल्यो० 15. KA
ग्राहयिष्यामि 17. KP पुरागतमिव for पुनरागत 18. KC अलब्ध्वा for
अलब्ध्वा 19. KA, KD नयनानन्दन. 19-20 KA खेदे for अतिखेदे KC,
KP insert आत्मान before अनुनयन्तं KC, KP omit तं मत्वा.

मर्षोदयः । गतमिव मत्वा तथा संगमनायौत्सुक्यम् । अन्यद्यथायोग्यं ज्ञेयम् ।
आरूढानुरागदशायां भक्तस्य साधकशरीरेऽपि तत्तद्भावोदयात् ॥ बाह्ये—यथायथं
संबोधनेषु दैन्यौत्सुक्यादिभावो ज्ञेयः ॥४०

अमून्यधन्यानि दिनान्तराणि

हरे त्वदालोकनमन्तरेण ।

अनाथबन्धो करुणैकसिन्धो

हा हन्त हा हन्त कथं नयामि ॥४१

कृष्णवल्लभा

प्रारब्धक्षयविलम्बमप्यसहमानः श्रीकृष्णदर्शनोत्कण्ठार्तिभरेण कातरस्तं प्रत्याह
—अमूनीति । हे हरे दुःखहरणशील । त्वमेवास्मद्दुःखहर्तेति भावः । त्वदालोकनं
त्वदर्शनमन्तरेण विनामून्यागामीनि दिनान्तराणि दिनमध्यानि कथं केनावलम्बनेन ।
हा हन्त हा हन्तेति खेदे वीप्सा । नयामि गमयामि । यतोऽधन्यान्यभद्राणि ।
अतिदुःखप्रदत्वात् । पूर्वाणि तु कथंचिद्ध्यानरसेन गमितानि । प्रतिपदमुत्कण्ठाया
अतिवर्धमानत्वात्

त्रुटिर्युगायते

(भा० १०. ३१ १५) इत्यादिवत्क्षणमपि दिनान्तरवत्प्रतिभाति । आयास्यन्त्यन्यान्येव
महाघोराणि दिनानि तु कथं गमयितुं शक्यन्त इति भावः । अतिदुःखितवदाह—
हे अनाथबन्धो । मद्विधानन्यनाथस्य त्वमेव बन्धुः, मद्विधेऽनन्यनिवर्तनीयदुःखे
त्वमेव पूर्णकर्ता नान्य इत्यर्थः । हे करुणैकसिन्धो कृपासमुद्र । अतः प्रारब्धक्षय-
विलम्बं परिहृत्य दर्शनं देहीति भावः । अथवैवं योजना—हे अनाथबन्धो ।
त्वदित्यव्ययम् । त्वद्गतेनान्तरेणान्तरात्मना । आलोकनम् आ समन्तात्त्वदन्य-
दृष्टिमात्रदर्शनं हे हरे दूरीकरोमि । किं तु, हे करुणैकसिन्धो अमून्यधन्यानि
दिनान्तराणि कथं नयामि नेष्ये । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा (पा० ३ ३ १३१)
इति लट् ॥ उपेन्द्रवज्रा छन्दः ॥४१

3 KD ०भावा ज्ञेयाः 9 GB inserts संप्रति before प्रारब्ध० 15
GB वृत्तिः for त्रुटिः 21 GA संमत for आ समन्तात् 22. GB omits हे हरे.
24. The metre is Upajāti.

सुबोधनी

अथोत्कण्ठयात्यार्तः कालनिर्यापनासामर्थ्यं निवेदयन्नाह—हे हरे त्वदालोकनं विनामून्यधन्यानि दिवसानामन्तराणि मध्यानि । रात्रीरित्यर्थः । तदभिसरण-स्मारकरात्रीः केनोपायेनातिवाहयामीति त्वमेवोपदिशेत्यर्थः । कस्त्वं मे यत्तदुपदिशामि—येऽनाथा हे तेषां बन्धो । तदपि कुतः—हे करुणैकसिन्धो ॥४१

सारङ्गरङ्गदा

अथ पुनर्विरहवह्निज्वालोच्छलितोद्वेगायाः क्षणमप्यहर्गणान्मत्वा सर्वैक्यं प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—हे हरे अमूनि दिनस्याहोरात्रस्यान्तराणि मध्यगतानि । क्षणवृन्दानीति शेषः । अमूनि कोटिकल्पतुल्यत्वेनातिवाहितुमशक्यानीति वा । हा खेदे । हन्त विषादे । तयोरतिशये वीप्सा । त्वदालोकनं विना कथं नयाम्य-तिवाहयामि । तत्त्वमेवोपदिशेत्यर्थः । तद्वेतोरेवाधन्यानि । ननु यद्यनङ्गतप्राप्तिस्तदा

पतयश्च वः ।

विचिन्वन्ति

इतिदिशा (भा० १० २६ २०) तमेव गच्छेत्युद्बुध्य

पतिसुतादिभिरानिदैः किम्

(भा० १० २६ ३३) इति वदन्नाह—हे अनाथबन्धो । अनाथानां त्यक्तपत्नीनां वल्लवीनां नस्त्वमेव बन्धुरसि । ते तु दुःखदास्त्यक्ता एवेत्यर्थः । ननु भर्तुः शुश्रूषणं वो धर्मः (भा० १० २६ २४) इदमयोग्यमित्यत्र

2 CC पुनः for अथ CB omits all words from उत्कण्ठयात्यार्तः to यापना (in अनिर्यापनासामर्थ्यं) but leaves blank space for them , CD reads अत्युद्विक्तोत्कण्ठयार्तः कालनिर्यापनं CB, CD read आवेदयन् for निवेदयन्, and insert अमूनीति after आह 3-4. CB, CD omit तदभिसरणस्मारकरात्रीः 4. CB कथमहमेव, CD कथमेव, CC किमित्यहं for कस्त्वं मे यत् 5 CB, CD insert इत्यत आह after उपदिशामि CB omits हे, CD reads ते for it. CB, CD यतः for तदपि कुतः. After करुणैकसिन्धो CB, CD continue कारुण्येनैव त्वदभिसारस्मारककालयापनोपायमुपदिशेत्यर्थः. 7 KA, KD अमत्वा for मत्वा. 9 KC क्षणजातानि for क्षणवृन्दानि. 10. KP अतिशयेन. 14. KC, KP omit इतिदिशा. 17. KC omits तु,

चित्तं सुखेन भवताऽपहतम्

(भा० १० २६ ३४) इतिवदाह—हे हरे चित्तेन्द्रियादिहारिन् । सोऽयं त्वैव दोष इत्यर्थः । ननु कामिन्यो यूयं चपला एव, मया कथं धर्मस्त्याज्यः, तत्र

तत्रः प्रसीद

(भा० १० २६ ३८) इतिवत्सदैन्यमाह—हे करुणैकसिन्धो । कृपासिन्धुत्वाद्धर्म- 5
मप्युल्लङ्घ्य दीनान्नोऽनुगृहाणेत्यर्थः ॥ स्वान्तर्दशायाम्—अनया तथा क्रीडतस्तव दर्शनं विना । अन्यत्समम् ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥४१

किमिह कृणुमः कस्य ब्रूमः कृतं कृतमाशया

कथयत कथामन्यां धन्यामहो हृदयेशयः ।

मधुरमधुरस्मेराकारे मनोनयनोत्सवे

10

कृपणकृपणा कृष्णे तृष्णा चिरं वत लम्बते ॥४२

कृष्णवल्लभा

संप्रति श्रीकृष्णदर्शनादितृष्णामतिदुर्निवारामाह—किमिहेति । इह प्रबलतरायां तृष्णायां सत्यां किं कृणुमः किं हन्तुमिच्छामः । कृणुम इति कृ विजिघांसायाम् (धा० ५ ७) इति धातोः । यद्वा, किं कृणुमः किं कुर्मः । धातूनामनेकार्थत्वात् । यथा 15

कृणु कुचेपु [नः] कृन्धि हृच्छयम्

इति श्रीदशमे (भा० १० ३१ ७) । अलभ्यपदार्थानुसंधानरहितत्वात् । कस्य ब्रूमः । कस्यापि कृतिनस्तत्र न प्रभुत्वम् । कस्येति कर्मणि शेषविवक्षायां पृष्ठी

1. KB inserts गृहेषु after अपहतं 2 KD इति वदन् for इतिवत्.
- KC, KP omit आदि after ०इन्द्रिय 7. KP inserts न after विना.
8. PS शृणुमः for कृणुमः and कथ कृत for कृतं कृतं 9. Gopāla Bhatta and v l. in Kṛṣṇadāsa कथयतु, PS adds पाठान्तरमसमीचीनम्.
- PS कथं धन्या मन्यामहे for कथामन्यां धन्यामहो. PS हृदयेशयम्.
11. PS transposes कृष्णे तृष्णा.
13. GB ०दुर्वारां for दुर्निवारां, and किमिति for किमिहेति.
14. GB omits कृ The Dhātupāṭha reads कृन् हिंसायाम्.
15. GB omits किं कृणुमः, 17. GB दशमे.

(पा० २ ३ ५०) । ममात्र दुरन्तनृणा जाता कथं तत्प्राप्तिरिति परम-
 हास्यास्पदत्वात् । अहो इति सचमत्कृते खेदे । एतादृश्याशया कृतं कृतं
 व्यर्थमेव । केनापि मा क्रियतामिति । कस्याग्रे कृतं ब्रूम इति वा । तुष्णीभावः
 श्रेयानिति, यतः सर्व एवेदानीं मे प्रतिकूलाः । तद्वैमुख्ये सर्वस्यैव वैमुख्यात् ।
 5 उक्तं च माघे (६ ६)—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥

इति । हृदये शेत इति हृदयेशयः । शयवासवासिष्वकालात् (पा० ६ ३ १८)
 इति सप्तम्यलुक् । हृदयेशं याति प्राप्नोतीति वा हृदयेशयो मनोरागः । अन्यां
 10 कामपि तत्संबन्धिनीं धन्यां प्राणधनकरीं कथां कथयत्वित्याशिपि लोट्
 (पा० ३. ३ १७३) । यया सुखं तिष्ठामीति शेषः । तदपि न संगच्छत इत्याह
 —नृणा चित्तगतवाञ्छा कृष्णे सर्वाकर्षके चिरं प्रतिक्षणं लम्बते स्रंसते । सर्वत-
 श्च्युतापि तस्मिन्नेव स्रस्ता भवतीत्यर्थः । वृक्षाद्वलितं पत्रादि पुनरपि तत्र
 पूर्ववल्लगति तद्वत् । नृणा कीदृशी—कृपणकृपणातिदरिद्रा । यथा यथा पूर्ति-
 15 भवति तथा तथा वर्धत इत्यर्थः । कृष्णं विशिनष्टि—मधुरमधुरस्मेराकारे ।
 मधुरादपि मधुरः स्मेर ईषद्व्यास्ययुक्त अतिरसावेशादुल्लासविशेषप्राप्त इति वाकार
 आकृतिर्यस्य तस्मिन् । यद्वा, मधुरमधुरोऽतिशयमधुरो यः स्मेरः स एवा समन्ता-
 त्कारा बन्धनगृहं यस्मिन् । पुनर्विशिनष्टि—मनोनयनोत्सवे । मनोनयनयो-
 र्मूर्तिमानुत्सवो यस्तस्मिन् ॥ हरिणी छन्दः—

नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता (छन्दोमञ्जरी २) ॥४२

1. GB transposes कथं and तत्प्राप्तिः. 2. GC हास्यास्पदत्वम्. 8-9. GB omits from शयवास० to अलुक्. 12. GB सर्वोत्कर्षके. 13 GB लग्ना for स्रस्ता. GB पुष्पपत्रादि for पत्रादि. 15. GB omits मधुरमधुरस्मेराकारे. 16. GB omits from अतिरसा० to इति वा. 18. GA कार धनं गृह for कारा बन्धनगृह. GB यत्र for यस्मिन्. GB omits विशिनष्टि. 19. GC यस्मिन् for यस्तस्मिन्. 20. GA omits the definition of the metre, GB inserts इति after मता.

सुबोधनी

अथातिव्याकुलः सनिर्वेदमाह—कृष्णे तृष्णा कृपणादप्यतिकृपणा सती, वत खेदे, चिरकालं व्याप्य लम्बते प्रतिक्षणं वर्धते । इह तन्निमित्तं कमुपायं कुर्मः । त्वमुपायमुपदिशेति । कस्य वा ब्रूमो वक्तुमपि न शक्नुमः । अत आशया यत्कृतं तत्कृतं विफलमेव । अथ स्वान्प्रति सविमर्शमाह—तत्कथा त्यक्तवान्यां कामपि धन्यां सफला वार्तां कथयत । तदैव हृदि स्फूर्त्या साश्चर्यमाह—अहो यत्कथां त्यक्तुमिच्छामः स एव हृदि वर्तते । अतः कथं तत्त्याग इत्यर्थः । तृष्णावृद्धौ हेतुः—मधुरादपि मधुरस्तथा स्मेरः स्वाभाविकस्मितयुक्त आकारो यस्य तस्मिन् । अतो मनोनयनयोरुत्सवो यस्मात् ॥४२

सारङ्गरङ्गदा

10

अथोद्वेगेन पुनर्भाविशाबल्योदयात्प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह । प्रथममावेगोदयादाह—हे सख्यः, इह वैशसे तत्किं कृष्णमो, येन तद्दर्शनं स्यात् । ततस्ता अपि व्यग्रा दृष्ट्वा चिन्तोदयादाह—कस्य ब्रूमः । यूयमपि तुल्यावस्था एव, तदन्यं कं येन भद्रं स्यात्तत्पृच्छाम इत्यर्थः । तदैव तामाच्छाद्य मत्याख्यभावोदयाद्

2 CB, CD पुनस्तथैव fo1 अथातिव्याकुलः CB, CD insert किमिहेति after आह and omit कृष्णे 3. CB, CD insert कृष्णे before चिरकालं and read वृद्धिमयते for वर्धते. CC एतत् for तत् (after इह). CB त्वमन्वेषितुं for तन्निमित्तं CD inserts कि after तन्निमित्तं CB, CD insert बहुवचना(CD बहुवचन सङ्गिनो)भिप्रायेण after कुर्मः 4 CB, CD तं fo1 त्व 5 CB ततः, CD अतः for अथ स्वान्प्रति सविमर्शमाह 6. CC कथां for वार्तां CB, CD श्रीकृष्णस्फूर्त्या fo1 स्फूर्त्या 7 CB तत् for अतः CD drops अतः कथं तत्त्यागः CB, CD insert स्यात् before इत्यर्थः 8. CD omits मधुरादपि मधुरस्तथा स्मेरः CA तथाभूतः fo1 तथा 9. CC omits तस्मिन् CD आकर्षणं for उत्सवः CB, CD insert तस्मिन् after यस्मात् 11 KB प्रथम- for प्रथमं 12. KC वैषम्ये fo1 वैशसे KA omits तत् before कि KP भवदर्शनं for तद्दर्शनं 13 KC insert मत्- before तुल्यावस्थाः KP तदन्यः कः 13-14 KB तदन्यं कं पृच्छामो येन भद्रं स्यात् 14 KP भावं fo1 भद्रं. KP तदैव for तदैव

आशा हि परमं दुःखम्

(भा० ११. ८ ४४) इत्यादिवदाह—आशया तदाशया यत्कृतं तत्कृतमेव । अन्यत्र कर्तव्यम् । किं वा, तथा यत्कृतं तत्कृतं व्यर्थम् । तत्तां त्यजतेत्यर्थः । तदैवामर्षो-
दयादाह—अतस्तस्याकृतज्ञस्य वार्तां त्यक्तवान्यां कामपि धन्यां पुण्यां कथां
कथयत । कथयत्विति पाठे—एकां सखीं प्रत्युक्तिः । भवतीत्यर्थात् । तदैव
हृदि स्फुरन्तं कृष्णं शरैर्विध्यन्तं कामं मत्वा तमाच्छाद्य त्रासोदयात्सर्वैकव्यमाह—
अहो कष्टम्, हृदयेशयः कामः शत्रु रयं मारयति, किं कुर्म इत्यर्थः । किं वा, हृदि
कृष्णस्फूर्त्या साश्चर्यविपादमाह—अहो यत्कथामपि त्यक्तुमिच्छामः स एव हृदि
वर्तते । तत्कथं तत्त्यागः स्यादित्यर्थः । ततस्तामाच्छाद्य सहजौत्सुक्योदयात्

तज्जानतीनां नः कृष्णे

(भा० १० ४७ ४७) इतिवत्सविपादमाह—मधुरेति । वतेति खेदे । अस्तु ताव-
त्यागः प्रत्युत कृष्णे चिरं तृष्णा लम्बते प्रतिक्षणं वर्धते । कीदृशी—कृपणादपि
कृपणा । उत्कण्ठयातिदीनेत्यर्थः । कीदृशे—मधुरादपि मधुरः स्मेरो मदन-
मर्दादिभिस्तुफुल्लश्वाकार आकृतिर्यस्य तस्मिन् । अतो मनोनयनयोस्तत्सवो
यस्मात्तस्मिन् ॥ रवान्तर्दशायां तु पूर्ववदर्थः ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥४२

आभ्यां विलोचनाभ्यामम्बुरुहविलोचनं वालम् ।

द्वाभ्यामपि परिरब्धुं दूरे मम हन्त दैवसामग्री ॥४३

1. KB inserts नैराश्यं परमं दुःखं after दुःखं 2. KB इतिवत्, KD इत्यादि वदन् for इत्यादिवत् 3. KA omits तत्कृतं before व्यर्थं. KB त्यज, KD त्यजामि for त्यजत. 4. KB omits पुण्यां. KP omits कथां. 5. KD omits उक्तिः KB अर्थः for अर्थार्थ KB तमेव, KP तदैव for तदैव 6 KB, KD विध्यत्काम, KC विध्य काम for विध्यन्तं कामं 7 KB inserts तत् before कि 7-9 All words from किं वा to स्यादित्यर्थः missing KP 8. KC साश्चर्यं for साश्चर्यविपादं 9. KC तं for तां KP आसाद्य for आच्छाद्य 11. KC, KP इत्यादिवत् for इतिवत् 13. KA, KB insert च after स्मेरः 14 KB omits च after उत्फुल्लः 15. KB, KD अन्तः- for स्वान्तः After पूर्ववदर्थः, KC inserts आरुढानुरागदशायां भक्तस्य साधकशरीरे तत्तद्वाचोदयात् (Cf. end of comment on verse 40). 16. PS अम्बुजदलललितलोचन

कृष्णवल्लभा

पूर्वं मधुरमधुरस्मेराकारश्चक्षुर्भ्यामालिङ्गितः । संप्रति तद्भाग्यं नास्तीत्याह—
आभ्यामिति । द्वाभ्यां विलोचनाभ्यामम्बुरुहविलोचनम् । अम्बुरुहं कमलं तद्व-
द्विशिष्टे ईपदरुणकोमलगुणयुक्ते लोचने यस्य तम् । बालं सुकुमारं परिरब्धुमालिङ्गितुं
दर्शनानन्दातिलालसया तत्रैव मग्नमिव कर्तुम् । हन्त खेदे । मम दैवसामग्री भाग्य- 5
रूपा सामग्री दूरे । समीपे न दृश्यत इत्यर्थः । तादृशभाग्यस्यासंभवात् । खेद-
बाहुल्येन क्रियापदस्य वक्तुमशक्यत्वात् । आभ्यां द्वाभ्यामपीति, इदं-द्वि-शब्दयोरयं
भावः—नयनयोरेकस्मिन्बुध्यमानेऽन्यत्रानन्दाश्रुसंवलितत्वेन तथैव स्थित इति
द्वाभ्यामपीत्यधिक्षेपोक्तिः ॥ आर्या छन्दः ॥४३

सुबोधनी

10

पुनरपि तथैवाह—आभ्यां द्वाभ्यामपि विलोचनाभ्यामम्बुरुहलोचनं बालं
परिरब्धुं द्रष्टुं मम दैवसामग्री तादृशभाग्यरूपदर्शनसाधनं हन्त दूरे । नास्त्येवेत्यर्थः ।
भावगर्भितैकनेत्रापाङ्गदर्शनं तावदास्ताम्, सामान्यतो द्वाभ्यामपि द्रष्टुं भाग्यं
नास्तीत्यर्थः ॥४३

सारङ्गरङ्गदा

15

अथात्याधिभारोत्पन्नतानवातिशयाद् ग्लानिरुत्पन्ना । तच्चेष्टा त्रिभिः श्लोकैः ।
तत्र प्रथमं भूमौ निपत्य नेत्रे निमील्य तददर्शनोत्पन्नविषाददैन्याभ्याम् अधुनैवागतं
तं परिरप्स्यसे धैर्यं कुर्वित्याश्वासयन्तीः सखीः प्रति सनैराश्यं प्रलपन्त्या वचोऽनु-

3. GB omits अम्बुरुहविलोचनं 5. GB नन्दातिशयलालसतया. GC
inserts इति after हन्त 6. GB तादृक्० for तादृश० 7. GB न क्रियापदमिति
for क्रियापदस्य वक्तुमशक्यत्वात् GB omits अपि GC इदशब्द- for इद-
GA drops द्वि before शब्दयोः 9. GB omits द्वाभ्यामपि 11. CB, CD
insert आभ्यामिति after आह CD लोचनाभ्यां. CB विलोचनं for लोचनं
12. CB, CD omit द्रष्टुं 13. CC गर्वित० for गर्भित० CB, CD
नेत्र० for नेत्रापाङ्ग० CB, CD transpose अपि and द्रष्टुं 14. CB, CD
अपेरथः for अर्थः 16. KD अत्यधिक० for अत्याधि० KP भार० for
भार० 17. KD, KP तद्दर्शन० for तददर्शन०. 18. KA omits तं KP
आश्वासयन्तीं सखीं KP नैराश्यं for सनैराश्यं

वदन्नाह—आगतेऽप्यस्मिन्नशतथा भुजचालनाद्यसामर्थ्यात्साक्षादालिङ्गनं दूरे ताव-
 दास्ताम्, विलोचनाभ्यामपि तं बालं किशोरशेखरं परिरब्धुं मम दैवसामग्री भाग्य-
 रूपदर्शनसाधनं दूरे । नारत्येवेत्यर्थः । हन्त विपादे । विपादे हेतुः—अस्मिन्निति ।
 तत्रापि भावोद्धारिवामनेत्रप्रान्तेन दर्शनमारताम्, द्वाभ्यामपीतरजनवदर्शनभाग्यं
 5 नास्तीत्याह—द्वाभ्यामपि । नन्वधुनैव द्रक्ष्यसि, किमिति खिद्यस इत्यत्र नेत्रोन्मीलने
 प्रयतमाना तदशक्त्याह—आभ्याम् । स चेदागच्छेदागच्छतु नाम, मम पुनराभ्यां
 तद्दर्शनं नास्त्येवेति भावः ॥ स्वान्तर्दशायाम्—तथा सह विलसन्तं तम् ।
 अन्यत्समम् ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥४३

अश्रान्तस्मितसरुणारुणाधरोष्ठं

हर्षार्द्रं द्विगुणमनोज्ञवेणुगीतम् ।

विभ्राभ्यद्विपुलविलोचनार्धमुग्धं

वीक्ष्यिष्ये तव वदनाम्बुजं कदा नु ॥४४

कृष्णवल्लभा

अथात्यपूर्वमाधुरीचमत्कारभरं विभ्रच्छ्रीकृष्णमुखाम्बुजं, द्रष्टुमाशारते—अश्रा-
 15 न्तेति । न्विति पृच्छायाम् । भो नाथ कदा तव वदनाम्बुजं वदनकमलं
 वदनचन्द्रं वा ।

अब्जो जैवातृकः सोमः

इत्यमरः (१ २ १५) । वीक्ष्यिष्ये विशेषेण द्रक्ष्यामि । कीदृशम्—अश्रान्तस्मितम् ।
 अश्रान्तमनवरतं स्मितं यत्र तत् । अतिशयानन्दोदयात् । पुनः कीदृशम्—

1. KP तत्- for साक्षात् 2. KP omits परिरब्धुं. KB inserts दूरे
 after परिरब्धुं, and हन्त after मम 3. KP ०सादन for ०दर्शनसाधनं KC,
 KP insert सा before नास्ति 4. KP तव for इतर- 6. KC, KP प्रयतन्ती
 for प्रयतमाना. 7. KA अन्तः० for स्वान्तः० 11. v.l. in Gopāla Bhaṭṭa
 ०विलोचनाद् ०. 14. GC ०चमत्कारं for चमत्कारभरं. 15-16. GA कमलं चन्द्रं
 for वदनकमलं वदनचन्द्रं GB चन्द्रं for वदनचन्द्रं. 18. GB omits अश्रान्त-
 स्मित. 19. GB omits कीदृशं

अरुणारुणाधरोष्ठम् । अरुणादप्यरुणम् । अत्यरुणमिति वीप्सायां द्विर्भावः ।
ओष्ठाधरमधरोष्ठं यस्य तत् । अरुणवदरुणं वा ।

अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ ।

इति मेदिनी (शान्त० ३३) । पुनः कीदृशम्—हर्षार्द्रद्विगुणमनोज्ञवेणुगीतम् ।
हर्षेणार्द्रं स्निग्धमतएव द्विगुणं मनोज्ञं मनोहरं वेणुगीतं वंशीरवविरचितविविधगान- 5
विशेषो यत्र तत् । यद्वा, हर्षेणार्द्रः स्वेदसात्त्विकभावात्ततश्च द्विगुणमनोज्ञो यो
वेणुस्तस्य गीतं यस्मिंस्तत् । पुनः कीदृशम्—विभ्राम्यद्विपुलविलोचनार्धमुग्धम् ।
विभ्रमतोर्वैदग्ध्यपूर्वं भ्रमतोर्विपुलयोर्विशालयोर्विशिष्टलोचनयोर्यदर्थं तेन मुग्धं मनो-
हरम् । विलोचनार्द्रमिति पाठे - विभ्राम्यद्भ्यां विपुलाभ्यां विलोचनाभ्यामार्द्रं च
तन्मुग्धं चेति । आर्द्रार्द्रमिति पौनस्त्यं न दोषः, औत्सुक्यात् ॥ प्रहर्षिणी 10
छन्दः ॥४४

सुबोधनी

पुनरुद्यदुत्कण्ठागुणितः प्रार्थयते—नु भो श्रीकृष्ण तत्र वदनाम्बुजं कदा
वीक्षिष्ये । अम्बुजतामापादयन्नाह—अश्रान्तं सततं स्मितं प्रकाशो यस्मिन् ।
तथाप्रकाशे हेतुः—अरुणादप्यरुणाधरोष्ठौ यत्र । स्मितमपि कथम्—हर्षेणार्द्रमतएव 15
द्विगुणमनोज्ञं वेणुगीतं यत्र । तत्प्रकारमाह—विशेषेण भ्रमतोर्भ्रमरवच्चञ्चलयोः
प्रियेक्षणोत्फुल्लविलोचनयोरर्धेनापाङ्गेन वीक्षणेन मनोहरम् ॥४४

1. GB omits the phrase अरुणारुणाधरोष्ठं 4 GB omits कीदृश
and the phrase हर्षार्द्रद्विगुण etc. 6. GB सात्त्विक० for स्वेदसात्त्विक०
6-7. GA यस्तस्य वेणुगीतं for यो वेणुस्तस्य गीतं 7. GB omits कीदृशं and the
phrase विभ्राम्यद्विपुल etc. 8. GB वैदग्ध्यं GB लोचनयोः for विशिष्टलोचनयोः.
9-10. GB drops all words from विलोचनार्द्रं to चेति. 13. CB, CD
केवलतोत्कण्ठायाद० for उद्यदुत्कण्ठा० CB, CD insert अश्रान्तेति after प्रार्थयते
14. CD अम्बुजभावमापादयन्नपि CB, CD insert वैशिष्ट्यं before आह CB, CD
निरन्तरं for सततं, and यत्र for यस्मिन्. 15. CB, CD omit प्रकाशे and हेतुः
CB omits स्मितमपि कथं 15-17. CD omits all words from स्मितमपि
to मनोहरं 15. CB omits एव. 16. CB तथा for तत्प्रकारमाह 17. CB
विपुल० for प्रियेक्षणेत्फुल्ल० CB तत्प्रान्त- for अपाङ्गेन,

सारङ्गरङ्गदा

पुनः स्वप्रेरकतच्छ्रीमुखस्फूर्त्या विषादौत्सुक्याभ्याम्

जह्यामसून् व्रतकृशा शतजन्मभिः स्यात्

(भा० १० ५२ ४३) इतिवत्,

ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते

5

(भा० १० २६ ३५) इतिवच्च तं प्रति प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—नु भो श्रीकृष्ण तव वदनाम्बुजमत्र जन्मनि न दृष्टमेव, कदापि जन्मान्तरेऽपि वीक्षिष्ये । कीदृशम्

—अश्रान्तं सततं स्मितं यस्मिन् । ईषत्स्मितं वा । अरुणारुणावरुणादप्यरुणौ ग्लानितमोघावधरोष्ठौ यस्मिन् । मत्प्रेरणहर्षेणार्द्रमतो द्विगुणमनोज्ञं वेणुगीतं

10

यस्मिन् । मत्प्रेरणार्थं विभ्राम्यद्विपुलविलोचनयोर्यदधं तेन मुग्धं च यत् ॥ स्वान्तर्दशायाम्—पूर्ववत् ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥४४

लीलायताभ्यां रसशीतलाभ्यां

नीलारुणाभ्यां नयनाम्बुजाभ्याम् ।

आलोकयेद्भुतविभ्रमाभ्यां

काले कदा कारुणिकः किशोरः ॥४५

15

कृष्णवल्गुभा

संप्रति श्रीकृष्णस्यावलोकनविशेषमाशास्ते—लीलायिताभ्यामिति । किशोरो रसमयकिशोरावस्थो नयनाम्बुजाभ्यां कदा कस्मिन् काले समये आलोकये-
दालोकयिष्यति । कारुणिको महुःखासहिष्णुः । कारुणिकत्वाद्दर्शनं संभवती-
त्यौत्सुक्यम् । कीदृशाभ्याम्—लीलायिताभ्याम् । लीला शृङ्गारभावजा क्रिया

20

2. KD स्वप्रेरकतया श्रीमुख० 5. KA, KD omit सखे ते 6. KB कृष्ण
for श्रीकृष्ण. 7. KB मम for अत्र 8 KA omits अरुणारुणौ KD, KP
insert अरुणारुणौ before अरुणात् KD omits अरुणादप्यरुणौ. 9. KP उत्तमो-
घावधरोष्ठौ KP प्रेरणा० for प्रेरण० 10. KD विलोचनयोः for विलोचनयोः.
11. KC, KP बाह्ये स्पष्टोर्थः. 12. Gopāla Bhaṭṭa लीलायिताभ्यां. 17. GB
लीलेति for लीलायिताभ्यामिति 20. GB omits लीलायिताभ्यां.

तथाऽयितं गतं ययोस्ताभ्याम् । अत्याश्चर्यलावण्यगतियुक्ताभ्यामित्यर्थः ।

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

इत्यमरः (१. ६ ३२) । रसशीतलाभ्याम्—रसेन शृङ्गारादिना शीतलाभ्यां स्निग्धाभ्याम् । मध्यतो नीलं प्रान्ततोऽरुणं च ययोस्ताभ्याम् । तारकानीलिमसहजारुणिममिश्रितमदोद्भूतारुणगुणयुक्ताभ्यामित्यर्थः । अद्भुतविभ्रमाभ्याम्—अद्भुतो विभ्रमो विलासो भ्रमणं वा ययोस्ताभ्याम् ।

विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः

इति मेदिनी (मान्त ५२) । अद्भुतो विभ्रमो भूषास्थानविपर्ययो याभ्याम् । यल्लावण्यनिरीक्षणेन सर्वेषां सर्वमपि विस्मृतं भवतीति ।

अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ।

इति मेदिनी । एतेन नयनयोः सुकोमलत्वमतिदीर्घत्वं लीलारसमयत्वं च सूचितम् ॥ इन्द्रवज्रा छन्दः ॥४५

सुबोधनी

अथ दैन्यात्स्वायोग्यतां मत्वा तदालोकनमाशास्ते—स किशोरो नयनाम्बुजाभ्यां कदा काले तादृशभाग्योदयसमये । मामित्यध्याहारः । आलोकयेत् । तत्संभावयन्नाह—कारुणिकः । कारुण्यान्मा पश्येदित्यर्थः । कीदृग्भ्याम्—लीलाप्राचुर्याल्लीलेवाचरतो ये ताभ्याम् । तत्कथम्—शृङ्गाररसेन शीतलाभ्याम् ।

1 GA omits गति 2 GC omits haplogically all words from शृङ्गारभावजा (p. 158, l. 20) to क्रियाः (1 2) 3. GB पुनः for रसशीतलाभ्यां. 4. GB inserts तथा before मध्यतः 5. GB तथा for अद्भुतविभ्रमाभ्यां. 7 Cf. Viśva, mānta 39. 10. This quotation does not occur in the Medinī, but in Sāhitya-darpaṇa iii, 104. 14 CB, CD omit all words from अथ to आशास्ते and read instead . पुनर्देन्येन स्वायोग्यतामननात्तद्दर्शनं प्रार्थयते—लीलायिताभ्यामिति. CB, CD कारुणिकः for सः. 15 CC transposes मामित्यध्याहारः and आलोकयेत्. 15-16. CB, CD omit all words from तादृशभाग्योदयसमये to कारुण्यात् and read instead आलोकयेत् । कर्णादृष्ट्या (CD omits कर्णा) कदा. 17 After ताभ्यां CB, CD insert लीलयैवालोकयेदित्यर्थः CC inserts अपि after तत् CB, CD omit तत्कथं CB, CD रसेन शृङ्गारेण for शृङ्गाररसेन.

तलक्षणमाह—तत्स्वाभाव्येन नीले जागरादरुणे ये, अतएवाद्भुतो विलासो ययोः ।
तद्दर्शनभाग्यं मम चेन्नास्ति तर्हि लीलयान्यतोऽवलोकयता तेनाहमेव दृश्यः
स्यामित्यभिप्रायः ॥४५

सारङ्गरङ्गदा

- 5 अथ सीदन्त्याः, अयि स एवागत्य त्वां द्रक्ष्यति, तवापि शक्तिर्भविष्यतीति
सखीवाक्यात्ताः सोत्कण्ठं पृच्छन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—स किशोरो नयनाम्बुजाभ्यां
कदा काले आलोकयेत् । मामिति शेषः । इच्छाप्रकाशने लिङ् । किं वा,
इदानीं ध्रिये कदा वालोकयेदिति नैराश्योक्तिः । सकलप्रेमरसशृङ्गाररसयोः
प्रवाहेन शीतलाभ्याम् । तथा, तारयोर्नीलिम्बा प्रान्तयोररुणिम्बा च युक्ताभ्याम् ।
10 मदिरयोरिवाद्भुतो विभ्रमो ययोस्ताभ्याम् । अतो लीलाप्राचुर्याल्लीलेवाचरति
लीलायते, ताभ्याम् । अपराधिनीं मां पश्यति चेत्तदा हित्वा कथं गत इति
विमृश्य सदैव्यमाह—कारुणिकः । कृपया संभवेदपीति भावः ॥ स्वान्तर्दशायाम्
—एतां कदालोकयेदिति ॥ बाह्ये—कदा कृपावलोकनं करिष्यतीति ॥४५

- 15 बहलचिकुरभारं बद्धपिच्छावतंसं
चपलचपलनेत्रं चारुविम्बाधरोष्ठम् ।
मधुरमृदुलहासं मन्दरोदारलीलं
मृगयति नयनं मे मुग्धवेपं मुरारेः ॥४६

1 CD omits all words from भ्यां (in शीतलाभ्यां, p. 159, l. 17)
to तत्स्वाभाव्येन. CB अतएव for तलक्षणमाह. CB नवानुरागात्, CD अनुरागात्
for जागरात् CB, CD insert ताभ्यां after ये and read ततः for अतएव.
2. CB, CD समेष्टभाग्यं for तद्दर्शनभाग्यं मम. 2-3 CD omits all words
from तेनाह to अभिप्रायः and reads (corrupt) तेषां only. CB अप्यह for अहमेव,
and दृश्येयं for दृश्यः स्यां 5. KP अतः for अथ. 6 KC, KP वाक्यान्तः
for वाक्यान्ताः. 8 KC, KP प्रेमरस० for सकलप्रेमरस०. 10. KP लीलेवं
चरतः. KC आचरतः. 11. KA, KP insert ये after लीलायते. 12 KP
omits भावः. 13 KC, KP एतां for एतां 14 PS बहुल० and पिण्ड

कृष्णबलभा

अथ श्रीकृष्णविग्रहावलोकनं विचारयस्तदभिलपति—बहलेति । मे मम नयनं मुरारेः । मुर वेष्टने (धा० ६ ५३) धातुः । मुरति वेष्टयति दर्शनप्रतिबन्धकरूपलज्जाभयादिरेव मुरस्तस्यारिः । न हि श्रीकृष्णस्य रूपे मुरलीनादे वा सकृदनुभूते लज्जाद्यर्गला तिष्ठति । तस्य मुग्धवेषम् । मुग्धं सुन्दरं स्वत एव 5 वेषं भूषणरूपम् ।

भूषणभूषणाङ्गम्

(भा० ३ २ १२) इत्युक्तेः । मृगयत्यन्वेषति । कथं दर्शनं स्यादिति विचारयतीत्यर्थः । मृग अन्वेषणे (धा० १० ३५३) इति धातुः । मृगयत इति मृगः, मृगं करोतीति मृगयति । वेषं विशिनष्टि—बहलचिकुरभारम् । बहलो वेषकौशलेन 10 चिकुराणां केशानां भारो यस्मिंस्तम् । पुष्पमालाद्यलंकृतत्वाद्भारनिरूपणम् । बद्धपिच्छावतंसम्—बद्धो रचनासौन्दर्यविशेषेण संदर्भितः पिच्छानामवतंसः शिरोभूषणं यस्मिंस्तम् । चपलचपलनेत्रम्—यद्यपि स्वभावत एव चपलनेत्रता तत्रापि वेषावलोकनेन सर्वतश्चकितदृष्टिसंचारेण च चपलादपि चपले नेत्रे यस्मिंस्तम् । प्रतिपदचापल्यवृद्धेः । चारुविग्वाधरोष्ठम्—स्वभावत एव चारु मनोहरं विस्व- 15 प्रायमधरोष्ठं यस्य तम् । मधुरमृदुलहासम्—मधुरो माधुर्यरसप्रदो मृदुलात्यादत्त इत्येतादृशो हासो हास्यं यस्य तम् । एतेन स्मितहासो ध्वनितः । तल्लक्षणं चोक्तं पूर्वमेव । मन्दरोदारलीलम्—मन्दरः कल्पतरुस्तत्प्राया । मन्दरा बहला वा । नानाविधोदारा बहुरसप्रदा लीला यस्य तम् । मन्दरा मन्दरपर्वतप्रायोदारा महती लीला यस्येति वा । यथामृतोत्पादनाय सर्वैर्मिलित्वा 20 मन्दरानयनप्रयत्नः कृतस्तथा श्रीविग्रहदर्शनानन्दामृतप्राप्त्यर्थं मन्दररूपलीलानिरूपणमित्यर्थः ।

3. GB श्रीकृष्णस्वरूपे for श्रीकृष्णस्य रूपे. 5. GB omits मुग्धं सुन्दरं
6. GB सुन्दरवेषं for वेषं 10. GB बहलेति for the phrase बहलचिकुर
etc. GB घनः पुष्पमालादिरचनया विचित्रितः for वेषकौशलेन 12. GB omits
बद्धपिच्छावतंसं 13. GB यत्र for यस्मिंस्तं GB चपलेति for चपलचपलनेत्र
14. GC चेष्टा० for वेषा० 15. GB चार्विति for चारुविस्वाधरोष्ठं 18. GB
प्राक् for पूर्वमेव GB तथा for मन्दरोदारलील

मन्दरस्तु पुमान्मन्थशैले मन्दरपादपे

वाच्यवद् बहले मन्दे

इति विश्वः ॥ मालिनी छन्दः ॥४६

सुयोधनी

पुनरुत्कण्ठया स्वनेत्रमुपालम्भयन्नाह—मुरारेर्मनोहरवेपं मे नयनं मृगयति । अहं किं करोमि । अथवास्य को दोषः—बहलो निविडश्चिकुरभारो यत्र । तत्र बद्धः पिच्छावतंसो यस्मिन् । अनेन मुग्धतामुत्तवा तदुद्दीपनानाह—अति-चपले नेत्रे यत्र । चारुबिम्बफलवदधरोष्ठौ यत्र । मधुरो मृदुलश्च हासो यत्र । नेत्रक्षोभकत्वमाह—मन्दराद्वेरिवोदारा लीला यत्र । यथा तेन दुग्धाब्धिं संक्षोभ्य तस्यामृतादिकं हृतं तथैव तद्वेपेण नेत्रधैर्यादिकमिति भावः ॥४६

सारङ्गरङ्गदा

अथ पुनर्मुञ्चन्त्याः, सखि, उत्तिष्ठ पश्यायमागतः श्रीकृष्ण इति सखीनामाश्रासनैः ससंभ्रमं नेत्रे उन्मील्योत्थाय दिशोऽवलोकयन्त्यारतमप्रेक्ष्य ताः प्रति प्रलपन्त्या

1. This quotation does not occur in Viśva, but occurs in Medinī, 1ānta°, 196 2 Mss मन्दरे for मन्दे 5 CB leaves blank space after पुनः and begins न्वेषणं वदन्नाह—बहलेति, omitting all words from उत्कण्ठया to आह, CD reads पुनस्तथैतद् खा(न्म)नोनयनकर्तृकतद्वेपान्वेषणं वदन्नाह—बहलेति CD सम for मे CB, CD insert एव after नयन CC मनोहरं वेपं 6 CA अथ for अथवा CB, CD omit all words from अहं to दोषः and read instead कोदृश 6-7 CD drops all words from बहलो to पिच्छावतंसो and reads instead विलासो 7. CA यत्र for यस्मिन् CB, CD omit all words from अनेन to आह 8. CB, CD insert अरुणौ after फलवत् 8-9. CB omits all words from मधुरो to आह 9-10 CD omits all words from नेत्रक्षोभं to भावः 9 CB inserts सर्वाभीष्टदात्री before लीला CB omits all words from यथा to भावः and reads instead अनेन वेपस्यासमानोर्ध्वता सूचिता 10 CA तस्यामृतादिकं CC अर्थः for भावः 12 KC, KP कृष्णः for श्रीकृष्णः 13. KP तमप्येताः for तमप्रेक्ष्य ताः

वचोऽनुवदन्नाह—हे सख्यः, मुरा कुत्सा तदरेः । परमसुन्दरस्येत्यर्थः । मुग्धं
वेपं मे नयनं मृगयति । शीघ्रं दर्शयतेति भावः । कीदृशम्—बहलः स्निग्ध-
निविडश्चिकुरभारो यस्मिन् । तत्रैव बद्धः पिच्छावतंसो यस्य । चपलान्मीनादपि
चपले नेत्रे यस्मिन् ।

चपलः पारदे मीने

5

इति विश्वात् (लान्त० ५४) । चारुबिम्बाधरोष्ठौ यत्र । मधुरो मृदुलश्च हासो
यत्र । वेपस्य गाम्भीर्यं क्षोभकत्वं चाह—मन्दराद्रेरिवोदारा महती लीला यस्य ।
तेन यथा दुग्धाब्धिं संक्षोभ्य रत्नादिकं हृतं तथा तेनास्माकं हृदयं संक्षोभ्य धैर्या-
दिकम् । अतो महाक्षोभकमिति भावः ॥ स्वान्तर्दशायाम्—तत्संगममधुरवेपम् ॥
वाह्यार्थः स्पष्टः ॥४६

10

बहलजलदच्छायाचौरं विलासभरालसं
मदशिखिशिखालीलोत्तंसं मनोज्ञमुखाम्बुजम् ।
कमपि कमलापाङ्गोदग्रप्रसङ्गजडं जग-
न्मधुरिमपरीपाकोद्रेकं वयं मृगयामहे ॥४७

कृष्णवल्लभा

15

नयनं तावत्पुरोवर्तिनमेव मृगयितुं शक्नोति, हा हन्त किं कुर्म इत्याह—
बहलेति । वयं कमप्यद्भुतं जगन्मधुरिमपरीपाकोद्रेकम् । जगत्सु यो मधुरिमा
तस्य परिपाको वृद्धिस्तस्य उद्रेकः । परमपूर्णतममाधुर्यमित्यर्थः । मृगयामहे

- 1-2. KA, KB मुग्धवेपं 2. KC, KP दर्शय for दर्शयत KP बहल-
स्निग्धः 3. KA omits एव after तत्र 6. KA चारुबिम्बवत् for चारुबिम्ब-
8 KP inserts च after रत्नादिकं and reads आहृतं for हृतं KP
नैव for तेन KC, KP omit हृदय संक्षोभ्य 9. KB तत्सङ्गाय मधुरवेपं.
11 Gopāla Bhaṭṭa transposes 47 and 48 (Cf. v. 1, 48) PS
बहुलं and ०चोरं. 13. PS ०प्रसन्नजगज्जडं 16. GB द्रष्टुं for मृगयितु
17. GC omits बहलेति, GB reads बहुलमिति for it. GB inserts
सौन्दर्य after मधुरिमा.

केनोपायेन पश्याम इति विचारयामहे । तद्विदस्तु केवलं भावाभ्यासमेवोपाय-
मुपदिशन्ति, स त्वत्यन्तदुर्घट इति भावः । कीदृशम्—बहुलजलदच्छायाचौरम् ।
बहुलजलदः सान्द्रमेघच्छायाचौरश्छाया कान्तिस्तस्याश्चौरो यस्य तम् । तद्वपुः-
प्रतिबिम्बकान्तिं चौरयित्वा मुधा गर्जतीत्यर्थः । यद्वा, छायायां प्रतिबिम्बे
यद्दृश्यते श्यामिकाभासादि तत्र किञ्चिद्धर्तुं चौरवद्भवति । न तु तत्रापि किमपि
प्राप्नोति, प्रत्युत धिक्करणीय एव । विलासभरालसम्—विलासभरेणालसम् ।
मदशिखिशिखालीलोत्तंसम्—मदानां मत्तानां शिखिनां या शिखा चूडा तस्या या
लीला तद्वदुत्तंसो नानापुष्पगुम्फितशिरोभूषणं यस्य तम् । मनोज्ञमुखाम्बुजम्—
मनोज्ञं परमाश्चर्यमनोहरं मुखाम्बुजं यत्र तम् । कमलापाङ्गोदग्रप्रसङ्गजडम्
—कं कृष्णप्रेमसुखं तेनालति प्राप्नोति । भूपाद्यर्थो वा बोध्यः । कमला
श्रीराधा तस्या अपाङ्गो नेत्रान्तस्तस्योदग्रमुत्कृष्टाग्रभागरतस्य प्रकृष्टसङ्गेन
जडम् । सलज्जस्मितमुखभङ्गिविशेषपूर्वकावलोकनस्नम्भसात्त्विकभावलक्षित-
मित्यर्थः ॥ हरिणी छन्दः ॥४७

सुबोधनी

अथोद्यदात्मभावस्वाभाव्येन सनर्माललाप—वयं कमपि मृगयामहे । किमर्थम्—
निविडागबुदानां कान्तिचौरम् । स कथं परिचेप्यते—मदशिखिशिखाभिर्लीलायुक्त

1 GB शास्त्रा० fo1 भावा० 2 GB omits कीदृशं बहुलजलदच्छायाचौरं
3 GB बहुलजलदः GB omits छाया कान्तिस्तस्याश्चौरो, and inserts वा
after त GA यद्वपुः० fo1 तद्वपुः० 3-6. GB omits all words from तद्वपुः०
to धिक्करणीय एव 6 GB पुनः, GC एव fo1 विलासभरालस 7 GB
पुनः—मदेति fo1 the phrase मदशिखि etc 8 GB पुनः fo1 मनोज्ञमुखाम्बुजं
9. GB तथा—कमिति for the phrase कमलापाङ्ग etc. 15 CB, CD omit
all words from अथ to आललाप and read instead अथ स्वयोग्यतासंभावनया
स (CD omits अथ to सः) प्रियं तमन्विष्यन्सपरिहासमाह—बहुलजलदेति CC आह
for आललाप After किमर्थं, CB, CD insert मृगयथ 16. CC निविडा-
म्बुदच्छायाचौरं CC परिचेप्येत् For स कथं परिचेप्यते, CD reads तर्हि कथं,
CB reads : तर्हि कथं प्राप्स्यथ—विलासभरेणालसम् । कथं वा परिचेप्यथ CA
लीलोचितः for लीलायुक्तः.

उत्तंसो यस्य । तथा, मनोज्ञं मनसि स्फुरन्मुखाम्बुजं यस्य । तर्हि कथं प्राप्स्यथ—विलासभरेणालसोऽनुद्यमो यत्र । अनुद्यमोऽपि कुतः—कमलायाः श्रीराधाया अपाङ्गस्य य उच्चैः प्रसङ्गस्तेन जडम् । तत्र हेतुः—जगति मधुरिम्णा यः परीपाकः परिणतिस्तस्योद्वेक आधिष्यं यत्र । अनेन गमनाशक्त्या तत्प्राप्तिः सुलभेति भावः ॥४७

5

सारङ्गरङ्गदा

नन्वागतोऽयं त्वां परिहसन्कापि कुञ्जे निलीनस्तिष्ठति, तदागच्छ तमन्विष्य पश्याम इति सखीनां गिरा ताभिस्तमन्विष्य भ्रमन्त्याः

कचित्तुलसि (भा० १० ३० ७)

अप्येणपत्नी (भा० १० ३० ११)

10

इत्यादिवतिस्थिरचरान्पृच्छन्त्यास्तेषां प्रश्नमुद्वृङ्क्ष्य तान्प्रति प्रत्युत्तरन्त्या वचोऽनुवद-
न्नाह—ननु किमर्थमुन्मत्ता इव रात्रौ भ्रमथ । तत्र सावहित्थमाह—यस्य नामापि
चौरत्वादग्राह्यं तं कमपि वयं मृगयामहे । स ज्ञायत एव, दृष्टश्चेत्कथ्यताम् । आं
शठोऽयं कापि कयापि गोप्या रममाणस्तिष्ठति, तदन्वेपणं तु लाघवायैव,
तन्निवर्तध्वम् । तत्र सगर्वसावहेलमाह—कमलेति । लक्ष्म्या अपाङ्गस्य य उदग्रः
प्रसङ्गस्तेन जडं तद्वशमपि । किमुतास्मद्गोप्या रममाणम् । ततोऽस्मन्मनो-

15

1. CB, CD omit मनसि स्फुरत् 1-2. CB, CD omit all words from तर्हि to कुतः and read instead . तन्मुखान्नस्फूर्तिरस्म(CD तन्मुखाम्बुज-
स्फूर्तिव) नमनस्यास्त एव, न विस्मृतेत्यर्थः । CB continues तत्प्राप्तौ सुकरत्वमाह
3. CB, CD प्रकृष्टः सङ्गः for उच्चैः प्रसङ्गः CB, CD तथा for तत्र हेतुः
CB omits जगति 4. CB, CD omit उद्वेकः After यत्र CD inserts
अतएव विलासभरेणालसोऽनुद्यमो यत्र 4-5 CB, CD शीघ्रप्राप्तिः for तत्प्राप्तिः and
सूचिता for सुलभेति भावः CC inserts एव after सुलभा 7. KC, आगच्छत,
KP गच्छत for आगच्छ 9. KA inserts इति after तुलसि 10. KB
omits पत्नी 11. KA (before correction), KC, KP प्रत्युत्तरयन्त्याः ;
after correction KA प्रत्युत्तरं कुर्वन्त्याः 12 KC तत्तत् for तत्र KP
अवहित्थ for सावहित्थं 13. KP मृगयामहे KD विज्ञायते for ज्ञायते. 15
KP लक्ष्म्यापाङ्गस्य. KA, KB insert अपि before अपाङ्गस्य. 16. KP
इति for अपि. KA, KB यतः, KD अतः for ततः.

रत्नं हत्वा गतोऽयम्, तदेव प्रार्थ्यं किं नस्तेनेति भावः । ननु सद्धर्मशीले कथं चौरापवादं ददथ, तत्र सहासशिरोधूननमाह—बहलेति । वज्रेन्द्रधनुरादियुक्त-
निविडजलदानामपि कान्तिचौरम्, किमुतावलानां नो मनोरत्नमिति भावः । तथा
—मध्विति । मधुरिम्णां परीषाको येषु ते मधुरिमपरीषाकाः स्मरेन्दुपद्महंसमृग-
मीनपल्लवाद्यास्तेषामुद्गतो रेकः शङ्का यस्मात्तम् । तेषामपि माधुर्याणां चौरमित्यर्थः ।

मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु

इति विश्वः (रान्त० १३२) ।

रेको विवेके शङ्काया रेकः स्यादधमेऽपि च

इति विश्वः (कान्त० ३१) । नन्वेवं चेद्दूरे स्थास्यति कथं द्रक्ष्यथ, तत्राह—मदेति ।
पिच्छमुकुटादूरनोऽपि दृश्यो भवेदिति भावः । ननु ततोऽपि धावित्वापसरिष्यति,
तत्राह—विलासेति । तदतिशयजालसेन शीघ्रं गन्तुमप्यशक्तमिति भावः । ननु
घनतमसि कुञ्जे निलीय स्थास्यति, तत्राह—मनोज्ञेति । कोटिचन्द्रवन्मनोज्ञं
मुखाम्बुजं यस्य । तत्कान्तिपूरेणैव दृश्यो भवेदित्यर्थः । यद्वा, ननु प्रातर्ब्रज एव
तं लप्स्यध्वे, तदैवात्मधनं ग्राह्यम्, सबलोऽसौ रात्रौ कदाचिद्देहमपि वश्चोरयेत्,
तन्निवर्तध्वम्, तत्रात्मानमनुत्तवा भङ्ग्याह—कमलानां वरस्त्रीणामासामपाङ्गस्योदग्रो
यः प्रसङ्गस्तेन जडम् । किमपि कर्तुमसमर्थमित्यर्थः ।

कमला श्रीवरस्त्रियोः

इति विश्वः (लान्त० ५३) ॥ स्वान्तर्दशायां—स्वसमानसखीः प्रत्युक्तिः । हे
सख्यः, आगच्छत, येनोन्मादितेयं तमन्वेपयामः । ननु कथं रात्रौ लरयामहे,
तत्राह पञ्चभिर्विशेषणैः । ननु प्राप्तेऽपि कथमायास्यति, तत्राह—कमला श्रीराधा,

1. KA पुनः for नः KP धर्म० for सद्धर्म 2. KA, KD चौर्यापवादं
KA, KB सहासं शिरो० KC उग्र० for वज्र० KP व्युक्तानां for व्युक्त-
3. KP छाया कान्तिस्तच्चौर for कान्तिचौर 4. KB जगन्मधुरिम्णां for
मधुरिम्णां 5. KP उद्रेकः for उद्गतो रेकः, and शङ्कायास्मात् for शङ्का यस्मात्
8. KP वा for च. 10. KP omits अपि before दृश्यः. KP अपसरेति
for अपसरिष्यति. 11. KC, KP अर्थः for भावः. 13. KA, KB omit एव after
ब्रजे 14. KP आत्मान for आत्मधन KP चारयन्तः for चोरयेत्, omitting
तत् (l. 15). 16. KB असमर्थः, KC, KP अशक्तं for असमर्थं KB omits
इत्यर्थः. 19. KP आगच्छ for आगच्छत. 20. KP omits अपि after प्राप्ते

अस्या अपाङ्गप्रसङ्गेन तत्प्रस्तावेन जडं तद्वशचित्तम् । श्रुत्वैवैष्यतीत्यर्थः ॥
वाह्यार्थः स्पष्टः ॥४७

परामृश्यं दूरे पथि पथि मुनीनां ब्रजवधू-
दृशा दृश्यं शश्वत् त्रिभुवनमनोहारिवदनम् ।
अनामृश्यं वाचामनिशमुद्यानामपि कदा
दरीदृश्ये देवं दरदलितनीलोत्पलरुचिम् ॥४८

5

कृष्णवल्लभा

अहो श्रीकृष्णदर्शनमतिदुर्लभं यतो दृष्टेऽपि दृष्टवत्प्रतीत्यभावात् । कदा
द्रक्ष्यामीत्यौत्सुक्येनाह—परामृश्यमिति । दीव्यति द्योत्यत इति देवस्तमसाधारण-
दीप्तिक्रीडायुक्तं कदा कस्मिन्समये दरीदृश्ये । पुनः पुनर्द्रक्ष्यामीत्यर्थः । कीदृशं 10
देवम्—मुनीनां मननशीलानां यो यः पन्थास्तत्र तत्र दूरे दूरतः परामृश्यं
विचारणीयम् । दुर्वितर्क्यमित्यर्थः । अयं भावः—तत्र तत्र मुनयो विचारयन्ति,
न तु याथार्थ्येन निश्चिन्वन्ति । शुद्धप्रेमरसवर्त्मनि कस्याप्यप्रवेशात् । पुनः
कीदृशम्—त्रिभुवनमनोहारिवदनम् । त्रिभुवनविषये यन्मनस्तदपि हर्तुं शीलमस्य
तादृग्वदनं यस्य तम् । अतः शश्वन्नित्यं दृश्यं द्रष्टुं योग्यम् । सर्वातिशायि- 15

1. KC यस्यापाङ्गन, KP अस्यापाङ्गे for अस्या अपाङ्गप्रसङ्गेन KP
तद्वत्स० for तद्वश० and न for श्रुत्वा 3 Gopāla Bhatta transposes
verses 47 and 48 3. PS परामृश्यं PS परिषदि for पथि पथि 4 PS
वपुष for वदनं. 5. PS अनामृश्यं for अनामृश्य and for अनिद for अनिश
Kṛṣṇadāsa (v. l. as in text, in one Ms only) and Caitanyadāsa read
वाचा मुनिसमुद्यानां. 6 Gopāla Bhatta नीलोत्पलनिभं (v l. उत्पलदृशं),
Kṛṣṇadāsa उत्पलरुचं 9 GB परेति for परामृश्यमिति. 12 GB omits अयं
भावः GB reads स्वबुद्ध्या for तत्र तत्र, and inserts शास्त्रैः before विचारयन्ति
13. GB परं for न. GB तद्यथातथ्यं न कोऽपि जानाति for याथार्थ्येन निश्चिन्वन्ति,
14 GB omits कीदृशं and the phrase त्रिभुवनमनोहारिवदन

सौन्दर्यचमत्कारवत्त्वात् । यद्वा, शश्वन्नित्यं त्रिभुवनस्य मनो यत्र हरति सर्वान्यदृष्टिम्, तादृग्वदनं यस्य । पुनः कीदृशम्—दरदलितनीलोत्पलनिभम् । दरमीपदलितं विक्रस्वरं यन्नीलोत्पलं तस्मादपि नितरां भवतीति ।

दरो भये दरो गर्ते किञ्चिदर्थं दरोऽव्ययम्

- 5 इति विश्वः (रान्त० ११) । नीलं च तदुत्पलं चेति । नीलसुगन्धिसुकुमारगुणयुक्तं वा । शृङ्गाररसमाधुर्यस्य परमोत्कर्षचमत्कारात् । नीलोत्पलदशमिति पाठे—दशैव दशा नीलसुगन्धिसुकुमारदशा, इति । सामान्यत एव निर्दिष्टं विशिष्य निर्दिश्यतामिति चेत्तत्राह—अनिशं निरन्तरमुदयः प्रकाशो यासां तासां नित्यानामपि वाचां श्रुतीनामनामृश्यमरपृश्यम् । एतादृशमतिदुर्ज्ञेयमपि देवं कदा तत्कृपया
- 10 परोक्षतो ज्ञात्वा दरोदृश्ये । केवलयापि तत्कृपया न दृश्यत इत्याह—ब्रजवधूनां श्रीराधादिब्रजसुन्दरीणां दृशा चक्षुषा हेतुभूतेन दृश्यम् । तासां कृपया तथा विहरमाणं सर्वे पश्यन्तीति भावः । अथैवं योजना—त्रिभुवनहारिणः कृष्णस्य वदनं देवं दीप्तिमत्कदा दरोदृश्ये । अन्यत्समानम् ॥ शिखरिणी छन्दः ॥४८

सुबोधनी

- 15 पुनर्देन्योदयात्तदौर्लभ्यरफूर्त्याह—देवं दुर्लभं कदातिशयेन पश्यामि । तत्र हेतुः—त्रिभुवनानां मनोहारि वदनं यस्य । तथा, ईषद्विकशितनीलोत्पल-वद्बुचिर्यरय । तर्हि मुन्युपदिष्टैरुपायैः प्रत्यक्षीकृत्य पश्य—मुनीनां पथि पथि

1 GB °चमत्कारात् GB omits शश्वत् GB यत्तां for यत्र 1-2 GB transposes हरति and सर्वान्यदृष्टि 2 GB omits कीदृश and reads दरेति for the phrase दरदलित etc. 3. GB भासतीति for भवतीति. 4. The quotation occurs in a somewhat different form in Viśva. 9. GB एवं for एतादृशमिति. 10. GB omits अपि after केवलया GB omits न. GA दृश्य इति for दृश्यते इति. 11 GB राधादिब्रजसुन्दरीणां. 12 श्रीकृष्णस्य. 15 CB, CD omit देन्योदयात्तत्. CB inserts अनामृश्यमिति after आह. CB, CD omit दुर्लभं 16. CC तत्रापि हेतु for तथा. 16-17. CB, CD omit all words from तथा to तर्हि 17. CB, CD °दिष्टमार्गैः for °दिष्टैरुपायैः, and उपास्य for प्रत्यक्षीकृत्य CB, CD insert इति चेत्तत्राह after पश्य

परामृश्यं ततस्तदूरे । तदप्राप्यमित्यर्थः । किं च, मुनिसमुदयानां वाचापि न स्पृष्टम् । तर्हि कथं दिदृक्षा—व्रजवधूपु या दृष्टिस्तदनुगतिस्तया शश्वल्लभ्यम् ॥४८

सारङ्गरङ्गदा

अथ क्वचित्कुञ्जाभ्यर्णे स्फूर्त्या तं दृष्ट्वा पुनरस्फूर्त्या विह्वलायाः, त्वया दृष्टोऽसौ किमिति खिद्यसे इत्याश्वासयन्तीः सखीः प्रति प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह— 5
हे सख्यः, देवं क्रीडापरं कृष्णं कदा दरीदृश्ये भृशं वाञ्छापूर्त्या पश्यामि । तत्र हेतुः—दरदलितेति त्रिभुवनेति च । अतो मुनिसमुदयानां महाकवीन्द्राणां व्यासादीनां वाचाप्यनामृश्यमस्पृश्यम् । एतादृक्सौन्दर्यविशिष्टतया वक्तुमशक्यमित्यर्थः । किं वा, ननु तवैवायम्, कदापि द्रक्ष्यसि, तत्र

अखिलदेहिनामन्तरात्मदृक्

10

(भा० १०. ३१ ४) इतिवत्तदौर्लभ्यमाह—मुनीनां वाचाप्यनामृश्यम् । नन्वेवं चेत्त्वं कथं दिदृक्षसे, तत्राह—व्रजेति । व्रजवधूना युष्माकं दृशा दृश्यम् । तत्रापि शश्वन्निरन्तरम् । अत इयं लालसेत्यर्थः । ननु काले द्रक्ष्यसि, इदानीं क लभ्योऽसावत्र, तदुद्देशं कथयन्त्याह—मुनीति । मुनिगणाः

विहगा वनेऽस्मिन्

15

1. CC omits तत् after ततः CD omits all words from परामृश्य to किं च and reads instead दूरे । अतस्तत्पथिभिरनामृश्यं न विचारितम् । कुतः
2. CB, CD प्राप्त्याशा, CC तद्विद्वत्ता for दिदृक्षा CB, CD omit all words from तदनुगतिः to लभ्यं and read instead दृश्यं तदनुगत्या प्राप्तमित्यर्थः । कीदृशम्—ईषद्विकशितनीलोत्पलवद्गुचिर्यस्य । असमानोर्ध्वरूपमित्यर्थः 4 KA, KD omit क्वचित् KP स्फूर्त्या for अस्फूर्त्या KP omits त्वया 5. KP अपि for इति 6. KC तं देवं, KP तदेव for देवं KP तदा for कदा 7. KC inserts अपि after मुनिसमुदयानां KP omits महाकवीन्द्राणां 8. KC, KP insert अपि after वक्तुं 9. KC omits इत्यर्थः After इत्यर्थः KC, KP insert अनिशमुदयानामिति पाठे—अनिशमुदयानां नित्योदयानां वाचां श्रुतीनामप्यनामृश्यम्. KP द्रक्ष्यति 11. KC omits तत् before दौर्लभ्यं 13. KC अत्यन्तं for अत इयं 14. KC, KP मुनयो (so in Bhāgavata text) for मुनिगणाः, for the whole verse, partially paraphrased here, see above p. 4, l. 12

- (भा १०. २१ १४) हरिसुपासते धृतमौना इत्यादिदिशा मुनीनां तद्दर्शनेन जात-
 स्तम्भमोहादितया धृतमौनानां पक्षिमृगाणां पथि पथि परामृश्यम् । तत्रापि दूरे ।
 दूरादेवात्रैवास्त इत्यनुमेयम् ॥ स्वान्तर्दशायाम्—स्वसमानसखीः प्रत्युक्तिः ।
 देवमनया सह क्रीडन्तं तं कदा दरीदृश्ये पुनः साक्षात्पश्यामि । अन्यत्समम् ॥
 5 बाह्ये—भावशाबल्योदयादाह—तं कदा दरीदृश्ये । तत्र हेतुः—दरेति । पुनः
 सनैराश्यमाह—परेति । सर्वयामित्वेनानुमेयम् । पुनर्विचार्य सलालसमाह—
 ब्रजेति । अतस्तद्भावशालिना मयापि दृश्यो भवेत् । पुनः सनैराश्यमाह—अनेति ।
 मुनीनां वागगोचरमहं द्रष्टुमिच्छामि, अहो मूर्खोऽस्मि । पुनः सोत्कण्ठमाह—
 त्रिभुवनेति । तथा, मुनीनां दूरेऽनुमेयं वागगोचरं च, ब्रजवधूदृशा दृश्यं नीलो-
 10 त्पलरुचमित्याश्चर्यम् ॥४८

लीलाननाम्बुजमधीरमुदीक्षमाणं
 नर्माणि वेणुविवरेषु निवेशयन्तम् ।
 दोलायमाननयनं नयनाभिरामं
 देवं कदा नु दयितं व्यतिलोकयिष्ये ॥४६

संप्रतिपादितमवलोकयन्तमवलोकयामि, तदा महत्कौतुकमिति हर्षोत्सुक्येनाह
 —लीलेति । दयितं संजातदयं बहुदानारं वा । देवं द्योतमानं कदा नु व्यति-

1. KC inserts विहगाः before धृतमौनाः KC, KP omit तत् in तद्दर्शनेन
2. KP inserts युष्माक तत्रापि before पक्षिमृगाणां KC inserts अदूरे, KP दूरे again, after दूरे
3. KP उन्नेयं for अनुमेयं KA स्वं, KP समान० for स्वसमान०
4. KP क्रीडयन्तं for क्रीडन्तं KP repeats पुनः KB omits अन्यत्समं
- 6-7. KP omits haplogically all words from परेति (l. 6) to सनैराश्यमाह (l. 7)
8. KA omits अहं KP अतो for अहो
- 9-10. KP नीलोत्पलतया for नीलोत्पलरुचं KC ०रुचि for ०रुचं
13. PS दोलायमान०
14. PS वन्दे for देव
16. GB तत् for तदा

लोकयिष्ये । क्रियाव्यतिहारे व्यतिः । पश्यन्तं तं द्रक्ष्यामीत्यर्थः । यद्वा,
 अनुदयितम् । अनुकूला अनुगता दयिता वल्लभा यस्मिंस्तं देवं क्रीडन्तम् ।
 रासविहारिणमित्यर्थः । 'क्रीडशं देवम्—लीलाननाम्बुजम् । लीला शृङ्गारभावजा
 क्रिया तद्युक्तमाननाम्बुजं यस्य तम् । पुनः क्रीडशम्—अधीरं चञ्चलम् । यद्वा,
 न विद्यते धीर्यत्र स अधीर्मोहस्तं राति ददातीति वा । अधीरं यथा भवति 5
 तथोदीक्षमाणम् । उदुत्कृष्टमीक्षमाणं पश्यन्तम् । पुनः क्रीडशम्—वेणुविवरेषु
 वेणोश्छिद्रेषु नर्माणि परिहासोक्तीर्निवेशयन्तमर्पयन्तम् । वेणुवादेन स्मरपरिहासं
 कुर्वन्तमित्यर्थः । पुनः क्रीडशम्—दोलायमाननयनम् । दोलायमाने घूर्णायमाने
 नयने यस्य तम् । अतो नयनयोरभिरामं सुन्दरम् ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥४६

सुबोधनी

10

पुनरपि तथैव सलालसमाह—नु वितर्के देवं पुरः क्रीडन्तं कदा व्यति-
 लोकयिष्ये । स मां द्रक्ष्यत्यहमपि तं द्रक्ष्यामि । स कथं त्वामवलोकयेत्—लीला
 नानाभावोद्गारभङ्गी तद्युक्तमाननाम्बुजं यरय । अतएवाधीरं यथा स्यात्तथोदीक्ष-
 माणम् । तथा, वेणुविवरेषु नर्माणि निवेशयन्तम् । अतो दोलायमाननयनम् ।
 कौतुकी लीलया मामवलोकयेदित्यर्थः । त्वं कथं तं दिदृक्षसे—दयितम् । अतएव 15
 नयनाभिरामम् ॥४६

2. GC अनुकूलानुगता GB यत्र for यस्मिन् 3 GB omits लीलाननाम्बुजं
 4. GB omits क्रीडश 5 GB यस्य for यत्र, and तथा for वा GB
 omits अधीरं यथा भवति 6 GB omits उत् before उत्कृष्टं. 7. GB वंश- for
 वेणोः 8. GB omits क्रीडश दोलायमाननयन 11. CB, CD omit अपि तथैव
 सलालसमाह and read instead . उत्कृष्टयान्योन्यावलोकं प्रार्थयते (CD लोकं
 प्रार्थयन्नाह)—लीलेति 11-12. CB, CD omit all words from पुरः to व्यति-
 लोकयिष्ये and read instead दुलभं दयितम् । कदा 12 CB, CD क्रीडशं
 for स कथं त्वामवलोकयेत् After अवलोकयेत् CC inserts दोलायमाननयनम् । तत्र
 हेतुः 13 CD मनोहर for आननाम्बुजं CB, CD omit एव after अतः CB
 उदीक्षमाणं, CD उदीक्षमाण After उदीक्षमाणं CC inserts तद्व्यापारपारवश्येन
 मामवलोकयेत्. 14-15 CC omits all words from तथा to इत्यर्थः. 15.
 CB, CD omit all words from कौतुकी to दयितं 15. CC दिदृक्षसि for तं
 दिदृक्षसे. After दयित CC inserts कथं तदभिगमः—वेणुविवरेषु नर्माणि निवेशयन्तम्

सारङ्गरङ्गदा

- अथ पूर्वप्रेरणकालान्योन्यदर्शनस्मृत्या सोत्कण्ठं ताः पृच्छन्त्या वचोऽनुवदन्नाह
 —नु भोः सख्यस्तं ममैव दयितं देवं क्रीडन्तं कदा व्यतिलोकयिष्ये । स मां
 कुञ्जे प्रेरणार्थं द्रक्ष्यत्यहमपि तं तदङ्गीकारज्ञापनार्थं कदा द्रक्ष्यामि । कीदृशम्—
 5 लीला नानाभावोद्गारयुक्तनिरक्षरसंकेतकथने भङ्गी तद्युक्तमाननाम्बुजं यस्य ।
 अधीरं यथा तथोदीक्षमाणमूर्ध्वनेत्रचालनया मां कुञ्जे प्रेरयन्तम् । अतोऽन्य-
 तज्ज्ञानभिया दोलायमाने नयने यस्य । तथा, नर्माणि मत्प्रेरणसंकेतरूपाणि
 वेणुविवरेषु निवेशयन्तम् । अतो नयनाभिरामम् ॥ स्वान्तर्दशायाम्—तां
 कुञ्जाय नेतुं मां स द्रक्ष्यत्यहमपि तज्ज्ञानार्थं तम् । अन्यत्समम् ॥ बाह्ये—
 10 कृपावलोकनं तस्य, ममापि विस्मयावलोकनम् ॥४६

लग्नं मुहुर्मनसि लम्पटसंप्रदाय-
 लेखावलेहिनि रसज्ञमनोज्ञवेषम् ।
 रज्यन्मृदुस्मितमृदूलसिताधरांशु-
 राकेन्दुलालितमुखेन्दु मुकुन्दबाल्यम् ॥५०

इदानीं तस्य चापल्यं मनसि लग्नम्, तत्पुनः कदा नु भवितव्यमिति हर्षो-
 ज्जृम्भितेन स्मरन्नाह—लग्नमिति । मुकुन्दस्य स्मृतिमात्रेणापि मुक्तिं ददतः

2. KP ०कालः for ०कालः, and उत्कण्ठं for सोत्कण्ठं. KP स्पृशन्त्याः for पृच्छन्त्याः 3. KP क्रीडयन्तं 3-4. KC places मां after प्रेरणार्थं. 4. KA, KB कुञ्ज- for कुञ्जे KC places तं after ०ज्ञापनार्थं 5. KP ०युक्तं for ०युक्तः, and कथनं for कथने 6. KB ततः for अतः KC अन्येन for अन्य- 9. KB, KC omit सः KD transposes मां and सः KP संद्रक्ष्यति for स द्रक्ष्यति KC, KP ०ज्ञापनार्थं for ०ज्ञानार्थं 11. PS संप्रदायि 12 PS ०लेखिनि for ०लेहिनि 13. PS (v. 1 as in text) लज्जन्मृदु० for रज्यन्मृदु०, and ०मधुस्रपिता० for मृदूलसिता०. 16-17. GB औसक्येन for हर्षोज्जृम्भितेन.

श्रीकृष्णस्य बाल्यं चापल्यं मुहुर्वारंवारं मनसि लग्नम् । कदापि मनसो नापैति
तद्वशान्मोक्षानन्दस्यापि विस्मृतेः । कीदृशे मनसि—लम्पटसंप्रदायलेखावलेहिनि ।
लम्पटः प्रकृते श्रीकृष्णविषयलीलारसास्वादनाय लम्पटवद्वर्तमानो यः संप्रदायः परं-
परागतसजातीयसमूहस्तस्य लेखो देवः श्रीकृष्णस्तमवलेढुमास्वादयितुं शीलं यस्य
तस्मिन् । यद्वा, कृष्णविषयमधुरप्रीतिरसलम्पटसंप्रदायस्तत्र लिख्यन्ते ये तद्रसा- 5
स्वादलेखा लिपयः श्रेण्यो वा विचित्रप्रकारास्तानवलेढुं शीलं यस्य तस्मिन् ।

लेखो लेख्ये च देवे च लेखा श्रेण्यां लिपावपि

इति मेदिनी । कीदृशं मुकुन्दबाल्यम्—रसज्ञमनोज्ञवेषम् । रसं जानन्तीति
रसज्ञा रसविशेषभावनाचतुराः । एतद्रसमेव परमपुरुषार्थत्वेन जानन्त इत्यर्थः ।
तेषां मनोज्ञो मनोहारी वेणुवनमालाकौस्तुभवर्हावतंसादियुक्तो वेषो यत्र तत् । पुनः 10
कीदृशम्—रज्यन्मृदुस्मितमृदूलसिताधरांशुराकेन्दुलालितमुखेन्दु । रज्यदधिका-
धिकरागं स्नेहं प्राप्नुवन्मृदु मनोहारि यतिरमतं तद्युक्ता ये मृदूलसिताः सुकुमारोलासं
प्राप्ता अधरांशवो यत्रैवंविशिष्टः । राकेन्दुना राका पूर्णिमाभेदस्तस्या इन्दुना ।
पूर्णचन्द्रेणेत्यर्थः । लालितो लालनं कारितो मुखेन्दुर्यत्र तत् । यन्मुखमधुरिमाण-
मवलोक्य पूर्णचन्द्रोऽप्यारान्त्रिकवदात्मानं करोतीत्यर्थः । 15

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ।

कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ॥

इत्यमरः (१ ३ ७-८) । यद्वा, रज्यन्तोऽनुरागं प्राप्नुवन्त्यो या मृदवो गोप्यस्तासां
स्मितेन मृदूलसिता अधरांशवो यत्रेति पृथक्पदं वा । अन्यत्समानम् ॥ वसन्त-
तिलकं छन्दः ॥५० 20

1. GC inserts कदा नु before कदापि 2 GC तादृशात् for तद्वशात्
GB omits the phrase लम्पटसंप्रदाय etc. 3. GB प्रकृत- for प्रकृते ; GC omits
the word. 7. The quotation occurs in a somewhat different form
in the Medinī, kānta° 8. GB reads बाल्यं for मुकुन्दबाल्य, and
omits रसज्ञमनोज्ञवेषम् 11. GB omits कीदृशं and reads रज्यदिति for
the phrase रज्यन्मृदु etc. 11-12. GB अधिक° for अधिकाधिक°. 13. GB
reads सः for एवंविशिष्टः and omits राकेन्दुना 14. GB omits इत्यर्थः. 16.
Mss पूर्णमासी.

सुबोधनी

अथ स्वमन उपालभमानस्तथैवाह—मे मनसि मुकुन्दवाल्यां मुहुर्लग्नम् । इदानीं
दृढं लग्नमित्यर्थः । तत्र हेतुः—लग्नसंप्रदायानां श्रेणीमवल्लेखं शीलं यस्य
तस्मिन् । महालग्ने इत्यर्थः । अथवारय को दोषः—रसज्ञानां मनोज्ञो वेपो
यत्र । तथा, अनुरागयुक्तश्च मृदुस्मितेनाल्पोल्लसितश्च योऽधरस्तरयाशुर्यश्च,
राकेन्दुभिः सेवितो मुखेन्दुर्यत्र, तच्च तच्च ॥५०

सारङ्गरङ्गदा

अथ तन्माधुर्यार्णवे सर्वेन्द्रियमनोनयेन पुनर्मोहं गच्छन्त्याः, अयि सखि क्षणं
तं विस्मृत्य सुखिनी भवेति सखीनामाश्वात्तात्ताभ्यस्तदशक्तिं कथयन्त्या वचोऽनु-
वदन्नाह—मुखे कुन्दवद्धास्यं यस्य तस्य मुकुन्दरय वाल्यं कैशोरं चापल्यं वा
मम मनसि, वल्ले माञ्जिष्ठाराग इव, लग्नम् । किं करोमीत्यर्थः । ननु ततो
निवर्त्यान्यत्र निवेशयेत्यत्र तदपि मह्यं नेत्याह । कीदृशे—लग्नसंप्रदायस्य
लेखामवल्लेखं शीलं यरय । महालग्ने इत्यर्थः । अथवास्य वराकरय को दोषो
यत् एतादृशं तद्वत्त्याह—रसज्ञानां मनोज्ञो वेपो यस्मिन् । तथा, रागयुक्तश्च
मृदुस्मितेन मृदुल्लसितश्च योऽधरस्तस्याशुर्यस्मिन् । पृथक्पदं वा । तथा,
राकेन्दुभिर्लालितः सेवितो मुखेन्दुर्यत्र ॥ स्वान्तर्दशायाम्—समानसखीः
प्रत्युक्तिः । वाल्यं तया सह कुञ्जे कैशोरचापलम् ॥ बाह्ये—स्वान्प्रत्युक्तिः ॥५०

2 CB, CD omit all words from अथ to आह and read instead .
पुनरन्तःस्फूर्त्या सलालसमाह—लग्नमिति CA उपालम्भमानः CD मम for मे
3. CD अत्र for तत्र 4 CA, CC omit तस्मिन् CA लग्नसंप्रदायस्य for लग्नसंप्रदाये
CB inserts यतो, CD अतो before रसज्ञानां 5 CC transposes, after
तथा, the sentence राकेन्दुभिर्लालितो मुखेन्दुर्यत्र, omitting it (with its v. l.)
in l 6, and continues . तदेव व्यनक्ति CD राग० for अनुराग० 6. CA
inserts अतः before राकेन्दुभिः CD राकेन्दुकोटिभिः CB, CD insert लालितः
before सेवितः CA यस्मिन् for यत्र (after मुखेन्दुः) CB omits तच्च तच्च
8. KP मनोनयनेन 9 KP omits तं KP तच्छक्तिं for ताभ्यस्तदशक्तिं
10. KP omits तस्य 11. KP माञ्जिष्ठारागः 12. KP निवृत्त्या० for निवर्त्या०
KP मह्येन for मह्यं न 14. KB यत् for यतः, KB omits च after युक्तः

अहिमकरकरनिकरमृदुमुदितलक्ष्मी-
सरसतरसरसिरुहसदृशदृशि देवे ।
ब्रजयुवतिरतिकलहविजयनिजलीला-
मदमुदितवदनशशिमधुरिमणि लीये ॥५१

कृष्णवल्लभा

5

अथ तस्य चापल्यादि सर्वमेव मधुरमधुरम्, तस्मान्मधुरिमशब्दवाच्य
एवायम्, अतोऽहमत्रैव विलीय तिष्ठामीत्यौसुक्येनाह—अहिमकरकरेति त्रिभिः ।
देवे दिव्यति द्योत्यत इति देवस्तस्मिन्नहं लीनो भवामि । श्रीकृष्णे एवं रसाविष्टे
विहरति सत्यहं तत्रैव लीनो भूत्वा पश्यामीत्यर्थः । कीदृशे—अहिमकरकर-
निकरमृदुमुदितलक्ष्मीसरसतरसरसिरुहसदृशदृशि । अहिमकरः सूर्यः । न हिमाः 10
शीतलाः कराः किरणा यस्य । शीता न भवन्ति तावन्न तूष्णा इत्यहिमपदात्प्राप्यते ।
तस्य करनिकरेण किरणसमूहेन कृत्वा मृदुर्मृद्वी कोमला । स्निग्धेति यावत् ।
मुदिता हृष्टा स्फीता च या लक्ष्मीः शोभा तया सरसतरमतिसरसं यत्सरसिजं
कमलं तत्सदृशे दृशौ यस्य तस्मिन् । यदि मध्याह्नकालीनरतीक्षणः सूर्यरश्मि-
संबन्धस्तर्ह्यन्तर्मकरन्दत्वेऽपि बहिःशुष्कतैव स्यात्, अतो कार्कश्यापत्तिः । यदि 15
चातिप्रातःकालीनः सूर्यकरसंयोगस्तर्हि न विकाशबाहुल्यम् । अतो नातिप्रचण्ड-
सूर्यकरनिकरेण बहिःस्निग्धता विकाशबाहुल्यं च यस्य कमलस्य तद्वन्नयनशालित्वं
सूचितम् । पुनः कीदृशे—ब्रजयुवतिरतिकलहविजयनिजलीलामदमुदितवदनशशि-
मधुरिमणि । ब्रजस्था युवतयो गोपाङ्गनास्तासां रतिविषये यः कलहो दृढा-
लिङ्गनहारत्रोटनचुस्वनलीलाकमलताडनादिरूपस्तत्र यो विजयस्तत्र या निजलीला 20

3 Caitanyadāsa and Kṛṣṇadāsa °विजयि° for °विजय° 6. GB
मधुरतमं for मधुरमधुरं 8. GB omits देवे 9. GB inserts देवे after कीदृशे,
but reads अहिमकरेति for the phrase अहिमकरकर etc. 10 GB omits
अहिमकरः सूर्यः 13. GC मुदिताद्धर्षात् for मुदिता हृष्टा GA, GC omit
तया 14-15. GA सूर्य. रश्मिसंबद्धः 16. GC वाति° for चाति° 18. GB
omits कीदृशे, and reads व्रजेति for the phrase ब्रजयुवति etc.

शृङ्गारभावजा तथा यो मदोऽर्हर्षस्तेन मुदितो वदनशशी । कज्जलरेखाङ्कितत्वाद्वदन-
शशीत्युक्तम् । तत्र यो मधुरिमापूर्वः कोऽपि माधुरीचमत्कारो यस्य तस्मिन् ।
यथा यथा तासां मृद्वङ्गीनां गाढश्लेषादिरूपा क्रिया तथा तथा सरसतरत्वं चोक्तम् ।
अत्र समासबाहुल्यं पौनरुक्त्यं च न दोषः । तदनुस्मरणेन तदाकारान्तःकरण-
वृत्तित्वात् ॥५१

सुबोधनी

पुनरत्यार्तिस्फुरितस्य माधुर्ये मज्जन्नाह त्रिभिः—अहं देवे लीनो भवामीति
त्रिष्वप्यन्वयः । कीदृशे—सूर्यकिरणसमूहेनेषद्विकशितेन या शोभा तथा सरसतरं
यत्सरसिरुहं तत्सदृशौ दृशौ यस्य । दृशोर्विकाशे हेतुः—व्रजयुवतिभिः सह
यो रतिकलहस्तत्र विजयिनी निजासाधारणी या लीला तथा यो मदो गर्वस्तेनो-
ल्लसितो यो वदनशशी तस्य माधुर्यं यत्र ॥५१

सारङ्गरङ्गदा

अथ तस्य तन्माधुर्ये मनआदीनां लयेन मुह्यन्त्याः पुनर्मृतिमाशङ्क्य सखीः
प्रति, एतावानेव भवतीभिः सह संगम इति प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह त्रिभिः श्लोकैः ।
तत्र प्रथमं कुटुमितादिभावविवशेनात्मना रवसखीभिश्च सह तस्य कञ्चुकाकर्षण-

1. GB inserts क्रीडा before तथा 2. GB transposes अपूर्वः and कोऽपि 4. GA, GC omit च (before च) 5. After वृत्तित्वात् GC continues . शशिशोभा छन्दः 7. CC मज्जयन्नाह CB, CB omit all words from आर्तिस्फुरितस्य to त्रिभिः and read instead : आर्तिभरस्फूर्त्यानन्देन मुह्यन्नाह—अहिमेति. 8. CC त्रयाणां for त्रिषु CB, CD insert एवं before अन्वयः CB तत्र वैशिष्ट्यमाह for कीदृशे CB, CD विकशितं च लक्ष्म्या शैत्यादिशोभासंपत्त्या च for विकशितेन या शोभा तथा 9. Some Mss सरसोरुहं CD सदृशौ CB, CD ततोऽपि वशिष्ट्यमाह for दृशोर्विकाशे हेतुः 10. CC omits निजा CB, CD omit या and मदः CC महागवः for मदो गर्वः 11. KB अतः for अथ KC तत्तत् for तत् ; KB omits तत् 12. KC एतावदेव 13. KP अथ for तत्र KA, KP अमुना for आत्मना KB, KD, KP omit च

हठालिङ्गननर्मादिभङ्गीरतिकलहमाधुर्यस्फूर्त्या तत्र मनआदेर्लयेन प्रलपन्त्या वचोऽनु-
वदन्नाह—अहं देवे मनोज्ञक्रीडाविजिगीषापरे श्रीकृष्णे । विशेषणे तात्पर्यम् ।
तन्माधुर्याणवे इत्यर्थः । लीये लीना भवामि । कीदृशे—ब्रजयुवतिभिर्युष्मदादिभिः
सह यो रतिकलहस्तत्र विजयिनी या निजलीला सनर्मकञ्चुकाकर्षणस्तनाधरादि-
ग्रहणकेलिस्तया यो मदो गर्वस्तेन मुदितो यो वदनशशी तस्य मधुरिमा यस्मिन् । 5
तथा, सूर्यकरनिकरेण प्रथमोद्गतेन मृदुमुदितमीपद्विकशितं च लक्ष्म्या शोभया
शैत्यादिगुणसंपत्त्या सरसतरं च यत्सरसिरुहं तत्सदृशौ दृशौ यस्य तस्मिन् ।
कुट्टमितलक्षणम् (उज्ज्वल० , अनुभावप्रकरण ४४)—

स्तनाधरादिग्रहणे हृत्प्रीतावपि संभ्रमात् ।

बहिः क्रोधो व्यथितवत्प्रोक्तं कुट्टमितं बुधैः ॥

10

स्वान्तर्दशायाम्—तया सह तादृशक्रीडापरे ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥५१

करकमलदलकलितललिततरवंशी-

कलनिनदगलदमृतघनसरसि देवे ।

सहजरसभरभरितदरहसितवीथी-

सततवहदधरमणिमधुरिमणि लीये ॥५२

15

कृष्णवल्लभा

पुनरपि श्रीकृष्णचन्द्रे सर्वात्मना चित्तलयमेवाध्यवस्यति—करकमलेति । देवे
लीये इति पूर्ववदन्वयः । कीदृशे देवे—करकमलदलकलितललिततरवंशीकल-
निनदगलदमृतघनसरसि । कर एव कमलदलम् । यद्वा, कर एव कमलं तस्य

1 KP °माधुर्यादि° for °माधुर्य° KB, KP मनआदि- for मनआदेः 2.
KP तात्पर्यात् 3. KP omits युष्मदादिभिः 7. KC inserts च before
सरसतरं Some Mss सरसीरुह KC, KD तत्सदृशौ KB, KC, KP omit
तस्मिन् 8. KA inserts यथा after °लक्षणम् 12. PS °दलित° for
°कलित° 17. GC inserts त्रिभिः before पुनरपि 18. GB करेति, GC
करेत्यादि सरसीत्यन्तं for the phrase करकमल etc.

दलानि पत्राण्यङ्गुल्यस्तैः कलिता धृता ललिततरातिललिता या वंशी तस्याः
 कलनिनदा एव गलदमृतानि । तेभ्यो गलन्त्यमृतानीति वा । तादृशे घनसरसि
 निविडतडागे । तेषां घनं निविडं सर इव सरस्तस्मिन्निति वा । एतेन वंशी-
 वादनसमयो व्यज्यते । अत्र श्रीकृष्णविग्रहस्यामृतसरोरूपता, करयोः कमलत्वम्,
 5 वंशीनिनादस्य मकरन्दामृतरूपत्वं च ध्वनितम् । पुनः कीदृशे—सहजरसभर-
 भरितदरहसितवीथीसततवहदधरमणिमधुरिमणि । सहजः स्वभावजो यो रसो
 माधुर्यं तस्य भरोऽतिशयस्तेन भरितं पुष्टं यदरहसितमीपद्धास्यं तस्य वीथी
 परंपरा तथा निमित्तभूतया सततं निरन्तरं वहन्प्रवाहरूपेण स्फुरन्त्योऽधरः स एव
 मणिरत्युज्ज्वलत्वात्पद्मरागस्तस्य मधुरिमा माधुरीविशेषो यस्मिन् । अयमभिप्रायः
 10 —पूर्वश्लोके रतिकलहविजयेत्यादिना जिगीषुणैव स्थितम्, अत्र विजये जाते
 वंशी वादयित्वा स्थितम् । तत्र च पराजये सति व्रजयुवतीनां प्रेमक्रोपो जातस्तेन
 तस्य हास्यं जातमिति ॥५२

सुबोधनी

पुनस्तत्र वंशीरवमाधुर्यस्फूर्त्याह—करकमलयोर्दलैरङ्गुलिभिर्वादिता या ललित-
 15 तरा वंशी तस्याः कलनिनदा एव गलदमृतानि तैः सान्द्रसरोवरे । तत्संषादयन्नाह
 —सहजरसैर्भरितं यदीपद्धसितं तस्य वीथ्या धारया निरन्तरवहदधरमणे-
 मधुरिमा यत्र ॥५२

सारङ्गरङ्गदा

अथ सस्मितं वंशीध्वनिकृतपूर्वस्वप्रेरणस्फूर्त्या तन्माधुर्यं प्रलीनमिवात्मानं

3 GC omits all words from निविडतडागे to वंशी. 5. GB तथा
 for पुनः कीदृशे, and सहजेति for the phrase सहजरस etc. 7. GB omits
 पुष्टं 9. GB inserts तस्मिन् after यस्मिन् 10. GB विजयेन for विजयेत्यादिना
 11 GB व्रजाङ्गनानां for व्रजयुवतीनां 14. CB, CD omit all words from
 पुनः to आह and read instead अन्यदपि CD drops वादिता. 14-15.
 CB, CD तरलतरा या for या ललिततरा 15. CB निनादाः for निनदाः
 CC रससरोवरः for रसरोवरे CB तथा for तत्संषादयन्नाह 16 CB रसभरैः
 for रसैः 17 CB यस्य तस्मिन्, CD यस्य for यत्र 19. KB, KP
 सस्मितवंशी० KA माधुर्यप्रलीन

मत्वा प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—देवे एतल्लीलापरे श्रीकृष्णे पूर्ववदहं लीये ।
कीदृशे—करकमलदले कलिता ललिततरा च या वंशी तस्याः कलनिनदा एव
गलदमृतानि तेषां घनसरसि सान्द्रसरोवरे ।

घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तरे लोहमुद्रे

इति विश्वः (नान्त० ३) । तथा, सहजरसभरैर्भरितं पूर्णं यद्वरहसितं तस्य या 5
वीथी धारा सरणिर्वा तस्यां तथा वा सततं वहन्प्रसरन्नधरपञ्चरागमणैर्मधुरिमा
यस्य ॥ स्वान्तर्दशायां पूर्ववत् ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥५२

कुसुमशरशरसमरकुपितमदगोपी-

कुचकलसघुसृणरसलसदुरसि देवे ।

मदमुदितमृदुहसितमुषितशशिशोभा-

मुहुरधिकमुखकमलमधुरिमणि लीये ॥५३

10

कृष्णवल्लभा

किं च—कुसुमेति । देवे लीये इति पूर्ववत् । कीदृशे—कुसुमशरशरसमरकुपित-
मदगोपीकुचकलसघुसृणलसदुरसि । कुसुमशरः कामस्तस्य शराः कचग्रहणपूर्वक-
चुम्बनाधरनखक्षतादिरूपास्तैर्यः परस्परं समरः संग्रामस्तत्र कुपितानां मदानां 15
प्रेमरसमत्तानां गोपीनां कुचकलसयोर्घुसृणरसः कुङ्कुमरसस्तेन लसच्छोभमान-
मुरो यस्य तस्मिन् । घुसृणस्य प्रस्वेदजलेनाशोषणाद्रसावस्थैवेति रसेत्युक्तिः ।
गोपीनामनुरागो वा मूर्त इव । पुनः कीदृशे—मदमुदितमृदुहसितमुषित-
शशिशोभामुहुरधिकमुखकमलमधुरिमणि । मदेन हर्षेण मुदितं स्फीतं मृदु सरसं

1. KB कृष्णे for श्रीकृष्णे KC inserts इति before पूर्ववत् 2. KB,
KC ०निनादाः, KP ०निनदः for ०निनदाः 4 KA दीर्घे for दाढ्ये KP
विस्तारे KA, KB, KP लौह० 10 PS ०लुलित० for ०मुदित० 13. GB
कुसुमेति for the phrase कुसुमशर etc. 16. After कुङ्कुमरसः GB inserts :
घुसृणं कुङ्कुमं स्मृतमिति धरणिः 17-18 All words from घुसृणस्य to मूर्त इव
omitted in GB. 18. GB omits कीदृशे and reads मदेति for the phrase
मदमुदित etc. 19. GC omits स्फीतं

- यद्धसितं तेन मुषिता चोरिता या शशिनश्चन्द्रस्य शोभा कान्तिस्तया मुहुरधिकः
संततोद्विक्तो मुखकमलमधुरिमा यस्य तस्मिन् । यद्वा, मुखकमलविशेषणम्
—मदमुदितं मृदुहसितम् । मुषितश्चोरितः शशी येन तत् मुषितशशि ।
शोभाभिर्मुहुरधिकम् । पूर्वक्षणगतशोभात उत्तरक्षणशोभाया अधिकत्वात् ।
5 तस्मिन्मधुरिमा यस्य तस्मिन् ॥५३

सुबोधनी

पूर्वोक्तसंभोगान्ततन्माधुर्यस्फूर्त्याह—कुसुमशरशरैर्नखाङ्कादिभिर्यद्रतियुद्धं तत्र
कुपिता या प्रेमसंरम्भोन्मत्ता गोपी

एका भ्रुकुटिमावध्य

- 10 (भा० १० ३२ ६) इत्याद्युक्ता । मुख्येत्यर्थः । तस्याः कुचकलसयोर्घुसृण-
रसेन लसदुरो यस्य । तत्स्पर्शानन्दविकारमाह—स्मरमदेन या मुन् तया
व्याप्तं यन्मृदुहसितं तेन मुषितशशिशोभया मुहुरधिको मुखकमले मधुरिमा
यस्य । एभिर्दन्येनात्मनो दशमी दशा सूचिता ॥५३

सारङ्गरङ्गदा

- 15 अथ संभोगान्तकालीनतन्माधुर्यस्फूर्त्या तत्र लीयमानमिवात्मानं मत्वा
प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—देवे एतत्कीडापरे श्रीकृष्णे पूर्ववदहं लीये । कीदृशे—

2 GB सततो० for सततो० 7. CB, CD omit all words from
पूर्वोक्त० to आह and read instead किं च CB, CD omit नखाङ्कादिभिः CC
inserts नखाङ्कादौ after तत्र 8 CB, CD प्रेम० for प्रेमसरम्भ० 10.
CB, CD उक्तदिशा श्रेष्ठा for आद्युक्ता मुख्या CB, CD ०कलस- for कलसयोः
After घुसृणरसेन, CC inserts चन्दनरसेन 11-12 CB, CD omit all
words from तत्स्पर्शा० to व्याप्तं and read instead . अतएव हर्षणोद्भूतं
11. CC मुदितमुल्लासितं for या मुत्तया व्याप्तं 12. CC तिरस्कृत० for मुषित०.
CB, CD मुषिता शशिशोभा येन तस्मिन् for मुषितशशिशोभया CC inserts
प्रतिक्षणं after मुहुः 13 After यस्य CD inserts . तेन मुषितः शशिशोभाभरो
येन तस्मिन्विमले मुखकमले मधुरिमा यस्य and continues विमलो मुखेन मधुरिमा
यस्येति वा CB, CD omit all words from एभिः to सूचिता 15. KP
संभोगान्तःकालीन० 16. KD inserts कुसुमेति after आह

कुसुमशरस्य शरेण तदाघातेन समरे रतियुद्धे कुपिता स्मरमदेन मधुपानज-
मदेन च युक्ता या गोपी तस्याः स्वयंग्रहाश्लेषेण लग्नो यः कुचकलसघुसृण-
रसस्तेन लसदुरो यस्य । अत्रात्मस्थाने गोपीति सामान्योक्तिर्वैदग्ध्या । तथा,
मदेन स्मरमदेन मुदितं तद्वाङ्मयदर्शनाद्यन्मृदुहसितं तेन मुषितः शशी येन
तादृशश्च शोभया क्षणे क्षणेऽधिकश्च मुखकमलस्य मधुरिमा यस्य । यद्वा, 5
तादृशहसितेन मुषितः शशी यया तथा शोभया मुहुरधिकं यन्मुखकमलं तस्य
मधुरिमा यस्मिन् ॥ स्वान्तर्दशायाम् पूर्ववत् ॥ बाह्यार्थः स्पष्टः ॥५३

आनम्रामसितभ्रुवोरुपचितामक्षीणपद्माङ्कुरे-
ष्वालोलामनुरागिणोर्नयनयोरार्द्रां मृदौ जल्पिते ।

आताम्रामधरामृते मदकलामम्लानवंशीस्वने-

ष्वाशास्ते मम लोचनं व्रजशिशोर्मूर्तिं जगन्मोहिनीम् ॥५४

कृष्णवल्लभा

वंशीं वादयतः श्रीकृष्णस्य श्रीमूर्तिं द्रष्टुं समुत्कण्ठत इत्याह—आनम्रामिति ।
मम लोचनं कर्तृ व्रजपतेर्व्रजपालकस्य जगन्मोहिनी जगन्ति मोहयितुं शीलं
यस्याः सा तां मूर्तिं श्रीविग्रहमाशास्ते । द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः । व्रजशिशोरिति 15
पाठे—व्रजे शिशुरिव चेष्टत इति व्रजशिशुस्तस्य कृष्णस्येति । कीदृशीं मूर्तिम्—
असितयोः श्यामयोर्भ्रुवोरानम्रामीषन्नम्राम् । तेन चेपन्नम्रतयात्यपूर्वकन्दर्पकार्मुका-

2. KP वा for च KC inserts च again after युक्ता 3. KP तत्र
for अत्र, 4. KP omits स्मरमदेन KA ०स्मित for ०हसितं 5. KC
reads स चासौ for तादृशश्च, and inserts मुहुः after शोभया 5-6. KD
omits haplogically all words from मधुरिमा (l 5) to तस्य (l. 6). 6.
KC inserts च before मुषितः, and again a second च after शोभया.
KP तन्मुख० for यन्मुख०. 11. Gopāla Bhaṭṭa (v. 1 as in text) व्रजपतेः
for व्रजशिशोः 13. GB omits सं before उत्कण्ठते. 14. GB omits
जगन्मोहिनीं. 16. GB श्रीकृष्णस्य for कृष्णस्य. 17. GC omits श्यामयोः.

कृतिना समस्तमोहनं युक्तमेव । पुनः कीदृशीम्—अक्षीणपक्षमाङ्कुरेषूपचितां
घनीभूताम् । अक्षीणेत्यल्पताया अभावमात्रमुक्तम् । उपचितेति वृद्धिः । पुनः
कीदृशीम्—अनुरागिणोर्नयनयोरालोलां समन्ततश्चपलाम् ।

सदानुभूतमपि यः कुर्यान्नवनवं प्रियम् ।

रागो भवन्नवनवः सोऽनुराग इतीर्यते ॥

इति (उज्ज्वल०, स्थायिभावप्रकरण, १३४) । पुनः कीदृशीम्—मृदौ सहजसुकुमारा-
क्षरे जल्पिते आर्द्रां स्निग्धाम् । मन्मथरसनर्ममयत्वादतिसरसामित्यर्थः । पुनः
कीदृशीम्—अधर एवामृतं घनीभूतं तस्मिन्नाताम्रां सर्वतोऽरुणाम् । पुनः कीदृशीम्
—अम्लानवंशीस्वनेषु मदकलाम् । अम्लाना अन्तर्हर्षविशान्नानामाधुर्यादिरूपा ये
वशीस्वनास्तेषु मदकलां हर्षव्याप्ताम् । आनन्नोपचयालोलत्वाताम्रत्वमदकलादिना-
सितत्वादिना माधुरीचमत्कारविशेषेणातिमोहकत्वमुक्तम् ॥ शार्दूलविक्रीडितं
छन्दः ॥५४

सुबोधनी

पुनस्तदपगमेऽत्युत्सुकस्तद्दर्शनमाशास्ते—मम लोचनं व्रजशिशोर्मूर्तिं द्रष्टु-
माकाङ्क्षति । को वास्य दोषः—जगन्मोहिनीम् । तत्र हेतूनाह—श्यामयोर्भ्रुवो-
रानम्रां कुटिलाम् । अनल्पेषु पक्षमाङ्कुरेषु समृद्धिमतीम् । सघनपक्षमाङ्कुरा-

1 GB omits कीदृशीं GC omits (? haplogically) all words
from अत्युत्सुकं (p. 181 l. 17) to अल्पताया० (1. 2) 3 GB omits
कीदृशीं and inserts आ before समन्ततः 4 GA अप्रियः for अपि यः 5. GC
भवेत् for भवन् 6. GB omits इति and कीदृशीं GB सुकुमारा० for
सहजसुकुमारा० 7. GC inserts भाषणे after जल्पिते GB omits the
first कीदृशीं. GB वरसापादकत्वात् for वरसनर्ममयत्वात् 8-9. GB omits all
words from the second कीदृशीं to मदकलां 10. GC ममदकलादीनामसितं
14. CB, CD अत्युत्कण्ठितः for अत्युत्सुकः After आशास्ते CB, CD insert
आनन्नामिति CA inserts अये before मम 15 CC च for वा. CB, CD
insert यतः after दोषः CD अत्र for तत्र. CB, CD श्याम- for श्यामयोः
16. CB omits समृद्धिमतीं

मित्यर्थः । निजाभीष्टविषयानुरागयुक्तयोर्नयनयोरतिसन्तृष्णाम् । अतो मृदौ जल्पिते स्निग्धाम् । तेनैवाधरमृतेऽत्यरूणाम् । म्लानिर्मुष्टितास्पष्टस्वरादिस्तद्रहितेषु वंशीस्वनेषु हर्षेण मधुराम् ॥५४

सारङ्गरङ्गदा

अथ मूर्च्छन्त्याः सखीभिः प्रबोधिताया अत्यौत्सुक्यात्तत्तन्माधुर्यस्फूर्त्या भूमौ 5
निपत्य नेत्रे निमील्यैव ताः प्रति प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—अहो, एतादृश-
दशायामपि मम लोचनं व्रजशिशोर्व्रजकिशोरस्य मूर्तिमाशास्ते द्रष्टुमाकाङ्क्षति ।
अथवास्य को दोषः, यतः—जगन्मोहिनीम् । तत्र हेतूनाह—श्यामभ्रवोरानघ्रां
कुटिलाम् । अक्षीणेषु पक्ष्माङ्कुरेष्वुपचितां समृद्धिमतीम् । प्रोद्भटसघनपक्ष्माङ्कुरा-
मित्यर्थः । मद्विषयानुरागयुक्तयोर्नयनयोरालोलां प्रसारितपक्ष्मपक्षाभ्यामुड्डिडीषु- 10
बद्धखञ्जनयुगवच्चञ्चलाम् । मृदौ जल्पिते आर्द्राम् । अधरामृते आताम्रामत्य-
रूणाम् । अम्लानवंशीस्वनेषु मदकलाम् । स्मरमदोद्वारेण गरभीरामित्यर्थः ।
स्मरमदं वर्धयतीति वा ॥ दशाद्वये सुगमोऽर्थः ॥५४

तत्कैशोरं तच्च वक्त्रारविन्दं
तत्कारुण्यं ते च लीलाकटाक्षाः ।
तत्सौन्दर्यं सा च सान्द्रस्मितश्रीः
सत्यं सत्यं दुर्लभं दैवतेऽपि ॥५५

15

1. CB, CD omit यतः 2 CB, CD omit तेनैव CB omits अस्पष्ट-
स्वरादिः 2-3. CB तद्रहिते वंशीस्वरे CD omits all words from म्लानिः
to मधुरां and reads instead श्लिष्टता तद्रहिते वंशी । 3 CB मधुरास्फुटां for
मधुरां 5. KB, KP तत्त्वं for तत्तत्त्वं 6. KD inserts आनघ्रामिति after
आह 7. KA, KB, KP किशोरस्य for व्रजकिशोरस्य 8. KC इत्याह for
यतः KA, KD जगन्मोहिनीं KD, KC, KP हेतुं for हेतुन् 10. KD in-
serts यद्वा before मद्विषयां KC, KD उड्डीयमानं for उड्डीडीषु 11. KP
युगपत् for युगवत् 16 Gopāla Bhatta माधुर्यं for सौन्दर्यं PS मन्दं for
सान्द्रं. 17. PS दैवतेषु

कृष्णवल्लभा

अथ किशोराकृतिश्रीकृष्णस्य तत्तन्माधुरीचमत्कारपरमोत्कर्षसीमत्त्वं स्वानु-
भवेन शपथपूर्वकं वदन्विदुषां चेतसि विश्वासमुल्लासयति—तत्कैशोरमिति ।
तत्प्रसिद्धं कैशोरम् । लोके तावत्कैशोरं वय एव चित्ताकर्षकम्, तत्रापि श्रीकृष्ण-
गतं मुक्तानामपि चित्तहरम् । कैशोरे च तदित्यद्भुतं वक्तारविन्दं मुखकमलं
नयनाधरगण्डभ्रूविलासादिमाधुरीविशेषवत् । तत्कारुण्यं जीवनप्रदकरुणां । तदिति
निरुपाधि । ते च लीलाकटाक्षाः । ते इति करुणाशालिनो लीलाप्रधानाश्चपल-
भ्रमङ्गियुतदृग्भङ्गिरूपाः । तन्माधुर्यं मधुरिमा । सा चालौकिकी सान्द्रस्मित-
श्रीर्गहनरिमत्कान्तिः । एतत्सर्वं दैवतेऽपि । देव एव देवता । स्वार्थं तल्ल
(पा० ५ ४ २०) । तत्समूहो दैवतम् ।

तस्य समूहः

(पा० ४ २. ३७) इत्यण् । तस्मिन्नपि दुर्लभम् ।

नपुंसकानपुंसकयोर्नपुंसकमेकवद्वा

(पा० १ २ ६६) इति दुर्लभमिति नपुंसकम् । यद्वा, देवा ईश्वरा अवतार्यवतार-
रूपास्तांस्तांस्त्यायते विस्तारयति स्वेच्छयाविर्भावयति स देवता श्रीकृष्णः । स्वार्थेऽणि
दैवतम् । तस्मिन्नपि दुर्लभम् ।

विस्मापनं स्वस्य च सौभाग्यद्वैः

परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ।

(भा० ३ २ १२) इत्युक्तेः । एतत्सत्यं सत्यं शपथपूर्वकं प्रतिजान इत्यर्थः ॥

शालिनी छन्दः—

मातौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः (छन्दोमञ्जरी २) ॥५५

2 GB तत्० for तत्तत्० 4 GC omits लोके तावत् 5 GB omits कैशोरे च 6. GB तन्निरुपाधिकं for तत् (before कारुण्य), omitting तदिति निरुपाधि 7-8 GB inserts all words from करुणाशालिनः to दृग्भङ्गिरूपाः before लीलाकटाक्षाः, omitting them in their proper place. 7. GB omits ते इति 9 GC omits देव एव 10. GC omits तत्समूहो दैवतं 12 GA inserts एवेति before अण् 13. The Pāṇini-sūtra is quoted in a slightly different form 14 GA inserts दैवते before देवाः 16 GB inserts दुराकलनीयं after दुर्लभं 19. GB inserts अहं after ०पूर्वकं 21. GB inserts इति after वेदलोकैः.

सुबोधनी

अथ तत्कैशोरादेर्दौर्लभ्यस्फूर्त्याह—मम तद्दर्शनं दुर्लभमिति किं वक्तव्यम्, यतः स्वर्गादिवैकुण्ठपर्यन्तस्य देवसमूहेऽपि तत्कैशोरं तद्वत्कारविन्दं च दुर्लभमिति सत्यं सत्यं सशपथं सत्यम् । दर्शनं चेदुर्लभं तर्हि तत्कारुण्यं ते च तद्युक्तलीला-
कटाक्षाः सुदुर्लभा एव । तत्सौन्दर्यं सा च सान्द्रस्मितश्रीश्चातिदुर्लभैव ॥५५

5

सारङ्गरङ्गदा

अथ अहिमकरादिश्लोकत्रय्युक्तं (श्लो० ५१-५३) तत्तन्माधुर्यस्फूर्त्या तदप्राप्ति-
वैकुण्ठ्याद्विलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—तत्कैशोरं तद्वत्कारविन्दं च दैवतेऽपि स्वर्गादि-
वैकुण्ठपर्यन्तस्थदेवसमूहेऽपि दुर्लभमिति सत्यं सत्यम् । तथा, तत्कारुण्यं ते
लीलाकटाक्षाश्च दुर्लभाः । तथा, तत्सौन्दर्यं सा च सान्द्रस्मितश्रीश्च दुर्लभा । 10
यद्वा, मम पुनस्तद्दर्शनं तादृशरहोलीलादिकं च दुर्लभमेवेति भावयन्त्यास्तत्कालं
वामोरुनेत्रकुचादिस्पन्दनमनुभूय तद्भाग्यमप्यतिनैराशयेनोपालभमानाया वचोऽनु-
वदन्नाह—हे दैव तद्दर्शनसूचकभाग्यं ते तवापि तत्कैशोरं तद्वत्कारविन्दं च ।

2-3 CB, CD omit all words from अथ to यतः ; CB reads instead
पुनस्तन्माधुर्यदौर्लभ्यमाह—तत्कैशोरमिति । तत्कैशोरमित्यादिकं सर्वं ; CD श्रीकृष्णचन्द्र-
कृष्णामयव्रजतरुणीगणरतिविलासश्रमजलनिवारणसुखस्पर्शनकरकमलमधुरतरसुरलीरवामृत-
जगतीजनमाधुर्यदौर्लभ्यमाह—तत्कैशोरमित्यादिकं सर्वं 3 CB, CD ०पर्यन्तस्थदैवत-
समूहेषु for ०पर्यन्तस्य देवसमूहे. CB, CD omit तत्कैशोरं तद्वत्कारविन्दं च 4.
CB, CD do not repeat सत्यं CC inserts पुनः सविमर्शमाह before दर्शनं
CC तद्युक्तास्ते च for ते च तद्युक्त- 4-5. CB, CD omit all words from दर्शनं
to अतिदुर्लभैव and read instead : नात्र (CD omits) नात्र सन्देह इत्यथः
5. CC अतिदुर्लभं for अतिदुर्लभा 7. KA, KB, KP omit अथ KD,
KP ०त्रयं for ०त्रयी०. KP ०युक्तं for ०उक्तं KA ०तत् for ०तत्तत् 8.
KC ०तच्च वत्कारविन्दं KA वत्क्राम्बुज for वत्कारविन्द 9. KC does not
repeat सत्यं KA inserts च after तथा 10. KP लीलादि० for लीला०
KB omits च after ०कटाक्षाः KC omits तथा KD, KP omit च after
सा KB omits च after ०श्रीः 11. KC inserts एतत् after दुर्लभं, and एव
after सत्कालं 13. KP देव for दैव, and ०भाग्यं for ०भाग्य

तद्दर्शनमित्यर्थः । पुनर्दुर्लभम् । ननु भाग्यस्य दुर्लभमिति न वाच्यम्, तत्राह
 —सत्यं सत्यम् । दुर्लभमेवेत्यर्थः । तवापि चेद्दुर्लभं तदा तद्युक्तानां घराकानां
 किमुतेत्यर्थः । दर्शनमपि दुर्लभं चेत्तदा सर्वास्त्यत्तवा येन मयैव रेमे तत्कारुण्यम्,
 यैर्मां रहः प्रेरितवांस्ते लीलाकटाक्षाश्च सुदुर्लभा एव । एवं चेत्तर्हि सुरतान्ते
 5 यत्तत्सौन्दर्यम्, केलिविशेषे मा सुवेपां दृष्ट्वा या सान्द्रस्मितश्रीः सा चातिदुर्लभैव ॥
 स्वान्तर्दशायाम्—तया सह विलसतस्तस्य तत्सर्वमिति ॥ बाह्ये—तद्वैकुण्ठ्याद्
 विट्ठलरङ्गनाथादिदर्शनोपदेशिनः स्वान्प्रत्युक्तिः । दीव्यन्तीति देवाः श्रीनारायणा-
 दयः । स्वार्थे तल् । दैवतेऽपि तत्समूहेऽपि । ननु तेऽपि नित्यकिशोरा
 एव, तत्राह—तत्साक्षान्मन्मथमन्मथत्वेन वर्णितम् (भा० १० ३२ २) इति ।

10 अन्यत्समानम् ॥५५

विश्वोपप्लवशमनैकवच्छदीक्षं

विश्वासस्तवकितचेतसां जनानाम् ।

प्रश्यामप्रतिनवकान्तिकन्दलाद्रं

पश्यामः पथि पथि शैशवं मुरारेः ॥५६

15

कृष्णवल्लभा

तत्कैशोरादिकं दैवतेऽपि दुर्लभमित्युक्तम्, संप्रति तच्चापल्यविशेषदर्शनमनु-
 भवन्नाह—विश्वोपप्लवेति । मुरारेः श्रीकृष्णस्य शैशवं चापल्यं पथि पथि वीथ्यां
 वीथ्यां पश्यामोऽनुभवामः । दृशेर्ज्ञानवचनत्वात् । अनेन तारुण्योपकारित्वेन

1. KP inserts एव after the first दुर्लभं KP एव for इति (before न वाच्यं)
2. KP omits तदा
3. KP तद्दर्शनं for दर्शन, and सर्वान् for सर्वाः
4. KA, KB insert अद्य after मयैव
5. KA omits अति- after च
6. KD inserts तु after बाह्ये
7. KB तनुक, KP तन् for तल्
8. KP दैवतेति
9. KP तथा for तत्र
10. KP साक्षान्मन्मथत्वेन
11. PS पश्यामः for प्रश्याम-
12. GB विश्वेति for विश्वोपप्लवेति
13. GC वाचकत्वात् for वचनत्वात्

चापल्यस्यातिमधुरत्वमुक्तम् । कीदृशं शैशवम्—विश्वासस्तु कितचेतसां जनानां
 विश्वोपप्लवशमनैकबद्धदीक्षम् । विश्वासैः प्रत्ययैः स्तवकितानि परमकारुणिकः
 श्रीकृष्णोऽयमिति फुल्लप्रायाणि चेतांसि येषां तेषां जनानां विश्वस्य समस्तस्योपप्लवस्य
 शमनाय शान्त्यै बद्धा गृहीतैका मुख्या दीक्षा येन तत् । पुनः कीदृशम्—
 प्रश्यामप्रतिनवकान्तिकन्दलार्द्रम् । प्रश्यामा प्रकृष्टश्यामा या प्रतिनवा प्रतिक्षणं 5
 नवा नव्या कान्तिकस्तस्याः कन्दल उद्भेदस्तेनार्द्रं सरसम् । यद्वा, प्रश्यामप्रतिनव-
 कान्तिकन्दलेनार्द्रयतीति तथा ॥ प्रहर्षिणी छन्दः ॥५६

सुबोधनी

पुनरकस्मात्पुरः स्फुरच्चापल्यं पश्यन्निवाह—मुरारेः शैशवं पथि पथि पश्यामः ।
 तद्दर्शने तत्कारुण्यमेव निदानमित्याह—विश्वासेन स एव सर्वं संपादयिष्यतीति 10
 निश्चयेनोत्फुल्लचेतसां जनानां सर्वे य उपप्लवास्तेषां शमने केवला गृहीता दीक्षा
 येन । तन्माधुर्यरफूर्त्याह—प्रकर्षेण श्यामाः प्रतिक्षणनूतनाश्च ये कान्त्यङ्कुरा-
 स्तेरार्द्रम् ॥५६

सारङ्गरङ्गदा

अथ स्फूर्तिसाक्षात्कारयोर्भ्रमः पञ्चभिः । तत्रातिनैराशयेन पुनर्मूर्छन्त्याः, अयि 15
 सखि कारुणिकेन तेन कति विपद्गणान्न रक्षिताः स्मः, तदधुनाप्यकरमात्केनापि
 पथागत्य नः सुखयिष्यतीति सखीवाक्याद्

विषजलाप्ययात्

(भा० १० ३१ ३) इतिवत्तद्गुणगानपूर्वकं सर्वतः पथोऽवलोक्य तत्र तत्र तत्स्फूर्त्या

1-2. GB विश्वासेति for all the words from विश्वासस्तवक्ति० to ०बद्धदीक्ष
 4-5 GB omits कीदृशं, and reads प्रेति for the phrase प्रश्याम etc 9. CD
 omits पुनरकस्मात्पुरः CB, CD insert तत् before चापल्य CB, CC, CD
 omit इव After आह CB, CD insert विश्वोपेति (CD विश्वोपप्लवेति). 10.
 CB, CD omit all words from तद्दर्शने to संपादयिष्यति, and read instead :
 तच्चापल्यस्यात्मीयजनताङ्केशोपशमकता (CD शमरूपता) व्रतमनुभवन्नाह—विश्वासेन सर्वतो-
 ऽस्मत्पालकः स एव 11. CC omits गृहीता 15. KA inserts श्लोकैः after
 पञ्चभिः 16. KA inserts घयं before न 19. KC इत्यादि० for इति०.
 KP ०गान० for ०गुणगान० KA, KC do not repeat तत्र.

सखीः प्रति कथयन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—हे सख्यः, सुरारेः परमसुन्दरस्य तस्य शैशवं कैशोरं तद्वयःसौन्दर्यादि पथि पथि पश्यामः ।

कुन्ताः प्रविशन्ति

इति न्यायात्किशोरं तमेवेत्यर्थः । कीदृशम्—प्रकर्षेण श्यामाः प्रतिनवाः क्षणे क्षणे नूतनाश्च ये कान्तिकन्दलास्तैरार्द्रम् । तथा, जनानां स्वीयानां व्रजवासिनां सर्वेषामेव । किमुतास्माकमेवेत्यर्थः । विश्वे सर्वे य उपप्लवास्तेषां शमने एका केवला बद्धा गृहीता दीक्षा येन तत् । कीदृशम्—

एष वः श्रेय आधास्यत्

(भा० १० २६ १६) इत्यादिगर्गवाक्यात्

सुदुस्तरात्रः स्वान्पाहि

(भा० १० १७ २४) इत्यादिविश्वासैः स्तवकितं चेतो येषाम् ॥ स्वान्तर्दशायाम्— तस्याः सङ्गे तथा स्फूर्त्यैव ॥ बाह्ये तु—मथुरानिकटमागतस्य तस्य सर्वत्र तत्स्फुर्त्या तथोक्तिः । तत्र

प्रतिज्ञा तव गोविन्द

इत्यादिविश्वासयुक्तानां जनानां भक्तानाम् । तथा

सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वदा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम ॥

(रामायण ६ १८ ३३) इत्यादि तद्दीक्षा ज्ञेया । अन्यत्समम् ॥५६

2. KC omits कैशोरं KC 'सौन्दर्यादिकं' 3. For this quotation see Sāraṅgaṅgadā on verse 33. 6. KA, KD insert उपप्लवाः after उपप्लवाः 6-11 KP omits haplogically all words from शमने (1. 6) to चेतो येषां (1. 11). 7. KB कीदृशानां 12. KC, KD omit तस्य. 14. After गोविन्द KC continues . न मे भक्तः प्रणश्यतीति संस्मृत्य प्राणान्संधारयाम्यहं The entire verse is cited from the Mahābhārata by the Bhakti-rasāmṛta° (1. 2. 35). प्रतिज्ञा तव गोविन्द न मे भक्तः प्रणश्यति । इति संस्मृत्य संस्मृत्य प्राणान्संधारयाम्यहम् ॥ 16. For this verse see Sāraṅga-ṅgadā on verse 12. 6 KB omits ज्ञेया.

मौलिश्चन्द्रकभूषणो मरकतस्तम्भाभिरामं वपु-
वर्त्तुं चित्रविमुग्धहासमधुरं बाले विलोले दृशौ ।
वाचः शैशवशीतला मदगजश्लाघ्या विलासस्थिति-
मन्दमन्दमये क एष मथुरावीथीं मिथो गाहते ॥५७

कृष्णवल्लभा

5

अथ दृढभावनाभावितान्तःकरणः पुरतः स्फुरन्तं श्रीकृष्णविग्रहं वर्णयति—
मौलिरिति । अये अहो । स्वमेव संबोधयति । क एष मथुरावीथीं मथुरा
गम्यते यया तां वीथीं वर्त्तुम् । न तु मथुरास्थां वीथीम् । मिथो रहसि गाहतेऽव-
गाहते । लीलाविशेषैः परि च क्रामतीत्यर्थः ।

मथ्यते जगत्सर्वं तु ब्रह्मज्ञानेन येन वा ।

10

तत्सारभूतं यद्यस्यां मथुरा सा निगद्यते ॥

इति श्रीगोपालोत्तरतापनीप्रसिद्धेः (श्लो० ५०) । किञ्चिन्निकटागते संभ्रमादाह—
मौलिश्चन्द्रकभूषणः । चन्द्रकाञ्चितचूड इत्यर्थः । वपुर्गात्रं मरकतस्तम्भादप्यभि-
रामं सुन्दरम् । वस्तुतस्त्वन्द्रमणितुल्यम्, तत्रापि सुवर्णालंकृतिकान्तिव्याप्तत्वा-
न्मरकतस्तम्भतुल्यम् । अतिसंनिहितं दृष्ट्वाह—वर्त्तुं मुखं चित्रविमुग्धहासमधुरम् । 15
चित्रं परमाश्चर्यं विमुग्धं विशेषेण मुग्धं सुन्दरं यथा स्यात्तथा हासेन मधुरं
मूर्तिमान्मधुररस इव । किं च—बाले कोमले विलोले सहजचापले दृशौ नेत्रे ।
किञ्चिद्वदति सति नीचैराह—वाचः शैशवशीतलाः । शैशवं सौकुमार्यं तेन
शीतलाः स्निग्धाः । कृष्णादन्यः कोऽपि नायमिति निश्चित्याह—विलासस्थिति-

1. This verse is omitted in PS Cited in Bhakti-rasāmṛtaḥ 3 2 58.

8. GB मार्गं for वर्त्तुम् 9. Should the reading be परिचङ्क्रमतीत्यर्थः ?

10. GB प्रमथ्यते; GC मथ्यते तु, omitting तु later. The reference is to the
edition of the text, included in the *Varṣṇava Upaniṣads* edited by
A. Mahādeva Śāstri, Madras 1923, p. 72, verse 50. 12. GB

omits श्री before गोपालः 15. GB तुल्यत्वं for तुल्यं GB omits the
phrase चित्रविमुग्धहासमधुरं after मुखं 16. GB omits स्यात्. 18. GB
भाषणानि for शैशवशीतलाः. 19. GB श्रीकृष्णात् GB transposes अयं and न.

विलासस्य स्थितिस्तत्तदङ्गचालनेन क्रीडामर्यादा मदगजश्लाघ्या । मदो मत्तो यो गजस्तेन तस्माद्वा श्लाघ्या श्लाघनीया । यथैकचरो गजो वनमध्ये तिष्ठन्मन्दं मन्दं भ्रमति तथायमायातीति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥५७

सुबोधनी

5 एवं स्फूर्तिक्रमेण मथुरामेत्य तद्वीथ्यां तत्स्फूर्त्या साश्चर्यमाह—अये इति वितर्के, क एष मथुरावीथीं मिथः परस्परं ममाश्रयपरिजनैः सहितं शनैः शनैर्गाहते विलासगत्याक्रम्य गच्छति । कीदृक्—यस्य मौलिश्चन्द्रकैर्भूषणं यस्य । तथा, वपुर्मरकतस्तम्भादप्यतिरमणीयम् । तद्रमणीयत्वं व्यनक्ति—वक्त्रं चित्रविशिष्ट-मनोहरहासेन मधुरम् । तथा, दृशौ क्रीडाविष्टे सतृष्णे च । अन्यदपि—वाचः कैशोरेण तापहारिण्यः । अपरं च—मन्थरगमनकरचालनादिना विलासेन स्थितिर्मदगजैरपि श्लाघ्या ॥५७

सारङ्गरङ्गदा

अथ पुरः कुञ्जवर्त्मन्यागच्छन्तमिव तं दृष्ट्वा प्रतिपदनवनवतन्माधुर्यस्फूर्त्यादृष्ट-

1 GB omits मदगजश्लाघ्या, and मदः 3. GB inserts एव after तथा 5 After एव CB, CD insert पथि पथि. CB, CD मथुरावीथ्यां for मथुरामेत्य तद्वीथ्यां CB, CD तस्यैव for तत्- (before स्फूर्त्या). CB, CD omit साश्चर्य, and insert मौलिरिति after आह 6. CB, CD मथुरायां मार्गं for मथुरावीथीं, अन्योन्य for परस्परं and मदभीष्टवर्ग- for ममाश्रयपरिजनैः CB, CD प्रतिशति for गाहते 7 CD omits विलासगत्याक्रम्य गच्छति CC क्रमेण for आक्रम्य CB repeats the first यस्य ! After मौलिः CD inserts चन्द्रकभूषणः CB चन्द्रकेन for चन्द्रकैः CB omits तथा 8. CB, CD किं च for तद्रमणीयत्वं व्यनक्ति. 8-9. CB, CD omit all words from चित्रविशिष्टं to कैशोरेण and read instead चित्रवज्जिरन्तरोऽतएव विशेषेण मनोहरो यो हासस्तेन मधुरम् । तथा, केल्याविष्टे अतएवातिसतृष्णो दृशौ (CB adds यस्य) । अपि च वाचः शैशवेन कलस्वनेन 10-11. CB omits all words from अपरं to श्लाघ्या 10. CD मन्थरावलोकनकरं CC, CD चालनादिविलासेन. 13. KP वतन्यां. KC, KD वतमन्यां for वतमनि. KP प्रतिपद नव०.

पूर्वमिव तं मत्वा पार्श्वस्थां सखीं पृच्छन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—अये बाले मिथो रहसि । एक एवेत्यर्थः । क एष मन्दं मन्दं वीथीं कुञ्जवीथी गाहते । विलास-
गत्याक्रम्यागच्छतीत्यर्थः । यस्य मौलिः शिरो मुकुटं वा चन्द्रकैर्भूषणं यस्य ।
तथा, वपुर्मरकतस्तम्भादप्यभिरामम् । वक्त्रं चित्रो विमुग्धश्च यो हासस्तेन
मधुरम् । दृशौ विलोले । वाचः शैशवेन कैशोरेण शीतलाः । तथा, गत्यव- 5
लोकनकरचालनादिविलासस्थितिर्मदगजैरपि श्लाघ्या । पुनः कीदृशी—मथुरा ।
पश्यतां मनो मथ्नातीति मथुरा । औणादिकोरच्-प्रत्ययात् । तथा सर्वपदानां
लिङ्गन्यत्ययेन विशेषणमिदम् । मौलिर्मथुरो वक्त्रं मथुरमित्यादि ॥ स्वान्त-
र्दशायाम्—तथास्फूर्त्यौ पार्श्वस्थसखी प्रत्युक्तिः ॥ बाह्ये तु—मथुरां प्रविष्टस्तथा-
स्फूर्त्याह । अये इत्याकाशे संबोधनम् । क एष मथुरावीथीं गाहते यस्य दृशौ 10
बाले स्मरमदालसे विलोले च । अन्यत्समम् ॥५७

पादौ वादविनिर्जिताम्बुजवनौ पद्मालयालम्बितौ

पाणी वेणुविनोदनप्रणयिणौ पर्याप्तशिल्पश्रियौ ।

बाहू दोहदभाजनं मृगदृशां माधुर्यधाराकिरौ

वक्त्रं वाग्विषयातिलङ्घनमहो बालं किमेतन्महः ॥५८

15

कृष्णवल्लभा

अथातिमधुरभावेन श्रीकृष्णं भावयन्मनसि स्फुरमाणं तद्रूपमनुभूयात्याश्चर्येण
सर्कयति—पादाविति । अहो किमेतदत्याश्चर्यं बालं सुकुमारं महज्योतिः । किं वा
विशुद्धसत्त्वमयम्, किं वा ब्रह्मज्योतिः, नैकमपि संभवतीत्याह—महस्तावन्निरवयवम्,

1. KP inserts मौलिरिति after आह 2. KC inserts एकान्ते after
रहसि 3. KP गच्छति for आगच्छति 5. KP विलोचने for विलोले KB,
KC omit कैशोरेण 8. KP मधुरः for मथुरः and मधुरं for मथुर 9 KC
मथुराप्रविष्टः 11. KP विलोचने for विलोले KC omits विलोले च 12. PS
पाद० for वाद०, and लङ्कृतौ (v l. as in text) for लम्बितौ 14. PS
धारा गिरो for धाराकिरौ 15. PS लङ्घितं for लङ्घनं 17. GA स्फुरमाण-
तद्रूप० 19. GB omits किं वा before ब्रह्म०

अस्य तावत्पादौ वादविनिर्जिताम्बुजवनौ । वादेन विनिर्जितमम्बुजवनं याभ्याम् ।
 पादादिमत्त्वाद् ब्रह्मज्योतिष्ट्वं निरस्तम् । अम्बुजवने पद्मा वर्तते, कथमस्य विनिर्जित-
 त्वमत आह—पद्मालयालम्बितौ । पद्मालया लक्ष्मीस्तयालम्बितावाश्रितौ । कमल-
 चनं हित्वात्रैव वसतीति भावः । पाणी हस्तौ वेणुविनोदनप्रणयिनौ । वेणो-
 5 विनोदने वादने प्रणयिनौ सकौतुकौ । पर्याप्तशिल्पश्रियो पर्याप्ताः पर्यवसानं प्राप्ताः
 शिल्पश्रियो ययोस्तौ । समस्तकलाकलापकुशलावित्यर्थः । बाहू कीदृशौ—मृगदृशां
 प्रजसुन्दरीणां दोहदभाजनम् । दोहदस्य प्रेम्णो मनोरथस्य वा भाजनं पात्रम् ।
 माधुर्यधाराकिरौ माधुर्यधारां किरत इति तथा तौ । किपि रूपम् ।
 10 सर्वाङ्गानां यथाकथंचिन्निरूपणं कृतम्, वक्तुं तु निरूपयितुमशक्यमित्याशयेनाह—
 वक्तुं वाग्विषयातिलङ्घनम् । वाचां विषयोऽधिकारस्तं लङ्घयतीति तथा तत् ।
 वागगोचरमाधुर्यमित्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥५८

सुबोधनी

पुनस्तदावेशमोहेन सविस्मयमाह—एतत्पुरो दृश्यमानं महः किम् । क्षणं
 विमृश्याह—अहो बालं किशोराकारम् । तत्कथम्—यतोऽस्य पादौ दृश्येते ।
 15 कीदृशौ—वादेन विनिर्जितान्यम्बुजवनानि याभ्याम् । अतः पद्मालयया नानि त्यक्तवा-

1. GB तु for तावत्. GB omits the phrase वादविनिर्जिताम्बुजवनौ
 3 GB omits पद्मालयालम्बितौ GB आलम्बितौ for आलम्बितावाश्रितौ 4
 GB तत्र for अत्र GB omits वेणुविनोदनप्रणयिनौ 5 GB तथा for the
 phrase पर्याप्तशिल्पश्रियो. 6. GB omits कीदृशौ 7. GB omits दोहदभाजनं
 8. GB तथा for माधुर्यधाराकिरौ 9 GB omits आशयेन 10. GB
 omits वक्तुं वाग्विषयातिलङ्घनं GB omits तत् 11. GA वागगोचरे मा० 13.
 CB, CD omit all words from पुनः to आह and read instead . परं च
 (CD omits) पुनस्तदपगमे सामान्यरूपतया ससशयमाह—पादाविति CA तदावेशे
 मोहेन CB, CD कान्तिपुञ्जं for मह. 14. CB, CD omit तत्कथं 15.
 CB omits वादेन CB, CD insert तौ after याभ्यां CC यतः for
 अतः CA inserts अम्बुजवनानि and यत्र respectively before and
 after त्यक्तवा.

श्रितौ । पुनरुर्ध्वं विलोक्य, पाणी च कीदृशौ—वेणोर्विनोदने यः प्रणयस्तद्युक्तौ ।
तथा, परि सर्वतोभावेनात्मा शिल्पश्रीर्यत्र । ततोऽस्योर्ध्वं वीक्ष्य, बाहू
च कीदृशौ—माधुर्यधारां किरत इति तत्किरौ । अतो मृगदृशां सर्वा-
भीष्टस्य पात्रम् । तदुपर्यपि वक्तुं च कीदृशम्—वाग्विषयमतिक्रामति
यत्तदगोचरम् ॥१८

5

सारङ्गरङ्गदा

पुनस्तदतिशयस्फूर्त्या ससंशयं प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह, अहो एतत्पुरो
दृश्यमानं महः कान्तिपुञ्जः किम्—बालं किशोरम् । तदाकारमित्यर्थः ।
यतोऽस्य पादौ वादेन विनिर्जितान्यम्बुजवनानि याभ्यां तादृशौ । अतः पद्मा-
लयया तानि त्यक्त्वा लम्बितावाश्रितौ । तथास्य पाणी वेणुविनोदने यः प्रणय- 10
स्तद्युक्तौ । तथा, पर्याप्ता शिल्पश्रीर्यत्र याभ्यां वा तौ । तथास्य बाहू च
माधुर्यधारां किरत इति तत्किरौ । अतो मृगदृशा सर्वाभीष्टस्य भाजनं पात्रं
यौ । तथास्य वक्तुं वाग्विषयमतिलङ्घयति यत्तत् । अनिर्वचनीयमित्यर्थः ।
यद्वा, निर्विशेषमाधुर्यपुञ्जस्फूर्त्याह—एतन्महः किं कीदृशम् । मनोनेत्रहारकत्वा-
दाश्चर्यमित्यर्थः । किञ्चिद्विशेषस्फूर्त्या कन्दर्पोदयादाह—अहो बालं किशोरमेतत् । 15
सम्यग्विशेषस्फूर्त्या माधुर्योदयादाह—अस्य पादौ । तत्रापि वादेति पूर्ववत् ॥
दशान्तरद्वये सुगमम् ॥१८

1 CA ०स्थितौ for ०श्रितौ CB ततः, CD अतः for पुनः CB,
CD प्रेरणैः for विनोदने 2. CB, CD insert तौ after यत्र CC
आप्तशिल्पसंपद्यत्र CB, CD च for अस्योर्ध्वं वीक्ष्य 3. CB, CD omit
च after बाहू 4. CB, CD insert यौ after पात्रं CB, CD ततश्च for
तदुपर्यपि CB, CD omit च after वक्तुं 5. CB अनिर्वचनीयमित्यर्थः
for अगोचरं CC inserts वाग्- before अगोचरं 7. KP inserts
पादौ वादेत्यादि after आह KC omits अहो 8 KB, KP ०पुञ्जं
for पुञ्जः 9. KB निर्जितानि KC तौ for तादृशौ 9-10. KP
पद्मालयजातानि 13. KA, KD omit अस्य after तथा KD, KP
अभि० for अति० 14. KB, KP omit पुञ्जः 15. KB अत्याश्चर्यं,
KD अनिर्वायं for आश्चर्यं

एतन्नाम विभूषणं बहुमतं वेपाय शेषैरलं

वक्तॄं द्वित्रिविशेषकान्तिलहरीविन्यासधन्याधरम् ।

शिल्पैरल्पधियामगम्यविभवैः शृङ्गारभङ्गीमयं

चित्रं चित्रमहो विचित्रमहो चित्रं विचित्रं सहः ॥५६

5

कृष्णवल्लभा

- संप्रति श्रीकृष्णचन्द्रमतिमधुरभावेन नित्यमनुध्यायंस्तत्रापि विशेषतः श्रीमुखार-
विन्दमेव निर्भरभावनाभाव्यमानं प्रतिपदमधिकाधिकसौन्दर्यवत्तया सम्यगनुभवव्रति-
योभूयमानचमत्कार आह—एतदिति । अहो चित्रं महः । सर्वतः परमाश्चर्य-
मित्यर्थः । कीदृशं महः—चित्रं नानावर्णव्यतिकरसंवलितम् । सगुणत्वान् ।
10 पुनः कीदृशम्—चित्रं नयनाधरादिषु । तत्रापि पुनराह—अहो विचित्रम् ।
दृग्भङ्ग्यादिषु विविधं चित्रं रचना यत्र तत् । न च चित्रं पृथगुप-
लभ्यमानम्, न च विचित्रं पृथगुपलभ्यमानम्, चित्रं विचित्रं मिश्रितमेवेत्यर्थः ।
एवं चित्रचमत्कारपरमावधिमुत्तत्रा स्फुटतरं सविशेषमाह—यद्यपि तस्य
सर्वाण्यङ्गानि स्वतो भूषणानि तथाप्येतदेव विभूषणं विशिष्टं भूषणम् ।
15 नाम प्राकाश्ये । बहुमतम् । बहूनां संमतमित्यर्थः । यत्प्रतिज्ञायते तत्किम्—
वक्तूमिति । वेपाय वेपार्थं शेषैः शिल्पैस्तिलकरचनादिचातुर्यविशेषैरलं पर्याप्तम् ।
वेपेण विनैवात्यर्थं शोभमानत्वात् । कीदृशं शिल्पैः—अल्पधियामगम्यविभवैः ।
अगम्यो विभवो विविधोत्पत्तिर्येषां तैः । कीदृशं वक्तॄम्—द्वित्रिविशेषकान्तिल-
हरीविन्यासधन्याधरम् । द्वयोस्त्रयाणां वा विशेषा यत्र सा चासौ कान्तिलहरी

1. PS बर्ह for एतत् 2. PS द्वित्रं, v. 1. in Gopāla Bhaṭṭa चित्रं
for द्वित्रं 3. PS शीलैः for शिल्पैः 4. PS वक्तॄं for the first चित्रं.
PS विचित्रितमहो for विचित्रमहो 7 GB सौन्दर्यवित्तया 9. GA omits
सगुणत्वात् 10. GB तथा for पुनः कीदृशं 13. GB शेष for सविशेष
14. GB सर्वाङ्गानि 15. GB प्रसिद्धं for प्राकाश्ये GB प्रतिज्ञातं for
प्रतिज्ञायते, and आह for किं 16. GB शिष्टैः for शिल्पैः 17. GB omits
अगम्यविभवैः 18. GB द्वितीति for the whole phrase द्वित्रिविशेष etc. 19.
GB inserts वंशीस्मितयोः after द्वयोः, and दृग्भ्रमनमणां after त्रयाणां

च । तस्या विन्यासेन विलासेन धन्यो रम्योऽधरो यत्र तत् । अयं भावः—
 द्वयोर्वशीस्मितयोः, त्रयाणां दृग्भ्रूनर्मणामिति । चित्रविशेषकान्तिलहरीविन्यास-
 धन्याधरमिति पाठे—चित्रविशेषेषु वक्तृवर्तिषु यः कान्तिलहरीविन्यासस्तेन
 धन्योऽधरो यत्र तत् । यद्वा, चित्रं विचित्रं यद्विशेषकं तिलकं तस्यान्ति
 अन्तिमा या लहरीरेखा तस्या विन्यासेन धन्यानि वस्तून्यधरयतीति तत् । 5
 पुनः कीदृशम्—शृङ्गारभङ्गीमयम् । दृग्भ्रूस्मितनर्मवेणुगीतगतिविलासप्रचुरमित्यर्थः ।
 अथवा—अहो महः परमतेजोमयमिदं वपुश्चित्रम् । एतादृशं कृष्णस्य बहुतरदीप्ति-
 मन्मया कदापि न दृष्टम्, केनापि भाग्यविशेषेणाद्य मे फलितमित्यर्थः । अहो
 चित्रं चित्रमित्यादरे वीप्सा । अहहो अद्भुते । विचित्रं विविधानि चित्राणि
 तिलकरचनाद्या यस्मिंस्तत् । विचित्रं दृष्टिवागङ्गचेष्टितैर्विशेषेण चित्रम् । शेषं 10
 पूर्ववत् ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥५६

सुबोधनी

पुनरतिशयेन तन्माधुर्यस्फूर्त्याह—अहो चित्रं चित्रम् । अत्याश्चर्यं वीप्सा ।
 पुनः सविस्मयम्—अहहो विचित्रम् । सन्नकण्ठत्वादहो अहो इति वक्तव्ये अहहो
 इत्युक्तिः । किं तत्—चित्रं विचित्रम् महः । तत्र चित्रतामाह—एतद्वक्तृम्, 15
 नाम प्रकाश्ये, वेषसाधनाय बहूनां तन्माधुर्यविदा संमतम् । अतः शेषैः कुण्डला-

1-2 GB omits from अयं भावः to नमणामिति 2-3. For the whole
 phrase चित्रविशेषकान्तिलहरीविन्यासधन्याधरमिति GB reads चित्रविशेषकान्तीति
 5 The Ms GC ends here at लहरीरेखा, with श्री ॥ श्री ॥ after the
 word. 6. GB omits कीदृशं 7. GB inserts एव योजना after अथवा
 8 GB भाग्योदयेन for भाग्यविशेषेणाद्य 10. GB रचनादीनि for रचनाद्या
 GB यत्र for यस्मिन् The word विशेषेण lost in GA. 11. GB omits
 छन्दः 13 CB, CD insert साश्चर्यं before, and एतदिति after आह
 respectively CA आश्चर्यं, CB अत्राश्चर्यं for अत्याश्चर्यं 14. CB, विस्मये
 for सविस्मयं 14-15. CB, CD haplogically omit all words from
 सन्नकण्ठत्वात् to विचित्रं CC omits इति after अहो 15. CB, CD विचित्रतां
 for चित्रतां CB, CD omit एतत् 16 CB, CD न्माधुर्यानुभाविनां. Before
 अतः CB, CD insert यत एतदेव विशिष्टभूषण

दिभिरलं वारणे । तत्सामग्रीं संपादयन्नाह—द्वयोः कपोलयोस्त्रयाणां नासादशन-
चिवुकानां विशेषतो नीलश्वेतादिलहरीणा विशिष्टार्पणेन धन्योऽधरो यत्र ।
विचित्रतामाह—शिल्पैररुणाधरस्य चतुर्दिक्षु कपोलादीना मध्ये दन्तपङ्क्ति-
द्वयस्य च कान्तीनां यथोचितरचननैपुण्यैर्वेपस्य या परिपाटी तत्प्रचुरम् ।
5 शृङ्गाररसस्य स्मितादिप्रचुरं वा । कीदृशैः—अल्पबुद्धीनां ब्रह्मादीनामदृश्या
विभवा येषाम् ॥५६

सारङ्गरङ्गदा

पुनरतिविशेषेण तन्मुखमाधुर्यस्फूर्त्या प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—एतद्वक्तुं,
नाम प्राकाशये, वेपाय बहुमतं विभूषणम् । शेषैर्नानामणिमयैरलं पर्याप्तम् । ननु
10 नानामणीनां वर्णशाबल्याच्छोभाविशेषः स्यात्, तन्नाह—द्वौ वा त्रयो विशेषा
यस्यां तादृशो या कान्तिलहरी तस्या विन्यासेन धन्योऽधरो यस्मिन् ।
स्मिताधरगण्डादेः शौक्ल्यारुण्यश्यामता इति विशेषा ज्ञेयाः । पुनर्माधुर्याति-
शयानुभवाज्ज्योतिःपुञ्जत्वेन स्फूर्तिः । पुनः सर्वाङ्गावयवमनुभूय तेषां च
भूषणत्वेनानुभवात्साश्चर्यमाह—इदं महः कान्तिपूरश्चित्रं चित्रम् । अवयवित्वात् ।
15 पुनस्तत्सौष्ठवस्फूर्त्यात्याश्चर्यमाह—कस्यचिदपूर्वविधेः शिल्पैरेव या शृङ्गारभङ्गयो
भूषणभङ्गयस्तन्मयम् । अतः, अहो विचित्रमिदम् । ततोऽप्यतिशयस्फूर्त्याह—
अहहो इदं चित्रं विचित्रम् । यतः कीदृशैरतैः—अल्पधियामेतद्विध्यादीनामगम्यो

1. CB, CD ०सपद, CC ०सामग्रीः for ०सामग्रीं 2 CA ०चिह्नराणां for
चिवुकानां CB, CD नीलश्वेतादिकान्तिस्तस्याः for नीलश्वेतादि- CB, CD रम्यः
for धन्यः 4 CD ०नैपुण्येन CB omits here all words from यथोचित० to
परिपाटी and inserts them as below. 5. CB, CD insert श्लिष्टार्थतया before
शृङ्गार० CC शृङ्गारस्य for शृङ्गाररसस्य CB, CD omit वा After कीदृशैः
CB inserts : यथोचितरचननैपुण्येन वेपस्य या परिपाटी 5-6. CB, CD अदृश्यो
विभवो 12 KP शौक्ल्यारुण्य० for शौक्ल्यारुण्य० 13. KC, KP स्फूर्त्या for
स्फूर्तिः, omitting पुनः after it. 14. KB, KP do not repeat चित्र KP
सावयवित्वात् for अवयवित्वात् 15. KB आश्चर्यं, KC साश्चर्यं for अत्याश्चर्यं.
16. KP omits अतः ; KC omits अहो KB, KD reads ततः for अतः KB
अधिकः, KC अति- for अतिशयः. 17 KA, KP अहो, KC अहो अहो for अहहो.

विभवो येषां तैः । सन्नकण्ठत्वादहो अहो इति वक्तव्ये अहहो इत्युक्तिः ॥
दशाद्वये सुगमम् ॥५६

अग्रे समग्रयति कामपि केलिलक्ष्मी-
मन्यासु दिक्ष्वपि विलोचनमेव साक्षि ।
हा हन्त हस्तपथदूरमहो किमेत-
दाशाकिशोरमयमम्ब जगत्त्रयं मे ॥६०

5

कृष्णवल्लभा

अहो चित्रं विचित्रमित्याद्यनुभवसुखमनुभूय तादृशश्रीकृष्णमपरोक्षमिवान्त-
र्वहिः सर्वत्र पश्यन्श्रीकृष्णशक्तिं परमानुग्रहमयीं प्रति त्वत्प्रसादान्ममैवं जातमिति
निवेदयति—अग्र इति । अम्ब मातः श्रीकृष्णरसमग्नोपलालनकर्तृतदनुग्रहशक्ते
भवत्या एव प्रसादात्संप्रति जगत्त्रयं मे ममाशाकिशोरमयम् । आशामय-
किशोरस्तत्स्वरूपेण परिणतम् । विपरिणामे मयट् । स्वरूपतः स्फुरणमात्रं
न, किं तु केलिविशिष्टतयेत्यत आह—अग्र इति । अग्रे पुरतः कामप्यनिर्वचनीयां
केलिलक्ष्मीं क्रीडासंपदं समग्रयति समग्रां संपूर्णां करोति । न केवलं पुरतः,
अन्यासु सर्वासु दिक्ष्वपि । दिशासु संपूर्णां दर्शयतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणं कि
प्रत्यक्षमेवेत्यत आह—मे मम विलोचनमेव साक्षि । तर्हि कथं खिद्यसे, तत्राह
—हा हन्तेति खेदे, अहो हस्तपथदूरं हस्तपथादूरं किमेतत् किमिदमिति
वितर्के । न जानामीति शेषः ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥६०

15

सुबोधनी

अतः साक्षात्तं मत्वा सविचारमाह—अहो एतत्किम् । पुनर्निरीक्ष्याह—

20

1 KC संलग्न(?), KD समुत्- fo1 सन्न- KP does not repeat अहो
6 PS आसीत् for आशा 8 GA चित्रं fo1 विचित्रं 10. GB °कर्त्रि° for
°कृत्° 12. GB परिणामे fo1 विपरि° 14. GB omits समग्रां 15 GB
inserts अपि after दिशासु, and omits संपूर्णां 16. GB omits अतः
20. CB, CD omit all words from अतः to आह and read instead . तत्र
(CB omits) कटाक्षादिस्फूर्त्या पुनस्तथैवाह—अग्र इति CC ततः for अतः. CA
°विरामं for °विचारं. CB, CD तदेवाह for पुनर्निरीक्ष्याह

ममाग्रे कामपि केलिलक्ष्मीं सम्यक्करोति । न केवलमग्रेऽन्यासु दिक्ष्वपि ।
एकोऽनेकत्र कथं स्यात्—विलोचनमेव साक्षि । प्रत्यक्षे कः संदेहः । पुन-
रुत्कण्ठया ग्रहीतुं बाहुं प्रसार्य सविपादमाह—हा खेदे, हन्त विपादे, हस्तपथादूरम् ।
ततः स्फूर्त्यपगमे सवितर्कमाह—हे अम्ब, इत्याकाशे सविपादसंबोधनम् ।

5 ममाशयैव किशोरमयं जगत्त्रयं कथमभूत् ॥६०

सारङ्गरङ्गदा

ततः साक्षात्तं मत्वा स्वभागातिशयमननात्किमिदं सत्यमिति सविचारं
प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—अग्रे मम पुरः कामपि केलिलक्ष्मीं समप्रयति
सम्यक्करोति । अतः सत्यमेव । पुनः पार्श्वतः पृष्ठतश्चालोक्याह—अन्यासु
10 दिक्ष्वपि तथा । तदेकः कथं सर्वत्र भवत्विति संशय्य सप्रत्ययमाह—विलोचनमेव
साक्षि । प्रत्यक्षं दृश्यते, कथमन्यथा स्यात् । भवतु स्पृष्ट्वा निर्धारयामीति
बाहुं प्रसार्य तत्र तत्र गत्वा ततोऽपि दूरे तमालोप्य सविपादमाह—हा हन्त
हस्तपथदूरम् । हस्तपथादूरे एतदिति सवितर्कमाह—अहो किमेतत् । क्षणं
विमृश्य सनिर्णयदन्यमाह—अम्ब, इत्याकाशे विपादसंबोधनम् । आशाकिशोर-
15 मयं जगत्त्रयं मे जातम् ॥ दशान्तरद्वये सुगमम् ॥६०

चिकुरं बहलं विरलं ध्रुमरं

मृदुलं वचनं विपुलं नयनम् ।

अधरं मधुरं वदनं मधुरं

चपलं चरितं च कदा नु विभोः ॥६१

2 CB, CD एकस्य for एकः 2 CB, CD स्थितिं संभावयन्नाह for कथं
स्यात् CB, CD न संदेहः कार्य इत्यर्थः for कः संदेहः 3. CB omits हन्त
विपादे 4 CB, CD पुनः for ततः CD omits सवितर्कमाह CB omits, CA
reads विपाद- for सविपाद- 5. CB omits the words from ममाशयैव to जगत्त्रय
and reads instead निजभावाभिग्यत्तया वा जगत्त्रय ममाशयैवाविर्भूतः किशोर
आशाकिशोरस्तन्मय 10. KC तथापि for तथा 11. KA, KP insert एव after
प्रत्यक्षं. 12. KC does not repeat तत्र. 13. KB omits हस्तपथदूर 16. PS
बहुलं. 18. PS ललित वदनं for वदनं मधुर 19. PS (v. 1 as in text) कदानुभवे.

कृष्णवल्लभा

एवं यदि हस्तपथदूरे तदा कथमभिलाषः संपत्स्यतामिति स्वप्राणनाथनिभृत-
 सेवामाशास्ते—चिकुरमित्यादि । विभोः श्रीकृष्णस्य । न्विति वितर्के प्रश्ने
 वा । कदा बहलं समृद्धं चिकुरं बालं विचित्रशिखिपिच्छकुसुमरचनादिना
 रचयामि । विभोरित्युत्तरा केलिस्फुरणरसवैवश्यात्क्रियापदोत्तयभावः । इदमिद- 5
 मङ्गमित्थमित्थं सेविष्ये इति मनोरथपरंपरा कथमेकक्रियया स्फुटीभविष्यतीति
 क्रियापदोत्तयभावो वा । तत्र केशकुसुमलोभेनायास्यन्ती भ्रमरबाधामनुस्मृत्याह
 —विरलं विरलीभूय वर्तमानं भ्रमरम् । सौगन्ध्यलोभेन मुखाम्बुजे पतन्तं
 कदा समुत्सारयामीत्यर्थः । तन्निरसनार्थं मृदुलं वचनं कदा श्रोष्यामि । न
 केवलमवादीत्, किं त्वद्राक्षीच्च, तदनुस्मृत्याह—विपुलं महन्नयनम् । सद्यः- 10
 समुच्छलितमहानन्दाभोधिकलोलान्दोलितं कदा द्रक्ष्यामीत्यर्थः । मृदुलवचन-
 सानुरागदर्शनानन्तरं स्नेहरसेन योऽधरस्पन्दो जातस्तमनुस्मृत्याह—मधुरमधरं
 कदा वंशीसहितमवलोकयिष्यामि । वदनं दृष्टिवाङ्माधुर्यविशेषवत्तया मधुरं कदा
 द्रक्ष्यामि । तदनु यच्चपलं चरितं तच्चेति । एवमुत्तरा दीर्घं निश्चस्य च
 तथैवाशया स्थितमिति भावः ॥ तोटकं छन्दः— 15

वद तोटकमब्धिसकारयुतम् (छन्दोमञ्जरी २) ॥६१

सुबोधनी

एवमत्यौत्सुक्यादार्तः सलालसमाशास्ते—विभोः रतिगलितकेशं कदा गुम्फामि ।
 कीदृशम्—बहलं निविडम् । तथा, ललाटालकं च कदोद्यच्छामि । कीदृशम्

4. GB inserts पुष्पादिभिः after समृद्धं 5. GB inserts इति after
 रचयामि 7. GB यास्यन्तीं for आयास्यन्तीं 15. GB तथैव for तथैव 18-19.
 CB, CD (the latter drops some words) omit all words from आर्तः to
 गुम्फामि and read instead . मुह्यन्पुनस्तन्माधुर्यमेव वणयति । चिकुरमिति । विभो-
 श्चिकुरम् । कदा नु द्रक्ष्यामीति शेषः 18. CC inserts सन् after आर्तः 19. CB,
 CD insert भ्रमरं after तथा CC repeats तथा CA omits च before कदा
 CB, CD omit कदोद्यच्छामि CC reads द्रक्ष्यामि for उद्यच्छामि

—विरलमलिपङ्क्तिवत्पृथक्पृथक् स्थितम् । तथा च, मृदुलं वचनं कदा श्रोण्यामि । विपुलं नयनं कदा द्रक्ष्यामि । मधुरमधरं कदा पास्यामि । मधुरं वदनं कदा चुम्बिष्यामि । चपलं चरितं कदानुभविष्यामि । गाढात्यां निगूढाभिव्यक्तेर्वागसमाप्तिः ॥६१

5

सारङ्गरङ्गदा

अथ तदलाभान्मथुरावीथ्यां पतितः, पुनस्तस्या भूमौ निपत्य मूर्च्छन्त्याः, अधुनैवागतस्य तत्तन्माधुर्यमनुभविष्यसीति सखीभिः प्रबोधिताया नेत्रे निमील्यैव कुञ्जे लीलावसानसमये तस्य स्वेष्टतत्तत्सेवाद्यप्राप्तिस्फूर्त्या ताः प्रति प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—तु भोः सख्यः, विभोरेतद्दुःखहरणसमर्थरय चिकुरम् । कदा चुडात्वेन बध्नामीति शेषः । एवमग्रेऽपि । कीदृशम्—बहलं स्निग्धनिविडम् ।
 10 तथा, भ्रमरं ललाटालकं कदोद्यच्छामि । कीदृशम्—विरलमलिपङ्क्तिवत्पृथक्पृथक् स्थितम् । मृदुलं वचनं कदा श्रोण्यामि । विपुलं नयनं कदा द्रक्ष्यामि । मधुरमधरं कदा पास्यामि । मधुरं वदनं कदा चुम्बिष्यामि । चपलं चरितं कदानुभविष्यामि । गाढात्यां लज्जया च वागसमाप्तिः ॥ दशान्तरद्वये
 15 सुगमम् ॥६१

1-2 CB omits all words from तथा च to श्रोण्यामि and reads instead : किं च 1-3. CD omits all words from स्थित to अनुभविष्यामि 2. CB च for कदा द्रक्ष्यामि CB च for कदा पास्यामि CC पश्यामि for पास्यामि 2-3. CA omits मधुरं वदनं कदा चुम्बिष्यामि 3. CB च for कदा चुम्बिष्यामि After चरितं CB inserts च । तथा मृदुलं मृदुलं वचनं CB तु श्रोण्यामि for अनुभविष्यामि 4. CB, CD omit निगूढाभिव्यक्तेः; CC reads for it निगूढाभिलाषाभिव्यक्तेः After असमाप्तिः CD continues : श्रीकृष्णनयनं च मधुरमधरं च चपलं चरितं च 7 KC inserts तस्य after णगतस्य KB, KP ऽमाधुर्यमधु वितरिष्यती (KP ऽसी)ति 8. KC omits all words from कुञ्जे to स्फूर्त्या 9. KP inserts चिकुरमित्यादि after आह. 11. KC उत्पश्यामि for उद्यच्छामि KC does not repeat पृथक् 13. KA transposes मधुरं and अधरं KC (on margin as in text), KP पश्यामि for पास्यामि 14. KP दशाद्वये.

परिपालय नः कृपालये-
 त्यसकृज्जलिपितमार्तवान्धवः ।
 मुरलीमृदुलस्वनान्तरे
 विभुराकर्णयिता कदा नु नः ॥६२

कृष्णवल्लभा

४

अथ श्रीकृष्णभाववर्त्मनि संचरन्नौत्कण्ठ्यमाविष्करोति—परिपालयेति । विभुः श्रीकृष्णो नोऽस्माकमिति वक्ष्यमाणमसकृद्द्वारंवारं जलिपितं वचनं मुरली-मृदुलस्वनान्तरे मुरल्या मृदुलस्वनस्यान्तरं छिद्रमुपरतिर्यत्र तस्मिन्काले कदा न्वाकर्णयिताकर्णयिष्यति । श्रोष्यतीत्यर्थः । यद्यपि वेणुवादनानन्दरसमग्नस्यान्यत्र कुत्रापि नेन्द्रियवृत्तिः संभवति तथाप्यतिदुःखितस्य दुःखखण्डनाय भक्तवचःश्रवणे 10 प्रवर्तमानत्वात्तच्छ्रवणसंभवः । अतो मुरलीवादनावसर एव विभुत्वान्मद्वचः श्रोष्यतीति भावः । यतो हि—आर्तानां बान्धवः । तत्किम्—हे कृपालय कृपानिधे नोऽस्मान्दर्शनानन्ददानेन परिपालय । यथा सफलं जीवामस्तथा कुर्वित्यर्थः ॥ वैतालीयं छन्दः ॥६२

सुबोधनी

15

पुनस्तथैव सदैव्यमाह—हे कृपालो सकृदेत्य नोऽस्मान्पालय । आगमनं तावदास्ताम्—हे आर्तवान्धव, आर्तानां नो जलिपितं मुरलीमृदुलस्वनस्यान्तरे तस्य मध्ये सकृदपि कदा नु श्रोष्यसि । तत्र हेतुः—विभुरस्मत्प्रभुः ॥६२

1 PS and Gopāla Bhatta split up कृपालयेत्यस० into कृपालय+इति अस०; but Caitanyadāsa and Kṛṣṇadāsa (v. l. as in text) into कृपालो+एत्य स० 2. PS (v. l as in text) आत्मवान्धवः ; Caitanyadāsa आर्तवान्धव 8. GB omits तस्मिन् 11 GB प्रवर्तमानस्य for ०मानत्वात् GB ०श्रवणावकाशः for ०श्रवणसंभवः 12. GB inserts वचनं तदाह after तत्किं 16. CD omits पुनः CB, CD insert परीति after आह 17. CB, CD अस्तु for आस्तां CB, CD ०स्वनस्य मध्ये, CC ०स्वनमध्ये for ०स्वनस्यान्तरे तस्य मध्ये 18. CD omits सकृदपि कदा नु श्रोष्यसि and reads ' instead कदा परिपोष्यसि (corrupt)

सारङ्गरङ्गदा

ततः क्षणादुत्थाय वृन्दावनं गच्छन्नेतद्वदन्त्यां तस्यां मूर्छितायां तत्सखीना-
मन्योन्यप्रलपितस्फूर्त्या तदनुवदन्नाह द्वाभ्याम् । नु भोः सख्यः । हे कृपालो एत्य
नोऽस्मान्परिपालयेत्यस्माकं बहुजल्पिताना मध्ये सकृज्जल्पितमेकजल्पितमपि
5 विभुः सर्वरक्षासमर्थः श्रीकृष्णो मुरलीस्वनस्यान्तरे मध्ये कदाकर्णयिता श्रोष्यति ।
तत्र हेतुः—आर्तेति । कृपालयेत्यसकृदिति पाठे—हे कृपालय इत्यसकृज्जल्पितम् ॥
दशान्तरद्वये सुगमम् ॥६२

कदा नु कस्यां नु विपद्दशायां
कैशोरगन्धिः करुणाञ्जुधिर्नः ।
10 विलोचनाभ्यां विपुलायताभ्या-
मालोकयिष्यन्विषयीकरोति ॥६३

कृष्णवल्लभा

अहो मुरलीवादनव्यापृतेनैव तेन स्थीयते, तेनैवास्माकं परिदेवनं न श्रूयत
इति सर्वोत्तमभाववर्त्मनि सततं संचरन्त्रौत्सुक्येन मुक्तकण्ठं क्रन्दन्नाह—कदा
15 न्विति । न्विति वितर्के । कैशोरगन्धिः कैशोरस्याल्पो गन्धो यस्य सः ।
अल्पाख्यायाम् (पा० ५ ४ १३६) इति गन्धस्येत् ।

आद्यं मध्यं तथा शेषं कैशोरं त्रिविधं भवेत्
(भक्तिसामृत० २ १ १२३) इत्युक्तेः प्रथमकैशोरमित्यर्थः । कदा, नु प्रश्ने, नोऽस्मान्
रसशीतलाभ्यां रसेन रागेण शीतलाभ्यां स्निग्धाभ्यां विलोचनाभ्यामालोकयिष्य-
20 न्विषयीकरोति [विषयी] करिष्यति । विपुलायताभ्यामिति पाठे—विपुले चायते

4. KP omits एकजल्पितं 6. KP इति सकृत् for इत्यसकृत् (second time). 8. PS कदा तु 10. PS and Gopāla Bhatta (v. l. in both, as in text) रसशीतलाभ्यां for विपुलायताभ्यां 11. PS व्यालोकयिष्यन्
13 GB नैव for तेनैव, and तु for न 18. GB inserts काले after कदा
20. GB ते आयते च for चायते चेति

चेति ताभ्याम् । विषदशायामिति चेत्, तादृशी च विषदशा कदा भविष्यति ।
इतः परा तददर्शनरूपा विषदशा नास्त्येवेति भावः । आलोकनं संभवति च, यतः
—करुणाम्बुधिः कृपासमुद्रः । न हि तत्परः कश्चित्परमकारुणिकः, मत्परः
परमशोच्यतमश्च (पद्यावली ६६) इति विचिन्त्य यदुचितं तत्करिष्यतीति
तात्पर्यार्थः ॥ उपेन्द्रवज्रा छन्दः ॥६३

5

सुबोधनी

पुनरतिदैन्येन सकरुणमाह—करुणाम्बुधिः, नु वितर्के, कस्मिन्क्षणे इतोऽप्यधि-
कायां कस्यां नु विषदशायां विपुलायताभ्यां विलोचनाभ्यामालोकयिष्यन्नः स्व-
दृष्टिगोचरान्करिष्यति । कंचित्प्रियजनमालोकयंस्तदेकाश्रयानस्मानप्यालोकयिष्यतीति
गृढोऽभिप्रायः । तत्र हेतुः—कैशोरगन्धिः । नवयौवनोन्मुख इत्यर्थः ॥६३

10

सारङ्गरङ्गदा

ननु स्वजनविषद्वरमसहिष्णुः कृपालुरयं श्रीकृष्ण एतय नः पालयिष्यतीति
कस्याश्चिद्वाक्यात्सदैव्यं प्रलपन्तीना वचोऽनुवदन्नाह—स करुणाम्बुधिः कदा नु
कस्मिन्क्षणे इतोऽप्यधिकायां कस्यां नु विषदशायां विपुलायताभ्यां विलोचनाभ्या-
मालोकयिष्यन्विषयीकरोति स्वगोचरोकरिष्यति । इतोऽपि विषत्संभवेन्नाम ।
कीदृक्—कैशोरगन्धिः । स्वल्पार्थे इत् (पा० ५ ४ १३६) समासान्तः । नव-
कैशोर इत्यर्थः ॥ दशाद्वये सुगमम् ॥६३

15

1. After चेत् GB inserts तत्राह—कस्यां दशायां नु सत्यां GB omits च after तादृशी
2. GB सभावयति for संभवति च
3. GB कश्चित्परमः for तत्परः
4. GA करिष्यसीति
5. GB तात्पर्यं for तात्पर्यार्थः
- The metre is उपजाति
7. CB, CD insert अपि after पुनः and कदेति after आह
- CB, CD कदा कस्मिन्काले for कस्मिन्क्षणे
- 7-8. CC इतोऽप्यधिकं
- CB, CD omit इतोऽप्यधिकायां
8. CB, CD insert वा after कस्यां नु
- Before and after नः respectively
- CB, CD insert अन्यत्राप्यालोकयितुमिच्छन् and विषयीकरोति
9. CA ०दृग० for ०दृष्टि०
- CB, CD insert इति न जाने after करिष्यति
- CB किं च for कंचित्
- CB, CD ०श्रयं मां for ०श्रयानस्मान्
10. CB, CD कीदृक् for तत्र हेतुः
15. KB inserts नः after आलोकयिष्यन्
16. KA कीदृशः for कीदृक्
- Some Mss इच् for इत्
- 16-17. KC नवकैशोरः.

मधुरमधरविम्बे मञ्जुलं मन्दहासे
शिशिरममृतनादे शीतलं दृष्टिपाते ।
विपुलमरुणनेत्रे विश्रुतं वेणुवादे
मरकतमणिनीलं बालमालोकये नु ॥६४

5

कृष्णवल्लभा

अथ परमभावेन श्रीकृष्णं भावयन्पुरतः स्फुरमाणमभिलपति—मधुरमिति ।
मरकतमणिनीलं मरकतमणिमिव श्यामं बालं सुकुमारम् अन्वनुवृत्तिपूर्वकम्,
अनुक्षणं वा, आलोकये पश्यामि । कीदृशम्—अधरविम्बे मधुरं मधुररसरूपम् ।
पुनः कीदृशम्—मन्दहासे ईषद्भास्ये मञ्जुलं मनोहरम् । पुनः कीदृशम्—
10 अमृतनादे अमृतवच्छ्रवणपेये नादे शिशिरं हिमकणनिकरवत्तापज्वालाशमनम् ।
पुनः कीदृशम्—दृष्टिपाते दृष्टीनां दृष्टिभेदानां पाते पातने शीतलं भाविताप-
शङ्काया अपि नाशकम् । शिशिरशीतलयोरयं भेदः—शिशिरं मृदाश्रयम्,
यदवस्था हिमकणाः । नादस्य स्तोकत्वात्तिन्नाधत्वाच्च तथात्वम् । शीतलं
कठिनाश्रयमपि भवति । तेन दृष्टिपातस्य कठिनत्वात्कठिनमपि श्रथयति मर्म
15 स्पृशतीति च । शीतलत्वादायांयकत्वं चेति । पुनः कीदृशम्—अरुणनेत्रे ।
अरुणं च तन्नेत्रं च तस्मिन् । जातावेकवचनम् । विपुलं विस्तीर्णम् । तथा,
वेणोर्वादे वादने विश्रुतं ख्यातम्, वाशिकः कोऽपि नैतादृश इति ॥ मालिनी
छन्दः ॥६४

3 Caitanyadāsa and Kṛṣṇadāsa वेणुनादे 4. Gopāla Bhaṭṭa
reads अनु for नु 6 GA अभिलपति for अभिलपति 7. GB omits
मरकतमणिनीलं, but inserts नील before श्यामं 8 GB अनु लक्षणं for अनुक्षणं.
9. GA तथा for पुनः कीदृशं (also in lines 11, 15). 10. GB omits
अमृतनादे 11. GB omits दृष्टिपाते GB भुवि for भावि- 12. GA omits
अयं before भेदः GA omits मृदाश्रय 13. GB inserts तु after शीतलं 14.
GB omits अपि before भवति 15. GA omits चेति GB omits अरुणनेत्रे.
16. GA विस्तरं for विस्तीर्णं. 17. GB नादे for वादे, and तत्र for वाशिकः.

सुबोधनी

पुनः स्फूर्त्याह—नु निश्चये, मरकतनीलं बालं पश्यामि । तत्संभावयन्नाह—
अधरविम्बे मधुरम् । तत्कुतः—मन्दहासे मञ्जुलम् । तदपि कथम्—अमृत-
नादे वचसि शिशिरम् । तत्रापि हेतुः—दृष्टिपाते च शीतलम् । तत्कथम्—
अरुणनेत्रे विपुलम् । वेणुनादे प्रसिद्धम् ॥६४

5

सारङ्गरङ्गदा

अथोन्मत्तेवोत्थायोपविश्य नेत्रे निमील्यैव सखीः प्रति सोत्कण्ठं पृच्छन्त्या
वचोऽनुवदन्नाह—नु भोः सख्यः, तं मरकतमणिनीलं बालं किशोरमालोक्ये ।
कदा द्रक्ष्यामीत्यर्थः । आकाङ्क्षाया लिङ् । कीदृशम्—अधरविम्बे मधुरम्,
मन्दहासे मञ्जुलम्, अमृतनादे वाचि शिशिरम्, दृष्टिपाते शीतलम्, अरुणनेत्रे 10
विपुलम्, वेणुनादे विश्रुतम् ॥ दशान्तरद्वये सुगमम् ॥६४

माधुर्यादपि मधुरं मन्मथतातस्य किमपि कैशोरम् ।

चापल्यादपि चपलं चेतो बत हरति हन्त किं कुर्मः ॥६५

कृष्णवल्लभा

किं च—माधुर्यादिति । मन्मथतातस्य कामजनकस्य श्रीकृष्णस्य । मन्मथस्य 16
तातो विरतारो यस्माद्वा । मन्मथता साक्षान्मन्मथत्वमतति प्राप्नोतीति मन्मथ-
तातस्तस्येति वा । एतेन सौन्दर्याधिक्यं ध्वनितम् । किमप्यनिर्वाच्यं कैशोरं

2 For आह CB, CD read माधुर्यं वर्णयन्नाह—मधुरमिति CB, CD
मणिनीलं for नील, and विलोक्ये (CD आलोक्ये) for पश्यामि CB, CD
प्रतिपादयन् for संभावयन् 3 CB, CD अतः for तत्कुतः, and ततः for
तदपि कथ 4. CC नादेन च for नादे CB, CD वाचि for वचसि CB,
CD तथा for तत्रापि हेतु CB, CD omit च and तत्कथं 7 KA omits
उपविश्य 9. KB, KP omit आकाङ्क्षायां लिङ् 10. KP omits वाचि 13
PS मम for बत 15. GB omits श्रीकृष्णस्य 16. GB inserts अथवा
before मन्मथतां, and omits साक्षात् GB व्याप्नोति for प्राप्नोति 17. GB
omits वा GB सूचित for ध्वनितं GB inserts तस्य श्रीकृष्णस्य before
किमपि, and किशोरभावः after कैशोरं

कर्तृ । बत विस्मये । चेतः कर्म हरति चोरयति । चेतश्चेद्धरति तदा प्रतीकारः कर्तुमुचित इत्याह—किं कुर्मः । करणशक्त्यभावात् । तच्चरणैकान्तिकीं परमनिभृतसख्यपदव्याशां नैव त्यक्तुं शक्नुम इत्यर्थः । यद्वा, तस्य कैशोरमेव मन्मथता मन्मथस्वरूपम् । समस्तपरमरसचमत्कारधारिणीति भावः । कीदृशं
 5 कैशोरम्—माधुर्यादपि मधुरम् । सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं (साहित्यदर्पण ३ ६७) भावविशेषः, तस्मादपि मधुरम् । समस्तमाधुर्यविलक्षणमाधुर्यमित्यर्थः । एवं चापल्यं भावविशेषः, तस्मादपि चपलम् ॥ आर्या छन्दः ॥६५

सुबोधनी

अथ स्वचित्तोन्मादे स एव निदानमित्याह—मनो मथ्नातीति मन्मथोऽभिलाष-
 10 स्तस्य जनकस्य, बताश्चर्यं, किमपि कैशोरं चेतो हरति । हन्त खेदे । किं तदवनाय कमुषायं कुर्मः । सर्वैर्मिलित्वा गृहाण—चापल्यात्तद्रूपधर्मादपि चपलम् । ग्रहीतुमपि न शक्नुमः । चेतोऽपहारे हेतुः—माधुर्यादपि तथा मधुरम् । अति-मधुरमित्यर्थः ॥६५

सारङ्गरङ्गदा

15 अथोत्थायेतस्ततो धावन्त्याः सखीभिरञ्चले गृहीत्वा, सखि किमित्युन्मत्तासि, धैर्यं कुर्विति प्रबोधितायाः सधैर्यमिव वचोऽनुवदन्नाह । मन्मथतातस्य मनो मथ्नातीति मन्मथो दुःखदः कामस्तं जनयतीति मन्मथजनकस्तरयेति वक्तव्ये भाववैवश्यात्समानपर्यायत्वाच्च तत्तातस्येत्युक्तिः । तस्य कृष्णस्य किमप्यनिर्वचनीयं कैशोरं चेतो हरति । हन्त खेदे । किं कुर्मः । तत्र हेतुमाह । कीदृशम्

4 GB ०धारणीति 5-6. GB transposes माधुर्यं and भावविशेषः 9. CB, CD omit all words from अथ to आह and read instead पुनस्तद्दर्शनावेशेन हसन्निवाह—माधुर्यादिति 10 CB omits हरति 11. CC तदवनायाद्यवनाय for तदवनाय CB, CD omit all words from सर्वैर्मिलित्वा to चपलं and read instead . तमेव (CD तदेव) गृहीत्वा रत्नत—चापल्यादपि चपलम् । सर्वैरपि मिलित्वा 12. CC ग्रहीतुमशक्नुमः. CB, CD insert इत्यर्थः after शक्नुमः. CB, CD omit तथा and अतिमधुरमित्यर्थः 13. CA inserts एव before अर्थः 17. KD inserts मनोरथः after मन्मथः 18. KB श्रीकृष्णस्य for कृष्णस्य, KB omits अनिवचनीय. 19. KA inserts इति after हन्त.

—माधुर्यात्तद्रूपधर्मादपि मधुरम् । लक्षणयातिमधुरमित्यर्थः । नन्वयि मुग्धे कस्याश्चेतो न हरति, कान्या त्वमिवोन्माद्यति, तत्राह । कीदृशं चेतः— चापल्यात्तद्रूपधर्मादपि चपलम् । तदस्यैव दोष इत्यर्थः । यद्वा, तस्य कृष्णस्य मन्मथता कैशोरं व्याप्य मनो हरतीत्यन्वयः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पा० २ ३ ५) इति द्वितीया । किं वा, कैशोरं कीदृशम्—मन्मथता तत्स्वरूपम् ॥ 5
स्वान्तर्दशायाम्—समानसखीः प्रत्युक्तिः ॥ बाह्ये सङ्गिजनान्प्रति ॥६५

वक्षःस्थले च विपुलं नयनोत्पले च
मन्दस्मिते च मृदुलं मदजल्पिते च ।
बिम्बाधरे च मधुरं मुरलीरवे च
बालं विलासनिधिमाकलये कदा नु ॥६६

10

कृष्णवल्लभा

अथ दृढभावनाभावितान्तःकरणोऽग्रतः स्फुरत्तद्रूपनिश्चायकतामनुभवन्नाशास्ते—वक्ष इति । न्विति प्रश्ने । विलासनिधिं बालं कदालोक्ये इत्यन्वयः । विलासा निधीयन्तेऽस्मिन्निति तं बालं प्रकृष्टपुरुषम् । यथा बालाशब्दः स्त्री-विशेषपरस्तथात्रापि । बलत इति कर्तरि घञ् । कदा कस्मिन्समय आलोक्ये । 15
स्वभावतत्तद्व्याकृष्टचेता आलोकयिष्यामि । कीदृशं बालम्—वक्षःस्थले च नयनोत्पले च विपुलं महत्तरम् । मन्दस्मिते च मदजल्पिते च । मदेन यज्जल्पितं तस्मिन् । 'मृदुलं मृदुं' लाति गृह्णातीति तथा तम् । बिम्बाधरे

3. KA, KP तस्य fo1 तदस्य KB श्रोक्ृष्णस्य for कृष्णस्य. 4. KP मन्मथ- for मन्मथता 10. Gopāla Bhatta अलोक्ये fo1 आकलये, contrary to metre. 12. GB स्फुरन्तमिति fo1 स्फुरत्तद्रूप- 13. GB वितर्के fo1 प्रश्ने GB omits all words from विलासनिधि to अन्वयः 15. GB विशेषपरः fo1 वाचकः. 15 For इति (after बलते) GB reads सभजते भक्तानिति बालः 17-18. GB मदनयज्जल्पं तस्मिंश्च for च मदजल्पिते च मदेन यज्जल्पितं तस्मिन् 18. GB कोमलं fo1 मृदुं लाति गृह्णातीति तथा तम्

च मुरलीरवे च मधुरं मधुररसप्रदम् । नयनश्रवणयोरमृतवर्षीत्यर्थः ।
अत्र तत्तत्स्थानसौन्दर्यमाधुर्यलावण्याधिक्यसूचनार्थं च-समुच्चयः ॥ वसन्ततिलकं
छन्दः ॥६६

सुबोधनी

- 5 पुनस्तदपगमे सलालसमाह—नु प्रश्ने, बालं किशोरं कदाकलये । द्रक्ष्यामी-
त्यर्थः । किशोरत्वं व्यनक्ति—वक्षःस्थले नयनोत्पले च विस्तीर्णम् । मन्दस्मिते
मदजल्पिते च मृदुलम् । बिम्बाधरे मुरलीरवे च मधुरम् । अतएव विलास-
निधिम् । तत्समुद्रमित्यर्थः ॥६६

सारङ्गरङ्गदा

- 10 नन्वधुनैव तं द्रक्ष्यसि, क्षणं धैर्यं कुर्विति पुनस्ताभिः प्रबोधितायाः सलालसं
वचोऽनुवदन्नाह—नु भोः सख्यः, तं विलासनिधिं तत्समुद्रं बालं नवकिशोरं
कदाकलये । द्रक्ष्यामीत्यर्थः । कीदृशम्—वक्षःस्थले च नयनोत्पले च विपुलं
विस्तीर्णम् । मन्दस्मिते च मदजल्पिते च मृदुलम् । बिम्बाधरे च मुरलीरवे
च मधुरम् ॥ दशाद्वये सुगमम् ॥६६

1. GB omits च before मुरलीरवे 5 CB leaves blank space for some words (for all words from पुनः to आह) and begins the commentary . वक्षःस्थले इति , CD inserts these words after आह CB, CD विलासस्य निधि (CD विलासनिधि) तत्समुद्रं वा for बालं किशोर CB, CD काले for आकलये 6 CB omits किशोरत्वं व्यनक्ति, for which CD reads कीदृश CB, CD insert च after वक्षःस्थले CB, CD insert तथा before मन्दस्मिते, after which CB inserts च 7. CB, CD insert किं च before and च after बिम्बाधरे 7-8 CB, CD omit all words from अतएव to इत्यर्थः 10 KB प्रतिबोधि० for प्रबोधि० 12 All Mss (except KC) and KP आलोक्ये for आकलये ! 14. KD inserts तत् before दशा० KC, KP दशान्तर० for दशा०

आर्द्रावलोकितधुरा परिणद्धनेत्र-
माविष्कृतस्मितसुधामधुराधरोष्ठम् ।

आद्यं पुमांसंभवतंसितबर्हिबर्ह-

मालोकयन्ति कृतिनः कृतपुण्यपुञ्जाः ॥६७

कृष्णवल्लभा

5

अहो तद्दर्शनमतिदुर्लभम्, ये कृतपुण्यपुञ्जास्त एव पश्यन्तीत्याह—आर्द्रेति ।
कृतपुण्यपुञ्जाः कृताः पुण्यानां पुञ्जा राशयो यैस्ते । कृतं करणं प्रशस्तं सर्वतो
भावनिष्ठारूपं येषामस्ति ते कृतिनः । आद्यं पुमांसं पुरुषोत्तममालोकयन्ति
सम्यक् पश्यन्ति । तर्हि किं नारायणस्वरूपम्, नेत्याह—अवतंसितबर्हिबर्हम् ।
अवतंसितानि कृतोत्तंसानि बर्हिबर्हाणि मयूरपिच्छानि येन तम् । सहजगोप- 10
वेषमित्यर्थः । पुनः कीदृशम्—आर्द्रावलोकितधुरा परिणद्धनेत्रम् । आर्द्रं
सरसम् । स्निग्धमिति यावत् । यदवलोकितं तस्य धूर्भारस्तया परिणद्धानि
वशीकृतानि जगन्मात्रस्य नेत्राणि येन तम् । यद्वा, आर्द्रा सरसा श्रीराधाद्या
गोप्यस्तासां यदवलोकितं तस्य धुरा तदतिशयेन परिणद्धे शृङ्खलादिभिरिव
तास्वेव बद्धे नेत्रे यस्य तम् । पुनः कीदृशम्—आविष्कृतस्मितसुधामधुराधरोष्ठम् । 15
आविष्कृता भङ्ग्या प्रकटीकृता या स्मितसुधा तथा मधुरावधरोष्ठौ यत्र तम् । यद्वा,
स्मितसुधया मधुराण्यधरयति तादृशमोष्ठं यस्य तम् ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥६७

1. PS transposes verse 67 and 68. PS ०धरा 4 v. l. in
Kṛṣṇadāsa आकण्यन्ति for आलोकयन्ति 6. GB inserts ननु before
अहो and reads for the sentence from तद्दर्शनं to एव (which it omits)
as follows : ये कृतिनस्त एवातिदुर्लभं तद्दर्शनं 7. GB कृतानां for कृताः and
येषां ते तद्रूपा वा for यैस्ते 10 GB शेखरीकृतानि for कृतोत्तंसानि 11.
GB omits कीदृशं and reads आर्द्रेति for all words from आर्द्रा० to ०नेत्रम्
13. GB सर्वस्य for जगन्मात्रस्य 15. GB omits कीदृशं and reads
आविरिति for the phrase आविष्कृत etc 15-16 GA haplogically
omits all words from पुनः कीदृशं to अघरोऽष्टौ यत्र तम् 17. GB तादृशो-
ऽधरोष्ठौ for तादृशमोष्ठं

सुबोधनी

पुनस्तदौर्लभ्यस्फूर्त्या तद्दर्शनकारिणोऽभिनन्दनसदैन्यमाह—ये सुकृतिनस्तत
 एव कृतः पुण्यानां भक्तिलक्षणानां पुञ्जो यैस्त एवाद्यं पुमांसं पुरुषश्रेष्ठं पश्यन्ति ।
 न तु तद्विपरीता मादृशाः । एतत्कृपैव निदानमाह—स्निग्धजनस्यावलोकितधुरया
 5 तदतिशयेन परिणद्धे स्ववशीकृते नेत्रे यस्य । तेनैवाविष्कृतं यत्स्मितं तदेव
 सुधा तथा मधुरावधरोष्ठौ यस्य । श्रेष्ठतामेवाह—अवतंसितानि बर्हि-
 वर्हाणि येन ॥६७

सारङ्गरत्नदा

अथातिदैन्योदयात्सदैन्यं तद्दर्शनकारिणोऽभिनन्दन्त्या वचोऽनुवदन्नाह—
 10 तमाद्यं पुमांसं पुरुषश्रेष्ठं ये कृतिनः कृतपुण्यपुञ्जास्त एवालोकयन्ति । आ-
 कर्णयन्तीति पाठे—एतादृशं ये शृण्वति त एव धन्याः, किमुत ये पश्यन्तीत्यर्थः ।
 आद्यं प्रेमवज्जनैरास्वाद्यमिति वा । कीदृशम्—प्रणयकरुणरसैराद्र्यावलोकितधुरा
 तदतिशयेन परिणद्धे युक्ते नेत्रे यस्य । आविष्कृतं यत्स्मितं तदेव सुधा
 तथातिमधुरावधरोष्ठौ यस्य । तथा, अवतंसितानि बर्हिणां बर्हाणि येन तम् ॥
 15 दशान्तरद्वये सुगमम् ॥६७

2 CB, CD place सदैन्यं before तद्दर्शनं and inserts आर्द्रंति after
 आह CD अधिकारिणः for ंकारिणः, and अभिनन्द्य for अभिनन्दन् 2-3. CB,
 CD omit तत एव 3. CB, CD श्रेष्ठं पुरुषं for पुमांसं पुरुषश्रेष्ठं. 4. CB, CD
 omit all words from एतत्कृपैव to स्निग्धजनस्य and read instead . श्रेष्ठतामाह
 —स्निग्धैः (गुणैर्जनैः added by CD) कर्तुंभिः CC तत्र तत् for एतत्. CB धुरा
 तथा for धुरया 5. CA वशी for स्ववशी. 6 CC, CD मधुर- for मधुरौ
 CB, CD insert ततोऽपि before श्रेष्ठतां and omit एव after the word.
 9. KB तथा for अथ KP inserts आर्द्रावलोकितेत्यादि after आह 11.
 KP तादृशं for 'एतादृशं', after which word KC inserts तं 12 KC
 आर्द्रा या for आर्द्रया 13. KC, KD तदतिशयस्तेन for तदतिशयेन KC
 reads तद्युक्ते for युक्ते and inserts इत्यर्थः after यस्य 14. KD मधुर- for
 मधुरौ. 15. KB दशाद्वये

मारः स्वयं नु मधुरद्युतिमण्डलं नु
 माधुर्यमेव नु मनोनयनामृतं नु ।
 वेणीमृजो नु मम जीवितवल्लभो नु
 बालोऽयमभ्युदयते मम लोचनाय ॥६८

कृष्णवल्लभा

५

संप्रति श्रीकृष्णचरणैकान्तिकभक्तिमेव वर्धयन्नुत्कण्ठार्तिभरेण पुरः
 स्फुरन्तमिव तं वीक्ष्योन्मत्त इव विविधं वितर्कयन्नाह—मार इति । अयं
 पुरोवर्ती बालः सुकुमारो मम लोचनाभ्यां निमित्तभूताभ्यामभ्युदयतेऽभि सर्वत
 उदयते प्रकाशते । अम्बुदयत इति पाठे—अम्बुद इवाचरत्यम्बुदयते । कथं
 ममैवायं भ्रम इति विविधवितर्कमाह—स्वयं नु मारः किम् । न हि न हि, 10
 अनङ्गत्वात् । मधुरद्युतिश्चन्द्रस्तन्मण्डलं नु । न हि न हि, सकलङ्गत्वात् ।
 तन्मण्डलं च कान्तिसाधुर्यमात्रम्, इदं तु परमसाधुर्यमेव घनीभूतं दिव्याकारम् ।
 तर्हि माधुर्यमेव नु किम् । न हि न हि, तदमूर्तम् । तर्हि—मनोनयनामृतं नु ।
 न हि न हि, अमृतं तु द्रवप्रायम्, इदं तु यावदेवामृतं नामास्ति तत्सर्वबीजभूतम् ।
 पुनरपि निपुणं निभाल्य ब्रजसुन्दरीरमण एवायमित्याह—वेणीमृजो निवति । 15
 मार्ष्टीति मृजः । इगुपध (३ १ १३५) इति कः । वेण्या मार्जनकर्ता । ब्रज-
 सुन्दरीकेशप्रसाधक इत्यर्थः ।

वेणीमृजो महानीलमणौ केशप्रसाधके

इति विश्वः । यद्वा, वेण्या मृजा मार्जनं यस्य सः । गोप्यः श्रीवृन्दावनादागतस्य
 तस्य स्ववेणीभिः पादमार्जनं कुर्वन्तीत्यर्थः । मम जीवितवल्लभो नु । न्वत्र प्रश्ने । 20

1. PS transposes verses 68 and 67. 3 PS वाणीमृजा (v. l. वेणीमृजा
 and वेणीस्रधा) 4. Gopāla Bhatta लोचनाभ्यां 6 GB कुवन् for वर्धयन्
 7. GA omit अय 11. GA omits अनङ्गत्वात् GA ननु चन्द्रस्तावत्कलङ्काङ्कितः
 for सकलङ्गत्वात् 12 GB दिव्यन्तं for दिव्य- 14. GB तद्बीजं for
 तत्सर्वबीजं 15 GB विचार्य for निभाल्य 16. GB omits इति before कः.
 18. This quotation is not found in the printed text of the Viśva-
 20. GB इति for अत्र.

जीवितादपि वल्लभः । यस्य निमिपार्धविरहात्प्राणा न तिष्ठन्ति स कोऽप्य-
निरूप्यरसमयवस्तुविशेषः । आश्चर्यतमरूपकान्तिमाधुर्यमनोनयनाप्यायनपरमानन्द-
साम्राज्यचमत्काररूपत्वादित्यर्थः ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥ ६८

सुबोधनी

5 अथ वृन्दावनं प्रविश्य साक्षाच्छ्रीकृष्णं विलोक्य प्राग्वत् स्फूर्तिशङ्कया स-
वितर्कमाह—नु किं मारः स्वयमागतः । य आत्मानं स्फोरयित्वा मां
मारयति स एवागतः किमिति वितर्कः । न, स निर्दयोऽतिकठिनः कथमागच्छेत् ।
मधुरद्युतिमण्डलं नु । मूर्ततयैतदपि न । माधुर्यमेव नु । तद्धर्म एव
मूर्तिमानित्यर्थः । तस्य नेत्रमात्रविषयत्वात्तदपि न । मनोनयनोरमृतं तदाह्लादकं
10 किमपि । स्वस्य तदनन्यविषयत्वमवधाय निश्चिनोति—श्रीराधाया वेणीं
मार्ष्टीति वेणीमृजः प्रोष्यागतः कान्तः स एव नु । अतएव मम जीवितस्य
वल्लभोऽयं किशोरो मल्लोचनाय मल्लोचनमानन्दयितुमुदयते ॥ ६८

सारङ्गरङ्गदा

अथ श्रीवृन्दावनं प्रविष्टे तस्मिंलीलाशुके श्रीकृष्णः

5 For वृन्दावनं प्रविश्य साक्षात् CB, CD read श्रीवृन्दावनं (CD omits श्री) प्रविष्टस्य तस्यार्तिगीश्रवणव्यग्रतयाविर्भूत CC पूर्ववत् for प्राग्वत् CB
०संभावनया, CD ०संभावनस्य for ०शङ्कया 6 CB, CD insert मार इति
after आह CB transposes नु and किं CB, CD insert सामेव after यः
CB चोरयित्वा for स्फोरयित्वा CB, CD omit मां 7. CB, CD insert तु
before निर्दयः 8 CB परिच्छिन्नतयेदं for मूर्ततयैतत् 9-10. CB, CD
omit all words from तदाह्लादक to श्रीराधायाः and read instead ;
नु मनोनयनानन्दक (CD नयनयोरानन्दकं) किमपि वस्त्वित्यर्थः । अत्रावयवदशना-
दिदमपि न 10 CC राधायाः, without श्री 11. CB inserts कान्तश्च (!),
CD कान्तः after वेणीमृजः CD inserts अयं after स एव For अतएव
मम जीवितस्य CB, CD read तद्वैशिष्ट्यं सनिश्चयमाह—मम जीवितस्य जनस्य
मदभीष्टायाः श्रीराधिकाया इत्यर्थः 12 CB, CD बालो मम लोचनं for किशोरो
मल्लोचनाय मल्लोचनं CB, CD insert अभि- before उदयते. 14. KB, KD
omit श्री- prefixed to वृन्दावन KC omits लीलाशुके.

तासामाविरभूत्

(भा० १० ३२ २) इतिवृत्तासां मध्य आविर्भूतस्तल्लीलाविशिष्ट एव तस्याप्रो-
प्याविरभूत् । स च तं विलोक्य स्वयं जाततत्तद्भूमोऽपि तस्याः श्रीराधाया
अस्माकं तद्दर्शनभाग्यं नास्त्येवेति सखीभिः सह रुदत्या अकस्मात्तं किञ्चिद्दूरे
विलोक्य भ्रमबाहुल्येन प्रलपन्त्या वचोऽनुवदन्नाह । प्रथमं दर्शनादेव विरह- 5
विह्वला कन्दर्पभ्रान्त्या सभयमाह—यस्तावददृश्य एव जगन्मारयति स मारः
स्वयमागतः किम् । नु वितर्के । पुनर्माधुर्यमनुभूय साश्चर्यमाह—स तावदीदृ-
मधुरो न भवति । तदिदं मधुरद्युतीनां मण्डलं नु किम् । पुनरत्याश्चर्यमाह
—न तदेतत् । किं तु माधुर्यमेव नु । तद्धर्म एव परिणतः सन्नागतः किम् ।
पुनर्मनोनयनयोरतितृप्त्या ससंतोषमाह—मनोनयनयोर्मृतं तद्रूपमिदं नु किम् । 10
पुनरवयवमनुभूय ससंभ्रममाह—वेणीमृजो नु । वेणीं माष्टि उन्मोचयतीति
वेणीमृजः प्रोप्यागतः कान्तः स एवायं किम् । पुनः सस्यगवलोक्य सानन्दमाह
—नु भोः सख्यो मम जीवितवल्लभोऽयं बालो नवकिशोरो मम लोचनाय
तदानन्दयितुमभ्युदयते । यूयं पश्यतेति शेषः ॥ स्वान्तर्दशायां तु—तदनुगत्यैव
व्याख्येयम् ॥ बाह्येऽपि स एवार्थः ॥ निश्चयान्तसंदेहनामायमलंकारः ॥६८ 15

बालोऽयमालोलविलोचनेन

वक्त्रेण चित्रीकृतदिङ्मुखेन ।

वेषेण घोषोचितभूषणेन

मुग्धेन दुग्धे नयनोत्सवं नः ॥६६

कृष्णवल्लभा

20

किं च, मदीयनेत्रोत्सवं पूरयन्नायातीत्याह—बालोऽयमिति । अयं बालः
सुकुमारः । अयमित्यङ्गुल्या निर्दिशति । मुग्धेन मनोहरेण वक्त्रेण वेषेण

1. KC आविर्भूतः for आविरभूत् 3. KB श्रीराधिकायाः 4. KD, KP
रुदन्त्या 8. KD तत्त इद for तदिद 9 KC omits किं तु. KP omits नु
KD साकारपरिणतः for परिणतः 15. KB omits अयं 16. Gopāla Bhaṭṭa
reads °विलोकितेन for °विलोचनेन 21 GB omits अयं 21-22. GB trans-
poses बालः सुकुमारः and अयमित्यङ्गुल्या निर्दिशति.

नोऽस्माकं नयनोत्सवं दुग्धे । दुहिरुभयपदी । प्रपूरयतीत्यर्थः । नोऽस्मा-
 न्नयनोत्सवं दुग्ध इति द्विकर्मकता वा । अन्यदोहस्तु पाणिनैव, अयं तु
 वक्त्रेण वेपेण चेति व्यतिरेकालंकारो ध्वनितः । कीदृशेन वक्त्रेण—आलोल-
 विलोकितेन । आलोलं चञ्चलं विलोकितं दर्शनं यस्मिंस्तेन । कीदृशेन वेपेण
 5 —घोषोचितभूषणेन । घोष आभीरनिवासस्तदुचितं भूषणं शिखिपिच्छगुञ्जा-
 धातुरागपल्लवाद्यलङ्कृतिर्यत्र तेन । पुनर्वक्त्रेण कीदृशेन वेपेण च—चित्रीकृत-
 दिङ्मुखेन । चित्रीकृतं दिङ्मुखं येन तेन च । चिकुराणां श्यामिन्ना,
 लोचनयोररुणिन्ना, स्मितसुधाया धवलिन्ना, कुण्डलयोः पीतिन्ना, अधरस्य
 शोणिन्ना, गुञ्जाधातुरागपल्लवानां विचित्रिन्ना सर्वमेव दिङ्मुखं चित्रीकृतमिति ।

10

केशच्छवितिलकच्छविनयनच्छविसुस्मितच्छविभिः ।

अधरच्छविवहुरत्नाश्रितकाञ्चनकुण्डलच्छविभिः ॥

परमसुचिकणकृष्णादिकवर्णादिभिर्दिशश्चित्राः ।

कुर्वदतिमोहनं श्रीमुखं स्मरत राधिकाबन्धोः ॥

इन्द्रवज्रा छन्दः ॥६६

15

सुबोधनी

न केवलं ममैवाक्षिगोचरोऽयं मत्सङ्गिनामपीत्याह—अयं बालो वक्त्रेण
 वेपेण च नोऽस्माकं नयनोत्सवं दुग्धे प्रपूरयति । कीदृशा वक्त्रेण—आ-
 सम्यक्सत्तृष्णे लोचने यत्र । प्रियेक्षणायेत्यर्थात् । अतएव तदर्थं चित्रमिव कृतं

1. GB पूरयति for प्रपूरयति, transposing दुहिरुभयपदी and पूरयतीत्यर्थः
2. GB inserts भवति after पाणिनैव 5 GB omits घोषोचितभूषणेन 6. GB उभयोर्विशेषणं for पुनर्वक्त्रेण कीदृशेन वेपेण च 7. GB omits च after तेन 13. The Mss read श्रीमुखविम्ब (for श्रीमुख), which would be unmetrical. 14. GB omits इन्द्रवज्रा छन्दः 16 CB, CD insert बाल इति after आह 17 CB, CD omit नः and दुग्धे CD प्रापयति for प्रपूरयति CB, CD कीदृशेन for कीदृशा 18. For तदर्थं CB, CD read : दिङ्मुखं स्थितं सत्प्रियसख्यवलोकनात्

दिशां मुखं येन । वेपेण कीदृशा—घोषो ब्रजस्तद्योग्यानि बर्हगुञ्जादिमयानि
भूषणानि यत्र । अतो मनोहरेण ॥६६

सारङ्गरङ्गदा

अथ तया ताभिश्च मिलितं तं साक्षाद्दृष्ट्वा जातवाह्यस्फूर्तिस्तन्माधुर्याकृष्ट-
सर्वेन्द्रियः साक्षान्मन्मथमन्मथ (१०. ३२. २) रूपस्य तस्य सर्वेन्द्रियानन्दनत्वं सप्तभिः
श्लोकेर्वर्णयन्प्रथमं नयनानन्दत्वमाह द्वाभ्याम् । अयं बालः किशोरो वक्तॄण
वेपेण च नोऽस्माकं नयनयोरुत्सवं दुग्धे प्रपूरयति । वक्तॄण कीदृशा—स्वापराध-
भयेन युगपत्सर्वासां दर्शनेन च, आ सम्यग् लोले विलोचने यत्र । तथा,
स्मिताधरादिकान्तिधाराभिश्चित्रमिव कृतं दिशां मुखं येन । वेपेण कीदृशा—
घोषो ब्रजस्तद्योग्यानि बर्हगुञ्जादीनि भूषणानि यत्र । अतो मुग्धेन ॥६६

5

10

आन्दोलिताग्रभुजमाकुललोलनेत्र-
मार्द्रस्मितार्द्रवदनान्बुजचन्द्रबिम्बम् ।
शिञ्जानभूषणचितं शिखिपिच्छमौलि
शीतं विलोचनरसायनमभ्युपैति ॥७०

कृष्णवल्लभा

15

अथ कयापि लीलया पुरः परिस्फुरच्छ्रीकृष्णवररूपमनुभूयमान (!) आह—
आन्दोलितेति । विलोचनरसायनम्—विलोचनयो रसायनं रसास्वादपात्रम् ।
रस ईयत अनुभूयतेऽनेनेति रसायनम् । किमप्यभ्युपैति । अभि सर्वत

1. Before वेपेण CB, CD insert. अनेन तत्साहित्यमपि (CD omits अनेन to अपि) व्यञ्जित CB, CD कीदृशेन for कीदृशा CA गुञ्ज० for गुञ्जादि०
2. CD यस्य for यत्र CD मनोहराणि
4. KP omits तं
- 5 KB नन्दत्वं for नन्दनत्वं
- 6 KC omits श्लोकैः KA, KC नन्दनत्वं for नन्दत्वं
- 8 KB विलोले लोचने for लोले विलोचने
- 11 PS नेत्रलील- for लोलनेत्र-
- 12 PS स्मितं च for स्मितार्द्र० (PS notices v. l. आविः- स्मितं for आर्द्रस्मितं)
13. PS शतं for चित्त, and पिच्छ० for पिच्छ०.
17. GB omits विलोचनरसायनं
18. GB inserts अनिर्वान्यं after किमपि

उपेत्यायाति । कीदृशम्—शीतं परमशीतलं सर्वेन्द्रियगतमहासंतापशमनम् । पुनः
कीदृशम्—आन्दोलिताग्रभुजम् । आन्दोलिताग्रभुजौ भुजाग्रं यत्र तत् ।
अत्र लताकारौ हस्तौ ज्ञातव्यौ । तद्वक्षणं च यथा संगीतरत्नाकरे (७ १०४)—

पताकौ दोलितौ तिर्यक्प्रसृतौ स्तो लताकरौ ।

5 तर्जनीमूलसंलग्नकुञ्चिताङ्गुष्ठको भवेत् ।

पताकः संहताकारः प्रसारिततलाङ्गुलिः ॥

पुनः कीदृशम्—आर्द्रस्मितार्द्रवदनाम्बुजचन्द्रबिम्बम् । आर्द्रं स्निग्धं यत्स्मितं
तेनार्द्रं सरसं वदनमेवाम्बुजं कमलं चन्द्रबिम्बं वा यत्र तत् । द्वयोरेव
साधर्म्यादार्द्रार्द्रेति पौनरुक्त्यं न दोषः । आर्द्रार्द्राम्बुजचन्द्रबिम्बादिशब्दाः शीत-
10 मित्यस्य हेतवः । यद्वा, आर्द्रं सरसं स्मितं यासां ता राधाद्या गोप्यस्ताभिः
कृत्वार्द्रं रसभरेण वुडितं यद्वदनं तदेवाम्बुजं चन्द्रबिम्बं वा यत्र तत् । पुनः
कीदृशम्—शिञ्जानभूषणचितम् । शिञ्जानैः स्वनं कुर्वद्भिर्भूषणैर्नूपुरकिङ्किणी-
केयूरादिभिश्चित्रं व्याप्तम् । पुनः कीदृशम्—शिखिपिच्छमौलि । शिखिपिच्छं
मौलौ चूडारूपसंयतविचित्रकुसुमशोभितकेशकलापे यस्य तत् । शिखिपिच्छ-
15 युक्तो मौलिः किरीटं यत्र वा तत् । एतेन गोपवेष्टमाधुर्यम् ॥ वसन्त-
तिलकं छन्दः ॥७०

सुबोधनी

ततोऽपि निकटमायान्तमालोक्ष्य सहर्षमाह—विलोचनयो रसायनं सौन्दर्या-
मृतपानपात्रं संमुखमायाति । तदागमनं विवृणोति—आन्दोलितौ भुजाग्रौ

1-2. GB reads तथा for पुनः कीदृशं and omits आन्दोलिताग्रभुजं.
3 GB omits यथा 4. This line only is not found in the printed
text of the Saṃgīta-ratnākara GB पताकान्दोलितौ GB तौ for स्तः
7. GB reads तथा for पुनः कीदृश, and आर्द्रेति for the phrase आर्द्रस्मित
etc. 11. GB रसभरे मग्नं for रसभरेण वुडितं 14 GA क्रीडा० for चूडा०.
18. CB omits अपि For सहर्षमाह CB, CD read . नेत्रानन्दरूपतया
निर्दिशन्नाह —आन्दोलितेति 19. CB, CD insert अतः शीत after आयाति,
and एव after तत्. CB, CD संभावयन्नाह for विवृणोति CD is corrupt in
the passage from आन्दोलितौ to स्फूर्त्याह (l. 1, p. 217)

यस्य । अतः शब्दायमानैः कङ्कणनूपुरादिभिश्चितम् । स्वस्मिन्कारुण्यस्फूर्त्याह
—करुणयाकुले नेत्रे यस्य । तत्राश्चर्यमाह—स्निग्धस्मितेनार्द्रं यद्वदनं तदेवाम्बुजं
चन्द्रबिम्बं च यत्र । अतः शीतम् । शीतत्वादम्बुजत्वम्, रसायनत्वादिन्दुत्वम् ।
सर्वत्र हेतुः—शिखिपिच्छैर्मौलिर्यस्य ॥७०

सारङ्गरङ्गदा

5

काचित्कराम्बुजं शौरेः

(भा० १० ३२ ४) इत्यादिवत्ताभिर्मिलित्वा नृत्यन्तमिवागच्छन्तं तं विलोक्य
नेत्रातिवृत्त्या सहर्षमाह—इदं शीतं विलोचनयो रसायनमभ्युपैति पुरत आयाति ।
कीदृशम्—तासां स्पर्शोत्थकापात्सन्नृत्यगत्या चान्दोलितावग्रभुजौ यस्य ।
करुणयाकुले पूर्ववल्लोले च नेत्रे यस्य । आर्द्रस्मितेनार्द्रं वदनाम्बुजचन्द्रबिम्बं 10
यस्य । तत्र तासां दर्शनानन्दोत्फुल्लत्वात्सुरभित्वाच्चाम्बुजत्वम् । शैत्यमाधुर्य-
कान्त्यादिभिर्नेत्रप्रीणनत्वाच्चन्द्रत्वम् । शिञ्जानानि यानि कङ्कणनूपुरादिभूषणानि
तैश्चितम् । अनेन श्रोत्रानन्दनत्वं चोक्तम् । शिखिपिच्छैर्मौलिर्यस्य ॥७०

पशुपालवालपरिवद्भिभूषणः

शिशुरेष शीतलविलोललोचनः ।

15

मृदुलस्मितार्दवदनेन्दुसंपदा

मदयन्मदीयहृदयं विगाहते ॥७१

कृष्णवल्लभा

संप्रति परमभावमभ्यस्यञ्छ्रीकृष्णचन्द्रेण स्वहृदयाक्रमणमभिलषतीत्याह—पशु-

1. CB कङ्कणादि० for कङ्कण० 1-2. CC omits all words from तः
(in अतः) to नेत्रे यस्य 2. CB, CD करुणाकुलिते, CD करुणयाकुलेऽतो लोले
for करुणयाकुले 3. CB, CD omit अतः शीतं CB, CD शीतलतया for
शीतत्वात् 4. CB, CD तथा for सर्वत्र हेतुः. 7. KD omits तं 8. KA,
KD नेत्राभितृप्त्या (KD ० नृत्ता). KA, KB omit अभ्युपैति 9. KD नृत्य०
for सन्नृत्य० 11-12 KC ०माधुर्यात् for ०माधुर्यकान्त्यादिभिः 13. KD
श्रोत्रानन्द० for श्रोत्रानन्दन० 14. PS (v. l. as in text) ०विभूषणं
28A,

पालेति । एषोऽपरोक्षतया स्फुरञ्जिशुः सुकुमारो मृदुलस्मितार्द्रवदनेन्दुसंपदा
 मृदुलं यत्स्मितं तेनार्द्रं सरसं यद्वदनं तदेवेन्दुस्तस्य या संपलावण्यमाधुर्यसौकुमार्य-
 सौरभ्यरूपा संपत्तिस्तया मदयन्हर्षयन्मदीयहृदयं विगाहते विशेषेणाक्रमति ।
 स्वायत्तीकरोतीत्यर्थः । कीदृशः—पशुपालबालपरिपद्भिभूषणः । पशुपालबालानां
 5 गोपशिशूनां श्रीदामसुबलादीनां परिपदं सभा विभूषयतीति सः । यद्वा, पशु-
 पालानां गोपानां बाला रमण्यो यस्या सा चासौ परिपच्च तां विशेषेण भूषयति
 मण्डयतीति सः । पुनः कीदृशः—शीतलविलोललोचनः । शीतले परमशान्ति-
 प्रदे विलोले चञ्चले विशिष्टे हावभावकटाक्षनानादृष्टियुक्ते लोचने यस्य सः ॥
 मञ्जुभाषिणी छन्दः ॥७१

10

सुबोधनी

पूर्वोक्तं राधिकादिसाहित्यं व्यनक्ति—एष शिशुर्मदीयानां हृदयं मृदुलस्मितार्द्र-
 वदनेन्दोः स्मितावलोकदिसंपत्त्या हर्षयन्विगाहते । व्याप्नोतीत्यर्थः । तत्साहित्य-
 माह—पशुपालानां बाला यस्यां सा पशुपालबाला, सा चासौ परिपच्चेति कर्म-
 धारये पुंवद्भावः (पा० ६ ३ ४२), सैव विभूषणं यस्य । अतः शीतले विलोले
 15 लोचने यस्य ॥७१

सारङ्गरङ्गदा

अथ परितस्ता दृष्ट्वा

चकास गोपीपरिपद्गतो विभुः

(भा० १० ३२ १४) इत्यादिलीलाविशिष्टं तं विलोक्य सहर्षमाह—एष शिशुः
 20 किशोरः सर्वासामपि विशेषतो मदीयानां स्वसंमुखस्थश्रीराधाललितादीनां हृदयं

1. GB omits मृदुलस्मितार्द्रवदनेन्दुसंपदा 4 GB inserts शिशुः after
 कीदृशः, and omits the phrase पशुपाल etc 6 GB विभूषयति for विशेषेण
 भूषयति 7. GB reads तथा for पुनः कीदृशः, and omits शीतलविलोललोचनः
 8 GA कटाक्षे for कटाक्ष- GA, GB तं for सः 11 CB, CD prefix श्री
 to राधिका After व्यनक्ति CB, CD insert पश्चिन्ति 12. CA वल्लोकितादि०,
 CD वलोकादि० for वल्लोकादि० CB प्रविशति for विगाहते व्याप्नोतीत्यर्थः;
 CD is corrupt. 14. CB, CD भूषणं for विभूषणं

एतन्नो ब्रूहि

(भा० १० ३२ १६) इत्यादिना स्वान्तःकोपप्रश्नश्रवणाद्यन्मृदुस्मितं तेनार्द्रो यो वदनेन्दुस्तस्य

मासूयितुं मार्हत

(भा० १० ३२ २१) इत्यादिप्रेमोक्तिकौमुदीरूपा या संपत्तया मद्यन्नानन्दयन्वि-
गाहते । व्याप्नोतीत्यर्थः । तद्वृष्टा मम हृदयं च कीदृक्—पशुपालबालानां
गोपकिशोरीणां परिषदं विभूषयतीति तथा । तत्सभैव विभूषणं यस्येति वा ।
तया वेष्टितो बभावित्यर्थः । अग्रे

राधापयोधर

(श्लो० ७६) इत्यादौ

धेनुपालदयितास्तनस्थलीं

(श्लो० ७७) इत्यादौ तथा वर्णितत्वात् । प्रेमवैवश्येन बालापरिपदिति वक्तव्ये
बालपरिपदित्युक्तिः । यद्वा, पशुपालानां बाला यस्यां सा पशुपालबाला, सा
चासौ परिषच्चेति कर्मधारये पुंवद्भावः (पा० ६ ३ ४२) । किं वा तद्बालगोष्ठीनां
विभूषणवद्विभूषणं यस्य सः । तदुक्तम्—

वेषेण घोषोचितभूषणेन

(श्लो० ६६) इति । सामान्यवयस्यवर्गवृत्त इत्यर्थस्तु प्रक्रमाप्राप्तः । तथा, शीतले
विलोले च लोचने यस्य ॥७१

किमिदमधरवीथीवल्लभं वंशीनिनादं

किरति नयनयोर्नः कामपि प्रेमधाराम् ।

तदिदममरवीथीदुर्लभं वल्लभं न-

स्त्रिभुवनकमनीयं दैवतं जीवितं च ॥७२

2 KC इत्यादौ for इत्यादिना KA तासामन्तःकोप० fo1 स्वान्तःकोप० KP
स्वान्तकोपः स्वप्रश्न० KP मृदुल० for मृदु० 4 After मार्हत KC, KD, KP
insert इत्यादि न पारयेऽहम् (भा० १० ३२ २२); Cf. Sāranga-raṅgadā on
verse 72. 5. KP ०रूपया fo1 रूपा या 8. KC बालो वा for बभौ 17.
KB क्रमप्राप्तः, KD क्रमात्प्राप्तः, KP प्रक्रममव्याप्तं for प्रक्रमाप्राप्तः 21. Gopāla
Bhaṭṭa reads ०वीथीवल्लभं दुर्लभं 22. PS ०भजनीयं for ०कमनीयं

कृष्णवल्लभा

अथ श्रीकृष्णचन्द्रस्य परमप्रेमाविर्भावकत्वं परमदुर्लभत्वं च वदन्स्वस्य परम-
महाप्रीतिभक्तिविशेषनिष्ठोत्तया दौर्लभ्याभावं सूचयति—किमिदमिति । किमिद-
मत्याश्चर्यम् । यावत्सुखविशेषरूपं वस्तु ततोऽपि विलक्षणमिदम्, अनुभूय-
मानत्वात् । नोऽस्माकं नयनयोः कामप्यनिर्वचनीयां प्रेमधारां प्रेम्णो धारां
5 किरति वर्षति । कीदृशम्—अधरवीथीक्लृप्तवंशीनिनादम् । अधरवीथ्यां
विशेषोल्लासरूपायां क्लृप्तो रचितो वंशीनिनादो यत्र तत् । विनापि वंशीं
तन्नादमनुकुर्वन्वरिवर्तीति । यद्वा, अधरवीथ्यामधरपुटे क्लृप्ता, न तु समयोजिता,
दत्तफूत्कारा वा, या वंशी सा निनादा नितरां नादवती यत्र तत् । आ ज्ञातम्
10 —नोऽस्माकं दैवतमेकान्तभक्तिभावतः समाराध्यम् । न केवलं दैवतम्—
जीवितं च, जीवनवत्परमप्रेमारपदम् । यदैवतं तज्जीवितं न, यज्जीवितं तदैवतं
न भवति । इदं तु द्वयमेव । अतः—त्रिभुवनेषु कमनीयं मनोहरम् । पुनः
कीदृशम्—अमरवीथीवल्लभम् । अमराणां देवानां वीथी पङ्क्तिस्तस्य वल्लभं
प्रियम् । दुर्लभं च । तेषाममृतपानेन नामरत्वम्, किं तु तद्वल्लभतयेत्यर्थः ।
15 यद्वा, प्रसिद्धामृतं तुच्छीकृत्य भगवत्कथामृतपानपरत्वादमरा जीवनमुक्ताः
श्रीकृष्णैकभक्तिरसनिमग्नाः । तद्वीथ्यां तत्पङ्क्तौ वल्लभं प्रियम् ॥ मालिनी
छन्दः ॥७२

सुबोधनी

अथ तद्दर्शनानन्दावेशेन संशय्य पुनर्निश्चिनोति—किमिदं यन्नो नयनयोः
20 कामपि प्रेमधारां किरति । आं ज्ञातं तदेव—नो दैवतमिदम् । नैव
तावत्—वल्लभं च । न केवलं वल्लभम्—जीवितं च । कथमेज्ज्ञातम्—

5. GB omits प्रेम्णो धारां 6 GB अधरेति for the phrase अधरवीथी
etc. 9. GB omits निनादा 13. GB omits कीदृशममरवीथीवल्लभं.
14. GB inserts एव before इत्यर्थः 19. CB, CD संदिह्य for संशय्य
CC omits पुनः CB, CD insert किमिदमिति after निश्चिनोति 20. CA
अहो for आं 21. CB, CD किमुत for न केवलं, and तज्ज्ञाने हेतुः for
कथमेतज्ज्ञातं.

अधरवीथ्यां क्लृप्तापिता या वंशी तस्या निनादो यत्र । अतः, अमरवीथ्यां
स्वर्गाद्यनन्तवैकुण्ठवलये दुर्लभम् । अतएव त्रिभुवनानां कमनीयम् । तदिदं
मन्नेत्रगोचरमहो भाग्यमित्यर्थः ॥७२

सारङ्गरङ्गदा

इति श्लोकत्रया सामान्यत्वेन तं निर्वर्ण्य तन्मम जीवितमेवैतदिति वर्णय- 5
न्प्रथमं तासां

न पारयेऽहम्

(भा० १० ३२ २२) इत्यादिस्ववागमृतक्षालितेर्ग्यालवपङ्के स्वान्ते पुनर्विलास-
लालसातरङ्गिणीमुच्छलयितुं वंशीनादामृतं वर्षति कृष्णघने, तत्र जातप्रेमानन्दो- 10
द्रेकः किमिदं वस्त्विति संशय्य पुनर्निश्चिनोति—किमिदं वस्तु यन्नोऽस्माकं
नयनयोः कामपि प्रेमधारां किरति । क्षणं विमृश्य, आं विदितं तदेव—
अस्माकं दैवतमिदम् । पुनः सशङ्कम्, किमुत दैवतम्—वल्लभं च । पुनः
सप्रणयम्, किमुत वल्लभम्—जीवितं च । कथं ज्ञातं तत्राह—अधरवीथ्यां क्लृप्ता
चित्रवदपिता या वंशी तस्या निनादो यत्र । अतः, अमरवीथ्यां देवश्रेण्यां
तस्या अपि वा दुर्लभम् । अतः, त्रिभुवनकमनीयम् । तदिदं मन्नेत्रगोचर- 15
मित्यहो भाग्यमिति भावः ॥७२

तदिदमुपनतं तमालनीलं

तरलविलोचनतारकाभिरामम् ।

मुदितमुदितवक्त्रं चन्द्रबिम्बं

मुखरितवेणुविलासि जीवितं मे ॥७३

20

- 1 CB, CD omit all words from अधरवीथ्यां to निनादो and read
instead : अधरेण कृत्वा वीथ्यां व्रजस्य सकीर्णमार्गे क्लृप्तोऽसाधारणतया वादितो
वंशीनिनादो 2. CB, CD omit स्वर्गाद्यनन्तवैकुण्ठवलये CC ततः for अतः.
3. CB, CD मम ह्रगोचर for मन्नेत्रगोचर 5. KB omits एव 8. KP
०नव० for ०लव० 9. KB ०प्रेमामृत० for ०प्रेमानन्द०. 15. KB, KD
०गोचर इति for ०गोचरमिति. 20. PS ०विलासजीवितं

कृष्णवल्गुभा

अथ श्रीकृष्णस्वरूपं संततवर्धिष्णुप्रेम्णा निरीक्ष्यमाणः क्षणमपि तिरोधाने-
नाकुलितचित्तः पूर्वश्लोकोक्तमेव दृढीकरोतीत्याह—तदिदमिति । तदिदं यन्महा-
भाववद्भयः श्रुतम् । इदमित्यपरोक्षतया । मे मम जीवितं जीवितरूपमुपनतं
5 प्राप्तम् । अवगतं वा । मनागप्रकाशे मरणमेव स्यादिति भावः । कथमवगतम्,
तत्राह—तमालनीलम् । तमालवृक्षवन्नीलः श्यामो वर्णो यस्य तत् । शृङ्गार-
रसरूपमित्यर्थः । न केवलं तथा—तरलविलोचनतारकाभिरामम् । तरल-
विलोचनयुक्ते ये तारके कनीनिके ताभ्यामभितः सर्वतोभावेन रमयति
सुखयतीति तत् । पुनः कीदृशम्—मुदितमुदितवक्त्रचन्द्रबिम्बम् । मुदितमुदिते-
10 त्यतिशयार्थे वीप्सा । यद्वा, मुदितं यथा स्यात्तथोदित उदयं प्राप्तो वक्त्र-
चन्द्रबिम्बो यस्य तत् । पुनः कीदृशम्—मुखरितवेणुविलासि । मुखरितो
वादितो यो वेणुस्तेन विलासि विलासयुक्तम् । यद्वा, मुखरितो वेणुर्याभ्यो
गोपीभ्यो निमित्तभूताभ्यस्ताभिः सह विलासि ॥ पुष्पिताग्रा छन्दः—

अयुजि नयुगरेफतो यकारो
15 युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा (छन्दोमञ्जरी ३) ॥७३

सुबोधनी

पुनः सनिश्चयमाह—तदेव मम जीवितं समीपमागतम् । कथं ज्ञातम्—
तमालवन्नीलम् । ततोऽपि कुतः—प्रियादर्शनाय तरलाभ्यां विलोचनयोस्तारका-

3-4. GB महद्भयः fo1 महाभाववद्भयः 4. GA मया fo1 मम 6 GB
omits तमालनील GB नील श्यामवर्णं for नीलः श्यामो वर्णो यस्य तत्
7 GB omits the phrase तरलविलोचन etc 8. GA अभिरमयति for
रमयति 9. GB omits कीदृशं and the phrase मुदितमुदितवक्त्र etc 11. GB
omits कीदृशं मुखरितवेणुविलासि 13 GB omits सह 17. CB, CD
insert तदिदमिति after आह, and उपनत after जीवितं CB समीपगतं CB,
CD तदेव कुतः for कथं ज्ञातं CC तज्ज्ञात fo1 ज्ञात 18. CC reads कथं for
कुतः and continues मुखरितो यो वेणुस्तेन विलासितुं शीलं यस्य, omitting this
sentence (वादितो यो वेणुः etc.) with its v. l. on p. 223, lines 1-2.

भ्यामभिरामम् । अतएवातिमुदितं वक्तृचन्द्रबिम्बं यत्र । वादितो यो वेणुस्तेन
विलसितुं शीलं यस्य ॥७३

सारङ्गरङ्गदा

रासोत्सवः संप्रवृत्तः

(भा० १० ३३ ३) इत्यादिवत्पुनस्तद्विलासारम्भिणं तं निश्चित्याह—तदिदं मम 5
जीवितमुपनतं समीपमागतम् । कीदृशम्—विलासि रासविलासारम्भि ।
मुखरितो वेणुर्येन । शब्दितवेणोर्विलासयुक्तं वा । तमालनीलम्—कनक-
वल्लीनां तासा मध्ये तमालवद्भाजमानम् । सर्वगोपीमण्डलवक्तृदर्शनाय तरलाभ्यां
विलोचनयोस्तारकाभ्यामभिरामम् । मुदितमुदितमतिमुदितं वक्तृचन्द्रबिम्बं यस्य ।
मुदितमानन्दितमुदिनवक्तृचन्द्रबिम्बमिति वा ॥७३ 10

चापल्यसीम चपलानुभवैकसीम
चातुर्यसीम चतुराननशिल्पसीम ।
सौरभ्यसीम सकलाद्भुतकेलिसीम
सौभाग्यसीम तदिदं ब्रजभाग्यसीम ॥७४

कृष्णवल्लभा

15

संप्रति पुरः स्फूर्तिमत्तद्रूपमनुभवन्नभिनयन्नेवाह—चापल्यसीमेति । तदिदं
पुरोवर्ति ब्रजभाग्यसीम । ब्रजजनानां भाग्यस्यैव सीमा यस्मिंस्तत् । कीदृशम्
—चापल्यसीम । चापल्यं महादुर्लभपदनिमित्तमुत्तरलताभावनाभिनिवेशबला-
त्प्राप्स्यामीत्येवंरूपं तस्य सीमा यत्र तत् । विचारेण चापल्यं दूरीकुर्विति चेन्न,
आश्वासप्राप्त्या तदतिवृद्धेरित्याह—चपलानुभवैकसीम । चपलस्य ममानुभवा- 20
नामेकसीमा यत्र । स्वानुभवेनैव कथयामीत्यभिप्रायः । पुनः कीदृशम्, अनु-

1 CB, CD यस्य for यत्र CB, CD omit all words from वादितो
to यस्य and read instead ततश्च मुखरितः (CD omits मुखरितः) कथितो वेणुनादे
यो (CB omits यो) विलासः सोऽस्ति यस्य. 4. KP संवृत्तः for संप्रवृत्तः 6 KA
समीपागतं, KD समीपसमागतं 8 KD, KP वल्लीनां for वल्लीनां 10 KC,
KP आनन्दित उदित० KA omits वा KP inserts छेदः after वा 21
GB omits पुनः कीदृशम्

- भवाकारमेवाह—चातुर्यसीम । चातुर्यस्य सीमा यस्मिन् । तदनुभवेनैव मम
चातुर्यमपि स्फुरतीत्यर्थः । पुनः कीदृशम्—चतुराननशिल्पसीम । चतुराननो
ब्रह्मा तच्छिल्पस्य रचनायाः सीमा यत्र । अतः परं तस्य कौशलं नास्तीत्यर्थः ।
तन्मूर्तेर्विधातृसृज्यत्वाभावेऽपि लोकदृष्टिरियमुक्ता । यद्वा, चतुरा विचित्रानने
5 शिल्पस्य तिलकादिरचनायाः सीमा यत्र तत् । चतुरा प्रेमातिशयगीष्ठी तस्या
आनने यच्छिल्पं चित्रकवित्वादिकौशलं तस्य सीमा यत्रेति वा । पुनः
कीदृशम्—सौरभ्यस्य सौगन्ध्यस्य सीमा यत्र तत् । पुनः कीदृशम्—
सकलाद्भुतकेलीनां सीमा यत्र तत् । कलाभिः सहिताः सकलाः, ताश्च ता
अद्भुतकेलयश्चाश्चर्यक्रीडास्तासां सीमा मर्यादा वा । पुनः कीदृशम्—सौभाग्य-
10 सीम । सौभाग्यस्य सौन्दर्यस्य सीमा यत्र तत् ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥७४

सुबोधनी

- ततस्तस्य तत्तच्चापल्यादिकमनुभूय तत्तदवधित्वेन साश्चर्यमाह—तदिदं मम
जीवितं चापल्यानां सीमावधिर्यत्र । तत्कुतः—चपलानां गोपाङ्गनानां यस्तत्स्पर्शादि-
सुखानुभवस्तस्यैका मुख्या सीमा यत्र । ताभिरेव तदनुभवितुं शक्यमित्यर्थः ।
15 तदेकवेद्यत्वमपि कुतः—चातुर्यैकसीम । तदपि कुतः—विधेः शिल्पस्य सीमा
यत्र । इदमालोक्य तस्य शिल्पित्वं गतमित्यर्थः । तत्सौरभ्यं लब्ध्वा—

1 GB अनुभवमेव दर्शयति for अनुभवाकारमेवाह 2 GB तथा for
पुनः कीदृशं चतुराननशिल्पसीम 3 GB omits all words from अतः to इत्यर्थः
and reads instead तद्व्यतिरेकेण तस्य सृष्टिसामर्थ्याभावात् 4. GA लोकस्य
for लोक- 6-7. GB तथा for पुनः कीदृशं (also in lines 7 and 9).
9-10 GB omits सौभाग्यसीम 12 CB, CD omit तस्य ; CB reads
तत् for तत्तत् occurring after it ; CA omits तत्तत् 12-13. CB, CD
omit all words from साश्चर्यमाह to तत्कुतः and read instead : निर्दिशन्नाह
—चापल्येत्यादि 14. CC एव for एका CA तस्यैकं मुख्यं सीम सीमा यत्र CB,
CD यस्मिंस्तत् for यत्र CD inserts तादृशीभिरेव before, CB reads the
same for ताभिरेव तत् 15f. CB, CD omit all words from तदेकवेद्यत्व to
भाग्यसीम at the end of the commentary. 15. CC omits चातुर्यैकसीम
and reads instead यतो निजान्तर्भावप्रकाशकानां चातुर्याणां सीमा यत्र CC तथा
for तदपि कुतः 16. CC सीमत्वं for शिल्पित्वं

सौरभ्यसीम । तत्केलिपरिपाटीदृष्ट्वाह—सकलाद्भुतकेलिसीम । क्षणं विमृश्याह—
व्रजदेवीनां सौभाग्यसीम । न केवलं तासाम्—व्रजस्यैव भाग्यसीम ॥७४

सारङ्गरङ्गदा

रासे तस्य तत्तश्चापल्यादिकमनुभूय साश्चर्यमाह । प्रथमं नृत्यगतिलाघवं
दृष्ट्वाह—तदिदं मम जीवितं चापल्यसीम । तेषां सीमा यत्र तदवधिभूत- 5
मित्यर्थः । तादृशगोपीभिश्चुम्बितालिङ्गितं तं विलोक्याह—सहनृत्यचुम्बनाद्यर्थं
चपलानामासां यस्तत्स्पर्शादिसुखानुभवस्तस्यैका प्रधाना सीमा यत्र । तादृशीमि-
स्ताभिरेवानुभवितुं शक्यमित्यर्थः । तत्तच्चातुर्यं दृष्ट्वाह—चातुर्येति । सौन्दर्यं
दृष्ट्वाह—चतुराननेति । चतुराननस्य विधेः शिल्पस्य सीमा यत्र । सौरभ्यं
लब्ध्वाह—सौरभ्येति । तत्केलिसौष्टवं दृष्ट्वाह—सकलेति । व्रजदेवीनां प्रेमावेशं 10
सौन्दर्यादिकं च दृष्ट्वाह—सौभाग्येति । क्षणं विमृश्य, न केवलमासां व्रजस्यापि
भाग्यसीमा यत्र ॥७४

माधुर्येण द्विगुणशिशिरं वक्तुं चन्द्रं वहन्ती
वंशीवीर्यं, विगलद्भृतस्त्रोतसा सेचयन्ती ।

मद्वाणीनां विहरणपदं मत्तसौभाग्यभाजां

मत्पुण्यानां परिणतिरहो नेत्रयोः संनिधत्ते ॥७५

4. KA, KD omit तस्य KB तत् for तत्तत् KC चाञ्चल्या० for
चापल्या० 6. KA, KP omit त KA सनृत्य० for सहनृत्य० 7. KB
एकं, KC, KP एक-, KD एव for एका All Mss (except KA) and KP
प्रधान for प्रधाना KB, KD, KP सीम for सीमा 8. KA, KP तत् for
तत्तत् 9. KC, KP omit चतुराननेति KC reads रचना for सीमा KA,
KB omit all words from चतुराननस्य to सीमा यत्र 10. KA, KB
omit तत् before केलि० KC परिपाटीः, KP परिपाटी for सौष्टवं
KD वीर्य for दृष्ट्वा KC, KP insert तत् before प्रेम० 10-11 KC
प्रेमसौभाग्यादि for प्रेमावेशं सौन्दर्यादिकं च 11. KC एव for अपि 15.
PS मस्त० for मत्त०

कृष्णवल्लभा

इदानीं भावनापरिपाकतः स्वभाग्यमत्याश्चर्यरूपमाह—माधुर्येणेति । अहो विस्मये । मत्पुण्यानां परिणतिः परिणामः । फलमिति यावत् । नेत्रयोः संनिधत्ते संनिहिता भवति । ईदृक्फलं शास्त्रेऽपि दुर्लभमित्याह—वंशीवीथी-
 5 विगलदमृतस्रोतसा मद्वाणीनां विहरणपदं सेचयन्ती । वंशीवीथ्याः सकाशा-
 द्विगलतोऽमृतस्य स्रोतसा प्रवाहेण मम वाणीणां वाचा विहरणपदं क्रीडास्थानं
 सेचयन्ती । यथा यथा तदनुभवविशेषो भवति तथा तथा तद्वर्णयन्ती
 वाग्रसमन्ना भवतीत्यर्थः । कीदृशीनां वाणीनाम्—मत्तसौभाग्यभाजाम् । तद्रसेन
 मत्तं यत्सौभाग्यं तद्रजन्तीति तास्तासाम् । मत्ताश्च ताः सौभाग्यभाजश्चेति वा ।
 10 सर्वस्यैवात्यन्तचित्तहारिणीनामित्यर्थः । पुनः कीदृशी परिणतिः—माधुर्येण
 मधुरिम्णा द्विगुणं शिशिरं यत्र, वाणीनां नेत्रयोश्च माधुर्येण द्विगुणं शिशिरमिति
 वा, तादृशं वक्तृचन्द्रं वहन्ती धारयन्ती ॥ मन्दाक्रान्ता छन्दः—

मन्दाक्रान्तामृधिरसनगैर्मो भनौ गौ ययुगमम् (छन्दोमञ्जरी) ॥७५

सुबोधनी

15 ततोऽपि निकटमायान्तमालोक्य सहर्षमाह—मत्पुण्यानां परिपाकोऽयं
 मन्नेत्रयोः संनिधिमायाति । अहो आश्चर्यम्—वक्तृचन्द्रं वहन्ती । कीदृशम्—
 स्वभावशीतलमपि माधुर्येण द्विगुणशीतलम् । तत्र हेतुः—वंश्या मार्गेण विशेषतो

2 GB transposes स्वभाग्यं and अत्याश्चर्यरूपं 4-5. GB omits all words from वंशीवीथी० to सेचयन्ती 6. GB मद्वाणीनां मद्वाचां for मम वाणीनां वाचां 8. GB कीदृशानां 8-9 GA transposes तद्रसेन and मत्तं 10. GB omits पुनः 15. Before ततोऽपि CD inserts a pious ejaculation हे कृष्ण प्रसीद दीनबन्धो कृपालय यमुनातटसमीपमधुरकुञ्जावनोपु प्रफुल्लकुसुमसदोहसौरभमाद्य-
 न्मधुपवृन्दमुखरितासु ब्रजबालछन्दरीगणमण्डितप्राणनाथ ॥ CD ततोऽति० CB, CD insert माधुर्येति after आह, and read अनेकजन्मार्जितसुकृतानां फलं for परिपाकोऽयं 16 CB, CD insert क्षणं विमृश्य before अहो CB, CD आश्चर्ये 17. CB, CD सहजं for स्वभावं CB, CD तथा for तत्र हेतुः CB, CD विशेषेण for विशेषतः

गलदमृतस्रोतसा जगत्सेचयन्ती । कति दूरे—मद्वचनानां गोचर इत्यर्थः ।
मत्ता अनवस्थिता अपि यास्तद्विषयतया सौभाग्यं भजन्ति तासाम् ॥७५

सारङ्गरङ्गदा

तादृशस्तस्य साक्षाद्दर्शनानन्देन स्वसौभाग्यातिशयं मत्वा साश्चर्यमाह—अहो
आश्चर्यं मत्पुण्यानां परिणतिः परिपाकोऽयं मन्त्रे त्रयोः संनिधत्ते साक्षाद् बभूव ।
अहो मम भाग्यमिति भावः । कीदृशी—वक्तृचन्द्रं वहन्ती । कीदृशं तम्—
स्वभावशीतलमपि माधुर्येण द्विगुणशिशिरम् । तथा, वंशीवीथीभिस्तन्मार्गै-
र्विशेषेण गलन्ति यान्यमृतस्रोतांसि तत्प्रवाहास्तैर्ब्रजदेवीर्मां जगच्च सेचयन्ती ।
तथा, मद्वाणीनां विहरणपदं विहारस्थानम् । कीदृशम्—मत्ताः प्रेमोन्मत्ताश्च
तत्सौन्दर्यादिवर्णनात्सौभाग्यभाजश्च यास्तासाम् । तद्वक्ष्यते च—

समुञ्जम्भा गुम्फा

(श्लो० १०१) इत्यादौ ॥७५

तेजसेऽस्तु नमो धेनुपालिने लोकपालिने ।
राधापयोधरोत्सङ्गशायिने शेषशायिने ॥७६

कृष्णवल्लभा

अथ श्रीराधारसमग्रस्य श्रीकृष्णस्य सर्वतः परमोत्कर्षं वर्णयन्परमभावेन
नमस्करोति—तेजस इति । तेजसे तेजोरूपाय नमोऽस्तु । तं विनास्माकं
सर्वेषां विश्वस्यान्धकारमयत्वात् । तर्हि किं ब्रह्मज्योतिर्निराकारम्, न—

1 CB, CD insert अत आह after दूरे 2 CB inserts कीदृशानां, CD
कीदृशां before मत्ता CB, CD प्रेमोन्मत्ता for अनवस्थिता 5, KD आश्चर्ये
6 KD inserts परिणतिः after कीदृशी KA omits त 11. KA inserts
माधुरिमकिरां after गुम्फा 13-14. Kṛṣṇadāsa has a v. l. अलोक० for लोक०,
and Caitanyadāsa and Kṛṣṇadāsa read अशेषशायिने, which however
make no difference in the wording of the text. 18. GB omits
सर्वेषां GB inserts च after विश्वस्य GB निर्गुणं ब्रह्म for ब्रह्मज्योतिर्निराकार
GB inserts इत्याह after न.

लोकपालिने लोकानां पालकाय । पुनः कीदृशाय—धेनुपालिने । गोपालायेत्यर्थः ।
लोकपालो भूत्वा धेनुपाल इत्यहो तव वैदग्ध्यम् । पुनः कीदृशाय—राधा-
पयोधरोत्सङ्गशायिने । राधायाः पयोधरयोस्तुत्सङ्गे च शयितुं शीलमस्येति
तस्मै । पुनः कीदृशाय—शेषशायिने । शेषः श्रीवलभद्रस्तदुत्सङ्गे शयितुं
5 शीलमस्य तस्मै । तमुत्सङ्गे शाययितुं शीलमस्येति वा ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥७६

सुबोधनी

अथ तदानन्दावेशेन सनर्म नमस्करोति द्वाभ्याम्—कस्मैचित्तेजसे तत्पुत्राय
नमोऽस्तु । कीदृशे—अहो आश्चर्यम्, राधायाः पयोधरयोर्मध्ये शयितुं शीलं
यस्य । न केवलं तस्या अपि त्वशेषाणां तत्सखीनामायङ्गशायिने । तद्योग्य-
10 तामापादयन्नाह—एकेनानन्तगोपालरूपाय । अतस्तल्लीलाप्रवर्तनाल्लोकपालिने ॥७६

सारङ्गरङ्गदा

अथ नृत्यगतिलाघवेनैकेन वपुर्पैवाशेषगोपीना हृदयात्क्षणमप्यनपगतमवि-
भाव्यकान्तिप्रवाहोच्छलितं तं विलोप्य निर्वक्तुमसमर्थः साश्चर्यं केवलं नमस्करोति
द्वाभ्याम्—अस्मै कस्मैचित्तेजसे तत्पुञ्जलपाय नमोऽस्तु । कीदृशे—राधा-
15 पयोधरोत्सङ्गे शयितुं निरन्तरं तन्तिकटे स्थातुं शीलं यस्य तस्मै । तस्मात्क्षण-

1. GB omits लोकपालिने, and पुनः कीदृशाय धेनुपालिने 2. GA reads धेनूः पालयति for धेनुपालः, and omits इति after it. GA inserts इति after वैदग्ध्यं GB reads तथा for पुनः कीदृशाय and omits the phrase राधापयोधरोत्सङ्गे 3. GA राधापयोधरोत्सङ्गे for राधायाः पयोधरयोस्तुत्सङ्गे च.
4. GB reads तथा for पुनः कीदृशाय and omits शेषशायिने 5. GA omits तस्मै after शीलमस्य and inserts it after वा GB omits छन्दः.
7. CB, CD omit तदानन्दावेशेन सनर्म and read instead तदानन्दाविष्ट-स्तन्निर्वक्तुमशक्नुवन्प्रभावस्फूर्त्या केवलं CB, CD omit कस्मैचित् 8. CB, CD omit all words from कीदृशे to पयोधरयोः and read instead तदेवाह—लोकान्पालयितुं शीलं यस्य तस्मै । तद्वैशिष्ट्यमाह—धेनुपालिने । तत्रापि निजाभीष्टत्वं प्रतिपादयन्नाह—राधापयोधरयोः 9. CB, CD ०सखीजना० for ०सखी० 9-10. CB, CD omit all words from तद्योग्यतां to लोकपालिने 10. CC तत्तल्लीला-वतनात् 13. KB omits तं. KA नमस्कारं करोति for नमस्करोति.

मप्यनपगतायेत्यर्थः । पुनः परितो वीक्ष्य साश्चर्यमाह—तादृशायाप्यशेषेषु
समस्तगीषीस्तनोत्सङ्केषु शायिने तत्तन्निकटस्थिताय । नन्वेकस्य कथमेतत्सं-
भवेदिति विमृशन्ब्रह्ममोहनलीलास्फूर्त्यास्य नैतदश्चर्यमित्याह—

एकं सपाणिकवलं

(भा० १० १३ ६१) इत्यादिदिशा धेनुपालिने । एकेन स्वरूपेणैवानन्तगोपाल-
रूपायापि । लोकपालिने लोका अनन्तब्रह्माण्डानि तत्तदुपास्यतत्तच्चतुर्भुजरूपेण
तत्तत्पालिने । किं वा, अकारो विष्णुः, अ-स्य विष्णोर्लोका वैकुण्ठलोका-
स्तत्पालिने ॥७६

5

धेनुपालदयितास्तनस्थली-

धन्यकुङ्कुमसनाथकान्तये ।

10

वेणुगीतगतिमूलवेधसे

ब्रह्मराशिमहसे नमो नमः ॥७७

कृष्णवल्लभा

वल्लवीसौभाग्योत्कर्ष वर्णयन् हर्षेण भूयो भूयो नमस्कुर्वन्नाह—धेनुपालेति ।
ब्रह्मराशिमहसे ब्रह्मराशिरूपं महस्तेजो यस्य । यद्वा, ब्रह्मसुखराशीनां मह
उत्सवो यस्मात् । भक्तानामिति शेषः । तस्मै गोपालरूपिणे श्रीकृष्णाय
नमो नम इत्यादरे वीप्सा । गोपालरूपत्वं विशेषयन्नाह, कीदृशाय—धेनुपाल-
दयितास्तनस्थलीधन्यकुङ्कुमसनाथकान्तये । धेनुपाला गोपास्तेषां दयिता
गोप्यः । यद्वा, धेनुपाल्यश्च धेनुपालाश्च धेनुपाला इत्येकशेषः । तेषां दयिता

15

2 KA, KB, KP तत् fo1 तत्तत् KB निकटस्थाय 3. KP ब्रज० for
ब्रह्म०. 4. KB सपाणि, KP सपाणिकरतलं fo1 सपाणिकवलं 7 KB तल्लोक-
पालिने for तत्तत्पालिने 12. Fo1 the fourth pāda of the verse PS reads
तेजसे तदिदमो नमो नमः 17-18 GB omits कीदृशाय and reads धेन्विति
for the phrase धेनुपाल etc. 19. GB omits धेनुपालाः ; GA omits
इति after it.

परमप्रेमास्पदीभूता श्रीराधा, तस्याः स्तनस्थल्यकृत्रिमा भूमिः सहजसौभाग्यवती,
तत्र वर्तमानं यद्धन्यं कुङ्कुमं तेन सनाथा सैश्वर्या कान्तिर्यस्य । राधास्तनविषये
सनाथा सोपताषा कान्तिरिच्छा यस्येति वा तस्मै । पुनः कीदृशाय—
वेणुगीतगतिमूलवेधसे । वेणुना गीतं वेणुगीतं तस्य गतयो गमकादिप्रकारा-
स्तासां मूलवेधस आदिवेधसे । यावन्त ईशमारभ्य वेणुगीतगतिस्त्रारस्तेषामपि
मूलवेधसे । वेणुगीतक्रमास्तत एव जाता इत्यर्थः । महाकर्पणमोहनादिशक्ति-
मद्वेणुगीतायेत्यर्थः ॥ उद्धता छन्दः —

रात्परैर्नरलगै रथोद्धता (छन्दोमञ्जरी २) ॥७७

सुबोधनी

ततोऽप्यत्यानन्देनाभिनयन्नाह—तेजोरूपाणां ब्रह्मणां व्यापकानां यो राशिः
समूहस्ततोऽपि महः कान्तिर्यस्य तस्मै नमो नमः । अतस्तत्तत्समाधानदुर्घट-
शङ्कापि न । तदेव व्यनक्ति—धेनुपालदयितानां स्तनतटीसंवन्धेन धन्यं
यत्कुङ्कुमं तेन सनाथा शबला कान्तिर्यस्य । तथा, वेणुगीतस्य या गतयः
स्वरग्राममूर्च्छनादिकास्तासामादिस्त्रे । ब्रह्मादिस्त्रुष्ट्यतीतगानप्रवीणायेत्यर्थः ॥७७

सारङ्गरङ्गदा

अथ तत्कुचकुङ्कुममनोज्ञकान्तिमपूर्वं वेणुं वादयन्तं तं विलोक्य सविस्मय-
माह—अस्मै नमो नमः । आदरे वीप्सा । कीदृशे—तासां स्तनसंवन्धित्वाद्धन्यं

3-4. GB तथा for पुनः कीदृशाय वेणुगीतगतिमूलवेधसे 4. GB omits
वेणुगीत 10. CB, CD omit all words from ततः to तेजोरूपाणां and read
instead . तदेवातिशयेनाभिनन्दयन्नाह—धेनुविति CB omits यः 11. CB, CD
महस्तद्रूपाय for महः कान्तिर्यस्य तस्मै 12. CA omits अपि न CB, CD
insert इत्यर्थः after न CB, CD अतएव for तदेव व्यनक्ति CD स्तनतटीधन्यं
13. CB, CC, CD सफला, CA सवला for शबला 14. CC, CD तेषां for
तासां CB, CD ०सृष्टिकर्त्रे for ०स्रष्ट्रे CC ब्रह्म० for ब्रह्मादि० CD ०ज्ञानप्रदीपाय
for ०गानप्रवीणाय. After इत्यर्थः CB, CD continue : गाम्भीयस्वाभाव्याज्ञिजा-
भीष्टस्य निर्विशेषोक्तिरियम्. 16. KA, KP अपूर्ववेणुं. 17. KP आदरेण

यत्कुङ्कुमं तेन सनाथा शबलात्युत्कुला कान्तिर्यस्य । सहजकुङ्कुमगन्धवर्णानां तासां कुचस्थत्वात्सौरभ्यकान्त्यतिशयप्राप्त्या तस्य धन्यत्वम् । विरहे म्लानायाः कान्तेश्च तदालिङ्गनादिप्राप्त्यानन्दोत्फुल्लत्वात्सनाथत्वम् । तथा, विधातृसृष्ट्यतिरिक्तानां वेणुगीतगतीनां मूलवेधसे प्रथमस्रष्ट्रे । तदुक्तम्—

सवनश

5

(भा० १० ३५ १५) इत्यादौ

कश्मलं ययुः

(तत्रैव) इति । कथमस्य तत्त्वष्टृत्वमिति विमृशन्पूर्ववत्तलीलानुस्मरणान्नैतच्चित्रमित्याह—ब्रह्मराशीनां तत्त्वतुर्भुजस्तावकविधिसमूहानां महः प्रकाशो यस्मात् । विधातृविधातुः कियदिदमिति भावः ।

10

यस्य प्रभा

इत्यादि

तद्ब्रह्म

इत्यन्तब्रह्मसंहितोक्तानुसारेण (ब्रह्मसं० ४०)

परात्परं ब्रह्म च ते विभूतयः

15

(यमुनाचार्यस्तोत्र) इति श्रीरामानुजीयसिद्धान्तानुसारेण च निर्गुणब्रह्मपुञ्जं महः कान्तिपूरो यस्येति केचिद् व्याख्यान्ति । तथैव श्रीगीतासु (१४ २७) च

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्

इति । प्रतिष्ठाश्रय इति ॥७७

1 KA, KP कुचकुङ्कुमं KP सरला (mislection for शबला ?) KC transposes the words वर्ण and गन्ध 2. KC सौगन्ध्य for सौरभ्य. 8. KC, KD, KP ०स्मरणात् for ०अनुस्मरणात् 9 For स्तावकचतुर्भुज see Padyāvali no. 65 10. KP inserts तस्य before विधातृ० KA, KB omit इदं 15. This occurs as the last pāda of a verse cited from Yamunācārya-Stotra in Bhakti-rasāmṛtao, ad. 2 1. 69 16. KB, KC, KP omit च 17. KB व्याख्यायन्ति KA, KP तत्र for तथा

मृदुक्कणन्नूपुरमन्थरेण
 बालेन पादाभ्युजपल्लवेन ।
 अनुस्मरन्मञ्जुलवेणुगीत-
 मायाति मे जीवितमात्तकेलि ॥७८

5

कृष्णवल्लभा

- अथ कविर्भावनापरिपाकतः साक्षादिव स्फुरत्पुरो विलासवतः श्रीकृष्णस्यागमनं वर्णयति—मृदुक्कणन्निति । मे जीवितमायाति । कीदृशं जीवितम्—बालेन कोमलेन पादाभ्युजपल्लवेन, मृदु यथा स्यात्तथा कणता नूपुरेण मन्थरं यत्नेन च, आत्तकेलि । आत्ता गृहीता केलिर्येन तत् । एतेन नानागतरूपं नृत्यं ध्वन्यते ।
 10 किं कुर्वत्—मञ्जुलवेणुगीतमनुस्मरत् । मञ्जुलं मनोहरं यद्वेणुगीतं तदनुस्मरत् । शनैर्गच्छता नूपुरेण तथा कणितं यथा वेणुध्वनिः स्मर्यत इति । यद्वा, अनुक्षणं स्मरत्स्मरवदाचरन्मञ्जुलं वेणुगीतं यस्येत्येकपदं वा ॥ उपेन्द्रवज्रा छन्दः ॥७८

सुबोधनी

- पुनस्तदागमनं वर्णयति चतुर्भिः—मम जीवितं पादाभ्युजपल्लवेनायाति ।
 15 अम्बुजपल्लवतोऽप्यतिकोमलेनेत्यात्मन्यतिकारुण्यमुक्तम् । कीदृशेन—बालेन क्रीडा-
 विशिष्टेन । क्रीडावेशं व्यनक्ति—मृदुक्कणन्नूपुरं च तद्विलासावेशेन मन्थरं च

3. PS अनुक्कणत् for अनुस्मरत् 7. GB मृद्विति for मृदुक्कणन्निति. 9. GB omits आत्तकेलि. 11. GB श्रूयते for स्मर्यते 12. The metre is उपजाति 14. CB, CD insert एव before वर्णयति CC inserts तु after जीवितं 15. CB, CD omit all words from अम्बुजपल्लवतः to उक्तम् and read instead . अम्बुजपल्लवतयोक्तिरियमतिकोमलेनारुण्य(CD अम्बुजपल्लवतकोमलेन दृढकठिनभूमिगमनव्यञ्जनया तन्विति)प्रतिप्रादिका । जात्यैकवचनम् । CA आत्मना for आत्मनि 15-16 CB, CD omit all words from क्रीडाविशिष्टेन to व्यनक्ति and read instead चञ्चलेन । अतः 16. CB omits विलासावेशेन and च respectively before and after मन्थरं

यत्तेन । तत्र हेतुः—मञ्जुलवेणुगीतमनुस्मरत् । प्रियाविलासं स्मारं स्मारं
वाद्यदित्यर्थः । अतस्तत्र प्रकटीकृतः केलिर्येन । तत्तत्कलिसूचकतया वाद्य-
दित्यर्थः ॥७८

सारङ्गरङ्गदा

अथ दूरादात्तत्केलिं दर्शयित्वा वेणुनादपूर्वकं स्वसमीपमागच्छन्तं तमालोक्य 5
समाधिविप्राय

(श्लो० ३४) इत्यादि

विजयतां मम वाङ्मयजीवितम्

(श्लो० ८) इत्यादि साफल्यत्सहर्षं तदागमनं वर्णयति चतुर्भिः—इदं मे जीवित-
मात्तकेलि यथा स्यात्तथायाति । कीदृशम्—मञ्जुलवेणुगीतमनुस्मरत् । नव- 10
नववेणुगीतं स्मारं स्मारं सृजदित्यर्थः । पादकौमल्यात्सस्नेहसखेदमाह—अहो
वत पादाम्बुजपल्लवेनायाति । कीदृशा—बालेन कोमलेन । तथा, मृदुक्कणन्नूपुरं
तच्च गीतस्मरणमग्नचित्तत्वान्मन्थरं च यत्तेन ॥७८

सोऽयं विलासमुरलीनिनदामृतेन
सिञ्चन्नुदञ्चितमिदं मम कर्णयुग्मम् ।
आयाति मे नयनबन्धुरनन्यबन्धो-
रानन्दकन्दलितकेलिकटाक्षलक्ष्मीः ॥७९

15-

कृष्णवल्लभा

पुनरपि तदागमनं वर्णयन्क्रमपि विशेषमाह—सोऽयमिति । सोऽयं य

1-2. CB omits all words from तत्र हेतुः to अतस्तत्र and reads instead .
कीदृशम्—तत्तत्प्रियनामस्मरणपूर्वकं वेणुं वाद्यदित्यर्थः 1. CA inserts च after
वेणुगीतं 2 CC omits वाद्यत् 8-9. KA omits all words from
विजयतां to इत्यादि 9 KA मम for मे 12 KB कीदृशेन for कीदृशा
15. Gopāla Bhaṭṭa मदकर्णं for मम कर्णं 16 PS अनन्यबन्धुः 17
PS लक्ष्मीः for लक्ष्मीः

एतावत्कालं परोक्षरूप आसीत्स इदानीमयं साक्षात् । अनन्यबन्धोः, न
 विद्यतेऽन्यः श्रीकृष्णाद्विना बन्धुर्यस्य तस्य, मे मम नयनबन्धुर्नैत्रसंतापहारी ।
 नयने बध्नाति स्वप्रवणे करोतीति वा । आयाति, मां सुखयितुमिति शेषः ।
 अहो मङ्गाग्रपरंपरा । कीदृशः—आनन्दकन्दलितकेलिकटाक्षलक्ष्मीः । आनन्देन
 ४ कन्दलिताः सप्ररोहा ये कटाक्षा गतागतविश्रान्तिविचित्रवर्तनापूर्वकनयनविलासा-
 स्तेषां लक्ष्मीः शोभा यत्र सः । न केवलं रूपलीलायाश्चाक्षुषापरोक्षवद्भानम्,
 अपि तु शब्दस्यापि श्रावणप्रत्यक्षप्रायतामाह । किं कुर्वन्नायाति—विलासमुरली-
 निनदामृतेन विलासनिमित्तभूता विलासयुक्ता वा या मुरली तस्या निनादः स
 एवामृतं तेनोदञ्चितमुत्सुकं श्रवणाभिनिवेशेनोन्नमितं वा । गोलकेन्द्रिययोरभेदा-
 १० रोपादेवमुक्तिः । इदं मदीयं मदकर्णयुग्मं माद्यत्कर्णयुगलं सिञ्चन्नायाति ॥
 वसन्ततिलकं छन्दः ॥७६

सुबोधनी

पुनः पूर्वोक्तं वेणुनादं विवृण्वन्नाह—सोऽयं मे नयनबन्धुरायाति । तत्र हेतुः—
 नास्त्यन्यो बन्धुर्यस्य तस्य मम । स्वस्मिंस्तत्कारण्यमाह—उदञ्चितं तच्छ्रवणो-
 १५ त्सुकमिदं मम कर्णयुग्मं विलासमुरलीरवामृतेन सिञ्चन् । यतो विलासस्मरणा-
 नन्देनाङ्कुरिता केलिकटाक्षलक्ष्मीर्यत्र ॥७६

1. GB अद्य for अयं (before साक्षात्) GB omits अनन्यबन्धोः
 4 GB मे for मत्- 6 GB चक्षुषां 7. GB omits किं कुर्वन्नायाति and
 reads विलासेति for the phrase विलासमुरलीननदामृतेन. 8. GB omits सः
 after निनादः 10. GB आप्याययन् for आयाति 13. CB, CD omit all
 words from पूर्वोक्तं to आह and read instead : वेणुनादमेव विशेषतो वर्णयन्स
 निश्चयमाह—सोऽयमिति । CB, CD omit अयं after सः and read it before
 आयाति 13-14. CB, CD omit all words from तत्र to आह and read
 instead : किं कुर्वन् 15. CC ०उन्मुख for ०उत्सुकं CB ०निनाद० for
 ०रव० 15-16. CB, CD omit all words from यतः to यत्र and read
 instead . तथा, आनन्देनाङ्कुरिता ये (CD याः) केलयः संकलपरूपास्तत्सूचकैः
 कटाक्षलक्ष्मीः शोभा यत्र । कीदृशो मे—नास्त्यन्यो बन्धुर्यस्य

सारङ्गरङ्गदा

आभ्यां विलोचनाभ्याम्

(श्लो० ४३) इत्यादि पूर्वकृततद्दर्शनोत्कण्ठासाफल्यत्पुनः सहर्षमाह—सोऽयं मे नयनबन्धुरायाति। कीदृशो मे—अनन्यबन्धोः। नारत्यन्यो बन्धुर्यस्य। कीदृगयम्—आनन्देन कन्दलितः प्रफुल्लितो यः केलिकटाक्षस्तस्य लक्ष्मीः शोभा यस्मिन्। तथा, मम कर्णयुग्मं विलासमुरलीनिनदामृतेन सिञ्चन्। कीदृशं तत्—उदञ्चितं तच्छ्रोतुमुन्मुखम् ॥७६

दूराद्विलोकयति वारणकेलिगामी

धाराकटाक्षभरितेन विलोकितेन ।

आरादुपैति हृदयंगमवेणुनाद-

वेणीमुखेन दशनांशुभरेण देवः ॥८०

कृष्णवल्लभा

संप्रति स्वं दूराद्विलोकयन्तं श्रीकृष्णं साक्षान्निरीक्षमाण आह—दूरादिति । दीव्यति क्रीडति द्योतते वा देवः श्रीकृष्णो दूराद्विलोकितेन विशिष्टदृष्ट्या विलोकयति । मामिति शेषः । कीदृशेन विलोकितेन—राधाकटाक्षभरितेन । राधायाः कटाक्षैर्भरितेन पोषितेन । एतेन युगपद् द्वयोर्मदालोकनम्, अहो मद्भाग्यमहिमेति भावः । धारेति पाठे—धारारूपा ये कटाक्षास्तैर्भरितेन पूर्णेन । कीदृशो देवः—वारणकेलिगामी । वारणवत्केलिपूर्वकं गमो गमनमस्यास्ति । मन्थर-गतिरित्यर्थः । क्षणान्तरे निकटमागच्छन्तमालक्ष्याह—हृदयंगमो मनोहरो यो वेणुनादस्तस्य वेणी प्रवाहस्तद्युक्तमुखेन विशिष्टः । विशेषणे तृतीया (कातन्त्र

3. KA omits तत् before दर्शनो० 6 KC ०रव० for ०निनद० 8. PS ०खेल० for ०केलि० 9. Gopāla Bhatta (v. l. as in text) राधा० for धारा० PS विलोचनेन for विलोकितेन 11. PS वेणीदुधेन दशनावरणेन 13. GA निरीक्षमाणः 15. GA अथः for शेषः GB omits राधाकटाक्षभरितेन 17. GB महद्भाग्य० for मद्भाग्य० 18. GB omits वारणकेलिगामी and inserts गजवत् after वारणवत् GB यस्य सः for अस्यास्ति 18-19. GB मन्दगामी for मन्थरगतिः 20. GB उपलक्षितः and उपलक्षणे respectively for विशिष्टः and विशेषणो.

२ ४ ३२) । आरान्निकटमुपैत्युपसर्पति । कीदृशेन—दशनांशूनां भरो यस्मिन्मुखे तेन । एतेन स्मितं व्यञ्जितम् । यद्वा, दशनांशुभरेण मुखेन विशिष्टः । स कीदृशः—हृदयंगमवेणुनादवेणी । हृदयंगमं वेणुनादं वेणयितुं वादयितुं शीलं यस्य सः । वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेपु (धा० १ ६२६) ॥

5 वसन्ततिलकं छन्दः ॥८०

सुबोधनी

तत्कारुण्यमेव व्यनक्ति—देवः प्रवाहरूपा ये कृपाकटाक्षास्तैः पुर्णेन विलोकितेन दूरादेव विलोकयति । मामिति शेषः । न केवलं पश्यति, आरान्निकटेऽप्युपैति । कीदृक्—वारणकेलिगामी । तत्रात्माभीष्टसिद्धिं सूचयन्नाह—हृदयंगमा ये वेणो-
 10 न्नादास्तैर्युक्तं यद्वेणीमुखं मिलद्विविधकान्तिधाराञ्चितमुखं तेनोपलक्षितः । वेणीत्वं कथम्—सहजस्मितेन प्रसृमरा ये दशनांशवस्तेषां भरो यस्मिन् । तत्र दन्त-
 कटाक्षधरांशुधारा गङ्गायमुनासरस्वत्यो ज्ञेयाः ॥८०

सारङ्गरङ्गदा

अथ

15

आलोकयेद्भुतविभ्रमाभ्याम्

(श्लो० ४५) इत्यादिस्वोत्कण्ठासाफल्यत्सानन्दमाह—सोऽयं देवो दूरादेव विलोकितेन

2 GB omits मुखे GB व्यञ्जयते fo1 व्यञ्जितं 3. GB किंभूतः for सः कीदृशः 3-4 GB वीणयितुं and विणुज् respectively for वेणयितुं and वेणु 4 Fo1 गतिज्ञान etc GB reads निशामनवादिभ्रादानगमनज्ञानचिन्ताह 7. Fo1 तत्कारुण्यमेव व्यनक्ति, CB, CD read . पुनरपि तथैवालोकयन्नायान्तमा-
 लोक्त्याह—दूरादिति CC विवृणोति fo1 व्यनक्ति CB कटाक्षाः fo1 कृपाकटाक्षाः 8. CB, CD omit all words from न केवलं to उपैति CA अभ्युपैति 9. CB, CD omit all words from तत्र to आह and read instead : तथा, आरान्निकटे उपैति । कीदृक् 10. CD ०केलि० for ०कान्ति० CC omits अञ्चित before मुख 10-11. CB, CD कीदृशा fo1 वेणीत्वं कथं CC व्यनक्ति for कथं CD transposes प्रसृमराः and ये For प्रसृमराः CC प्रसृमराधाराविशेष-
 सवरा (corrupt) 12. CB, CD ०कान्ति० for ०अंशु० 16. KA, KB ०सोत्कण्ठा० for ०स्वोत्कण्ठा०

विलोकयति । मामिति शेषः । राधां वा । कीदृशा—धारा प्रवाहरूपा ये कटाक्षास्तैर्भरितेन पूर्णेन । स कीदृक्—वारणवत्केलिंगामी । तथा, आरान्निकट उपैति । कीदृक्—हृदयंगमा ये वेणोर्नादास्तेषां या वेणी परंपरा तद्युक्तं यन्मुखं तेनोपलक्षितः । कीदृशा—सहजस्मितेन प्रसृमरा ये दशनांशवस्तेषां भरो यस्मिन्स्तेन । यद्वा, दशनांशुभरेणोपलक्षितः । कीदृशा—तादृशवेणुनादकलोलयुक्तवेणी- 5
कृतं तन्मुखं येन । तत्र दन्तकटाक्षाधरकान्तिधारा गङ्गायमुनासरस्वत्यो ज्ञेयाः ॥८०

त्रिभुवनसरसाभ्यां दिव्यलीलाकुलाभ्यां
दिशि दिशि तरलाभ्यां दृप्तभूषादराभ्याम् ।
अशरणशरणाभ्यामद्भुताभ्यां पदाभ्या-
मयमयमनुकूजद्वेणुरायाति देवः ॥८१

10

कृष्णवल्लभा

अथ पुनश्चक्षुर्गोचरमिव निकटमायान्तं श्रीकृष्णं विचित्रलीलावेषादिविशिष्ट-
मनुभवन्नाह—त्रिभुवनसरसाभ्यामिति । देवोऽसाधारणद्युतिक्रीडाविशेषयुक्तः श्री-
कृष्णः । अयमयं संभ्रमाद् द्विरुक्तिः । कीदृशः—अनुकूजन्वेणुर्यस्य सः । वेणुं
वादयन्नेवायातीत्यर्थः । काभ्यामायाति—अद्भुताभ्यां पदाभ्याम् । न तु याना- 15
दिना । अहो मद्भाग्यमहिमा स्वचरणकमले दर्शयन्नायातीत्यर्थः । पदाभ्यां
विशिष्ट इति वा । कीदृशाभ्याम्—त्रिभुवनेषु सरसाभ्याम् । रसः परमानन्दस्त-
द्वद्भयम् । त्रिभुवनमित्युपलक्षणम् । अतः परं त्रिभुवने सरसता नास्तीत्यर्थः ।
मधुररसचमत्काराणां तत्रैव परमातिशयत्वात् । यद्वा, त्रिभुवनं सरसं सानुरागं
ययोः । पुनः कीदृशाभ्याम्—दिव्यलीलाकुलाभ्याम् । दिव्याना गतिलीलानां 20

7-8. PS transposes दिव्यलीलाकुलाभ्यां and दृप्तभूषादराभ्यां (reading दीप्त०) 8. PS दृशि दृशि शिशिराभ्यां ; v l. in Kṛṣṇadāsa दृशि दृशि सरसाभ्यां. Kṛṣṇadāsa दीप्त० for दृप्त० ; v. l. in Gopāla Bhaṭṭa भूषाधराभ्यां 13. GB त्रिभुवनेति for त्रिभुवनसरसाभ्यामिति 16. GA यत् for इत्यर्थः 17. GB उपलक्षितः for विशिष्टः 18. GB inserts अन्येषां after 'लक्षणं' 20. GB omits all words from पुनः to दिव्यलीलाकुलाभ्यां and reads instead तथा.

२ ४ ३२) । आरान्निकटमुपैत्युपसर्पति । कीदृशेन—दशनांशूनां भरो यस्मिन्मुखे तेन । एतेन स्मितं व्यञ्जितम् । यद्वा, दशनांशुभरेण मुखेन विशिष्टः । स कीदृशः—हृदयंगमवेणुनादवेणी । हृदयंगमं वेणुनादं वेणयितुं वादयितुं शीलं यस्य सः । वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेपु (धा० १ ६२६) ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥८०

सुबोधनी

तत्कारुण्यमेव व्यनक्ति—देवः प्रवाहरूपा ये कृपाकटाक्षास्तैः पुर्णेन विलोकितेन दूरादेव विलोकयति । मामिति शेषः । न केवलं पश्यति, आरान्निकटेऽप्युपैति । कीदृक्—वारणकेलिंगामी । तत्रात्माभीष्टसिद्धिं सूचयन्नाह—हृदयंगमा ये वेणोर्नादास्तैर्युक्तं यद्वेणीमुखं मिलद्विविधकान्तिधाराश्रितमुखं तेनोपलक्षितः । वेणीत्वं कथम्—सहजस्मितेन प्रसृमरा ये दशनांशवस्तेषां भरो यस्मिन् । तत्र दन्त-कटाक्षाधरांशुधारा गङ्गायमुनासरस्वत्यो ज्ञेयाः ॥८०

सारङ्गरङ्गदा

अथ

आलोकयेदद्भुतविभ्रमाभ्याम्

(श्लो० ४५) इत्यादिस्वोत्कण्ठासाफलयात्सानन्दमाह—सोऽयं देवो दूरादेव विलोकितेन

- 2 GB omits मुखे GB व्यञ्ज्यते for व्यञ्जितं 3. GB किभूतः for सः कीदृशः 3-4 GB वीणयितुं and विणुञ् respectively for वेणयितुं and वेणु 4 For गतिज्ञान etc GB reads निशामनवादिश्रादानगमनज्ञानचिन्तासु 7. For तत्कारुण्यमेव व्यनक्ति, CB, CD read : पुनरपि तथैवालोकयन्नायान्तमालोक्याह—दूरादिति CC विवृणोति for व्यनक्ति CB कटाक्षाः for कृपाकटाक्षाः 8. CB, CD omit all words from न केवलं to उपैति CA अभ्युपैति 9. CB, CD omit all words from तत्र to आह and read instead तथा, आरान्निकटे उपैति । कीदृक् 10. CD °केलि° for °कान्ति° CC omits अश्रित before मुखं 10-11. CB, CD कीदृशा for वेणीत्वं कथं CC व्यनक्ति for कथं CD transposes प्रसृमराः and ये For प्रसृमराः CC प्रस्रवधाराविशेष-सवरा (corrupt) 12 CB, CD °कान्ति° for °अंशु°. 16. KA, KB °सोत्कण्ठा° for °स्वोत्कण्ठा.

विलोकयति । मामिति शेषः । राधां वा । कीदृशा—धारा प्रवाहरूपा ये कटाक्षास्तैर्भरितेन पूर्णेन । स कीदृक्—वारणवत्केलिलामी । तथा, आरान्निकट उपैति । कीदृक्—हृदयंगमा ये वेणोर्नादास्तेषां या वेणी परंपरा तद्युक्तं यन्मुखं तेनोपलक्षितः । कीदृशा—सहजस्मितेन प्रसृमरा ये दशनांशवस्तेषां भरो यस्मिन्स्तेन । यद्वा, दशनांशुभरेणोपलक्षितः । कीदृशा—तादृशवेणुनादकलोलयुक्तवेणी- 5
धृतं तन्मुखं येन । तत्र दन्तकटाक्षाधरकान्तिधारा गङ्गायमुनासरस्वत्यो ज्ञेयाः ॥८०

त्रिभुवनसरसाभ्यां दिव्यलीलाकुलाभ्यां
दिशि दिशि तरलाभ्यां हस्तभूषादराभ्याम् ।
अशरणशरणाभ्यामद्भुताभ्यां पदाभ्या-
मयमयमनुकूजद्वेणुरायाति देवः ॥८१

10

कृष्णवल्लभा

अथ पुनश्चक्षुर्गोचरमिव निकटमायान्तं श्रीकृष्णं विचित्रलीलावेषादिविशिष्ट-
मनुभवन्नाह—त्रिभुवनसरसाभ्यामिति । देवोऽसाधारणद्युतिक्रीडाविशेषयुक्तः श्री-
कृष्णः । अयमयं संप्रमाद् द्विरुक्तिः । कीदृशः—अनुकूजन्वेणुर्यस्य सः । वेणुं
वादयन्नेवायातीत्यर्थः । काभ्यामायाति—अद्भुताभ्यां पदाभ्याम् । न तु याना- 15
दिना । अहो मद्भाग्यमहिमा स्वचरणकमले दर्शयन्नायातीत्यर्थः । पदाभ्यां
विशिष्ट इति वा । कीदृशाभ्याम्—त्रिभुवनेषु सरसाभ्याम् । रसः परमानन्दस्त-
द्वद्भ्याम् । त्रिभुवनमित्युपलक्षणम् । अतः परं त्रिभुवने सरसता नास्तीत्यर्थः ।
मधुररसचमत्काराणां तत्रैव परमातिशयत्वात् । यद्वा, त्रिभुवनं सरसं सानुरागं
ययोः । पुनः कीदृशाभ्याम्—दिव्यलीलाकुलाभ्याम् । दिव्यानां गतिलीलानां 20

7-8. PS transposes दिव्यलीलाकुलाभ्यां and हस्तभूषादराभ्यां (reading दीप्तं) 8. PS दृशि दृशि शिशिराभ्यां; v. l. in Kṛṣṇadāsa दृशि दृशि सरसाभ्यां Kṛṣṇadāsa दीप्तं for दृप्तं; v. l. in Gopāla Bhaṭṭa भूषाधराभ्यां 13. GB त्रिभुवनेति for त्रिभुवनसरसाभ्यामिति 16. GA यत् for इत्यर्थः 17. GB उपलक्षितः for विशिष्टः 18. GB inserts अन्येषां after 'लक्षणं' 20 GB omits all words from पुनः to दिव्यलीलाकुलाभ्यां and reads instead तथा.

कुलं समूहो ययोः । यद्वा, दिव्यलीला यासां ता गोप्यस्ताभिर्निमित्तभूताभिरा-
कुलाभ्याम् । अतएव—दिशि दिशि तरलाभ्याम् । ता यस्यां दिशि गच्छन्ति
तासामानयनार्थं चञ्चलाभ्यामित्यर्थः । पुनः कीदृशाभ्याम्—दृप्तभूपादराभ्याम् ।
दृप्तोद्विक्ताददीप्तविषया या भूपा पादाङ्गदन्तूपुरादिरूपा तथादरो ययोः । तच्चलने
तेषां सोल्लासनादपरत्वात् । धराभ्यामिति पाठे—दृप्ताया भूपाया अलङ्कृतेर्धराभ्यां
पोषकाभ्याम् । दृप्तभूपाधराधो ययोरिति वा । ध्वजवज्रादिचिह्नवत्तया । पुनः
कीदृशाभ्याम्—अशरणानामस्माकं शरणाभ्याम् । येषामन्यच्छरणं नास्ति,
स्वाभीष्टस्यान्यतोऽसिद्धेः, तेषां रक्षितृभ्यामित्यर्थः ।

शरणं गृहरक्षित्रोः

10 इत्यमरः (३ ३ ५३) ॥ मालिनी छन्दः ॥ ८१

सुयोधनी

पुनश्चरणदृष्ट्यागमनमेव विशिनष्टि—अयमयं देवः पद्मयामेवायाति । वोप्सा
प्रत्यक्षबोधिका । कथं सोऽभिज्ञातः—अनुकूजद्वेणुः । कीदृशाभ्याम्—अद्भुताभ्याम् ।
तदेव व्यनक्ति—त्रिभुवनं सरसं शृङ्गाररससंकुलं याभ्याम् । तदपि कुतः—
दिव्या या लीलास्ताभिराकुलाभ्याम् । अतएव—दिशि दिशि तरलाभ्याम् ।
तेन, दृप्ताः शब्दिता या नूपुरादिभूपास्ताभिरादरो ययोः । अतः—त्यक्तगृहाणा-
माश्रयाभ्याम् ॥ ८१

2. GB omits ता before यस्यां, and reads it before गच्छन्ति 3 GB
तथा for all words from पुनः to दृप्तभूपादराभ्यां 4. GB नूपुराङ्गदादि० for
पादाङ्गदन्तूपुरादि० GB आदराभ्यां for आदरो ययोः 4-5 GB omits तच्चलने
तेषां सोल्लासनादपरत्वात् 5 GA appears to be damaged here and some
phrases in lines 5-6 (धराभ्यां पोषकाभ्यां and ध्वजवज्रादिचिह्नवत्तया) are
obscure or lost 6-7 GB तथा for पुनः कीदृशाभ्यां 8. GA omits तेषां
रक्षितृभ्यामित्यर्थः 10. GA omits अमरः 12. CB, CD insert त्रिभुवनेति
after विशिनष्टि 13 CB, CD आदरे for प्रत्यक्षबोधिका CB, CD omit
all words from कथं to अनुकूजद्वेणुः 14-15. CB, CD omit all words
from तदपि कुतः to तरलाभ्यां and read instead : यतोऽलौकिकलीलाभिरा-
कुलाभ्याम् । अतएव दिशि दिशि चञ्चलाभ्याम् 16. CB, CD ततः for तेन.

सारङ्गरङ्गदा

किमपि वहतु चेतः कृष्णपादाम्बुजाभ्याम्

(श्लो० १२) इत्याद्युत्कण्ठासाफलयात्सोल्लासमाह—अयमयं देवः पदाभ्यामायाति ।
 कीदृग्भ्याम्—अद्भुताभ्याम् । तदेव व्यनक्ति—त्रिभुवनं सरसमानन्दितं शृङ्गार-
 रससंकुलं वा याभ्यां ताभ्याम् । दिव्या या लीला मत्तेभगतिनिन्दिविलासास्तै- 5
 राकुलाभ्यां तत्प्रचुराभ्याम् । तथा नृत्यगत्या—दिशि दिशि तरलाभ्याम् । दृशि
 दृशि सरसाभ्यामिति पाठे—दर्शने दर्शने नूतनाभ्याम् । दीप्ता प्रोज्ज्वलिता या
 नूपुरादिभूपास्तासामादरो ययोः । अशरणानां त्यक्तगृहाणामासां गोपीनां
 शरणाभ्यामाश्रयाभ्याम् । अयं कीदृक्—अनुकूजद्वेणुः । नूपुरध्वनिपादतालं चानु
 तदनुसारेण कूजनवेणुर्यस्य । अनु निरन्तरं वा ॥८१

10

सोऽयं मुनीन्द्रजनमानसतापहारी

सोऽयं मद्व्रजवधूवसनापहारी ।

सोऽयं तृतीयभुवनेश्वरदर्पहारी

सोऽयं मदीयहृदयाम्बुरुहापहारी ॥८२

कृष्णवज्रभा

15

संप्रति पुरः स्फुरच्छ्रीकृष्णस्वरूपमवलोकयन्नाह—सोऽयमिति । स यादृशो महद्भि-
 रूपवर्णितः श्रुतियुक्तिनिर्धारितश्चिरं च भावितस्तादृश एवायम् । मदीयहृदयाम्बुरुहा-
 पहारी—ममेदं मदीयम्, मदीयहृदयमेवाम्बुरुहम् । श्रीकृष्णप्रेममकरन्दसंभृतत्वात् ।
 तस्यापहारी । सर्वात्मना मद्बुद्धेः स्वैकमग्नताकारीत्यर्थः । किं च, यः परमनिज-
 रसमयपदवीविश्रान्तिपर्यन्तविचारप्रदः स एवायम्—मुनीन्द्रजनमानसतापहारी । 20

- 4 KC अद्भुतत्वं for तदेव 6 KB omits तत्प्रचुराभ्यां 7. KP
 प्रज्वलिता for प्रोज्ज्व० 8. KP ताभिः for तासां KP inserts वा before
 ययोः 9-10. KB, KD चानुसारेण for चानु तदनुसारेण 14. PS ०हृदयाम्बुज-
 तापहारी 17. GB ०युक्तिभिश्च निर्धारितः 19 GB ०निष्ठता० for ०मग्नता०
 20 GB omits मुनीन्द्रजनमानसतापहारी

मुनीनां सर्वेषां य इन्द्राः परमपदवीयाः । स्वरूपस्यर्पिमननत्वात् । त एव जना
निजजनास्तेषां मानसतापमनिश्चयजं हरतीति सः । किं च, मदानां श्रीकृष्ण-
रसमत्तानां ब्रजवधूनां यो वसनरयापहर्ता सोऽयम् । तृतीयभुवनेश्वरदर्पहारी—
तृतीयभुवनेश्वर इन्द्रस्तस्य दर्पं गोवर्धनोद्धरणेन हृतवान्स एवायम् । अयं भावः—
मुनीन्द्राणामन्तरनुभवेनाज्ञाननाशकत्वमात्रम्, न त्वनुभवविशेषः । ब्रजवधूनां
वसनापहरणेन संभोगसुखमात्रम् । इन्द्रदर्पहरणेन ब्रजस्य पालनमात्रम् । मम तु
सर्वतः परमं सर्वं कृतम्, तेन महन्मम भाग्यमिति । अथ वा मुनीन्द्राणां
मानसतापमेव हरति, गोपीनां वसनमेव, इन्द्रादीनां दर्पमेव, न तु मनो
हृतवान् । अस्माकं तु मनो हरतीति महान्विशेष उक्तः ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥ ८२

सुबोधनी

नतोऽतिहर्षेण सनर्माह—स एवायं को यो मदीयानां हृदयास्त्रुहापहारी ।
श्लाघ्य एवायम् । कथमेवं ब्रूवे—हर्षयुक्तानां ब्रजकुमारीणां वसनापहारी यः
सोऽयम् । तेन नर्मणा तत्कृते को दोषः । इन्द्रस्यापि गिरिधृत्या गर्वहारी ।
स्वद्वेषिणि तदपि वीरस्य न गर्ह्यम् । मुनिजनानां मानसे यस्तापस्तरयाप्यपहारी ।
प्रसिद्धचौरेऽस्मिन्न संदेहः ॥ ८२

1. GA स्वरूपस्पर्शि GA ०मनवत्त्वात् GB ०मनस्कत्वात् for ०मननत्वात्
5 GA सताप० for अज्ञान० 6 GB वसनापहारेण GB ०सुखमात्रत्वं
and पालनमात्रत्वं 7. GB transposes महत् and मम GA च for वा
11. CD omits अति- CB, CD insert सोऽयमिति after आह CD
omits कः. 12-13. CB, CD omit all words from श्लाघ्यः to दोषः
CC श्लाघ्येऽस्मिन् for श्लाघ्य एवाय 13 CB, CD insert न केवलं मदीया-
नामपि तु before इन्द्रस्य CB, CD दर्पहारी यः सोऽय for गर्वहारी 14 CB
omits all words from स्वद्वेषिणि to अपहारी ; CD omits all words
from स्वद्वेषिणि to गर्ह्य and reads instead : तथा हर्षयुक्ता या ब्रजवध्वो
गोपकुमार्यस्तासां वसनापहारी यः सोऽयम् । किं च CC transposes तदपि and
वीरस्य 15 CD मुनीन्द्र० for मुनि० CD omits अपि after तस्य CD
inserts सोऽयं after तस्याप्यपहारी CB, CD insert अतः before प्रसिद्ध०,
and कार्य इत्यर्थः after संदेहः

सारङ्गरङ्गदा

साक्षात्तद्दर्शनप्राप्त्या परमानन्दमग्नः साश्चर्यमाह—मुनीन्द्राश्च ते जना भक्ताश्च
तेषां नारदादीनामपि मानसतापमेव सदा ध्याने स्फूर्त्या हतुं शीलं यस्य सोऽयम् ।
तादृशोऽपि मदयुक्ता गर्वेण भर्त्सयन्त्यो या ब्रजवध्वस्तासां वसनापहारी यः
सोऽयम् । तथा, तृतीयभुवनेश्वररय स्वर्गेशस्य गिरिधृत्या दर्पहारी यः 5
सोऽयम् । तादृशोऽपि मदीयानामासां समैव वा हृदयाम्बुसहापहारी यः सोऽय-
मित्याश्चर्यम् ॥८२

सर्वज्ञत्वे च मौग्ध्ये च सार्वभौममिदं महः ।
निर्विशन्नयनं हन्त निर्वाणपदमश्रुते ॥८३

कृष्णवल्लभा

10

अथ परमानन्दसाम्राज्यपरमसीमामनुभवन्नभिलषति—सर्वज्ञत्व इति । इदं
पुरः स्फुरच्छ्रीकृष्णाख्यं महः सर्वोज्ज्वलं ज्योतिः सर्वज्ञत्वे मौग्ध्ये च सार्वभौमं
चक्रवर्ति । सर्वतः श्रेष्ठमित्यर्थः । कदाचित्सर्वज्ञोऽपि भवति, कदाचिन्मुग्धोऽपि
भवति, लीलारसमयत्वात् । हन्तेति हर्षे । तन्महो नयनं निर्विशन्नयनगोचरी-
भवन्निर्वाणपदं निर्वाणानां सर्वासां निवृत्तीनां मधुरानन्दरसानां पदमाधारभूतं 15
मधुरानन्दसाम्राज्यमश्रुते व्याप्नोति । यद्वा, तन्महः कर्म, निर्विशन्नयनं कर्तृ,
निर्वाणपदं परमानन्दमश्रुते । सर्वमास्वादयतीत्यर्थः ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥८३

सुबोधनी

न केवलं तद्दर्शने मम सुखं तस्यापि महर्शने सुखमित्यानन्दविस्मयोत्फुल्लः

2. KD omits तत् before दर्शनं 3 KC reads मानसे for मानसतापमेव
and inserts ताप before हतुं 5. KC reads स्वर्गेश्वरस्य (for स्वर्गेशस्य) and
transposes it and गिरिधृत्या 8. Caitanyadāsa सर्वज्ञत्वेन and मौग्ध्येन 13
GB omits अपि भवति कदाचित् after सर्वज्ञः, and reads च for अपि after मुग्धः
17. GB omits अनुष्टुप् छन्दः 19. CB, CD omit all words from
न केवलं to सन्नाह (see p. 242, line 1) and read instead पुनस्तदावेशेन नेत्रे
प्रविशन्तमिवालोक्त्याह—सर्वज्ञेति.

सन्नाह—सर्वज्ञत्वेन मदन्तर्धृत्तिज्ञातृतया मनोहरत्वेन च सर्वविजयीदं महो नयनं निःशेषेण विशत्, हन्ताश्वर्ये, परमानन्दं भुङ्क्ते ॥८३

सारङ्गरङ्गदा

पूर्वं यथा स्वप्रार्थितं तथाविधत्वेनाविर्भावाद्रासे तासां हृदयेच्छापूरकत्वाच्च
5 सर्वज्ञतायाः, लीलाविशिष्टत्वेन सहजपरमैश्वर्यादेरननुसंधानान्मुग्धतायाश्चानुभवानन्द-
विस्मयोत्फुल्लः सन्नाह—पूर्वदिदं महो नयनं निर्विशतद्वारा प्रविश्य निर्वाणं
परमानन्दस्नत्पदं हृदयमश्रुते व्याप्नोति विस्मयेन रतब्धं करोति । हन्तेत्याश्वर्ये ।
कीदृशम्—सर्वज्ञत्वे मौग्ध्ये च सार्वभौमम् । अतिश्रेष्ठमित्यर्थः ॥८३

पुष्पानमेतत्पुनरुक्तशोभा-

मुष्णेतारांशोरुदयान्मुखेन्दोः ।

तृष्णाम्बुराशिं द्विगुणीकरोति

कृष्णाह्वयं किञ्चन जीवितं मे ॥८४

कृष्णवह्निभा

इदानीमतिमधुरविलासप्रसक्तरूपेण साक्षाच्चक्षुर्यमिव पेपीयमाने परिस्फुरति
15 प्रतिपदपरमानन्दरसवर्षिण्यपि श्रीकृष्णचन्द्रे नैव तृष्णाशान्तिः, प्रत्युत कोटि-
गुणवृद्धिरेवेत्याह—पुष्पानमिति । कृष्णाह्वयं कृष्ण इत्याह्वयो नाम यस्य

1. CB भूततया for ०ज्ञातृतया 2. CD inserts इति after हन्त After
भुङ्क्ते CB, CD continue : महर्शनेऽस्याप्यानन्दो (CD omits अपि) भवतीत्यर्थः
4. KC, KD, KP repeat यथा KC, KP तथा विधत्ते नाविर्भावात् 5. KC
inserts तथा before लीला० KC ०परमैश्वर्याद्यननुसंधानेन KA अनुभवात्, KC
अनुभावा- for अनुभवा- 8. KA inserts च after सर्वज्ञत्वे After इत्यर्थः
KD continues मौग्ध्ये सौन्दर्ये वा 9. PS ०शोभ- for ०शोभा- 10. PS
उदयं 11. PS त्रिगुणी० 14. GB सप्रति for इदानीं GB transposes इव
and पेपीयमाने 16. GB ०गुणावर्धत for ०गुणवृद्धिरेव After पुष्पानमिति
GB inserts (from p. 243, ll. 3-4) all words from मुखेन्दोरुदयात् to पोषयन्तं
(with v. l.), omitting them in their proper place. GB omits कृष्णाह्वयं

तत्किञ्चन जीवितम् । एतज्जीवनतोऽप्यतिप्रियतमं जीवनकोटीनिर्मन्थ्यैकनखच्छवि ।
मे मम तृष्णाम्बुराशिं तृष्णैवाम्बुराशिः समुद्रस्तं द्विगुणीकरोति । तृष्णासागरं
वर्धयतीत्यर्थः । एतत्कृष्णाख्यं मुखेन्दोरुदयात्प्रादुर्भावात्, उष्णोत्तरांशोरुष्णादि-
तरेऽश्वो यस्य तस्य चन्द्रस्य पुनरुक्तशोभां पुष्णानं पोषयन्तम् (१) । अम्बुराशे-
वर्धनं तु चन्द्रोदयेनैव, तन्मुखं चन्द्रादप्यधिकम्, तेन तृष्णाम्बुराशेद्विगुणीभावो 5
न चित्रमिति भावः । मुखेन्दोरुदयादुष्णोत्तराशोरित्यादौ व्याहतदोषो नाशङ्क्यः ।
इन्दुशब्दोऽयमनुत्कर्षार्थः । यथा च रघुवंशे (१ १२)—

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव

इति । अथर्वैवं योजना—मुखेन्दोरुदयान्मे तृष्णाम्बुराशिं द्विगुणीकरोति
द्विगुणीकुर्वदेव वर्तते । प्रथमं द्विगुणीकृतं पुनर्द्विगुणीकरोतीत्यं द्वैगुण्यधारा । 10
चन्द्रान्तरापेक्षयास्य विशेषमाह—उष्णोत्तरांशोश्चन्द्रस्यैतदुदये, तत्र शैत्यानुभवा-
भावात्, एतेन मुखेन्दुना कृता या तस्य पुनरुक्तशोभाधिका दीप्तिः, प्रकाश-
कार्यस्यैतच्चन्द्रिकयैव कृतत्वात्, तां पुष्णानं स्वमुखचन्द्रिकाभिः पुष्टं कुर्वत् । यद्यपि
चन्द्रस्य प्रयोजनान्तरं नास्ति, स्वस्य कृतार्थतायै समुदेतीति भावः ॥
इन्द्रवज्रा छन्दः ॥८४

15

सुबोधनी

अतः स एव स्वस्य शोभया मत्तृष्णां वर्धयतीति सविस्मयमाह—किञ्चना-

1 GB ततः for एतज्जीवनतः GB मुखच्छवि for नखच्छवि 2. GB omits
तृष्णाम्बुराशि 3-4. For the reading of GB see p 242, fn. 16. 3. GB
omits एतत् कृष्णाख्य GA omits प्रादुर्भावात् GB omits उष्णोत्तरांशोः 4.
GB inserts प्रसिद्धं after चन्द्रोदयेनैव 5. GB inserts तु after तन्मुखं 6-9.
GB omits all words from मुखेन्दोरुदयात् to इति 12. GA omits अधिका
13. GA कुवन्तं for कुवत् 13-14. GB omits all words from यद्यपि to
भावः and reads instead . यस्य भासा सवमिदं विभाति इति श्रुतेः (Katha 5. 15 ;
Mundaka 2. 2. 10 ; Śvetāśvatara 6. 14). 15. GA omits इन्द्रवज्रा छन्दः.
17. CB, CD omit all words from अतः to सविस्मयमाह and read
instead : ततः (CD अथ) तदास्वशोभायाः स्वतृष्णायाश्चानुज्ञां वृद्धिमाह—
पुष्णानमिति CC परं for स एव

निर्वचनीयमेतत्कृष्णाह्वयं मे जीवितं मुखेन्दोरुदयातृष्णाम्बुधिं द्विगुणीकरोति ।
कथम्—हिमांशोस्तदुदयादेव व्यर्थीकृतां शोभां पुष्णानम् । स्वस्य कान्त्येन्दुं
तिरस्कृत्य पुनस्तथैव तस्य तामुच्छलितां कुर्वाणमित्यर्थः ॥८४

सारङ्गरङ्गदा

5 पुनस्तच्छ्रीमुखशोभायाः स्वतृष्णायाश्च क्षणे क्षणे वर्धिष्णुत्वमनुभूय सविस्मय-
माह—एतत्किंचनानिर्वचनीयं कृष्णाह्वयं मम जीवितं मुखेन्दोरुदयान्मे तृष्णाम्बु-
राशिं द्विगुणीकरोति । कीदृशम्—उष्णेतरांशोर्हिमांशोस्तदुदयादेव पुनरुक्ता
व्यर्थीकृता या शोभा तां पुष्णानम् । स्वश्रीमुखकान्त्येन्दोः शोभां व्यर्थीकृत्य
10 पुनस्तथैवोच्छलितां कुर्वाणमित्यर्थः । किं वा, श्रीव्रजदेवीनां तद्दर्शनोच्छलितां
शोभां दृष्ट्वाह—एतासां तद्दर्शनात्पुनरुक्तां व्यर्थीकृतां स्नानां शोभां पुष्णानं
स्थूलीकुर्वत् । मुखेन्दोः कीदृशः—उष्णेतरांशोरतिशीतस्य ॥८४

तदेतदाताम्रविलोचनश्री-

संभाविताशेषविनम्रगर्वम् ।

मुहुर्मुरारेर्मधुराधरोष्ठं

15 मुखाम्बुजं चुम्बति मानसं मे ॥८५

कृष्णवल्लभा

संप्रति श्रीकृष्णमुखाम्बुजं साक्षादिव वीक्षमाण आह—तदेतदिति ।
तदेतद्दृश्यमानमेव मुरारेः श्रीकृष्णस्य मुखाम्बुजं कर्म मे मानसं कर्तुं मुहुर्वारंवारं
चुम्बति स्वायत्तीकरोति । यद्वा, तत्संलग्नं सच्चुम्बनसुखमनुभवतीत्यर्थः ।

1 CB, CD transpose कृष्णाह्वयं and मे 2. CB, CD कीदृशं for कथं
CB, CD insert पुनरुक्तां before व्यर्थीकृतां. CB, CD उदयेन for कान्त्या.
3. CB reads तेन for तथा and omits तस्य CD तेनैव for तथैव तस्य CB, CD
तमुच्छलितां (CB omits तं) for तामुच्छलितां. 13. PS ०विनम्रगर्वम्. 17.
GB तदिति for तदेतदिति 19. GA तदा० for स्वा० and यत् for सत्.

गोपीतादात्म्यभावनयेति भावः । कीदृशं मुखाम्बुजम्—आताम्रविलोचनश्री-
संभावितशेषविनम्रगर्वम् । आताम्रयोः सर्वतोऽरुणयोर्विलोचनयोः श्रिया कान्त्या
संभावितः संपादितोऽशेषाणां विनम्राणां भक्तानां गर्वो येन तत् । पुनः कीदृशम्
—मधुराधरोष्ठम् । मधुरमधरोष्ठं यत्र तत् । यद्वा, मधुरं वरत्वधरयतीति
तदोष्ठं यत्र तत् ॥ उपेन्द्रवज्रोपजातिश्छन्दः ॥८५

5

सुबोधनी

अथ तद्दर्शनानन्दावेशेनोद्घाटितं मनोगतमुद्गिरति—मुरारेरेतन्मुखाम्बुजं मे
मानसं मुहुश्चुम्बति । तत्र हेतुः—मधुराधरोष्ठम् । तत्प्रवृत्तौ तदेव निदान-
मित्याह—आताम्रयोरनुरागयुक्तयोर्विलोचनयोर्या लक्ष्मीः शोभा तथा संभावितोऽ-
शेषनम्राणां गर्वोऽभिमानविशेषो येन ॥८५

10

सारङ्गरङ्गदा

स्वस्य भावविशेषाश्रयत्वात्पुनस्तत्र जातनृष्णः सलालसमाह—तत्

वीक्षिष्ये तव वदनाम्बुजम्

(श्लो० ४४) इत्यादौ पूर्वप्रार्थितमेतन्मुरारेर्मुखाम्बुजं मे मानसं मुहुश्चुम्बति नेत्र-
भृङ्गद्वारा निपीयारवादयति । निजभावानुसारेण विशेषयति, कीदृशम्—
मधुराधरोष्ठौ यत्र । तथा, आताम्रयोरीषदारुणयोर्विलोचनयोर्या श्रीः शोभा
कृपाकटाक्षादिसंपद्वा तथा संभावितो वर्धितोऽशेषविनम्राणां भक्तानामनुकूलानामासां
च सौभाग्यगर्वो येन ॥८५

15

1. GB मुखं for मुखाम्बुज, and आताम्रेति for the whole phrase आताम्रविलोचन etc.
- 3 GB reads तथा for पुनः कीदृश
4. GB omits मधुरा-धरोष्ठं
5. GB उपेन्द्रवज्रा The metre is उपजाति
7. CB, CD read ततः for अथ, and omit आनन्द in °दर्शनानन्द°
- CB inserts तदेतदिति after उद्गिरति
- 8 CD omits मुहुः
- CB, CD कीदृश for तत्र हेतुः
- 8-9 CB, CD तन्निदानतामेवाह for तदेव निदानमित्याह.
10. CD °आवेश° for °विशेष°
13. KP बत for तव.
17. KA, KB, KP omit वा.
18. KC भाग्य° for सौभाग्य°.

करौ शरदिजाम्बुजक्रमविलासशिक्षागुरु

पादौ विबुधपादपप्रथमपल्लवोल्लङ्घिनौ ।

दृशौ दलितदुर्मदत्रिभुवनोपमानश्रियौ

विलोक्य विलोचनामृतमहो महः शैशवम् ॥८६

5

कृष्णवल्लभा

अथ पुरः स्फुरति श्रीकृष्णेऽतिप्रवृद्धतादृग्दर्शनलालस आह—कराविति । हे विलोचन, अहो आश्चर्यम्, अमृतममृतस्वरूपं शैशवं सौकुमार्यं मह उत्सवरूपं वपुः । यद्वा, महःशैशवं महसां शैशवं सुकुमारताम् । विलोक्य पश्येति प्रार्थये । प्रार्थनायां लोट् । इदमेव त्वया विलोकनीयम्, स्वप्नेऽपि नान्यत्र दृष्टिर्देयैत्यर्थः । यस्य करावीदृशौ—शरदिजाम्बुजक्रमविलासशिक्षागुरु । शरदि जातानि शरदिजानि । अलुकसमासः । तानि चाम्बुजानि, तेषु क्रमन्ते स्फीतीभवन्ति विलासा विविधलसनानि शोभाः शैत्यसौकुमार्यसौगन्ध्यादिरूपाः, तासु शिक्षागुरु । यद्वा, शरदिजानाम्बुजानां क्रमः परिपाटी तस्या विलासशिक्षागुरु । पादौ कीदृशौ—विबुधपादपप्रथमपल्लवोल्लङ्घिनौ । विबुधानां देवानां पादपस्य कल्पद्रुमस्य प्रथमो यः पल्लवः पत्रं तमुलङ्घयितुं शीलं ययोस्तौ । ततोऽप्यधिककारुण्य-सौकुमार्यादिमत्त्वात् । दृशौ कीदृशौ—दलितदुर्मदत्रिभुवनोपमानश्रियौ । दलितानि दुर्मदानि समस्तदिविजयात्प्राप्तमदानि त्रिभुवनस्थानि यान्युपमानानि मृगमीन-खञ्जनचकोरचञ्चरीकुवल्यादीनि तेषां श्रीर्याभ्यां ते ॥ पृथ्वी छन्दः ॥८६

15

1. PS शरदुदञ्चिताम्बुजविलास० 4. PS महच्छैशवं for महः शैशव 6. GB प्रवृद्धलालसः for अतिप्रवृद्धतादृग्दर्शनलालसः 8-9. GA omits इति (after पश्य), and transposes प्रार्थये and प्रार्थनायां लोट् 10 GB omits ईदृशौ and the phrase शरदिजाम्बुज etc 11. GB यानि for शरदिजानि अलुकसमासस्तानि च 12. GB inserts ये before विलासाः, and reads विलसनानि for लसनानि 14. GB reads तथा for पादौ कीदृशौ, and omits the phrase विबुधपादप etc. 15 GB अङ्कुरः for पत्र GA तत् for त 16. GB reads यस्य दृशौ दृष्टी for दृशौ कीदृशौ, and omits the phrase दलितदुर्मद etc GB inserts विख्यातानि after दलितानि 17-18 GA is damaged here, and the letters and words मस्तदिविजयात्, मृगमीनखञ्जन and श्रीर्याभ्यां ते are lost. 18. GA हरिणी for पृथ्वी

सुबोधनी

ततो बहिः संभाल्य सावहित्थमाह—अहो महो विलोकय । कीदृशम्—
विलोचनयोरमृतम् । पुनः सहर्षमाह—शैशवं कैशोरमिदम् । यतोऽस्य करौ ।
कीदृशौ—शरदि जातानामम्बुजानां ये क्रमेण विलासा आन्दोलनादयस्तेषां
शिक्षागुरु । स्वभावालम्बनतयादौ करयोर्निरुक्तिः । पुनर्देन्यादवाग्विलोक्य,
पादौ च कीदृशौ—कल्पवृक्षाणामग्रभागस्थपल्लवान् कौमल्यारुण्यादिनोलङ्घयितुं शीलं
ययोः । ऊर्ध्वं वीक्ष्य, दृशौ च कीदृशौ—दलिता निर्जिता दुर्मदैरत्यूर्जितौ-
पस्यगुणैर्युक्तानां त्रिभुवनस्थपद्मादीनामुपमानानां श्रीः संपत्तिर्याभ्याम् ॥८६

सारङ्गरङ्गदा

तत्तदनन्तमाधुर्याब्धिमग्नः प्रेमानन्दवैह्वल्यात्सर्वं विस्मृत्य पूर्ववत्तमन्विप्य
प्राप्तदर्शनायाः श्रीवृन्दावनेश्वर्याः पार्श्वस्थात्मस्फूर्त्या ता प्रति । बाह्ये तु—
स्वसङ्गिनं किञ्चित्स्वमित्रं प्रति ।

लीलास्वयंवररसं लभते जयश्रीः

(श्लो० १) इतिवत्स्वान्तोद्गतं तदङ्गानामुपमानजेतृत्वमाह । अहो आश्चर्यं ।
इदं पुरो दृश्यमानं महः पूर्ववत्कान्तिपुञ्जं विलोकय । कीदृशम्—विलोचनयो-
रमृतम् । तद्वत्तत्संतर्पकम् । क्षणं निर्वर्ण्य सविस्मयमाह—इदं शैशवम् ।
कैशोरमित्यर्थः । स्वार्थेऽण् । यतोऽस्य करौ । कीदृशौ तौ—शरदिजाम्बुजानां

- 2 CB, CD संभाव्य for संभाल्य CB, CD insert कराविति after आह
4. CD omits अम्बुजानां CB, CD transpose ये and क्रमेण 5. CB,
CD निजभावाद्(CD ०भावा)लम्बनतया CD omits आदौ before करयोः CB,
CD तथास्य for पुनर्देन्यादवाग्विलोक्य 6. CB, CD omit च after पादौ 7.
CB, CD अपरं चास्य for ऊर्ध्वं वीक्ष्य CC विलोक्य for वीक्ष्य CD omits
दृशौ च कीदृशौ CB omits च before कीदृशौ 8. CA त्रिभुवनस्य पद्मा०.
CD omits त्रिभुवनस्थ- CB, CD insert तत् before सपत्तिः 10. KC
एतत् for तत्तत् KD ०माधुर्यादि० for ०माधुर्याब्धि०, and वैह्वल्यात् for
वैह्वल्यात् 11-12. KC किञ्चित् सङ्गिनं for तु स्वसङ्गिनं 14. KC ०जयत्व०
for ०जेतृत्व० KA आश्चर्यं 16 KB omits तत् before संतर्पक 17. KD
reads किशोरं for, KB inserts किशोरं after कैशोरं KB omits तौ

क्रमेण परिपाठ्या ये विलासास्तेषां शिक्षायां गुरु । तथास्य पादौ । कीदृशौ—
विबुधपादपानां कल्पवृक्षाणां प्रथमपल्लवांस्तत्तद्गुणैरुल्लङ्घयितुं शीलं ययोस्तादृशौ ।
तथास्य दृशौ । कीदृशौ—दलिता दुर्मदानि त्रिमुवने यानि पद्मादीन्युपमानानि
तेषां श्रौयार्थ्यां तादृशौ ॥८६॥

आचिन्वानमहन्यहन्यहनि साकारान्विहारक्रमा-
नारुन्धानमरुन्धतीहृदयमप्यार्द्रस्मितार्द्रश्रिया ।
आतन्वानमनन्यजन्मनयनश्लाघ्यामनर्घ्यां दशा-
मानन्दं ब्रजसुन्दरीस्तनतटीसाम्राज्यमुज्जृम्भते ॥८७॥

कृष्णवल्लभा

अथ ब्रजसुन्दरीस्तनतटीमाश्लिष्टस्य श्रीकृष्णस्य स्वरूपं यथानुभवमनुवर्णयति
—आचिन्वानमिति । आनन्दं ब्रह्म नित्यपरमानन्दभूयस्त्ववत् । भूमार्थेऽर्श
आद्यच् (पा० ५ २ १२७) । उज्जृम्भते प्रकाशते । मम स्फुरतीत्यर्थः । तर्हि
किं निर्गुणम्, न । ब्रजसुन्दरीस्तनतट्याः साम्राज्यं परममहानन्दाधिकसमृद्धिर्यस्य
तत् । यद्वा, ब्रजसुन्दरीस्तनतटीसाम्राज्यं कर्तृ । ब्रजसुन्दरीस्तनतट्यां साम्राज्यं
चक्रवर्तित्वं यरय तत् । आनन्दं यथा स्यात्तथोज्जृम्भते । कीदृशम्—अह-
न्यहन्यहनि साकारानाकारसहितान्विहारक्रमान्विलासपरिपाटीराचिन्वानं संचितं(१)
कुर्वत् । प्रतिदिनमन्य एवाकारोऽन्यैव च विहारपरिपाटी । पूर्वाधिकचमत्कार-
वन्माधुरीभृदित्यर्थः । यं यमाकारं गृहीत्वा यां यां क्रीडां करोति सैव सैव
मूर्तेव परिस्फुरतीति भावः । अतएव, आर्द्रस्मितार्द्रश्रिया, आर्द्रं सरसं यत्स्मितं

1. KP शिक्षागुरु for शिक्षायां गुरु KC omits कीदृशौ 3 KC कीदृशे
for कीदृशौ KB, KP दलितानि for दलिता 4 KP inserts तेषां before
तेषां KC तादृशे 6 PS (v 1. as in text) ०स्मितास्यश्रिया 8. PS
ग्रामन्दं 11. भूयस्त्व lost in GA. 13. Before ब्रजसुन्दरीस्तनतट्याः GB
inserts यजेति 14. GB omits ब्रजसुन्दरीस्तनतटीसाम्राज्यं कर्तृ 15. After
तत् GB inserts कर्तृ GB omits स्यात् GA अनुजृम्भते for उज्जृम्भते
19 GB मूर्तवत् for मूर्तेव GB omits आर्द्रस्मितार्द्रश्रिया

तेनार्द्रा स्निग्धा या श्रीः शोभा तया, अरुन्धत्याः हृदयमप्यारुन्धानं रुन्धत् ।
स्वाधीनीकुर्वदित्यर्थः । एतेन जगन्मोहकत्वम् । महाश्चर्यसहजसाध्वीधैर्यव्रतहानेः ।
पुनः कीदृशम्—अनर्घ्याममूल्याम्, सर्वपूज्यां वा ।

मूल्ये पूजाविधावर्धः

इत्यमरः (३ ३ २७) । दशामाकारम् । सौन्दर्यविशेषमित्यर्थः । आतन्वानम्, 5
आ समन्तादङ्गभ्रत्यङ्गेषु तन्वानं तन्वद्विस्तारयत् । दशां विशिनष्टि—अनन्य-
जन्मनयनश्लाघ्याम् । अनन्यानामस्माकं जन्मनयनयोः श्लाघ्यां श्लाघार्हाम् ।
यद्वा, अनन्यजन्मा कामस्तस्यापि नयनश्लाघ्याम् ।

कुसुमेपुरनन्यजः

इत्यमरः (१ १ २६) ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ८७ 10

सुबोधनी

पुनः सर्वाकर्षकतल्लीलामाधुर्यस्फूर्त्या स्मरलालसोत्पादकानन्दत्वेनाह—अहो
तन्मह आनन्दम्, आ सम्यगानन्दो यस्मात्तद्रूपं सन्नवनवत्वेन प्रकाशते । तदुदय-
स्थानं व्यति—व्रजसुन्दरीस्तनतट्यामेव साम्राज्यं यस्य । तत्संपादयति—
अहन्यहनि प्रतिदिनं विहारक्रमान् क्रमेण विहारान्मुर्तिमत आचिन्वानं जगन्मनोभूमौ 15

1. GB inserts स्थिरचितायाः before हृदय 2 GB inserts उक्तं after
०मोहकत्वं GB अतिव्रमत्कार० for महाश्चर्यं 3 GB omits कीदृश 5
GA omits इत्यमरः GA प्रत्याकारं for आकारं GB omits इत्यर्थः 12
Before पुनः CD inserts : यः खलु भुवि समवतीर्य रसविशेषपरिपोषाय नाना-
विधलीलापरिशीलितमखिल(!) CB, CD तदेवानन्दतयानुभवन् for सर्वाकर्षक-
तल्लीलामाधुर्यस्फूर्त्या CB, CD ०तन्माधुर्यं वर्णयन्नाह आचिन्वानमिति for
आनन्दत्वेन 12-13 CB, CD omit all words from अहो to प्रकाशते
and read instead . तदेवानन्दमुदयते 13. CA inserts अहन्यहनि प्रतिदिनं
before प्रकाशते 14. CB, CD व्रजसुन्दरीणां स्तनतट्य एव (CD omits
एव), CC ०सुन्दरीस्तनतटीमेव CB inserts सर्वसंपदुद्बोधको देशः after, CD
for साम्राज्य CB अतो, CD अहो for तत्संपादयति 15 CA omits
अहन्यहनि प्रतिदिनं ; CC omits प्रतिदिन before विहार० CA भूमौ, CC जगद्भूमौ
for जगन्मनोभूमौ

संचिन्वन्तम् (!) । तन्मोहकतामाह—स्निग्धस्मितस्य स्निग्धशोभयारुन्धत्या अपि हृदयं स्वमाधुर्येणावृण्वानम् । तत्र हेतुः—अनर्घ्याम् । यत्र या न संभवति तां दशां विस्तारयत् । कीदृशीम्—न विद्यतेऽन्यजन्म येषां तेषां नयनानां योग्याम् । दिव्यचक्षुषामित्यर्थः ॥८७॥

४

सारङ्गरङ्गदा

पुनर्दशाद्वयसंवलितः स्मरलालसोत्पादकतन्माधुर्यदर्शनानन्दमदस्तदेवानन्दं मत्वाह—तदेतन्मह आनन्दम्, आ सम्यगानन्दो यस्मात्तदानन्दम्, तद्रूपं सदुज्जृम्भते क्षणे क्षणे नवनवत्वेन प्रकाशते । परितः पश्यन्

राधापयोधरोत्सङ्गशायिनेऽशेषशायिने

10 (श्लो० ७६) इतिवत्तं दृष्ट्वाह—व्रजसुन्दरीणां स्तनतट्य एव साम्राज्यं सुखदस्थानं यस्य । तासां तद्वा तासु साम्राज्यं यस्येति वा । तत्रैव तादृशत्वेन सुलभमित्यर्थः । अतः कामप्यनुपमां दशां कोटिमन्मथमोहिनीमातन्वानं प्रकटयन्तम् । माधुर्यस्यानन्त्यान्नेत्राभ्यामनुभवितुमसमर्थः कोटिनयनं प्रार्थयन्स्वपुंस्त्वात्तत्राप्ययोग्यतामननात्सामान्यस्त्रीत्वं प्रार्थयन्स्तत्राप्ययोग्यतां दिचार्य सदैत्यमाह, कीदृशीं ताम्—अन्यजन्मानि व्रजसुन्दरीव्यतिरिक्तानि यानि जन्मानि तेषु यानि नयनानि तैः श्लाघितुमशक्याम् । किमुतानुभवितुम् । आभिर्ब्रजदेवीभिरेवानुभाव्यामित्यर्थः । विलाससौष्ठवं दृष्ट्वाह—अहन्यहनि प्रतिदिनं प्रतिक्षणं प्रतिनिमेषं साकारान्मूर्तिमतो विहारक्रमांस्तत्परिषाटीराचिन्वानं सृजन्तम् । एवं चेत्तर्हि तदन्यो जनस्तदाशां त्यक्त्वा सुखं तिष्ठतु, अत्र सोपालम्भमाह—आरुन्धेति । सहजार्द्रस्य स्मितस्य

15

1 CB, CD अतएव for तन्मोहकतामाह 2 CB, CD insert आरुन्धानं after हृदय CC inserts स्वासक्तं कुर्वन्तं after आवृण्वानं CB, CD अतएव for तत्र हेतुः 3 CB omits दशां CD विस्तारयन्तं 4 CB, CD omit दिव्यचक्षुषामित्यर्थः 7 KP inserts आचिन्वानमिति after आह KC omits आनन्दं (after सहः). KC inserts यत्र and वा respectively before and after यस्मात्, and omits तदानन्द 9. KC omits शेषशायिने 10. KD स्तनतट्येव 11 KP यद्वा for तद्वा KB सुलभः for सुलभ 15. KA omits यानि before जन्मानि 16 KB, KD, KP insert अपि after श्लाघितुं 17. KA, KC अनिमेषं KB, KD insert च after अनिमेष 18. KC तद्दशां for तदाशां 18-19 KB अन्ये जनाः and तिष्ठन्तु

यार्द्रा श्रीः शोभा तथैवारुन्धत्या अपि हृदयमारुन्धानम् । आत्मन्यारुध्य
स्थापयेत् । सुन्दरं पुरुषं दृष्ट्वा पुरुषा अपि तं श्लाघन्ते, तस्यास्तच्छ्लाघापि
नास्ति । अस्या अपीति कथमन्यो जनः सुखं तिष्ठेदित्यर्थः ॥८७

तदुच्छ्वसितयौवनं तरलशैशवालंकृतं
मदच्छुरितलोचनं मदनमुग्धहासामृतम् ।
प्रतिक्षणविलोभनं प्रणयपीतवंशीमुखं
जगत्त्रयमनोहरं जयति मामकं जीवितम् ॥८८

कृष्णवल्लभा

इदानीं तस्यैव सर्वोत्कर्षं वर्णयति स्वानुभवेन—समुच्छ्वसितेति । ममेदं
मामकं जीवितं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कीदृशम्—समुच्छ्वसितयौवनम् । 10
समन्ताद्भङ्गदृग्वागत्यादिष्वुच्छ्वसितमभिव्यक्तं यौवनं यस्य तत् । पुनः कीदृशम्—
तरलशैशवालंकृतम् । तरलेन गच्छता शैशवेनालंकृतम् । यद्वा, तरलयतीति
चेतांसि तादृशेन शैशवेन सौकुमार्येणालंकृतम् । तारलयमात्रकारिशैशवमिश्रित-
यौवनमित्यर्थः । पुनः कीदृशम्—मदच्छुरितलोचनम् । मदो गर्वस्तेन छुरिते
आरुण्यधूर्ण्यमानत्वादिना व्याप्ते लोचने यस्य तत् । पुनः कीदृशम्—मदन- 15
मुग्धहासामृतम् । मदनेन मुग्धं मनोहरं हासामृतं यस्य । मदनोऽपि मुग्धो
येन तादृग् हासामृतं यस्येति वा तत् । पुनः कीदृशम्—प्रतिक्षणं विलोभयतीति ।
विशेषेण लोभजनकमित्यर्थः । पुनः कीदृशम्—प्रणयेन प्रेम्णा पीतं वंश्या

3. After नास्ति KD inserts पतिव्रतानां शिरोमणित्वात् 4. Gopāla
Bhatta समुच्छ्वसित० 5. PS मदविमुग्धहासा० 10 GB omits समुच्छ्वसित-
यौवनं 11-12. GB reads तथा for पुनः कीदृशं and omits तरलशैशवालंकृतं
13. चेतांसि lost in GA. GA तादृशशैशवेन GB तारुण्य० for तारलय०.
14. GB reads तथा for पुनः कीदृशं, and omits मदच्छुरितलोचनं 15.
GA धूर्ण्यमान०. 15-16. GB reads तथा for पुनः कीदृशं and omits
मदनमुग्धहासामृत 17. GB omits तत्, and reads तथा for पुनः कीदृशं here
as well as in line 18.

रन्ध्ररूपं मुखं येन । प्रणयेन पीता कृष्णाधररसपानवती वंशी मुखे यस्य वा
तत् । जगत्त्रयस्य मनो हरतीति तत् ॥ पृथ्वी छन्दः ॥८८

सुबोधनी

अतो ममाभीष्टं स एव संपादयिष्यतीति सहर्षमाह—तन्मामकं जीवितं
5 सर्वोत्कर्षेण वर्तते । सर्वोत्कर्षतां विशिनष्टि—न केवलमरुन्धत्या अपि तु
जगत्त्रयमनोहरम् । तत्कथम्—उद्गतं यौवनं यत्र । अतरतरलं गतप्रायं
यच्छैशवं तेनालंकृतम् । तच्चेष्टामाह—प्रियेक्षणहर्षेण व्याप्ते लोचने यत्र ।
अतएव मदनो मुग्धो यस्मात्तादृशहास एवामृतं यस्मिन् । अतः प्रतिक्षण-
विलोभनम् । पुनः सनर्माह—प्रेम्णा पीतं वंश्या मुखं येन ॥८८

10

सारङ्गरङ्गदा

पुनरन्तर्लालसया सहर्षमाह—तदिदं मामकं जीवितं जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । सर्वोत्कर्षतामेवाह विशेषणैः । कीदृशम्—न केवलमरुन्धत्या अपि तु
जगत्त्रयमनोहरम् । उच्छ्वसितं यौवनं तत्पूर्वावस्था यस्मिन् । तथा, तरलं
गत्वरं किञ्चिदवशिष्टं यच्छैशवं तेनालंकृतम् । विशेषणाभ्यां किशोरमित्यर्थः ।
15 अतः स्मरमदैश्वर्यरिते व्याप्ते लोचने यरय । मदनो मुग्धो यस्मात्तादृशो हास
एवामृतं तच्चरिस्मन् । अतः प्रतिक्षणविलोभनम् । कर्तरि ल्युट् । प्रणयेन पीतं
चुम्बितं वंश्याः सुभगाया मुखं येन ॥८८

1-2 GB इति वा fo1 वा तत् 4 CB, CD omit all words from
अतः to सहर्षमाह and read instead पुनः साश्चर्यमाह—तदिति CB, CD
insert एव जयति after जीवितं 5 CB, CD तदेव प्रतिपादयन् for सर्वोत्कर्षतां
CC व्यनक्ति fo1 विशिनष्टि 5-6 CB, CD omit all words from न
केवलं to तत्कथ 6 CC inserts अपि before कथ 7 CB, CD ततः fo1
तच्चेष्टामाह प्रियेक्षण- 8 CC तत एव fo1 अतएव CB, CD तादृशो हासः
9 CB, CD यत्. fo1 पुनः सनर्माह Before येन CB, CD insert अधरं, and
after येन continue नमोक्तिरियम् । अतो जगत्त्रयमनोहरम् 11. KA, KB,
KP omit अन्तः 12 KP omits कीदृशं 13. KP जगत्त्रये 14 KB, KD
सत्वरं fo1 गत्वर KA, KB, KP transpose यत् and शैशवं 17 KP omits
सुभगायाः (Mss read शुभ०)

चित्रं तदेच्चरणारविन्दं

चित्रं तदेतन्नयनारविन्दम् ।

चित्रं तदेद्वदनारविन्दं

चित्रं तदेतद्वपुरस्य चित्रम् ॥८६

कृष्णबल्लभा

5

संप्रति तदेव जीदितमाश्चर्यरूपत्वेन वर्णयति—चित्रमिति । तदेवैतच्चरणारविन्दं ध्वजवज्रयवाङ्कुशरेखादियुक्तं चित्रमाश्चर्यम् । तदेवेति दुर्लभं यन्मुनिभिश्चिन्त्यते परं, न तु दृश्यतेतराम् । एतदिति सुलभं यदस्मदनुग्रहदृष्ट्या प्रत्यक्षीकृतम् । अतएव चित्रम् । एवं नयनारविन्दादिष्वपि । तदेवैतन्नयनारविन्दं हावभावविविधदृष्टियुतम् । तदेवैतद्वदनारविन्दं महाश्चर्य- 10 सौन्दर्यमाधुर्यलावण्यादिमत् । अम्बेत्याश्चर्ये । तदेतद्वपुश्चित्रं चित्रम् । आश्चर्यमाश्चर्यमिति । स्निग्धघनेन्दीवरमरकतकान्तिच्छटापरिभावकमित्यर्थः ॥ इन्द्रवज्रा छन्दः ॥८६

सुबोधनी

पुनस्तत्साम्राज्यं विवृण्वंस्तत्प्रत्यङ्गमाधुर्यमनुभवन्नाह—अस्य तदेतच्चरणारविन्दं 15 चित्रं प्रियोरःकुङ्कुमाक्ततयाद्भुतम् । ऊर्ध्वं विलोक्य—तदेतद्वदनारविन्दं तद्दशनक्षतादिनाद्भुतम् । तद्गतिजागरारुणं तदेतन्नयनारविन्दमद्भुततरम् । एतैस्तदेतद्वपुरद्भुततमम् । वीप्सात्र तत्तच्चित्रचित्रिततयात्याश्चर्ये ॥८६

4 PS पुनरम्ब for वपुरस्य Gopāla Bhatta and v 1. in Kṛṣṇadāsa अम्ब
for अस्य 9 GB नयनादिष्वपि for नयनारविन्दादिष्वपि, adding योज्यं after it
15 CB अतः for पुनः CB, CD एतत्प्रत्यङ्गमाश्चर्यतया for तत्प्रत्यङ्गमाधुर्य
CB, CD insert चित्रमिति after आह 16 CB, CD प्रियवत्तः० for प्रियोरः०
CB, CD insert आह after विलोक्य 17. CB, CD अत्यद्भुतं for अद्भुतं
CB, CD तथारुणतया for तद्गतिजागरारुणं CC ०जागरात् for ०जागर- CB, CD
अतः for एतैः 18 CC तत्० for तत्तत्० CB ततोऽपि, CD (corrupt) for
तत्तच्चित्रचित्रिततयाति-

सारङ्गरङ्गदा

पुनस्तत्प्रत्यङ्गमाधुर्यानन्त्यस्फूर्त्या साश्चर्यमाह—तत्

कृष्णपादाम्बुजाभ्याम्

(श्लो० १२) इत्यादिना प्रार्थितमेतदस्य चरणारविन्दं चित्रमद्भुतम् । तथा,

5

मूर्तिं जगन्मोहिनीम्

(श्लो० ५४) इत्यादौ प्रार्थितं तदेतदस्य वपुश्चित्रमत्यद्भुतम् ।

मुखपङ्कजं मनसि मे विजृम्भताम्

(श्लो० ६) इत्यादौ प्रार्थितं तदेतद्वदनारविन्दं चित्रमत्यद्भुततरम् । तथा

प्रस्फुरल्लोचनाभ्याम्

10

(श्लो० १३) इत्यादौ प्रार्थितं तदेतन्नयनारविन्दं चित्रमत्यद्भुततमम् । तदेतत्सर्वं मम प्रत्यक्षं जातमिति चित्रमतिमद्भुततम् । वपुरम्बेति पाठे—अम्बेत्याश्चर्य-द्योतकाकाशसंबोधनम् ॥८६

अखिलभुवनैकभूषणमधिभूषितजलधिदुहितृकुचकुम्भम् ।

व्रजयुवतिहारवल्लीमरकतनायकमहामणिं वन्दे ॥६०

15

कृष्णवल्लभा

संप्रति राधारतिविहारप्रसक्ते श्रीकृष्णस्वरूपे रवसंनिष्ठामाह—अखिलेति । तं वन्दे स्तौमि नमामि च । कीदृशम्—अखिलभुवनस्यैकमेव भूषणमलंकृतिर्यस्मात्तम् । अखिलभुवनेषु परमानन्दरसमयपर्यन्तेष्वेकं मुख्यं श्रीवृन्दावनं तस्य भूषणमेव स्वरूपं यस्य वा तम् । पुनः कीदृशम्—अधिभूषितजलधि-

2. KC तत्र, KD तच्च for तत् (after आह) 4. KC, KD तदेतस्य for एतदस्य KD पादाम्बुजं for चरणारविन्द 7. KC, KD omit विजृम्भतां 8. KP चरणार् for वदना० KB, KC, KD omit अति before अद्भुततरं, and also (except KD) before अद्भुततमं in line 10. 10. KA, KB insert तत् before the second तदेतत् 11. KC, KD omit the second अम्ब 17. GB नौमि for नमामि 18. GB omits तं 19. GB transposes वा and तं. GB reads तथा for पुनः कीदृशं, and omits the phrase अधिभूषित etc.

दुहितृकुचकुम्भम् । अध्यधिकं भूषितौ कस्तूरीमकरीविरचनादिना जलधिरिव
जलधिः श्रीकृष्णैकान्तिकस्नेहसमुद्रः श्रीवृषभानुनामा गोपस्तस्य दुहिता राधा
तस्या कुचकुम्भौ येन तम् । पुनः कीदृशम्—व्रजयुवतिहारवल्लीमरकतनायकमहा-
मणिम् । व्रजयुवतीनां हारवल्ली हारलता तस्यां मरकतमयं नायकं मध्यगतं
महामणिम् । महामणिरिव महामणिस्तम् । नासामुरसि निरन्तरं तिष्ठन्नपि 5
राधया सह विहरतीति भावः ॥ आर्या छन्दः ॥६०

सुबोधनी

पुनस्तद्वपुर्जगदानन्दकनयानुभवैः सनर्म नमन्नाह—तदखिलभुवनानां मुख्यं
भूषणं वन्दे । कुत एतत्—अधिकं भूषितौ जलधिदुहितुः, जलमाधीयते
स्वकिरेणैराकृष्य संचीयत इति जलधिर्भानुस्तन्नाम्नो गोपस्य दुहितुः श्रीराधायाः 10
कुचकुम्भौ येन । अतो व्रजयुवतीना तत्सखीनां हारवल्ग्या मरकतमहानायक-
मणिं तद्वत्तद्वदयोलासकम् ॥६०

सारङ्गरङ्गदा

पुनः कियद्रे स्थित्वा ताभिः सह चुम्बनालिङ्गनादिभिर्विलसन्तं तमालोक्य
विस्मितः सन्क्षणं विचार्य, अरय नैतदाश्चर्यमित्याह—एतादृशममुं वन्दे । न 15
केवलं व्रजवनस्यैव किं त्वखिलानां भुवनानामेकं श्रेष्ठं नीलमणिरूपं भूषणं
तद्वत्स्थितम् । तदुक्तं श्रीजयदेवैः (गीतगोविन्द ५ २०)—

3 GB reads तथा for पुनः कीदृशं and omits the phrase व्रजयुवतिहार etc
4 GB हारावली for हारवल्ली 5. GB omits महामणिं. 8-9 CB, CD omit
all words from तद्वपुः to कुत एतत् and read instead : तदेव विशिनष्टि—अखिलेति
CA अखिलगुणानां 9-10 CB, CD (haplogically ?) omit all words from
जलमाधीयते to गोपस्य दुहितुः. 10. CB, CD ०राधिकायाः for ०राधायाः 11.
After येन CB, CD insert तं वन्दे CB omits, CD दत्तः, CC न केवलं तस्या
अपि तु for अतः CB, CD ०वल्लीमरकत० 12. CB, CD अतोऽखिलभुवनानां
मुख्यं भूषणं for तद्वत्तद्वदयोलासकं 15 KP omits सन् after विस्मितः KP
तादृशं for एतादृशं 16. KB व्रजजनस्य for ०वनस्य. KC, KD omit एवं
KC, KD omit किं तु, and read चतुर्दश- before भुवनानां KD insert अपि
after भुवनानां KP एवं for एकं KC, KD omit भूषणं

त्रैलोक्यमौलिस्थली-

नेपथ्योचितनीलरत्नम्

इति । तथा, अधिभूषिता विष्णवादिस्वरूपेण पादसंवाहनपराणां लक्ष्मीणां स्वपादस्पर्शेन कुचकुम्भा येन । आसां सर्वासां तु नायकमणिवत्कण्ठस्थित-
मित्याश्चर्यम् । यद्वा, नन्वीशस्य प्रकाशभेदेन नैतच्चित्रं यतोऽखिलानां वैकुण्ठाना-
मेकभूषणं रवयमेव तत्तद्रूपेण तेषु स्थितम् । तथा, अधिभूषितास्तत्तत्प्रेयसीनां लक्ष्मीणां कुचकुम्भा येन । क्षणं विमृश्य नैतत्प्रकाशभेद इत्याह—आसा त्वेकेन वपुषैव नायकमणिम् । तच्चित्रमेवेतत्, वन्दनमेव कार्यं न तु विचार्यमित्यर्थः ।

अथ वा

यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाचरत्तपः (भा० १० १६ ३६)

नायं श्रियोऽङ्गः (भा० १० ४७ ६०)

इत्यादिदिशा स्वमाधुर्येण तामाकृष्याधिमुव्युपितौ विरहवह्निज्वालाया तापितौ तस्याः कुचकुम्भौ येन । उप दाहे (घा० १ ७२७) ॥६०

कान्ताकचग्रहणविग्रहलब्धलक्ष्मी-

खण्डाङ्गरागलवरञ्जितमञ्जुलश्रीः ।

गण्डस्थलीमुकुरमण्डलखेलमान-

घर्माङ्कुरः किमपि गुम्फति कृष्णदेवः ॥६१

कृष्णवल्लभा

संप्रति राधया सह संगत्य विहरन्तं श्रीकृष्णं वर्णयन्नाह—कान्तेति । दीव्यति क्रीडति मोदते वा देवः । कृष्णश्चासौ देवश्चेति । किमपि गुम्फति ।

4. KC, KD transpose सर्वासां and तु KC, KD नायकमणिं तद्वस्थितं
6 KP एकं भूषणं 8. KC, KD insert तत् before वन्दनं KB
inserts एव after विचार्यं 9. KA, KP अथ for अथ वा 12. KC
ञ्जालातापितौ 14. PS omits this verse. Gopīla Bhaṭṭa लक्ष्मीः 20.
GB inserts माद्यति after मोदते

अर्थात्त्रुटितान्वेणीहाररशनादिकान् प्रथनातीत्यर्थः । क्रीडारसाविष्टतयासम्यग्गुम्फना-
 त्किमपीत्युक्तम् । कीदृशो देवः—कान्ताकचग्रहणविग्रहलब्धलक्ष्मीः । कान्ताया
 राधायाः कचग्रहणे केशप्रसाधने यो विग्रहो रतिकलहो नखदन्तक्षतादिरूपस्तेन
 लब्धा लक्ष्मीः शोभा येन सः । पुनः कीदृशः—खण्डाङ्गरागलवरञ्जित-
 मञ्जुलश्रीः । रतिकलहेन खण्डो योऽङ्गरागस्तस्य लवेन रञ्जिता, अतएव 5
 मञ्जुला श्रीर्यस्य सः । पुनः कीदृशः—गण्डस्थलीमुकुरमण्डलखेलमानघर्माङ्कुरः ।
 गण्डरथल्येव मुकुरमण्डलम्, तत्र खेलमाना घर्माङ्कुरा यस्य सः । राधायाः
 केशप्रसाधनसमये केनचित्सुखविशेषेण रतिकलहनिर्वृत्तहारादीनां त्रुटिः, स्वस्य
 परिश्रमात्स्वेदजलकणा अपि जाताः, तेनाङ्गरागोऽपि खण्डीभूतः, पश्चात्तस्या
 हारोऽपि प्रथित इति समुदायार्थः ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥६१ 10

सुबोधनी

पुनस्तद्वपुषोऽद्भुतभूषणं व्यञ्जयस्तथैवाह—कृष्णदेवः किमपि कान्तिवेष-
 मालां प्रथनाति । तद्वक्तुं न शक्नोमीत्यर्थः । तदभिनयन्नाह—कान्तायाः श्री-
 राधायाः कचग्रहणाय यः प्रणयकलहो हस्ताहस्ति तेन लब्धा या लक्ष्मीरनुमुक्त-
 केशादिशोभा तया युक्ताः खण्डा विच्छिन्ना येऽङ्गरागास्तेषां लवै रञ्जितातएव 15
 मञ्जुला श्रीर्यस्य । तल्लक्षयति—गण्डस्थलयौ स्वच्छतया मुकुरमण्डले ये तयोः
 खेलमाना घर्माङ्कुरा यस्य ॥६१

2. GB omits the phrase 'कान्ताकच etc. 3 GA नखक्षतादि० 4 GB
 reads तथा for पुनः कीदृशः and omits the phrase खण्डाङ्गराग etc 6 GB
 reads तथा for पुनः कीदृशः and omits the phrase गण्डस्थली etc. 7. After
 सः GA inserts खेलमानेत्यात्मनेपदि चाद्धित्यं (?) 7-8. GB राधाकेश० 8.
 GB रतिकलहे जाते हारादीनां 12 CB, CD omit all words from तद्वपुषः to
 आह and read instead . तदानन्दावेशेन तल्लीलाविशेषस्फूर्त्याह—कान्तेति CD
 श्रीकृष्ण० 13. CC शक्नुमः for शक्नोमि CB, CD तदेवाभिनन्दयन् for तदभि-
 नयन् 14 CC ग्रहणे for ग्रहणाय CC omits लब्धा CB, CD omit
 या 15. CB, CD omit all words from तया युक्ताः to अङ्गरागाः and
 read instead . ये खण्डैर्विच्छिन्नैरङ्गरागैः CB तत्र for अतएव 16. CD
 यत्र for यस्य CB ततः, CD अतः for तल्लक्षयति CC inserts एव before
 लक्षयति 17. CB, CD insert प्रिययाञ्जलेन वीज्यमानतया after तयोः, and
 अत्यल्पतया after खेलमानाः

सारङ्गरङ्गदा

अथ श्रीराधया सर्वाभिर्वा कृतलीलाविशेषस्य तस्य शोभाविशेषं विलोक्य
 सहर्षमाह—कृष्णदेवः क्रीडन्कृष्णः किमपि गुम्फति माधुरीसुमनोमालां ग्रथ्नाति ।
 क्रीदशः—कान्तायास्तासां वा सालिङ्गनचुम्बनाधरपानार्थं यत्कचग्रहणं तत्र
 कुट्टमिताख्यभावेन हस्तादिक्षेपेण निवारयन्त्या तया ताभिर्वा सह यो विग्रहस्तेन
 लब्धाः श्रीमदङ्गे लग्ना ये ते च, लक्ष्मीः शोभा तद्युक्ताश्च । मध्यपदलोपी
 समासः । खण्डाः खण्डखण्डाश्चेदृशस्तस्यारतासां वा सिन्दूरकुङ्कुमचन्दना-
 ज्जनाद्यङ्गरागाणां ये लवास्तै रञ्जिता, अतोऽतिमञ्जुला श्रीः शोभा यस्य ।
 तेन विग्रहेण लब्धा या लक्ष्मीस्तया च तदङ्गसङ्गेन खण्डाः कचित्कचित्खण्डिता
 ये कुङ्कुमादिनिजाङ्गरागास्तेषां लवैश्च रञ्जिता स्वभावमञ्जुला श्रीर्ययेति वा ।
 तथा, गण्डस्थलयावेव मुकुरमण्डले तयोः खेलमाना घर्माङ्कुराः श्रमोत्थ-
 प्रखेदकणा यस्य । यद्वा, तस्या नर्मभिर्जितरतां जेतुं नर्मप्रहेलिकादिरूपं
 किमपि गुम्फति ॥६१

मधुरं मधुरं वपुरस्य विभो-
 र्मधुरं मधुरं वदनं मधुरम् ।
 मधुगन्धि मृदुस्मितमेतदहो
 मधुरं मधुरं मधुरं मधुरम् ॥६२

कृष्णवल्लभा

अथ श्रीकृष्णस्य प्रतिक्षणमनन्यमाधुरीविशेषमनुभवन्नाह—मधुरमिति ।
 अस्य पुरः स्फुरतो विभोर्विविधं भवतीत्येवमनन्तरूपस्य श्रीकृष्णस्य मधुरं
 सहजरमणीयमपि वपुः पुनर्मधुरम् । राधया सह केलिकलारसेनातिरमणीय-

4. KP सालिङ्गन० for सालिङ्गन० KP कुच० for कच० 5 KB
 ०विक्षेपेण for ०क्षेपेण 7. KP omits ईदृशः 8 KP omits शोभा 9. KP
 omits च KC, KP do not repeat कचित् 11. KC श्रमोत्था प्र० 12
 KB ०स्वेद for प्रस्वेद KP ०कलाः for ०कणाः

मित्यर्थः । मधुरं वपुरिति सामान्येन समुदायमुक्तवाच्यं वर्णयति—वदनं सहजकान्तिविशेषोदयेन मधुरमपि मधुरम् । दृष्टिवाग्विलासादिचिह्नेनातिमधुर-मित्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । एतन्मृदुस्मितं मधुरं महामधुरमपि पुनर्मधुरम्, ततोऽपि पुनर्मधुरम्, ततोऽपि पुनर्मधुरमिति माधुरीप्रवाहवदिति । तत्र हेतुः—मधुगन्धिमृदुरिमितम् । मधूनि च गन्धाः सौरभाणि च भूयांसि सन्त्यत्र, 5 एतादृशं मृदुस्मितं यत्र तन् ॥ तोटकं छन्दः ॥ ६२

सुबोधनी

तदुपभुक्ततदङ्गमाधुर्यालोकात्सहर्षमाह—अहो, अस्य विभोः कृतसर्व-समाधानस्य वपुर्मधुरं मधुरं परमास्वाद्यमपि तद्भुक्ततयातिमधुरम् । पुनः श्रीमुखमालोक्याह—वदनं तु तदशनक्षताधरादिभिर्मधुरं मधुरं मधुरम् । अति- 10 तरां मधुरमित्यर्थः । तत्र च तदधरमधुगन्धयुक्तमेतन्मृदुस्मितं तु मधुरं मधुरं मधुरं मधुरम् । अतितमां मधुरमित्यर्थः ॥६२

सारङ्गरङ्गदा

तादृशानन्ततन्माधुर्यविशेषमनुभूय साश्चर्यमाह—अस्य विभोर्वपुर्मधुरं मधुरम् । अतिसुमधुरमित्यर्थः । पुनः श्रीमुखमालोक्य सशिरश्चालनमाह— 15 वदनं तु मधुरं मधुरं मधुरम् । अतितरां सुमधुरमित्यर्थः । तत्र स्मित-मनुभूय सशीत्कारं तन्निर्देशकतर्जनीचालनपूर्वकमाह—एतन्मृदुस्मितं तु मधुरं मधुरं मधुरम् । अतितमां सुमधुरमित्यर्थः । कीदृशम्—मधुगन्धि मधुसौरभयुक्तम् । मुखाब्जस्य मकरन्दरूपत्वात्सर्वमादकमित्यर्थः । सुरते कृत- 20 मधुपानत्वात्तदीपद्रन्धि वा ॥६२

8. CB, CD insert अथ before तदुपभुक्तं CC प्रियोपभुक्तं for तदुपभुक्तं CD तदुपयुक्तं CB, CD read ०माधुर्यमनुभवन् for ०माधुर्यलोका-त्सहर्षं and insert मधुरमिति after आह CB, CD omit अहो 8-9. CC एतत् for कृतसर्वसमाधानस्य 9. CC inserts अहो after वपुः and omits all words from the second मधुरं to ०भुक्ततयातिमधुरं 10. CB, CD omit ०अधरं 11. CB, CD पुनः for तु 12. CD अतितरां मधुर for अतितमां मधुरं 14. KB एतादृशं for तादृशं KP ०तत्तन्माधुर्यं 16. KP ०मधुरं for ०सुमधुरं 20. KP मुखाब्जं यस्य for मुखाब्जस्य

शृङ्गाररससर्वस्वं शिखिपिच्छविभूषणम् । अङ्गीकृतनराकारमाश्रये भुवनाश्रयम् ॥६३

कृष्णवल्लभा

- सप्रति श्रीकृष्णस्वरूपं परमाश्रयतमं कथयन्स्वाश्रयणीयत्वमेवाह—शृङ्गारेति ।
 5 भुवनाश्रयमाश्रये—भुवनानां तद्वर्तिनां चाश्रयमाधारं श्रीकृष्णमाश्रये । आ सम्यक्
 अश्रये सेवे । किं भुवनाश्रयत्वेन तदाश्रयणं प्रार्थ्यते, नेत्याह, कीदृशम्—
 शृङ्गाररससर्वस्वम् । शृङ्गाररसरय सर्वस्वं यस्मिंस्तत् । अनेनैव वयोवर्णादि-
 माधुरीविशेषश्च सूचितः । पुनः कीदृशम्—शिखिपिच्छविभूषणम् । शिखि-
 पिच्छरूपं विशिष्टं गोपत्वव्यञ्जकं भूषणमसाधारणं यस्य तम् । तस्य स्वतो-
 10 भूषणरूपस्य हारनूपुरादिना भूषणं न संभवति । तथापि मयूराश्च परममहामेघ-
 बुद्ध्या प्रेम्णातिप्रमोदा नृत्यन्ति, तदा पतन्ति पिच्छानि भूषणता प्राप्नुवन्त्येवेति
 भावः । पुनः कीदृशम्—अङ्गीकृतनराकारम् । सर्वाभिः परममहाशक्तिभिः
 संसेव्यमानोऽप्यङ्गीकृतः स्वीकृतो नरस्येवातिपरममहावैदग्ध्यवानाकारो येन ।

नराकृति परं ब्रह्म

- 15 (विष्णुपुराण ४ ११ २) इति स्मरणात् ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥६३

सुबोधनी

इदानीं तथाभूतस्य सर्वोत्तमां निश्चित्य तमाश्रयन्नाह—शृङ्गाररसः सर्वस्वं

- 1 PS ०पिच्छ० fo1 ०पिच्छ० 2 v l. in Kīṣṇadāsa ०नराकार० 5. GA
 omits आधार GB omits आ 6 GB omits अश्रये 6-7 GB omits
 कीदृश शृङ्गाररससर्वस्व 7 GB ०रसः fo1 ०रसस्य 8 GB तथा for पुनः
 कीदृश, omitting शिखिपिच्छविभूषणं 11. GB प्रेमातिशयेन fo1 प्रेम्णातिप्रमोदा
 GB omits एव 12 GB reads तथा fo1 पुनः कीदृशं and omits
 अङ्गीकृतनराकारं 13. GB सेव्य० fo1 संसेव्य०. 17. CD omits इदानीं and
 reads तथाभूतस्य for तथाभूतस्य CB, CD सर्वोत्तमानिश्चयावेशात् for सर्वोत्तमां
 निश्चित्य CB, CD insert एव after तं, and शृङ्गारेति after आह After आह
 CB, CD continue . आविष्कृतो नराकारो नरानुरूपचेष्टा येन तमाश्रये । तत्र हेतुः—
 भुवनानां प्राकृताप्राकृता(CB omits अप्राकृता)नामाश्रयभूतो यः । तदुपपादयन्विशिनष्टि—
 शिखिपिच्छमौलिः । तथा CA आश्रयं fo1 आश्रयन् Mss सर्वस्वः

यस्य तमाश्रये । कीदृशम्—शिखिपिच्छविभूषणम् । तेनैव तद्वैशिष्ट्यमाह—
अङ्गीकृतः स्वरूपेण गृहीतो नराकारो येन । अतएव भुवनानां प्राकृताप्राकृताना-
माश्रयभूतो यः ॥६३

सारङ्गरङ्गदा

तस्य तद्रसावेशं विलोपयाह—इदं शृङ्गारश्चासौ रसराजत्वाद्रसानां सर्वस्वं 5
च यत्तदाश्रये । ननु स तावदमूर्तस्तत्राह—भुवनं तत्स्थजीवचय आश्रयो
यस्य तादृशोऽप्यङ्गीकृतो नराकारो येन तत् । नवाकार इति पाठे—स्वीकृतो
नूतनाकारो येन । तद्रस एवायं मूर्तिमानित्यर्थः । तदुक्तम् (गीतगोविन्द १ ४८)—

शृङ्गारः सखि मूर्तिमान्

इत्यत्र । कीदृशम्—शिखिपिच्छविभूषणम् ॥ यद्वा—शिखिपिच्छविभूषणमु- 10
माश्रये । कीदृशम्—स्वस्वरूपेणाङ्गीकृतः सदा गृहीतो नराकारो येन । तत्र
हेतुः—ब्रह्ममोहने (भा० १० १३-१४) तत्स्वरूपेणैव भुवनानां तत्तद्वैकुण्ठानां
तत्तद्ब्रह्माण्डानां चाश्रयम् । तस्मिन्नेवोत्पन्नप्रलीनत्वात्तेषाम् । तादृशमपि ।
शृङ्गाररस एव सर्वस्वं यय तादृशं च । तस्य सर्वस्वं वा ॥६३

नाद्यापि पश्यति कदापि निदर्शनाय

15

चित्ते तथोपनिषदां सुदृशां सहस्रम् ।

स त्वं चिरान्नयनयोरनयोः पदव्यां

स्वामिन्कया नु कृपया मम संनिधत्से ॥६४

1-3. CB, CD omit all words from तमाश्रये to आश्रयभूतो यः 1.
CC तदेव व्यनक्ति for कीदृशं 5 KB तत्र for तद्रसं KD शृङ्गाररसः for
शृङ्गारः 6. KP ०जीवश्च for ०जीवचयः 7. KP omits तत् KD नवाकारं
8. KA, KB, KP तत्र सः for तद्रसः KC, KD insert सन् विहरत after
मूर्तिमान् 10. KA इत्यर्थः, KC इति for इत्यत्र KD अहं for अमुं 12.
KD inserts भुवनाश्रयं after हेतुः 13. KC उत्पन्नत्व० 14. KD omits च
KB omits वा 15. PS कदाचन दर्शनेन for कदापि निदर्शनाय 16. PS
चित्तेन उपनिषदा 17. PS and Gopāla Bhaṭṭa चिरं for चिरात्

कृष्णचलभा

संप्रति विस्मयगर्वहर्पातिरेकपूर्वकं स्वस्य श्रीकृष्णकृपातिशयपरमकाष्ठा-
पात्रत्वमाह—नाद्यापीति । भो स्वामिन्सर्वोत्तम स त्वं विरुद्धपूर्णमधुररसमूर्तिः
कया नु कृपया ममानयोर्नयनयोः पदव्यां चिरं चिरकालं संनिधत्से संनिहितो
भवसि । नैतत्तर्कयितुं शक्नोमि । तथेति कृपया । अनिरूप्यतां दर्शयति—यत्त्वां
सुदृशां शोभनज्ञानानामुपनिषदां वेदरहस्यभागानां सहस्रमद्यापि कदापि चकितमपि
चित्ते निदर्शनाय दृष्टान्ताय हेतवे न पश्यति । यादृशं तव स्वरूपं तथा नानु-
भवतीत्यर्थः । मम तु नयनपदवीं यातोऽसि, अहो ते कृपामहिमा ।

उपनीय तमात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः ।

हिनस्त्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता ॥

इति ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥६४

छवोधनी

ततः समीपमागतं वीक्ष्य दृग्दुर्लभस्त्वं कथं मदृष्टिगोचरोऽसीति तमेव
पृच्छति—हे स्वामिन्, स प्राङ्निर्दिष्टोऽसमानोर्ध्वस्त्वं ममानयोः प्राकृतविषयिनो-
र्नयनयोः पदव्यां कया कृपया, नु प्रश्ने, संनिधत्से । तामहं न जाने, त्वमेव
कथयेत्यर्थः । प्राग्वत्ते स्फूर्तिरेवेयम्, न,—चिराच्चिरकालं व्याप्य । न

1-2. GB ०काष्ठां for ०काष्ठापात्रत्वं 4. GB अपि for नु 5. GB
तव कृपया त्वां जानन्ति नान्यथेत्याह for तथेति कृपया अनिरूप्यतां दर्शयति 6. GB.
reads च for चकितमपि 7 GB inserts विषये after चित्ते GB यादृक्ते
स्वरूपं तादृक् for यादृशं तव स्वरूपं तथा 8. GB नेति नेति निषेधरूपत्वात् for
इत्यर्थः 9. The letters तमा lost in GA. GB उपनियममात्मानं ब्रह्मायास्त-
द्वयं यतः 13. CB, CD omit all words from ततः to दृष्टिगोचरोऽसीति
and read instead : तस्य समीपमागतस्य कारुण्यमेवागमनकारणमित्यनुभूय (CD
मित्यर्थः) साश्चर्यं (CD omits), CD continues किं कथां (?) साश्चर्यं 14. CB,
CD insert नाद्येति after पृच्छति CB ०निर्दिष्टासमानो०. 15. CD omits तां
16. CB, CD तव for प्राग्वत्ते CC तत् for ते CB, CD insert इति चेत्
before न. CC चिराच्चिरकालं CB नाद्यापि चिरं for न साच्चिरं (p. 268, l. 1).

साचिरकालायापिनी । नन्वक्षिसंनिवृष्टे किं दौर्लभ्यम्—सुष्ठु ह्य् व्रजसुन्दरी-
णामिव दृष्टिर्यासां तासामुपनिषद्देवीनामपि सहस्रं कदापि कस्मिंश्चिदवसरेऽपि
चित्तेऽपि निदर्शनाय त्वत्सादृश्यदर्शनायाद्यापि न पश्यति । अतोऽस्मद्गोचरत्वं
केवलकृपयैव ॥६४

सारङ्गरङ्गदा

5

अथ स्वसमीपमागतस्य तादृशस्तस्य साक्षाद्दर्शनप्राप्त्या नन्दोन्मत्तः साश्चर्यं
तमेव पृच्छति—हे स्वामिन्

व्रजवधूदृशा दृश्यम्

(श्लो० ४८) इत्याद्यनुसारेणासामेव दृश्यस्त्वमीदृशः कया नु कृत्या मम नयनयोः
पदव्यां संनिधत्से । नु आशङ्कयाम् । ननु पूर्ववत्स्फूर्तिरेवेयं तव, इत्यत्र 10
सविमर्शमाह—चिराद् बहुकालं व्याप्य । तत्स्फूर्तिर्नयमित्यर्थः । ननु सत्य-
मीदृशोऽहमन्यागोचरः, किं तु तव तादृशभावाद्वृष्टोऽस्मि, किमत्र चित्रम्, अत्राह—
अनयोः प्राकृतपुरुषदेहाङ्गविशेषयोरिति दुर्वटमेतदित्यर्थः । ननु भवतु ते प्राकृत-
पुरुषम्, तेन किम्, एतद्भावेनैव यस्य कस्याप्यहं दृश्यः स्याम्, तत्र सशिर-
श्चालनं कैमुत्यन्यायेनाह—सुदृशां वेणुनादमत्तत्रिजगद्वर्तिसुन्दरीणां तथोपनिषदा- 15
मपि सहस्रं यस्य तव त्वदङ्गानां च साक्षाद्दर्शनं तावद्दूरेऽस्तु, तन्निदर्शनाय
सादृश्यदर्शनायापि किमपि कदापि चित्तेऽप्यद्यापि न पश्यति । यद्वा, उपनिषदां
सहस्रं तथा तादृशेन भावेनापि न पश्यति । ननु ता अमूर्ताः कथं पश्यन्तु,
तत्राह—सुदृशामिति । तथा तेन प्रकारेण त्वत्प्राप्त्यर्थं सुदृशः सत्यस्तपश्यन्ती-

2. CD omits देवीनां 3. CD omits चित्तेऽपि निदर्शनाय CC trans-
poses अद्यापि and न CD drops अद्यापि न पश्यति CB, CD ०दृष्टिगोचरः for
०दृष्टगोचरः. 7 KB transposes तं and एव 8. KP व्रज० for व्रज० 9.
KP कदा for कया 11. All Mss (except KA) and KP सविमर्षं. KB
तत्तत्स्फूर्तिः 12. KP अन्यगोचरः KP, KC विचित्रमित्याह for चित्रमत्राह.
KB inserts इति before अत्राह 13. KD नयनयोः for अनयोः 15. KC,
KD कैमुत्येन for कैमुत्यन्यायेन 16. KP तदङ्गानां KP omits च 19. KP
तत्प्राप्त्यर्थं KP सत्यस्तपश्यन्तीनां

नामणीत्यर्थः । तदाभिर्गोपसुन्दरीभिरेव दृश्यस्त्वं यया कृपया मम साक्षाद्भूतोऽसि
का सेति कथ्यतामिति भावः ॥६४

केयं कान्तिः केशव त्वन्मुखेन्दोः
कोऽयं वेषः कापि वाचामभूमिः ।
सेयं सोऽयं स्वादतामञ्जलिस्ते
भूयो भूयो भूयशस्त्वां नमामि ॥६५

कृष्णवल्लभा

अथ शृङ्गाररससर्वस्वमूर्तेः श्रीकृष्णस्य साक्षादिवानुभूयमानां श्रीमुखेन्दोः
शोभां वेषं च वर्णयन्नाह—केयमिति । हे केशव, प्रशस्ताः केशा अस्येति ।

10 केशाद्वोऽन्यतरस्याम्

इति सूत्रेण (पा० ५ २ १०६) वः । त्वन्मुखेन्दोस्तत्र मुखचन्द्रस्येयं कान्तिः
कात्यपूर्वा । पद्मचन्द्रादीनां कान्तिर्निरूपयितुं शक्यते, इयं तु वक्तुमशक्या ।
कान्तिस्तु दूरादास्ताम्—अयं वेषः कः । वेषस्तिलकरचनादिनिर्माणम् । निर्वक्तु-
मशक्य इत्यर्थः । कान्तिवेषौ कथं वक्तुमशक्यौ तत्राह—वाचां काप्यभूमिरविषयः ।
15 अनिर्वचनीयस्वाद्यत्वात् । तदेवाह—सेयं कान्तिः सोऽयं वेषः स्वादतां स्वय-
मेवास्वाद्यौ भवताम् । अस्माकमास्वाद्यौ न स्तः, तर्हि तदाशंसया किम्,
तत्राह—ते तुभ्यमञ्जलिः प्रार्थनारूपः, तत्प्रतिबन्धकाज्ञानावरणनिराकरणार्थम् ।
भूयो भूयो भूयशः ।

बहुल्यार्थ

20 (पा० ५ ४ ४२) इति सूत्रेण बहुत्वे शस् । त्वामेव नमामि । तत्रोपायान्तरा-
भावात् । यद्वा, सेयं सोऽयं स्वादतां चक्षुषा समासाद्यौ भवताम् । मद्धिधानां

1. KB omits अपि before इत्यर्थः 5. PS स्वादुता मञ्जुलश्रीः for स्वादता-
मञ्जलिस्ते 6. PS तत् for त्वां 11. After वः GB inserts . कश्चेशश्च ते
केशा गुणावतारास्तान्वाति स्वीकरोतीति वा 13. GB तावत् for तु दूरात्
GB omits वेषः कः 13-14. GB को वक्तुं शक्यः for निवक्तुमशक्यः 19-20.
GB बहुल्यार्थं च for बहुल्यार्थेति सूत्रेण बहुत्वे 21. GB भवतः for भवतां

महादुरन्ततदाशानां तादृशसौभाग्यं त्वत्कृपां विना न घटत इति भावः ॥
शालिनी छन्दः ॥६५

सुबोधनी

पुनः श्रीमुखस्य तादृशकान्तिवेषौ च दृष्ट्वा सनर्म पृच्छति—हे केशव,
उन्मुक्तकेश, त्वन्मुखेन्दोरियं कान्तिः

5

कान्ताकचग्रहण

(श्लो० ६१) इत्याद्युक्ता कादृष्टपूर्वा । तदुपलक्षितोऽयं वेषो वा कोऽदृष्टपूर्वः । अत-
स्त्वां पृच्छामीत्यर्थः । त्वमेवानुभूय कथयेति चेत्—सा कापीयं स्वादतां सुष्ठु आ
सम्यगदताम् । एतदारवादकत्वत्पार्श्ववर्तिजनानामपि वाचामभूमिरविषयम् ।
मम तु का वार्तेत्यर्थः । सोऽयं वेषोऽपि तथा । अतस्ते भूयो ममाञ्जलिरेवास्तु । 10
पुनः ससंभ्रमम्—भूयशस्त्वां नमाम्येव । केवलं न किञ्चिद्वक्तुं शक्त इत्यर्थः ॥६५

सारङ्गरङ्गदा

पुनस्तादृशश्रीमुखकान्तिं वेषसौष्ठवं च दृष्ट्वा तद्वर्णयितुमुद्यतस्तदशक्त्या
सचमत्कारसंशयं तं पृच्छति—हे केशव स्निग्धकुञ्चिकेशरचितचूड, इयं
त्वन्मुखेन्दोः कान्तिः का, अयं वेषश्च कः । ननु पूर्वं त्वयैव वर्णिताविमौ, 15
तत्राह—इयमयं च काप्यनिर्वाच्या वाचामभूमिः । नेमौ तद्गोचरावित्यर्थः ।
यद्वा, इयं काप्यनिर्वाच्या, अयं च वाचामभूमिः । ननु वर्णने शक्तिर्न चेत्तर्हि
चक्षुर्मनोभ्यामास्वादयेति तथा चिकीर्षुस्तदशक्त्या सनिश्चयमाह—सेति । सा

नाद्यापि

(श्लो० ६४) इत्यादिरीत्यास्मादशौर्द्रष्टुमशक्या गोपीभिरेवास्वाद्येयम् । अयं च स 20
तादृशः । स्वयमेवास्वादयतामेव, नैतद्वर्णनास्वादनाशया प्रयोजनम् । अतस्ते

4 CA repeats पुनः CB, CD omit च, and insert केयमिति after पृच्छति.

5 CB, CD नानाकान्तियुक्त for उन्मुक्तकेश 8 CB, CD insert तत्राह

after चेत् 8-9. CB, CD omit छष्ट आ सम्यगदतां 10. CA सोऽपि for

वेषोऽपि CB, CD omit वेषः CB, CD insert तव after ते CC omits

मम after भूयो 11. CC शक्नोमि for शक्तः CA omits इत्यर्थः 14. KB

omits तं 18. KD सनियमं for सनिश्चयं 20. KD inserts अपि after द्रष्टुं

तुभ्यमञ्जलिरस्तु । भूयो भूयो भूयशस्त्वां नमामि । किं वा, तल्लुब्धः
सकातर्यमाह—तुभ्यमञ्जलिरस्तु, मुहुस्त्वां नमामि, इमौ स्वादताम् । मह्यमिति
शेषः । अन्तर्णिजर्थो ज्ञेयः । यथेमौ मयास्वाद्यौ भवतस्तथा कुर्वित्यर्थः ॥६५

वदनेन्दुविनिर्जितः शशी

दशधा देव पदं प्रपद्य ते ।

अधिकां श्रियमश्रुतेतरां

तव कारुण्यविजृम्भितं कियत् ॥६६

कृष्णवल्लभा

अथ चन्द्रमात्रे श्रीकृष्णमुखेन्दुकान्तिकणापि नास्तीति निर्धारितवानपि
10 रासावसरोदितचन्द्रस्य किञ्चित्तत्संभावयञ्श्रीकृष्णकृपाविलसितं मन्वानो विस्मित-
मिव हसन्नाह—वदनेन्द्विति । हे देव क्रीडापर, शशी खस्थश्चन्द्रस्तव वदनेन्दुना
विनिर्जितः संस्ते तव पदं दशधा दशप्रकारेण प्रपद्य नखचन्द्रदशकस्य
तादात्म्यं भावयन्नधिकां श्रियमश्रुतेतराम् । या याधिकात्यधिकादिश्रीस्तां
प्राप्नोतीत्यर्थः । तव कारुण्यविजृम्भितं कृपोद्रेकः कियदेतत् । त्वत्कृपयेतोऽपि
15 महत्पदं प्राप्यत इति भावः । यद्वा, कियदेतत्किं परिमाणमिति न विद्मः ।
जितस्तु निःश्रीक एव भवति, अयं त्वधिकामेव श्रियं लेभे, एकोऽयनेको बभूव ।
अतः परं किं ते कारुण्यमिति भावः ॥ वैतालीयं छन्दः ॥६६

सुबोधनी

खण्डितरागादिभिः का शोभा को वेप इति प्रतिवचनमाशङ्क्य तच्चरणमेवात्र

3 KB अन्तर्भावित० for अन्तः० 5 Kṛṣṇadāsa प्रपद्यते, also देवपदं
as a v. l. 7. PS तारुण्य० for कारुण्य०. 9. GB ०लेशः for ०कणा 10.
GB inserts तत्र before मन्वानः 11 GA omits खस्थः 13. GB omits
या या, and reads ०कादिश्रियं for ०कादिश्रीस्तां 19 CA inserts ननु, CD
अथ before खण्डित० CB, CD खण्डिताङ्ग० for खण्डित० CB, CD insert
वा before वेपः CD वचनं for प्रतिवचन CB, CD त्वच्चरण०

प्रमाणमिति पुनस्तथैवाह—हे देव वदनेन्दुविनिर्जितः शशी दशखण्डमात्मानं कृत्वा ते पदं प्रपद्याधिकां शोभामतिशयेनाप्नोति । अतस्त्वयीदृशादेव शोभावेपाविति भावः । ममैतद्दर्शनं तव कृपयैवेति प्रागुक्तं द्रढयति—तव कारुण्यरय विलसितं कियत्प्रमाणमिति च न जानामीत्यर्थः ॥६६

सारङ्गरङ्गदा

5

अथ तस्य स्वकर्णामृतरूपस्वाददर्शनदुःखजस्वदर्शनानन्दजोन्मादप्रलापश्रवणानन्दिना तद्वर्णनाशक्त्या नमस्कृत्य मौनमास्थितं तं दृष्ट्वा पुनस्तदुक्तिशुश्रूषुणा स्वमुखादिवर्णनेश्वरान्तरभजनवरप्रार्थनाद्याज्ञया तत्तत्स्थापनाय च प्रेमनिष्ठादिकमुद्घाटयितुं विवदमानेन श्रोकृष्णेण सह दिवदमानः सप्तदशश्लोकीमाह । तत्र प्रथमम्—अयि लीलाशुक चन्द्रपद्माद्युपमेयतया किमिति मन्मुखाद्यङ्गं न वर्णयसीति तद्वाक्यात्क्षणं दिमृश्य

10

लीलास्वयंवररसं लभते जयश्रीः

(श्लो० १) इतिवत्तानयोग्यान्मत्वा श्रीचरणारविन्दे दृष्टिं क्षिपन्कैमुत्येन भङ्गीपूर्वकमाह—हे देव, अयं शश्यखण्डनिर्मलोज्ज्वलत्वद्वदनेन्दोरुदयेनैव स्वपराजयं मत्वा श्रीनखरवररूपेण दशधात्मानं कृत्वा ते पदं प्रपद्यतेऽद्यापि सेवने । देवस्य तव पदं वा । ननु भद्रम्, नखानेव तथा वर्णय, इत्यत्र न हि न हीत्याह—अधीति । अत्र त्वत्कारुण्येनाधिका श्रियं तत्तद्गुणसंपत्तिमश्रुतेतराम् । मुहुः प्राप्नोतीत्यर्थः । नखेन्दुचन्द्रयोर्निर्दोषसदोपत्वेन महद्वैपम्यात् । नन्वेतत्प्राप्तिरेव मे करुणेति सशङ्कमाह—इदं तव कारुण्यसिन्धूनां विजृम्भितं कियदल्पम् । तत्कणिकैवेत्यर्थः । अतो योऽयं खरथः शशी स ते नखसाम्येऽप्ययोग्य इति भावः ॥६६

20

- 1 CB, CD insert वदनेति after आह CB, CD वदनेन्दुना for वदनेन्दु-
 2 CC प्राप्य for प्रपद्य 3. CB, CD अर्थः for भावः CB inserts एव after प्रागुक्तं 3-4. CD omits all words from ममैतद्दर्शनं to जानामीत्यर्थः
 7. KC omits त 8. KP 'प्राथनाद्या ज्ञेया 9 KD ततः for तत्र 10. KA 'पद्माद्युपमानं for 'पद्माद्युपमेयं KC, KD तन्मुखां 13. KC इति for इतिवत् 14. KP inserts वदनेन्दुरिति after आह 16. KC inserts इति after इत्यत्र KP reads नहि thrice. 17. KP, तत्र for अत्र 18. KC, KD मुखेन्दुं for नखेन्दुं 20. KB, KD omit यः.

तत्त्वन्मुखं कथमिवाम्बुजतुल्यकक्षं
वाचामवाचि ननु पर्वणि पर्वणीन्दोः ।
तत्किं ब्रुवे किमपरं भुवनैककान्त-
वेणु त्वदाननमनेन समं नु यत्स्यात् ॥६७

5

कृष्णवल्लभा

- संप्रत्यत्याश्रय्यरूपेण स्फुरच्छ्रीकृष्णमुखं पुनर्वर्णयति—तत्त्वन्मुखमिति । ननु विभो श्रीकृष्ण तत्त्वन्मुखं कथमिवाम्बुजतुल्यकक्षं पद्मसदृशम् । नित्यप्रफुल्लत्वात् । तर्हि चन्द्रसमं भवतु, न हि न हि—इन्दोर्यत्पर्वणि पर्वणि । सौभाग्यमिति शेषः । न तु सर्वदा । तच्च वाचामवाचि वाचामधः । अवाञ्चनमवाक् । संपदादित्वात् (वार्तिक पा० ३ २ ६४) क्विप् । वक्तुं शक्यम् । इदं तु न तथा । तथापि तस्य पर्वणि पर्वण्येव पूर्णता, इदं तु सदा पूर्णम् ॥ यद्वा, मुखं विशिनष्टि—पर्वणि पर्वणीन्दोर्वाचामिन्दुप्रतिपादकवचसामवाचि । वाचयितुं शीलमस्य वाचि, न वाच्यवाचि । इन्दुर्नाम कश्चिदस्तीति शब्दमपि कोऽपि न प्रयुङ्क्त इत्यर्थः ॥ अथ वा, इन्दोः पर्वणि पर्वण्यमावस्याममावस्यां यद्यदवाचि । अववाचयितुं शीलमस्य तत् । तत्तस्मात्किं ब्रुवे कथयामि । न किमपि ब्रूयां यदन्यदेतत्सदृशमिति भावः । नन्वपरं मन्मुखमेवैतन्मुखतुल्यं स्यादिति चेदत आह—अपरं त्वदाननं किं भुवनैककान्तवेणु । भुवनेष्येकः सुखसीमा वेणुर्यत्र तत् । यदपरं त्वदाननमनेन त्वन्मुखेन समं नु स्यात् ॥ एवं योज्यं वा—

- 1 PS (v. l. as in text) अञ्जसमान० for अम्बुजतुल्य० 2. For this pāda PS reads वाङ्माधुरीबहुलपवकलासमृद्धम् 3. PS ०कान्तं for ०कान्त-
4 For this pāda PS reads यस्य त्वदाननसमा ह्यपमा सदा स्यात् 6 GB तत् for तत्त्वन्मुख 7. GB ०विकसित० for ०प्रफुल्ल० 9. GA अथः for शेषः.
11 GB inserts इति after पूर्ण 13. GB वचनवाचि (corrupt) for वाचि न वाच्यवाचि GB इन्दौ for इन्दुः GB करिवत् (corrupt) for कश्चित्
14. GB अमावस्यायां for अमावस्याममावस्यां 15. GB वाचयितुं for अवाचयितुं 16. GB एतस्य for अन्यदेतत् 17. GB omits अपर 18. GB inserts अथ वा before एव, and omits वा after योज्यं

यत्त्वन्मुखं भुवनैककान्तवेणु तादृशमनेन सममपरं त्वदाननं किं स्यात् । न स्यादेवेति । वेणुयुतं श्रीमुखं श्रीवृन्दावनगोचरस्य भवत एव, नापरस्य तवा-
चतारस्येति भावः ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥६७

सुबोधनी

अतस्तवेदं मुखं निरुपममित्याह—ननु वितर्के तत्तथाभूतं त्वन्मुखमम्बुजं तुल्य- 5
कक्षायां यस्य तादृशं कथं स्यात् । तत्राम्बुजे दोषं वदंश्चन्द्रं दूषयति—दर्शे दर्शे
इन्दोर्यद्भवति तद्वाचामप्यवाचि, वाचापि न वाच्यम् । क्षयशब्दस्यामङ्गल्याद्वचना-
योग्यमित्यर्थः । यदीन्दोरीदृगवस्था तदा तत्पादतिरस्कृताब्जस्य कथं तदास्य-
तुल्यत्वमित्यर्थः । क्षणं विमृश्य, अपरं तवैवापरस्वरूपाणां वा मुखं ब्रूषे—नु 10
भो इदं त्वदाननमनेन तदाननेन सम किं कथं ब्रुवे । तदपि समं वक्तुं न शक्नोमी-
त्यर्थः । तत्र हेतुः—यद्यस्मात्त्वदाननं भुवनानामनन्तवैकुण्ठादिलोकानाम् । तत्राथाना-
मित्यर्थः । एकः कान्तः केवलं द्रष्टुमाकाङ्क्षितो वेणुर्यत्र तादृशम् ॥६७

सारङ्गरङ्गदा

नन्त्रये त्वं बालोऽसि,

एको हि दोषो गुणसंनिषाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ।

15

इति (कुमारसंभव १ ३) तत्साम्येन वा मन्मुखं किं न वर्णयसीति तेन सह

2 GB omits इति 5 CB, CD insert तदिति after आह 6.
CB, CD अम्बुज- for अम्बुजे CB, CD अप्याक्षिपति for दूषयति 7 CB,
CD omit अपि after वाचां CB अध.प्रदेशे for वाचापि न वाच्यं 7-8. CB,
CD transpose क्षयशब्दस्यामङ्गल्यात् and वचनायोग्यमित्यर्थः 8. CB, CD
omit यदीन्दोरीदृगवस्था तदा CA, CC यस्य for यदि (the emendation is
ours). CC omits तदा CB, CD तत्पादः 9. CC inserts पुनः before क्षणं
Before क्षणं, CB, CD insert तत्त्वन्मुखमनेने(CD ०मुखमण्डलमि)न्दुना वा समं
कथं ब्रवीमि, and omit all words from अपर to ब्रूषे 10. CB, CD प्रश्ने
for भोः CB, CD omit all words इदं to ब्रुवे and read instead : अपरं
स्वजातीयं तवैवापरस्वरूपाणां मुखं किं-(CD inserts कथं) ब्रुवे. 11. CB, CD
omit सत्र हेतुः 17. KC, KD वरयसि for वर्णयसि.

विवदमानो भङ्गयाह—तन्निरुपममेतत्त्वन्मुखमम्बुजं तुल्यकक्षायां यरय तादृशं कथं
 भवेत् । ननु किमत्र दूषणमित्यत्र चन्द्रे दोषान्तरं वदन्पद्ममप्यतितरां दूषयति
 —पर्वणि पर्वणि दर्शे दर्शे इन्दोर्यद्भवति तद्वाचामवाच्यधः । संक्षयस्यामङ्गल्या-
 द्वाग्विषयेऽपि कर्तुं न योग्यमित्यर्थः । यदीन्दोरप्येवं तदा तत्पदाघातैस्तिरस्कृतस्य
 5 पद्मस्य कथं त्वन्मुखसाम्यमिति भावः । ननु न भवतु तत्साम्यम्, वर्ण्यं
 चेत्तर्हि केनाप्यपरेण मुखेन्दुना समतया वर्णयेति, क्षणं विमृश्य, आं अपरं तवैव
 ब्रजविलासिस्वरूपादपरस्वरूपाणां मुखं किं देवेनोच्यते—नु भोः स्वामिन्, इदं
 त्वदाननमनेन तत्तदाननेन समं यत्स्यात्तत्किं ब्रुवे कथमेतत्कथयामि । तत्तु मया
 वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ननु किं विक्षिप्तोऽसि, तदेतन्मुखमेकमेव, कस्तावदसाम्ये
 10 हेतुरिति, वहून् हेतुन् हृदि विभाव्यैकमेव सकरमार्जनं नीचैराह—इदं त्वदाननं
 भुवनैककान्तो वेणुर्यत्र तादृशम् । एतदपूर्वामृतं तेषु नास्ति, मया किं कर्तव्य-
 मित्यर्थः । यद्वा, तत्तस्मादनेनाब्जेनेन्दुना च त्वन्मुखं समं यत्स्यात्तत्किं ब्रुवे
 कथं ब्रवीमि । किमपरं श्रीमुखादि त्वयोच्यते, अनेनापि समं यत्स्यात्तदहं कथं
 ब्रुवे, यदिदं भुवनैककान्तवेणु । अपरशब्दस्यान्यद्यत्किंचिदर्थं कृते भुवनेति
 15 विशेषणस्य वैयर्थ्यं स्यात् ।

दर्शे दर्शे क्षयी चन्द्रस्तेनाप्यर्दितमम्बुजम् ।

निर्वणून्यपरारयानि केन तुल्यं त्वदाननम् ॥६७

शुश्रूषसे शृणु यदि प्रणिधानपूर्वं

पूर्वेरपूर्वकविभिर्न कटाक्षितं यत् ।

नीराजनक्रमधुरां भवदाननेन्दो-

निर्व्याजमर्हति चिराय शशिप्रदीपः ॥६८

- 1 KP तत् for एतत् (after निरुपमं) KB मुखं for त्वन्मुखं 4. KB तदे-
 तत् ० for तदा तत् ० 5 KB, KD तन्मुख ० for त्वन्मुख ० 7 KD श्रीमुखं for
 मुखं KP कियदेव न for किं देवेन 8. KP omits तत्तदाननेन 9. KC, KD
 वातुलः for विज्ञिसः 10. KP तदाननं 11. KP omits किं 12. KP अब्जेन्दुना.
 KA, KB, KP omit च 14 KP यत् इदं for यदिद 16. KP तत्पदार्दित for
 तेनाप्यर्दितं 18. PS omits this verse. 20. Caitanyadāsa ०धुरं -

कृष्णवल्लभा

अथ श्रीकृष्णं प्रत्येव स्वकृतां तन्मुखेन्दुवर्णनामाह—शुश्रूषस इति । हे विभो यदि शुश्रूषसे श्रोतुमिच्छसि तदा प्रणिधानपूर्वमवधानपूर्वकं शृणु, पूर्वः प्राचीनैरपूर्वकविभिः । अपूर्वा अद्भुता ये कवयस्तैः । यत्र कटाक्षितमल्पमपि न दृष्टम् । किं तदित्याह—शशिप्रदीपो भवदाननेन्दोर्भवतस्तवाननचन्द्रस्य 5 नीराजनक्रमधुरां निर्मञ्छनपरिपाटीभारं निर्व्याजं निष्कपटं चिराय चिरमर्हति योग्यो भवति । चन्द्रस्तव वदनस्योपमां नार्हत्येव किं तु निर्मञ्छनार्थं प्रदीप इवार्हतीत्यर्थः । अन्यप्रदीपेनोष्णेनानाल्लादकेन कृष्णमुखनीराजस्यानौचित्यात् । कृष्णमुखेन्दौ विभ्राजमाने चिदचिल्लोकमात्राप्ताविपरमानन्दसुधारसशिशिरचन्द्रिका-म्भोधिवर्षिण्यन्यचन्द्रस्य प्रयोजनाभावाद्देति भावः ॥ वसन्तनिलकं छन्दः ॥६८ 10

सुबोधनी

तर्हि यथा शक्यसे तथैव कथयेति चेत्तत्र सनर्माह—यदि श्रोतुमिच्छसि

3. GA अवधानपूर्व 4 GB omits अपूर्वकविभिः 5 GB omits भवदाननेन्दोः 6 After नीराजनक्रमधुरां GB inserts नीराजनस्यारात्रिकस्य क्रमेऽनुक्रमे धुरां मुख्यत्वं GB आरात्रिकं for निर्मञ्छन 7 GA नीराजनार्थं for निर्मञ्छनार्थं This apparently late word निर्मञ्छन is not listed in St. Petersburg Dictionary, but Monier Williams notes the word as निर्मञ्चन and explains it as equivalent to नीराजन, on the authority of a scholiast on *Naisadhīya-carita*, where the word is used, from “*ni√ + mañc* (ind p -*mañcya*), to perform the ceremony of lustration with anything” In *Naisadhīya*⁰ vii. 43, however, where the word निर्मञ्छन occurs, the commentators are apparently puzzled over it, Mallinātha emends it to निमित्त्य (=प्रक्षिप्य), while Nārāyaṇa and Piemeandia read respectively निमिच्छन् and निर्मञ्चन् but explain it as नीराजन कृत्वा The word occurs in *Kumāra-sambhava* xiii. 18 with v l. *nirucchana* or *nirūñchana*, explained as अन्योन्यवेषपरिवर्तन ! But in Bengal Vaiṣṇava literature the word is found (see Kṛṣṇadāsa and Caitanyadāsa below) in the form of *nirmañchana*, see Jñānendra Mohan Dās, *Bāṅgālā Bhāṣār Abhidhān*, s.v. निर्मञ्छन Has the word anything to do with the late Sanskritisation of the Pkt *nimmacchana* (*ni√ + mraks*) occurring in the sense of विलेपन in *Bhavisattakahā*, the sense of नीराजन being secondary ? 8 GA एव for इव 10. GA चन्द्रस्य for अन्यचन्द्रस्य GB omits वा 12 CB, CD शक्नोषि तथा तत (CB omits तत्) for शक्यसे तथैव CB, CD insert शुश्रूषस इति after आह

तर्हि सावधानं शृणु । किं तदिनि सगर्वमाह—प्राचीनैराधुनिकैरपि कविभि-
 नैक्षितमिति यत् । तदेव किम्—अयमिन्दुर्निष्कपटं यथा स्यात्तथा चिराय
 चिरकालं व्याप्य तन्मुखमाराध्य शशिप्रदीपः कर्पूरदीपो भूत्वा भवदाननेन्दो-
 नीराजनस्य क्रमे क्रमदीपमण्डले या धूर्मारः । तदधिकार इत्यर्थः । तामर्हति ।
 5 तन्मण्डलं प्रविश्य त्वन्मुखं निर्मञ्छ्य दूरे प्रक्षेप्तुं योग्यो भवति । नोपमा-
 योग्य इत्यर्थः ॥६८

सारङ्गरङ्गदा

ननु यद्येवं तर्हि कवयः कथं मन्मुखस्मितादिकं तत्तत्साम्येन वर्णयन्ति, त्वया
 वा कथं न वर्णयमित्यत्र सगर्वपरिहासमाह द्वाभ्याम्—भो विदग्धशेखर यदि
 10 शुश्रूषसे तदा पूर्वैः प्राचीनैरपूर्वकविभिर्यत्प्रणिधानपूर्वमपि न कटाक्षितं न दृष्टं
 तच्छृणु । यद्वा, प्रणिधानपूर्वं शृण्विति परिहासः । सावधानः सन्नित्यर्थः । किं
 तत्—अयं शशिप्रदीपो भवदाननेन्दोनीराजनक्रमधुरां निर्मञ्छनपरिपाटीभारं
 चिराय निर्व्याजं यथा स्यात्तथार्हति । त्वदाननं निर्मञ्छ्य दूरे प्रक्षेप्तुं
 योग्योऽयमित्यर्थः ॥६८

15

अखण्डनिर्वाणरसप्रवाहै-

र्विखण्डिताशेषरसान्तराणि ।

अयन्त्रितोद्धान्तसुधार्णवानि

जयन्ति शीतानि तव स्मितानि ॥६९

1. CB, CD तदा for तर्हि 2 CD omits from यत् to किं CA omits
 एव किं CB आह for किं CC विरात् for चिराय 3 CB omits व्याप्य CD
 चिरकालपर्यन्तं for चिरकाल व्याप्य CC, CD कर्पूरप्रदीपः 4. CC omits क्रमे
 4-6 CD omits all words from तामर्हति to नोपमायोग्य इत्यर्थः CB omits
 all words from तन्मण्डलं to नोपमायोग्यः and reads instead : तन्मण्डलप्रवेश-
 योग्यो भवति 5. CA, CC प्रवेश्य CC omits भवति 8. KB transposes
 कवयः and कथं KD तन्मुखं for मन्मुखं 9. KA omits वा KA, KD
 ०सपरिहासं for ०परिहास KD inserts शुश्रूषेति after द्वाभ्यां 10. KA, KB,
 KP omit न दृष्टं 13 KC तथेति for स्यात्तथार्हति 15. PS ०प्रवाह- for प्रवाहैः

कृष्णवल्लभा

अथ श्रीकृष्णपरममहानन्दरससाग्राज्याविभावकस्कूर्त्या समुलसित आह—
 अखण्डेति । हे कृष्ण तव शीतानि परमाह्लादकानि स्मितानि जयन्ति ।
 कीदृशानि—अखण्डेति । अखण्डा न विद्यते केनापि खण्डनं येषामेवंभूता ये
 निर्वाणरसाः परमानन्दरसास्तेषां प्रवाहैः । अखण्डैस्तत्प्रवाहैर्वा । विखण्डिता- 6
 न्यशेषाणि रसान्तराणि येषु यैर्वा तानि । पुनः कीदृशानि—अयन्नित्रतोद्वान्त-
 सुधार्णवानि । अयन्नित्रतमनर्गलं यथा स्यात्तथोद्वान्ता उत्कृष्टतयोद्वीर्णाः सुधार्णवाः
 प्रेमासृताम्युधयो यैस्तानि । किमम्युजं किं वा चन्द्र इति केवलं हि तस्मितानि
 महादुरन्तसंतापशान्तिजनकानीत्यर्थः ॥ उपेन्द्रवज्रा छन्दः ॥६६

सुबोधनी

10

एतच्छ्रुत्वा रमयमानमालोक्य त्वन्मुखमेवात्र प्रमाणमिति पुनस्तथाह—
 तव स्मितानि जयन्ति मद्बचनमनुमोद्य सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । तदेवाह—अखण्डः
 पूर्णः स्वयं संकुचन्यो निर्वाणरस आनन्दरूपोऽङ्गी शृङ्गाररसरतस्य प्रवाहैर्हर्ष-
 गर्वादिभिः खण्डिता निर्भिद्यात्मसात्कृता अशेषरसाः करुणादयो यैः । अतएव
 स्वातन्त्र्येणोच्चैर्वमिता आविष्कृता आनन्दसिन्धवो यैः । तेनैव शीतानि ॥६६ 15

सारङ्गरङ्गदा

किं च, तव स्मितानि जयन्ति सर्वोपमानानि विजित्य सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते ।

4. GB omits अखण्डेति GB एवविधाः for एवंभूताः 5. GB
 अखण्डाश्च ते निर्वाणरसप्रवाहाश्च तैः for अखण्डैस्तत्प्रवाहैः GB विशेषेण खण्डितानि
 for विखण्डितानि 6. GA inserts इति भावः after तानि GB reads तथा
 for पुनः कीदृशानि and omits the phrase अयन्नित्रतोद्वान्त etc 8 GB places
 the second किं after इति. 11. CD omits एवात्र CB, CD read तथैव for
 तथा and insert अखण्डेति after आह. 12. CB मद्वाचं for मद्बचन CA
 omits एव CB, CD अखण्डनिर्वाणः for अखण्डः 13. Mss (except CD)
 संकुचत् CB, CD omit all words from निर्वाणरसः to शृङ्गाररसः and read
 instead : रसोऽङ्गी शृङ्गारः. CA यः for अङ्गी 14. CD विखण्डिता CD
 रसान्तराः for रसाः 15. CB, CD ततोऽति- for तेनैव 17. KC तथा,
 KD तथा अखण्डेति, KP अखण्डेति for किं च KC निर्जित्य for विजित्य

क्रीदशानि—अखण्डनिर्वाणरसप्रवाहैः सर्वतः प्रसरद्भिः पूर्णानन्दरसपूर्वैर्विखण्डितान्याप्लाव्य न्यकृतान्यशेषाणि रसान्तराणि यैः । तथा, अयन्त्रितेनायन्त्रणेन । स्वभावेनेत्यर्थः । उद्धान्ताः सुधार्णवा यैः । तथा, शीतान्यतिशीतलानि । शैत्यमाधुर्यानन्दरसपराकाष्ठारूपाणीत्यर्थः ॥६६

5 कामं सन्तु सहस्रशः कतिपये सारस्यधौरेयकाः

कामं वा कमनीयतापरिमलस्वाराज्यबद्धव्रताः ।

नैवैवं विवदामहे न च वयं देव प्रियं ब्रूमहे

यत्सत्यं रमणीयतापरिणतिस्त्वय्येव पारं गता ॥१००

कृष्णवल्लभा

10 अथ स्वानुभवेन श्रीकृष्णरहस्यं परमं निर्धार्य तद्रसास्वादैकासक्तचेताः शपथपूर्वकं स्वानुभूतमेवार्थमाह—काममिति । सारस्य स्थिरांशस्य धौरेयका धुरीणाः । यद्वा, सारस्यं सरसता तस्य धौरेयका युक्तिभारैः सारनिर्धारका इत्यर्थः । कामं यथेष्टं कतिपये सहस्रशः सन्तु । कामं वा कमनीयतायाः परिमलः प्रसरस्तस्य स्वाराज्यं परमोत्कर्षस्तत्र बद्धं व्रतं नियमो यैस्तादृशा अपि सहस्रशः सन्तु । हे देव सर्वदा मोदमान, एवं ते तथा विवदन्ते प्रियं च वदन्ति, तथा वयं नैव विवदामहे विमत्या न वदामः ।

भासनोपसंभाप

(पा० १.१ ४७) इति वदेस्तद् । न च प्रियं ब्रूमहे । न च परमतखण्डनार्थम्, न च स्वगोष्ठीप्रियार्थमित्यर्थः । अयं भावः—तत्र कतिपय एव गोपीजन-
20 विनोद्दिशुद्धगोपालकिशोररूपसारभारं वहन्तः सारान्तरं दूषयन्तः प्रगाढयुक्तिभिः स्थापयन्ति । अपरे तु तद्भावनाप्रधानास्तस्मिन्नेव मधुरशुद्धरसमयविलासवति

3. KP अतिशीतानि for अतिशीतलानि 6. PS परिणति० for परिमल०
7. PS नैवैतैः for नैवैवं 11. GA सारुण्य- for सारस्य 16. Mss विदामः
for वदामः 17-18. GB omits all words from भासनो० to तद् 18. GA वा for च (before प्रिय) 21. GB भावनाः for भावनाप्रधानाः

कमनीयतायाः परमोत्कर्षविश्राम इति । अन्ये तु प्रतिभानम् । तत्र वयं न विप्रतिपद्यामहे इति । तर्हि यूयं किं ब्रूथ—यत्सत्यं तदेव वयं शपथपूर्वकं ब्रूमः । किं तु—रमणीयतायाः परिणतिरुत्कर्षस्त्वय्येव पारं गता । रमणीयतापरमोत्कर्षस्त्वय्येवेत्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥१००

सुबोधनी

5

एतत्तवातिस्तुतिर्न, किं तु सत्यमेवेति सगर्वमाह—हे देव सरसताया भारवाहाः सहस्रशो यथेष्टं सन्तु । तेभ्यस्त्वमतिसरस इति तैः सह विवादं नैव कुर्मः । तथा, कमनीयतानां योऽसाधारणगुणस्तस्य साम्राज्ये बद्धं व्रतं यैर्नित्यकमनीया वा कतिपये कामं सन्तु । तान्प्रति नैवं प्रियं ब्रूमहे । किं तु, यत्सत्यं तदेव ब्रूमः । किं तत्—कमनीयतानां परिणतिर्नराकृतितया त्वय्येवावधिं प्राप्ता । 10 अतः स्वभावोक्त्या न स्तुतिरित्यर्थः ॥१००

सारङ्गरङ्गदा

ननु कति कति सरसमधुरशेखरा लोके सन्ति, किमिति तान् हित्वा मया विवदमानः स्वोक्तिमेव स्थापयन्मामेवात्युक्त्या रतौपीति तान्प्रति सावहेलं तं प्रति सविनयमाह—हे देव सारस्यधौरेयकाः सरसताभारवाहिनः सहस्रशः 15 कामं सन्तु । तेषां मध्ये कमनीयतापरिमलस्वाराज्यबद्धव्रताः सर्वातिकमनीया वा कतिपये कामं सन्तु । ते ते न सन्तीत्येवं त्वया सह न विवदामहे । न च तव प्रियं ब्रूमहेऽसद्गुणाध्यारोपेण त्वां स्तौमि । किं तु सत्यमेव ब्रूमहे । यद्यतो या रमणीयतापरिणतिः सा त्वय्येत पारं गतावधिं प्राप्ता । अतः स्वभावोक्त्या नायं विवादः स्तुतिर्वेति भावः ॥१०० 20

1 GB परमोत्कर्षं प्रकटयन्ति for विश्राम इति GB inserts वदन्ति after प्रतिभानं 6. CB reads स्तुतिः for अतिस्तुतिः and omits किं तु CD एतत्तव वस्तुनिर्णयः सत्यमेवेति CC omits सगर्वं CB, CD insert काममिति after आह 8. CD inserts ते after यैः 9. CC नैव 10. CB, CD रमणीयतानां for कमनीयतानां CB, CD omit नराकृतितया 11. CC भावः for स्वभावः CB, CD नेयं for न 13 KD inserts उपमानान् after तान् 14. KD सावहेलन 15. KD inserts काममिति after आह 18. KP inserts न after त्वां. 20. KB omits वा.

गलद्वीडा लोला मदनविनता गोपवनिता
 मदस्फीतं वीतं किमपि मधुरा चापलधुरा ।
 समुज्जृम्भा गुम्फा मधुरिमकिरां मादृशगिरां
 त्वयि स्थाने याते दधति चपलं जन्म सफलम् ॥१०१

5

कृष्णवल्लभा

संप्रति परममहानन्दसुधारसाभिवर्णिणः श्रीकृष्णादेव सर्वप्राकट्यसफलतां वर्णयन्नाह—गलद्वीडेति । हे कृष्ण त्वयि याते प्राप्ते सति चपलं त्वरितमेव जन्म प्राकट्यं सफलं दधति धारयन्ति ।

सत्वरं चपलं तूर्णम्

- 10 इत्यमरः (१ १ ६५) । तत्प्राप्त्यनन्तरमेव परमानन्दप्राप्त्या साफल्यं स्यादित्यर्थः । तत् स्थाने युक्तम् । स्थान इत्यव्ययम् । स्थाने क्रीडास्थाने वृन्दावनादाविति वा । ये प्राकट्यस्य साफल्यं दधति ते क इत्याह—गोपवनिताः । गोप्यः कीदृश्यः—गलद्वीडाः । गलन्ती व्रीडा लज्जा याभ्यः । अतएत लोलाश्चञ्चलाः सतृष्णा वा । मदनविनता मदनेन कामेन विनता विशेषेण नम्राः ।
 15 मदनोऽपि विनतो याभ्य इति वा । मदस्फीतं मदेन स्मरभावेन स्फीतं समृद्धम् । वीतं विविचम्, विशिष्टं वा, इतम् इतस्ततः श्रीकृष्णसंगमार्थं गमनम् । ज्ञानं वा महारसोल्लासयुतदृग्वागङ्गचेष्टितविशेषाणाम् । यद्वा, वीतं वीनां श्रीवृन्दावनपक्षिणामितं गतं मदेन हर्षेण स्फीतम् । किमप्यत्याश्चर्यरूपा मधुरा चापलधुरा स्मरचापल्यभारः । यद्वा, मधुरा मथुरा । मादृशस्य तत्परिवारस्य गिरां

1. PS मदनविनता 2 PS मधु० for मद०, and गीतं for वीत 3. PS समुज्जृम्भो गुम्फो 4 PS and Caitanyadāsa (also v l. in Kṛṣṇadāsa) जाते for याते 6 GB ०जन्मसाफल्य for प्राकट्यसफलतां 7. GB गलदिति for गलद्वीडेति 11 GB क्रीडास्थाने 12. GB omits all words from ये to दधति 12-13. GB inserts अत after इति, and omits all words from गोपवनिताः to गलद्वीडाः 14. GB omits मदनविनताः 15. GB omits अपि after मदनः GB स्मरमदेन for ०भावेन 17. The words दृग्वागङ्ग lost in GA. GB omits वीत 18. GB inserts वृन्दरा before चापलधुरा

गुम्फा रचनाः समुज्जृम्भाः । सम्यगुज्जृम्भणमुल्लासो यासां तासां गिराम् ।
कीदृशाम्—मधुरिमकिराम् । मधुरिमाणं किरन्ति वर्पन्ति या गिरः सदैकपदे
रसविशेषोल्लासिन्यस्तासाम् । त्वयि स्थाने वृन्दावननिकुञ्जपुञ्जरूपे प्राप्ते सति
गोपीगतिचापल्यवागुम्फनादीनि प्राकट्य सफलं दधतीति समुदायार्थः ॥ शिखरिणी
छन्दः ॥१०१

5

सुबोधनी

पुनर्मौनेन स्ववचनमनुमोदमानमालक्ष्य सहर्षमाह—मत्सदृश्यो या गिरस्तासां
गुम्फा ग्रथनानि जन्म सफलं दधति । कस्मिन्सति—त्वयि स्थाने विषये
जाते सति । कीदृशाम्—मधुरिमाणमन्तःस्फूर्त्या किरन्त्युद्वमन्ति यास्तासाम् ।
तज्जन्मनः स्वस्य सादृश्यं व्यञ्जयति—चपलम् । वस्तु ज्योतिः शिशु- 10
रित्यादिष्वनवस्थितेः । यथाहमनवस्थितात्मा तथेदमपीत्यर्थः । तत्कुतः—मदेन
हर्षेण स्कीतं वर्धितम् । तदपि कथम्—वीतं विशिष्टविषयमितं प्राप्तम् । अतएव
मधुरं च तद् आ सम्यक् चापलं चेति तत्तथा । तस्य धुरातिशयेन किमप्य-
निर्वचनीयम् । समासान्तविधेरनित्यत्वादप्रत्ययाभावः (पा० ५ ४ ७४) । कीदृश्यो

1-2. The words गुम्फा रचनाः lost in GA, also all words from
सम्यक् to तासां 2. GB reads कीदृशीनां and omits मधुरिमकिरां 2-3.
The words सदैकपदे रस lost in GA GB सदैकपदैः 3-5 All words
from निकुञ्ज to छन्दः lost in GA. 7. CB, CD read सश्लाघ for सहर्ष, and
insert गलदिति after आह 8 CB, CD omit गुम्फा CB, CD insert
त्वयि विषये प्राप्ते सति चपलमपि before जन्म 8f For all words from
कस्मिन् सति to the end of the commentary (उत्फुल्लता यावत्), which CB,
CD omit, they give the following parallel version यथाहमनवस्थितात्मा
तथा चापल्योद्धूता अपि मद्गिरस्त्वयि सर्वसंभवात्सार्थका एव जाता इत्यर्थः । जन्मनश्चापल्ये
हेतुः—मदेन त्वत्प्राप्तिहर्षेण वर्धितम् । यतो विशेषेण किमपीतं विशिष्टमाश्रयं प्राप्तम् ।
कीदृशीनाम्—मधुरिमाणमेव किरन्ति यास्तासाम् । कीदृशी गुम्फा—सम्यगुज्जृम्भणं यत्र ।
त्वन्मुखे जृम्भणमालोक्यास्या अपि जृम्भा जातेत्यर्थः । अतो गलन्ती व्रीडा यस्याः । यतः
सतृष्णा । अतो मदेन त्वत्प्राप्त्य (CD omits त्वत्) भिलाषेण प्रेम्णा विनतोद्धता
(CD omits विनतोद्धता), अतएव वक्तव्यतया गोपवनिता यत्र । अत्र मत्वर्थीयश्च प्रत्ययः ।
अतश्च मधुरा । तथा, चापल्यस्यातिशयो यत्र (CD omits this sentence) ॥ 8.
CC आश्रये for विषये 13. CA omits तथा

गुम्फाः—गलन्ती व्रीडा यासु । तत्कुतः—लोलाः सतृष्णाः । तदपि कुतः—
मदनेन तत्प्राप्त्यभिलाषेण विनता उद्धताः । तत्र हेतुः—वक्तव्यतया गोष्वनिता
यासु । मत्वर्थीयः । अतएव, सम्यगुज्जृम्भोत्फुल्लता यासु ॥१०१

सारङ्गरङ्गदा

5 किं च, पूर्वं ते ते मया कति न वर्णिताः सन्ति, किं त्विदानीमेव मत्कवित्वा-
दिकं च सफलं जातमिति सहर्षमाह—मादृशां गिरां गुम्फा ग्रथनानि त्वयि
स्थान आश्रये याते प्राप्ते । वर्णीयजकारपाठः कश्चित्, तत्र जाते भूते सति ।
जन्म सफलं दधति । उत्तमपदार्थानां त्वत्प्राप्तावेव कृतार्थत्वमिति भावः ।
तदुत्तमत्वमाह, कीदृशां गिराम्—मधुरिमकिराम् । माधुर्यादिकवित्वगुण-
10 युक्तानामित्यर्थः । कीदृश्यस्ताः—सम्यगुज्जृम्भा यत्र । पूर्वमसद्गुणाध्यासेन
वर्णनात्संकुचिता इदानीं ते सहजानन्तगुणवर्णनादुत्फुल्लाः । कीदृशं जन्म—
चपलं गत्वरम्, पूर्वं तादृशत्वेन व्यर्थमपि । तदैव तत्समीपे गोपीवीक्ष्य

एताः परं तनुभृतः

(भा० १०. ४७ ५८) इत्यादिवत्सश्लाघमाह—न केवलं वराक्यो मद्वागुम्फा एव,
15 किं तु गुणरागादिपूर्णाः श्रीगोष्वनिता अपि तथा जन्म सफलं दधति । नन्वासां
स्वस्वपतिमतीनां जन्म सफलमेवेति नेत्याह, पूर्वं त्वदप्राप्त्या देहत्यागस्य
निश्चित्वाच्चपलमपि रासारम्भे कासांचित्तथादर्शनात् । तद्गुणानाह—मदनेन
त्वद्विषयकप्रेमविशेषेण विनता नम्राः । तत्प्रचुरा इत्यर्थः । तथा हि

प्रेमैव गोपरामाणां काम इत्यगमत्प्रथाम्

1. CA inserts यतः before लोलाः 3 CC omits मत्वर्थीयः 6.
KP यातं for जात KD inserts गलदिति after आह 9. KC transfers
तदुत्तमत्वमाह from here and places it before कीदृश्यस्ताः in line 10. 9-10.
KC ०गुणयुजां for ०गुणयुक्तानां 10 KP सम्यगुज्जृम्भा 12 KC, KD omit
गत्वरं 16. KC स्वे स्वे for स्वस्व- KC, KP तदप्राप्त्या 18 KP तद्विषयकं,
KC तद्विषयैकं 19. This passage is said to be quoted from the
Gautamiya Tantra See above commentary on verse 3 (p. 32). It is
cited also in Kṛṣṇadāsa's *Caitanya-caritāmṛta* (Madhya vii) where the
second half of the verse is given as follows . इत्युद्धवाक्योऽप्येतं वाञ्छन्ति
भगवत्प्रियाः.

इति तन्त्रे । अतः, लोलास्त्वत्प्राप्तये चञ्चलाः सतृष्णा वा । ततः, गलद्वीडा-
स्त्यक्तलोकलज्जाः । तदेव तत्कैशोरमाधुर्यं वीक्ष्य सशीत्कारमिदं वय इति
विवक्षुस्तन्माधुर्यस्तम्भितः सगद्गदमाह—इदं किमपि । वय इत्यर्थः । तथा जन्म
सफलं दधाति । तदेव व्यञ्जयति—वीतं बाल्यांशेन विगतप्रायम् । नव-
तारुण्यांशेन कन्दर्पमदेन स्फीतम् । विशेषणाभ्यां कैशोरमित्यर्थः । ननु तदन्यत्र 5
दिव्यादिव्यकिशोरेषु सफलमेव, इत्यत्र नेत्याह—पूर्वमन्यत्रैतादृशरासकुञ्जलीलाद्य-
प्राप्त्या चास्थिरतया च व्यर्थमपि । तथा हि विष्णुपुराणे (५ १३ ६०)—

सोऽपि कैशोरकवयो मानयन्मधुसूदनः ।

रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थः

इत्यादि । तथा रसामृतसिन्धौ (२ १ ५४)—

वाचा सूचितशर्वरीरतिकलाप्रागल्भ्यया राधिकां

व्रीडाकुञ्चितलोचनां विरचयन्नग्रे सखीनासौ ।

तद्वक्षोरुहचित्रकेलिमकरीपाण्डित्यपारंगतः

कैशोरं सफलीकरोति कलयन्कुञ्जे विहारं हरिः ॥

इति । तस्य नृत्यादिचापल्यं दृष्ट्वाह—चापलधुरा चञ्चलातिशयश्च तथा । ननु 15
शंपामनःपवनादौ सापि पूर्णा, नेत्याह—मधुरा । एकेन वनुपासंख्याङ्गनापार्श्वे
स्थित्यादिनातिमनोज्ञा । तथा हि रसामृतसिन्धौ (२ १ ४७)—

अघहर कुरु युग्मीभूय नृत्यं मयैव

त्वमिति निखिलगोपीप्रार्थनापूर्तिकामः ।

अतनुत गतिलीलालाववोर्मि तथासौ

ददृशुरधिकमेतास्तं यथा स्वस्वपार्श्वे ॥

20

1. KB अतः, KD अतएव for ततः 3. KB तन्माधुर्यं वीक्ष्य स्तम्भितः
6. KC, KD दिव्यातिदिव्यं 11. KA and KB do not cite the whole
verse, KA giving वाचा सूचितशर्वरी only, KB वाचा सूचितशर्वरीरतिकला-
प्रागल्भ्यया only 15. KC, KD चापल्यं for चापल्य 16. KP सपामनः
for शंपामनः KA असख्यानां गोपीनां, KB असख्यगोपीनां for असख्याङ्गना-
KP पार्श्वस्थित्या 17. KA, KB, KP insert मधुरा after स्थित्यादिना
20 KA, KP व्यतनुत

इति पूर्वं तादृशत्वाभावाच्चपलमपि । त्वयि रम्यास्पदे प्राप्ते मद्भागुम्फा न केवलं
सफलाः, किं तु कैशोरलौल्यगोपाङ्गना अपि ॥१०१

भवनं भुवनं विलासिनी श्री-

स्तनयस्तामरसासनः स्मरश्च ।

परिचारपरंपराः सुरेन्द्रा-

स्तदपि त्वच्चरितं विभो विचित्रम् ॥१०२

कृष्णवल्लभा

अथ विशुद्धपूर्णमधुरप्रेमरसमयस्य श्रीकृष्णस्य स्वरूपमात्रादुत्कर्षं वर्णयितुं
तदन्यत्र स्वरय चित्रबुद्ध्यभावमाह—भवनमिति । हे विभो । विविधरूपो
भवतीति विभुः । अनन्तरूपेण सदा वर्तमानेत्यर्थः । भुवनमेव भवनं गृहम् ।
श्रीरेव विलासिनी स्त्री । तामरसासनः—तामरसं कमलमासनं यय सः ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम्

इत्यमरः (१ १० ४०) । तामरसासनो ब्रह्मा, स्मरः कामश्च तनयः पुत्रः । सुरेन्द्रा
इन्द्रादयः परिचारपरंपराः सेवकसमूहाः । इति तदपि त्वच्चरितं विशुद्धगोपाल-
भावेन कृतं गोपीसहितस्मरविनोदपर्यन्तं विचित्रं विगतचित्रम् । मम कुत्रापि
नाश्चर्यबुद्धिरित्यर्थः । विचित्रमिति नपुंसकमनपुंसकेन (पा० १ २ ६६) इत्येक-
शेष एकवत्त्वं च ॥ अथवा, हे विभो परिपूर्णतमसमस्तरवरूपाद्याश्रय तदपि
त्वच्चरितमेव विचित्रमद्भुतम्, न तु मद्बिधानां मनोहरम् । किं तन्—भवनं
भुवनमित्यादि पूर्ववत् ॥ ओपच्छन्दसिकं छन्दः ॥१०२

2. KA adds on the margin after गोपाङ्गनाः : तव कैशोरमाधुर्यनृत्यादि-
चापल्यमपि 3. PS omits this verse. 9. GB विविधः for विविधरूपः
10 GB inserts लोकत्रयं after भुवनं 11. GB omits तामरसासनः here,
and also in line 13. 14 GA omits सेवकसमूहाः GB omits इति 16.
GB omits अनपुंसकेन and reads इत्यादि for इति 17. GB omits एकवत्त्वं
च 18. GB inserts इत्याह after किं तत्

सुबोधनी

अथ

कामं सन्तु (श्लो० १००)

इत्यादि पूर्वोक्तमनूय तद्वैशिष्ट्यं द्रढयति—हे विभो सर्वावतारिन्, यस्मिं-
स्त्वच्चरिते भुवनं जलं भवनं तन्मध्ये गृहम्, विलासिनी श्रीर्लक्ष्मीः, तनयस्तामरसा- 5
सनो ब्रह्मा, तदपि चित्रं त्वच्चरित्रम् । किमीदृशमैश्वर्यमयतया—नेत्यपेक्षः ।
यत्र च त्वद्भवनं द्वारवत्याख्यम्, तनयः स्मरः प्रद्युम्नः, च-काराद्विलासिन्यो
रुक्मिण्यादयः, सुरेन्द्रा अवतारितेन्द्रायाः परिचारपरंपराः सेवकाः, तदपि
किमीदृशं प्रेमभक्तिमयतया,—न । अतः केवलप्रेममयं गोपीभिः सह रासादि
त्वच्चरितं सर्वोत्तममेव ॥१०२

10

सारङ्गरङ्गदा

भावोद्भावितहर्षेर्प्याप्रौढिदैर्न्यार्तिमिश्रितम् ।

पुनः स तद्वचः श्रोतुं कौतुकी तमवादयत् ॥

ननु

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे

(भगवद्गीता १८ ६१) इत्यादौ तमेव प्रतिपद्यस्तेत्यादिगीतादिशास्त्रोक्तभजनीयमीश्वरं 15
हित्वा किमिति गोपकुमारं मामेव सर्वोत्तमत्वारोपेण स्तुवन्नाश्रयसीति तत्तद्भाव-
विवशः सहस्तचालनमाह—हे विभो सर्वावतारिन्, यस्मिंस्त्वच्चरिते भुवनं भवनं

4. CB इत्युक्तमनुवदन् for इत्यादि पूर्वोक्तमनूय ; CD is corrupt, it omits
all words from अथ to अनूय and appears to read सन्त्विष्युक्तं तदेव
CB, CD तदेव for तद्वैशिष्ट्यं CB inserts भुवनमिति after द्रढयति 4-10
CB, CD omit all words from सर्वावतारिन् to the end of the commentary
(सर्वोत्तममेव) and give the following parallel version instead यद्यपि
(CD omits) भुवनं जलं गृहम्, श्रीर्गृहिणी, पुत्रो ब्रह्मा कामश्च, इन्द्रादयः सेवकाः,
तदपि ततोऽपीदं त्वच्चरितं विचित्रं (CD omits) मधुरैश्वर्यमयतयात्यद्भुतमित्यर्थः 5.
CC omits श्रीः 6. CC omits अपेः CA omits च after यत्र 9 CA
omits किं CC केवलं for केवल- 10. CA ँचरणाब्ज for ँचरित 12 KC,
KD भावोद्धारि० for भावोद्भावित० 17 KP ँविशेषविवशः for ँविनशः KP
inserts भुवनं भवनमित्यादि after आह KA, KB insert एव after भुवनं
36A.

सर्वान्तर्यामित्वादाश्रयः । तत्ततोऽप्यनुमेयैश्वर्यमयचरित्रादद्भुताद्दृश्यमानस्य तदेवं
नेत्ररसायनं चरितं विचित्रमुत्तमम् । यद्वा, तदपि त्वच्चरितं तादृशं न भवतीति
को नाम विवदते । तदपीति—इदं तु विचित्रमद्भुतमेवेत्यपेरर्थः । एवमग्रेऽपि
ज्ञेयम् । नन्वेवं चेत्तर्हि दृश्यैश्वर्या विष्णुवामनाजिनादयः सन्ति, तानेव भजेति
5 सस्मितमाह—यत्र सुरेन्द्रा इन्द्रादयः परिचारपरंपराः । अनुगा इत्यर्थः । ततोऽपि
युद्धादिमयपालनकेलिरूपात्यद्भुताच्चरितादिदं त्वच्चरितं मधुरैश्वर्यमयं विचित्रम-
त्युत्तमम् । ननु युद्धादिविमुखो गर्भोदकशायी पुरुषोऽस्तीत्यधोनेत्रचालनमाह—यत्र
तामरसासनो ब्रह्मा तनयः, ततोऽपि सृष्ट्यादिकेलिरूपादतिसर्वादद्भुताच्चरितादिदं
मधुररसमयं त्वच्चरितमतिसर्वोत्तमम् । ननु त्वं मधुररसरसिकभक्तोऽसि,
10 तत्परमव्योमेशं लक्ष्मीशं भजेति सोर्ध्वभ्रूचालनमाह—यत्र श्रीरेका विलासिनी
ततोऽपि मधुररसमयादतिसर्वादद्भुततराच्चरितादिदं

नायं श्रियोऽङ्ग

(भा० १० ४७ ६०) इत्यादिसंस्तुतविलासिनीकोटिविलासवलितं त्वच्चरितमतिसर्वो-
त्तमतरम् । नन्वेवं चेत्तर्हि रुक्मिण्यादिरमणं मामेव भजेति सशिरश्चालनमाह—
15 यत्र स्मरश्च तनयः । च-कारात्साम्बादयः । ततोऽपि स्वीयाभिर्दशदशपुत्रवतीभिः
संख्याताभिस्ताभिः सह केलिरूपादतिसर्वादद्भुताद्भुततमाच्चरितादिदं परकीयासंख्य-
नृत्यत्किशोरीकुलैः सह रासादिकेलिमयं त्वच्चरितमतिसर्वोत्तमतममेव मया
सेव्यमिति भावः ।

1. KP आश्रयन् for आश्रयः KA omits तत् before ततः. 2. KC, KD insert विचित्रमद्भुतं before तादृशं 3. KB omits एव after अद्भुतं. KP omits अपेः, KC, KD read अपर- for it. 4. KC, KD omit तानेव भज 5. KC, KD सुरेन्द्रादयः for सुरेन्द्रा इन्द्रादयः 7. KD गर्भोदशायी. 8. KA omits चरितात् 9. KB, KD तच्चरितं for त्वच्चरितं KC, KD insert विचित्रं after त्वच्चरित KB omits अति- KC रसिकः for रसिकभक्तः 10 KC परव्योमेशं 11. KB अद्भुततत्- for अद्भुततरात् KA त्वच्चरितात् for चरितात् 13. KA संस्तुतं for संस्तुतं KP तच्चरित 15. KC, KD insert च लक्ष्मीः after साम्बादयः 16. KP संख्यातीताभिः for संख्याताभिः KP संसर्वादद्भुतं for संसर्वादद्भुताद्भुतं 17. KC अन्यं for नृत्यत् KD किशोरिका for किशोरी KP केलिमय- for केलिमयं KP inserts विचित्रं after त्वच्चरित KA, KD, KP सर्वोत्तमं, KC सर्वोत्तमोत्तमं for सर्वोत्तमतमं

बहूनि त्वच्चरितानि चित्राण्येव तथाप्यदः ।

मत्सेव्यं मधुरैश्वर्यरूपकेलिभिरुत्तमम् ॥१०२

देवस्त्रिलोकीसौभाग्यकरतूरीमकराङ्कुरः ।

जीयाद् ब्रजाङ्गनानङ्गकेलिलालितविभ्रमः ॥१०३

कृष्णवल्लभा

5

तर्हि तव मनोहरं वस्तु कीदृशित्यन आह—देव इति । दीव्यति क्रीडति द्योतते मोदते माद्यति वेति देवः श्रीकृष्णो जीयात् । सर्वोत्कृष्टस्वरूपो मम चक्षुर्विषयतया प्रकटो भवत्वित्यर्थः । कीदृशः—त्रिलोकीसौभाग्यकरतूरीमकराङ्कुरः । त्रयाणां लोकानां समूहस्त्रिलोकीत्युपलक्षणम् । सैव नायिका तस्याः सौभाग्यप्रदः कस्तूरीमकराङ्कुरः पत्राङ्कुर एव । यद्वा, त्रिलोक्यां सौभाग्यप्रदः कस्तूरी- 10 मकराङ्कुरो यत्र । आलिङ्गनेन लभत्वात् । अतएव—ब्रजाङ्गनानङ्गकेलि-लालितविभ्रमः । ब्रजाङ्गनानामनङ्गकेल्या लालितः पोषितो विभ्रमो विलासो यस्य सः ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥१०३

सुबोधनी

तच्चरितस्य श्रेष्ठत्वविचित्रत्वव्यक्त्येतस्मिन्निजोद्देवत्वं प्रतिपादयन्नाह—देवो 15 जीयात् । येन त्वमपि विशेषितः स ममेष्टदेवः सर्वोपरि विराजताम् । कोऽसौ—ब्रजाङ्गनानां प्रेममयकेलिभिर्लालितः संवर्ध्य प्रकटीकृतो यो विभ्रमो विलासः

1 KA ०चरित्राणि विचित्राणि for ०चरितानि चित्राण्येव 3. PS omits this verse 7 GB omits द्योतते 8. GB त्रिलोकीति for the whole phrase त्रिलोकीसौभाग्य etc. 9 GB reads समाहारः for समूहः and inserts सर्वेषां after उपलक्षणं 10 GB कस्तूरीयाः for कस्तूरी- 11 GB omits the phrase ब्रजाङ्गनानङ्गकेलि etc. 15 CB, CD omit all words from श्रेष्ठत्व० to आह and read instead : श्रेष्ठत्वविचित्रतयोर्हेतुमाह—देव इति CC ०वक्त्यैव तस्मिन् 16. CB, CD insert इत्यर्थः after विराजतां CB, CD कोऽयं स इत्याह for कोऽसौ 17. CB, CD omit all words from संवर्ध्य to ममेव (p. 284, l 1) and read instead : विसृज्यते (CD तत्राविष्कृतो) यो विलासः सः, अतएव

सः । न केवलं ममैव त्रिलोक्या अपि सौभाग्यव्यञ्जकस्तूरीमकराङ्कुरो यः ।
त्वन्मधुररसमयविलासश्रवणादिरेव त्रिलोक्याः सौभाग्यालङ्कार इत्यर्थः । तद्रसरय
श्यामत्वात्करतूरीसाम्यम् ॥१०३

सारङ्गरङ्गदा

5 ननु ज्ञातं ब्रजलीलैव तेऽभीष्टा, भद्रम्, अत्रापि वाल्यपौगण्डलीले स्त
इत्यर्थोक्ते ससंभ्रमं तर्जन्या निर्दिशन् भङ्ग्याह—अयं देवो रासक्रीडापरः
किशोरशेखरो जीयात् सर्वोपरि विराजताम् । किं ममान्यैरित्यर्थः । आं
किशोरलीलैव तेऽभीष्टा, भद्रम्, तत्रापि गोचारणादिलीलारतीति सभ्रूभङ्गमाह—
ब्रजाङ्गनानामनङ्गकेलिभिर्लालितः संवर्ध्य मधुरीकृतो विभ्रमो विलासो यरय ।
10 तादृशस्त्वमेवेत्यर्थः । नन्वेतादृशोऽहं सुदुर्लभः

नाद्यापि

(श्लो० ६४) इत्यादौ त्वयापि तथैवोक्तमेवेत्यत्राह—सत्यम्, किं तु तादृशोऽपि भवान्न
केवलं ममैव त्रिलोक्या अपि सौभाग्यव्यञ्जककरतूरीमकराङ्कुरः । तरयास्त्वमेव
तत्कल्पिततद्रूप इत्यर्थः । त्वत्करुणैव त्वां सुलभं करोतीति भावः ॥१०३

15

प्रेमदं च मे कामदं च मे
वेदनं च मे वैभवं च मे ।
जीवनं च मे जीवितं च मे
दैवतं च मे देव नापरम् ॥१०४

1. CB, CD omit अपि CC ०मकराङ्कः for ०मकराङ्कुरः CB inserts
सः after यः 2-3. CB, CD omit all words from त्वन्मधुर० to करतूरीसाम्य
and read instead . श्यामोज्ज्वलरसविलासस्य तथा वर्णनात्करतूरीसाम्यम् ।
तद्विलासाव(CD omits अत्र)कलनेनैव त्रिलोक्याः सौभाग्यमिति भावः 5. KB
omits अत्र 6 KB inserts सः after देवः KC, KD क्रीडापरः for
रासक्रीडापरः 7. KP omits किं 8. KD सभ्रूभङ्ग्या 10 KP दुर्लभः for
सुदुर्लभः 12 KP omits एव after उक्तं KB omits अत्र 14. KB, KC,
KD त्वत्कल्पित० KP ०कल्पितः for ०कल्पित- KC, KD, KP तत्करुणा.

कृष्णवल्लभा

संप्रति सर्वात्मभावेन श्रीकृष्णचन्द्रस्यैव स्वाश्रयणीयत्वमाह—प्रेमदं चेति ।
 हे देव नापरम् । अपरं त्वदतिरिक्तं मादृशा नास्तीति भावः । तथा हि—
 प्रेमदं च मे । त्वत्तोऽपरं मम प्रेमदं नास्ति । न हि मदभीप्सितविशुद्धमधुर- 5
 प्रेमविशेषोऽन्येन दातुं शक्यः । कामदं च मे नापरम् । मत्कामितानन्द-
 प्रदत्वात् । वेदनं च मे । वेदनं निश्चयज्ञानं च मे त्वमेव । त्वदतिरिक्तं
 नान्यज्ज्ञानप्रदमिति भावः । ननु निश्चयज्ञानं नैश्चित्ये सति महापाण्डित्य-
 संपत्त्या विचारपरताया स्यान्न त्वन्यथा, तत्राह—वैभवं च मे । वैभवं संपत्त्वमेव ।
 पाण्डित्यविचारसंपत्त्वमेवेत्यर्थः । ननु केवलप्रेम्णि लब्धे जीवननिर्वाहः कथं
 स्यात्तत्राह—जीवनं च मे । जीव्यते येनोपायेन तज्जीवनं त्वमेव । त्वयैव 10
 जीविष्यामीति भावः । तत्किं प्राणधारणमिष्टम्, नेत्याह—जीवितं च मे ।
 जीवितं प्राणधारणमपि त्वमेव । त्वदर्थमेव प्राणधारणेच्छा, न स्वतः । त्वत्सेवा-
 द्यभावे तदैव गच्छन्तु प्राणाः । किं च—दैवतं च मे । दैवतमिष्टदेवत्वमेव ।
 परममहाभक्तिसंभ्रमेण सेव्य इत्यर्थः । यद्वा, दैवतं देवतासमूहः । सर्वदेवकृत्यं
 मम तद्येवेति भावः । चैरत्रानुक्तसमुच्चयो ज्ञातव्यः ॥१०४ 15

सुबोधनी

तमेव निजाभीष्टदातृतया विशिनष्टि—हे देव त्वद्विलास एव ममेष्टदैवतं

3 GB कीदृशित्याह fo1 तथा हि 7 GB omits अन्यत् After भावः
 GB inserts वैभवं च नापर GA नैश्चित्ये 7-8 GB ज्ञानाभ्यासेन fo1 महा-
 पाण्डित्यसंपत्त्या 8. GB त्वमेव fo1 च मे GB omits वैभवं संपत्त्वमेव 9
 GB ज्ञान० fo1 पाण्डित्य० 10. GB omits जीवनं before त्वमेव, and
 inserts नापर after त्वमेव 12. GB omits जीवितं before प्राण० GB
 inserts नापर after त्वमेव GB अन्ययेति for स्वतः 12-13. GB ०सेवाभाव एव
 for ०सेवाद्यभावे तदैव 13 GB प्राणा गच्छन्त्विति fo1 गच्छन्तु प्राणाः GB
 त्वमेव fo1 च मे 14 GB inserts नापरः after सेव्यः 15. GB inserts अस्तु
 before इति 17. CA मम fo1 तं CB, CD insert देवं after तमेव
 CC transposes तमेव and निजाभीष्टदातृतया CB, CD निजाभीष्ट(CD inserts
 दातृ)तयापादयन्नाह—प्रेमदमिति fo1 निजाभीष्टदातृतया विशिनष्टि After देव CC
 inserts प्रियप्रेमाविष्टतया[नु]वरैरनुसंधातुं समर्थस्य. CC ते for त्वत्-

नापरम् । च एवार्थे । नापरमिति सर्वत्रान्वेति । कोऽत्र हेतुः—प्रेमदं च मे । त्वद्विलासश्रवणादेरेव प्रेमोत्पादकत्वात् । ननु बाल्यपौगण्डविलासोऽपि तथा—कामदं च मे । तद्विशिष्टाभिलाषप्रदमित्यर्थः । नैतन्मात्रम्—वेदनं च मे । तत्परिपाटीं वेदयतीति तथा । किं च—वैभवं च मे । स एव मम सर्वसंषदित्यर्थः । किमपरम्—जीवनं च मे । जीवयतीति जीवनहेतुः । किमुत तद्वेतुस्तदपि स एव—जीवितं च मे । त्वद्विलासाश्रयं विना ममान्य-
 5 त्किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥१०४

सारङ्गरङ्गदा

पुनः सस्मितं किमपि विवक्षुं त वीक्ष्यासहिष्णुः ससंभ्रमं सदन्यमाह—
 10 हे देव रासलीलापर मम देवतमाश्रयणीयं त्वत्किशोरशेखरादपरं न । च एवार्थे । नैवेत्यर्थः । ननु कोऽत्र हेतुरिति तं सूचयन्नाह—प्रेमदं च मेऽपरं न । एवमप्रेऽपि योज्यम् । यतस्त्वत्प्राप्तिहेतोः प्रेम्णरत्वमेव मे दातेत्यर्थः । ननु कौमारपौगण्डलीलापरोऽहमपि प्रेमदस्तुल्यश्च, तत्राह—कामदं च मे । तज्जातीय-
 15 प्रेमदं च त्वमेव । अत एतद्भावैकविषयात्किशोरशेखरात्त्वदपरं मम नाश्रयणीयम् । नैतन्मात्रम्—वेदनं च तथा । वेदयतीति कर्तरि ल्युट् । तत्परिपाटीशिक्षकश्च त्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तम् (श्लो० १)—

शिक्षागुरुश्च

1. CB, CD read नेवापरं for the first नापर and omit च एवार्थे
 CB, CD insert यतो (CD ततो) मम before प्रेमद 2 CB, CD omit मे
 CB तद्विलास० 2-6 CB, CD omit all words from ननु to जीवितं
 च मे and read instead ततो (CD अतो) मेऽभिलाषप्रद च । यतो मे वेदन च
 त्वत्प्राप्तिप्रकाररूपज्ञापन(CD ०ज्ञापकं) च । अतो मे वैभव च । तच्छ्रवणादिक(CD
 ०दिकमेव मे) वैभवमित्यर्थः । किमपरम्—मे जीवितं च, यतो मे जीवनहेतुश्च । 5
 CC inserts जीवन after जीवयतीति and reads तत्र हेतुः for जीवनहेतुः 11.
 KA, KB त्वमेव for नैव 12. KP तत्प्राप्ति० KC, KP omit मे 13.
 KC, KD बाल्य० for कौमार० 14. KC, KD तथा for त्वमेव, after
 which KB inserts इत्यर्थः KC, KD एव तत्- for एतत्- KD किशोरात्
 for किशोरशेखरात् KC, KD मया for मम

इति । किं वा, अये मूढ भक्त्यात्मज्ञानम्, यतो मोक्षः, तत्त्वपेक्ष्यमित्यत्राह—
वेदनं तज्ज्ञानं च मे । त्वमेवेत्यर्थः । ननु न भवतु शुद्धभक्तत्वाज्ज्ञानादरः,
वैकुण्ठसंपत्तिः प्रार्थ्यैवेत्यत्राह—वैभवं च तथा । त्वमेव मे सर्वसंपदित्यर्थः ।
किमुच्यते वैभवम्, तदप्राप्तावपि जना जीवन्ति, त्वद्विना त्वहं म्रिय इत्याह—
जीवनं च तथा । जीवयतीति जीवनम् । तद्वेतुरित्यर्थः । किमुच्यते तद्वेतुः,
तदपि त्वमित्याह—जीविनं च मे त्वदपरं न । तत्किमित्यन्योपदेशैर्मासुपेक्षस
इति भावः ॥१०४

माधुर्येण विवर्धन्तां वाचो नस्तव वैभवे ।

चापल्येन विवर्धन्तां चिन्ता नस्तव शैशवे ॥१०५

कृष्णवल्लभा

10

हे विभो किमत्र वक्तव्यम् । वाचां शक्तिरेतादृशी नास्ति, यथा तव
रूपलावण्यामाधुर्यादिसंपद्वृद्धिस्तथैव मम वाक्प्रसरः स्यात् । तथापीदं प्रार्थये—
माधुर्येणेति । तव वैभवे रूपलावण्यादिसंपत्तौ माधुर्येण सह नोऽस्माकं वाचो
विवर्धन्ताम् । तव शैशवे चापल्ये । यद्वा, शिशुसंबन्धितरुणिमा शैशवम् ।
कैशोरमित्यर्थः । चापल्येन सह नोऽस्माकं चिन्ता अनुस्मृतयो विवर्धन्ताम् ।
तत्र धैर्यं माभूत् । तच्चापल्येऽस्माकमपि वाङ्मनेत्रश्रुतिचापल्यं स्यादित्यर्थः ॥
अनुष्टुप् छन्दः ॥१०५

1. KA तत्त्वत्प्रेक्ष्यं, KC, KD तदुपेक्ष्यं for तत्त्वपेक्ष्यं. KB omits अत्र
before आह 2 KA omits न but reads ज्ञानानादरः for ज्ञानादरः. KB,
KD, KP omit न KB, KP तज्ज्ञाना० for ज्ञाना०. 3. KD omits अत्र
before आह KP omits मे 4. KP तद्विना 6. KB, KP omit मे.
KC उपदेशैः for अन्योपदेशैः 8. PS विजृम्भन्तां for विवर्धन्तां. 11. GB
inserts अथ before हे GB बहुक्तेन for अत्र वक्तव्यं GB तादृग्वाक्सामर्थ्यं
for वाचां शक्तिरेतादृशी. 12. GB ०संपद्वर्णयते for ०संपद्वृद्धिः GB inserts
इत्याह after प्रार्थये 14 GB inserts तत्र समर्थवतीर्भवन्तु after विवर्धन्तां
GB inserts तथा before तव शैशवे GB omits यद्वा but inserts वा
after शैशवं

सुबोधनी

ततस्तदेव प्रार्थयन्नाह—तव वैभवे सौन्दर्यविलासैश्वर्यादौ नो वाचो माधुर्येण विवर्धन्ताम् । तत्तन्माधुरीवर्णनसमर्था भवन्त्वित्यर्थः । तथा, तव शैशवे नश्चिन्ता-
स्त्वत्प्राप्त्युत्कण्ठाश्चापल्येन विवर्धन्ताम् । त्वत्कैशोरस्मरणमपि चापल्येन
5 भवत्वित्यर्थः ॥१०५

सारङ्गरङ्गदा

ततः, साधु लीलाशुक साधु, त्वद्दृढतया प्रीतोऽस्मि, तन्मदर्शनं विफलं न स्यात्, प्रार्थय वाञ्छितमिति भङ्ग्या तेनाग्रेडितः स्पेक्षितं भङ्ग्या प्रार्थयन्नाह—तव वैभवे वाग्विषयातीते सौन्दर्यविलासैश्वर्यादौ नोऽस्माकं वाचो माधुर्येण विवर्धन्ताम् ।
10 तत्तन्माधुरीवर्णनसमर्था भवन्त्विति भावः । तथा, तव शैशवे कैशोरेऽयोग्यदेहा-
दीनामपि नश्चिन्ताः प्राप्त्युत्कण्ठया तच्चिन्तनानि चापल्येन विवर्धन्ताम् ।
अयमेव मे वर इत्यर्थः ॥१०५

यानि त्वच्चरितामृतानि रसनालेह्यानि धन्यात्मनां
ये वा शैशवचापल्यतिकरा राधावरोधोन्मुखाः ।
15 या वा भावितवेणुगीतगतयो लीला मुखाम्भोरुहे
धारावाहिकया वहन्तु हृदये तान्येव तान्येव मे ॥१०६

कृष्णवल्लभा

अथ परममधुरश्रीकृष्णलीलानामविच्छिन्नप्रवाहरूपेण स्मृति प्रार्थयते—यानीति ।

2. CD अतः fo1 ततः After आह CB, CD insert माधुर्येणेति CB, CD omit all words from वैभवे to नो and read instead तवाचिन्त्यैश्वर्ये-
स्माक 3. CB तन्माधुर्यं, CD तत्तन्माधुर्यं fo1 तत्तन्माधुरीं CA भावः fo1 अथः
4. CB, CD omit त्वत्प्राप्त्युत्कण्ठाः, and insert एव before विवर्धन्तां
5 CB inserts एव before भवतु 10. KC, KD वा fo1 भावः KD
omits कैशोरे 14. PS राधापराधो 15. PS लीलामुखा०

हे कृष्ण तान्येव तान्येव मे हृदये धारावाहिकया वहन्तु प्रवहन्तु । तानि कानीत्यत आह—यानि धन्यात्मनाम्, धन्य आत्मा येषां तेषाम्, साक्षात्कारानुभवविराजमानमनसां त्वच्चरितामृतानि, तव चरितान्येवामृतानि, रसनालेह्यानि । रसनातादात्म्यापन्नमनसा भावाविष्टेनास्वाद्यानीत्यर्थः । ये वा शैशवचापलव्यतिकराः । शिशुसंवन्धितरुणिमा शैशवं कैशोरम्, तच्चापलं चेति, तेन व्यतिक्रियन्ते संवध्यन्ते चेष्टाविशेषाः । राधाया अवरोधोऽवरोधनं ग्रहणरूपं नत्र तदर्थं वोन्मुखाः । यद्वा, राधैवावरोधः प्रिया तस्यामुन्मुखाः । या वा लीला मुखाम्भोरुहे भावितवेणुगीतगतयो भाविता भावयुतास्ताश्च ता वेणुगीतस्य गतयो गमकादिरूपा इति ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥१०६

सुबोधनो

10

अथ दैन्योदयाद्भावितददर्शनं संभाव्य तन्निस्तारोपायं प्रार्थयन्स्वाभीष्टं मुक्तकण्ठनयाह—यानि यानि प्राग्वर्णितानि तच्चरितामृतानि तान्येव तान्येव मे हृदये प्रवाहरूपेण स्फुरन्तु । कीदृशानि—तच्चरितामृतवासितान्तःकरणानामेव पेयानि । तथा—ये वा, चार्थे वा, कैशोरचापल्यसमूहास्ते तेऽपि । कीदृशाः—राधाया अवरोधने उन्मुखास्तत्रोद्यताः । किं च, याश्च मुखाम्भोरुहे लीलाः काममदोद्धारि-

15

1. GB omits all words from हे कृष्ण to आह 2 GB omits धन्य आत्मा येषां तेषां 3 GB omits त्वच्चरितामृतानि 5 GB omits शैशवचापलव्यतिकराः 7 GA दानादि० for ग्रहण० 8 GB inserts श्रीमुखकमले after मुखाम्भोरुहे GB omits भावितवेणुगीतगतयः 9 After इति GB inserts . तानि तान्येव मे हृदये धारावाहिकया वहन्तु प्रवहन्तु स्फुरन्त्वित्यर्थः 11-12. CB, CD omit all words from दैन्योदयात् to आह and read instead : ग्रन्थार्थमुपसंहरस्तदावेशत्रिवशः स्वाभीष्टमेवोन्मुक्तकण्ठतया विवृणोति 12. CB inserts यानीति before यानि यानि 13. CB, CD धारावाहिकतया वहन्तु for प्रवाहरूपेण स्फुरन्तु 14 CB, CD insert मद्गर्णिता, CC वात्र चार्थे after तथा CB, CC omit चार्थे वा, CD omits ये वा चार्थे वा CC inserts ये च before कैशोर० CC does not repeat ते 15 CB, CD insert इत्यर्थे. after उद्यताः CB, CD या वा for किं च याश्च

स्मितादिभङ्ग्यस्तास्ताश्च । कीदृश्यः—स्वमाधुर्येण मिश्रीकृता वेणुगीतस्य गतयो
याभिः । सदैतद्दर्शनभाग्यहीनतयैतत्स्फूर्तिरपि स्यादित्यर्थः ॥१०६

सारङ्गरङ्गदा

नन्विदं ते सहजमेव, तद्विशेषः प्रार्थ्यतामित्यत्राह—यानि त्वच्चरितामृतानि
5 श्रीराधया सह निकुञ्जरासलीलादीनि तान्येव तान्येव । न त्वन्यानीत्यर्थः ।
मे हृदये धारावाहिकया प्रवाहरूपेण वहन्तु । कीदृशानि—धन्यात्मनां रसना-
लेह्यानि श्रीशुकादिभिरास्वादनीयानि । तथा—ये वा, चार्थे वा-शब्दः, ये च
शैशवचापलव्यतिकराः कैशोरचाञ्चल्यविस्तारास्ते त एव तथा वहन्तु । कीदृशः
—दानपुष्पाहरणवर्त्मन्यादौ राधाया योऽवरोधस्तत्रोन्मुखाः । सदा तदुत्कण्ठावन्त
10 इत्यर्थः । तथा, या याश्च मुखाम्भोरुद्दे लीलाः, काममदोद्गारिस्मितादिभङ्गी-
विशेषास्तास्ताश्च तथा वहन्तु । कीदृशः—भाविताः स्वमाधुर्यमिश्रीकृता उत्पादिता
वा वेणुगीतस्य नूतनगतयो याभिस्ताः ॥१०६

भक्तिस्त्वयि स्थिरतरा भगवन्यदि स्या-

द्वैवेन नः फलति दिव्यकिशोरमूर्तिः ।

मुक्तिः स्वयं मुकुलिताञ्जलि सेवतेऽस्मा-

न्यमार्थकामगतयः समयप्रतीक्षाः ॥१०७

कृष्णवल्लभा

संप्रति पूर्णमधुररसमयश्रीकृष्णस्वरूपं समस्तशक्तिगुणादिपरमोत्कर्षविश्राम-

1 CB, CD ता अपि for ताश्च CB, CD स्वेन for स्वमाधुर्येण CB,
CD मूढनादिगतयः for गतयः 2 CB, CD omit all words from सदैतत् to
स्यात् and read instead . सदै (CD तदै) तद्दर्शनभाग्यं मे कथं स्यादतः प्रवाह-
रूपेणैतत्स्फूर्तिरेवास्तु (CD ०वास्ति) CC एव तत्० for एतत्० 4 Some
Mss तच्चरिता० 5 KP does not repeat तान्येव. 7. KC वा for
वा-शब्दः KP omits च after ये 11. KD omits तथा 13. PS
स्थिरतया 14. PS फलितेदिव्यकिशोरवेधे Gopāla Bhaṭṭa ०किशोरवेधः

स्थानम्, तदनुभवाय तदैकान्तिकमहाभक्तिमानपि भगवन्मात्रे साधनरूपां परमां भक्तिं कुर्वाण आह—भक्तिस्त्वयीति । हे भगवन् भगवत्स्वरूपमात्र, यदि त्वयि स्थिरतरा भक्तिः स्यात्तर्हि दैवेन भाग्येन । यद्वा, देवानां समूहो दैवं तेन । मदभीष्टस्वरूपश्रीकृष्णस्यैव रूपभेदानां भगवतां शुभसंकल्पेनेत्यर्थः । दिव्य-
 किशोरवेषः—दिव्यमद्भुतं किशोरं वपुरेव वेपो भूषणं यस्य सः । फलति 5
 प्रव्यक्तः सन्मम दीर्घाया आशावल्याः फलतां प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु सर्वतो वैराग्यं चेदशेषनिवृत्त्या स्वात्मसुखरूपां मुक्तिं गृहीत, न चेद्विरागो धर्मनिष्ठा-
 माश्रयत, अर्थान्त्रा गृहीत कामसुखान्त्रा, नेत्याह—मुक्तिरिति । मुक्तिः
 सालोक्यादिरूपा श्रीकृष्णनामोच्चारणमात्र एव स्वयमप्रार्थितैव मुकुलिताञ्जलि ।
 मुकुलितोऽञ्जलिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । नोऽस्मान्सेवते । धर्मार्थ- 10
 कामरूपा गतयोऽपि समयमवसरं प्रतीक्षन्ते । मनागपि तत्र दृष्ट्यभावात् ।
 कदास्मासु कृषादृष्टिः स्यात्तदा तान्वयं भजाय इत्यर्थः ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥१०७

सुबोधनी

नन्वेतत्सर्वं त्वय्यास्त एव, तत्किमिति याचस इत्याशङ्क्याह—हे भगवन् यदि मे भक्तिः स्थिरतरा त्वयि स्यात्तदा दिव्यकिशोरमूर्तिर्भगवान् दैवेन स्वत 15
 एव प्राप्तः स्यात्, किं प्रार्थनया । मुक्तिस्तु मुकुलिताञ्जलि यथा स्यात्तथा स्वयमेवास्मान्सेवते । अनाद्यविद्यामुन्मोच्य त्वां स्फोरयतीत्यर्थः । धर्मार्थ-

6. GB अभिव्यक्तः for प्रव्यक्तः 7 GB तर्ह्यशेष० for अशेष० GB गृहाण for गृहीत 8. GB आश्रय for आश्रयत GB omits गृहीत 9. GB omits मुकुलिताञ्जलि 10 GB omits यस्मिन्कर्मणि and reads यथा तथा for तद्यथा भवति तथा 11. After प्रतीक्षन्ते GB inserts इति प्रतीक्षाः 12. GB reads तथा for तदा, and omits तान् 14. CC इद for एतत् CB, CD omit all words from ननु to आह and read instead मयि तत्साधना-
 सद्भावात्केवल (CD केवलं) कृपयैव त्वया तत्संपादनीय (CD तत्सम्पादनीयमित्याह) भक्तिरिति 15. CB, CD transpose भक्तिः and स्थिरतरा CA ह्यपि for त्वयि CB, CD भवान् for भगवान् 16. CB, CD insert सदा after एव CA inserts तत् before प्रार्थनया CB, CD insert इत्यर्थः after प्रार्थनया CD omits तु 17. CD भजते for सेवते. CB, CD अनुभावयति for स्फोरयति.

कामानां फलान्यपि त्वच्चरणसेवाकालप्रतीक्षकाः स्युः । अतस्तद्भावात्त्वा
प्रार्थयामीति भावः ॥१०७

सारङ्गरङ्गदा

ननु पुरुषार्थचतुष्टयं पञ्चमपुरुषार्थमत्रेव फलं मां च साक्षात्प्राप्तं हित्वा
5 मल्लीलास्फूर्तिं किमिति प्रार्थयस इत्यत्र भक्तिसिद्धान्तोद्वेगपूर्वकं स्वचातुरीं भङ्ग्या
कथयन्नाह—हे भगवन् सर्वज्ञ यया लीलास्फूर्तिरूपया प्रेमलक्षणया भक्त्या त्वं
साक्षात्प्राप्तोऽसि सा त्वयि भक्तिः रिथरतरा यदि स्यात्तदा दैवेन स्वत एव
दिव्यकिशोरमूर्तिरीह्यभगवान् फलति प्राप्तो भवति । मुक्तिस्तु मुकुलिताञ्जलि
यथा स्यात्तथा मां गृहाण गृहाणेति वदन्त्यस्मान्सेवते । धर्मार्थकामगतयस्तु
10 पश्चात्स्थित्वा कदाचिदस्मान्दीक्षते वेति समयप्रतीक्षास्तत्प्रतीक्षका भवन्ति ।
तत्किमित्यात्मानं दत्त्वा वरेण मां छन्दयसीति भावः ॥१०७

जय जय जय देव देव देव

त्रिभुवनमङ्गलदिव्यनामधेय ।

जय जय जय देव कृष्णदेव

श्रवणमनोनयनामृतावतार ॥१०८

15

कृष्णवह्नुभा

अथ परममहाभक्तिसंभ्रमेण श्रीकृष्णं रतौति—जय जयेति । हे जय देव ।

1 CC कामफलानि f01 कामानां फलानि CD प्रतीक्षाः for प्रतीक्षकाः
1-2. CB, CD कृपयैव स्फोरयेत्यर्थः f01 त्वां प्रार्थयामीति भावः 4. KP मयं प्रेमं
f01 मत्प्रेमं 5. KD मल्लीलादिस्फूर्तिं KC स्वभङ्ग्या, KD स्वभङ्गि (!) f01
स्वचातुरीं भङ्ग्या 6 KP inserts भक्तिस्त्वयीति after आह KC, KD
स्फूर्तिप्रेमं f01 स्फूर्तिरूपया प्रेमं 7 KC, KD, KP भवान् for भगवान्
8. KC, KD मुक्तिः स्वयं f01 मुक्तिस्तु 9. KC, KD आत्मानं for अस्मान्
10 KP स्थिता for स्थित्वा 11. KC, KD insert भवान् after किमिति and
read छन्दयति for छन्दयसि 12 PS transposes the second and fourth
pādas. 14 PS देव देव f01 कृष्णदेव

जयतीति जयः, दिव्यतीति देवः । समस्तभगवत्स्वरूपोत्कृष्टेत्यर्थः । कीदृश—
देवदेव । देवानां ब्रह्मादीनामपि देव आराध्यस्तत्संबुद्धौ । जय जयेति संभ्रमे
वीप्सा । पुनः कीदृश—त्रिभुवनमङ्गलदिव्यनामधेय । त्रिभुवनमङ्गलस्वरूपं दिव्य-
मद्भुतं नामधेयं यस्य स तत्संबुद्धौ । पुनरावृत्त्या तदेव वदति—हे जय देव हे
कृष्णदेव जय जय । कीदृश—श्रवणमनोनयनामृतावतार । श्रवणमनोनयना- 5
मृतस्वरूपोऽवतारो यस्य । श्रवणमनोनयनेष्वमृतस्य परमानन्दविशेषस्यावतारेति
वा ॥ पुष्पिताग्रा छन्दः ॥१०८

सुबोधनी

ततः सस्मितकृपाकटाक्षमालोक्य सहर्षमाह—हे देव जय । अयोग्येऽपि
त्वच्चरितादिस्मरणेनोत्कर्षमाविष्कुरु । वीप्सात्यानन्दावेशतः । तत्संपादयन्नाह 10
—त्रिभुवनानामपि मङ्गलं तद्गुणलीलादिस्फुरणं यस्मात्तादृशासाधारणं नामधेयं यस्य
हे तादृश । तन्नामैव विशिनष्टि—हे कृष्णदेव कृष्णनामरूपदेव जय । वीप्सात्राश्चर्ये ।
आश्चर्यमेवाह—श्रवणमनोनयनानाममृतरूपं प्राकट्यं यस्य । नयनाभिरामतोक्त्या-
श्चर्यत्वं नाम्नो व्यक्तम् ।

2. GA omits तत्संबुद्धौ here, and also in line 4 3 GB तथा for
पुनः कीदृश GB omits त्रिभुवनमङ्गलदिव्यनामधेय etc 5. GB inserts इति
after जय जय and omits कीदृश श्रवणमनोनयनामृतावतार 9. CB, CD कृपां
for सस्मितकृपां CB, CD insert जयेति after आह CD omits हे देव जय
9-10. After जय and आह respectively CB, CD insert अत्यानन्दा(CD
inserts दरा)वेशाद्वीप्सा and transpose it and the sentence अयोग्येऽपि to
आविष्कुरु 10 CB, CD omit वीप्सात्यानन्दावेशतः CB, CD तत्साधनमुपदिशन्
for तत्संपादयन् 11 CD omits अपि CD त्वद्गुणं CD तत्र हेतुः यत्र
त्वन्मुखेऽसाधारणं for यस्मात्तादृश CB, CC तादृशं for तादृशासाधारणं 12.
CB, CD insert हे after कृष्णदेव CB रूपं for रूपदेव 13. CB, CD
omit आश्चर्यमेवाह and read instead . कृष्णनाम्नोऽद्भुतमहिमोक्तिः । नामनामिनोर-
भेदस्फूर्त्याह । तदेवाह CD drops श्रवण CB, CD insert हे तादृश after यस्य
13f. CB, CD omit all words from नयनाभिरामं to स्मृतेः (p 294, l. 2).
13-14 CC नाम्नो नयनाभिरामोक्त्या व्यक्तं, omitting आश्चर्यत्वं

नामचिन्तामणिः कृष्णश्चैतन्यरसविग्रहः

(पद्यावली २५) इत्यादावभिन्नत्वं नामनामिनोरिति रमृतेः ॥१०८

सारङ्गरङ्गदा

ततः, अयि लीलाशुक्र मत्कर्णामृतरूपाणि वृन्दावनयात्रामङ्गलाचरणमारभ्य

5

केयं कान्तिः

(श्लो० ६५) इत्यन्तानि त्वद्भाषितानि श्रुत्वा पुनस्तच्छ्रोतुकामेन मया त्वमु-
च्चारितोऽसि, तदिदं तद्वचोविजृम्भितं मत्कर्णामृतनामास्तु, त्वमेव मे माधुर्यादिवर्गनं
जानासीति सस्नेहतन्मधुरवाक्यं शृण्वन्नेवानन्दोच्छलितः सन्नाह—हे देव जय,
हे देव जय, हे देव जय । अत्यादरात्तन्दाभ्यां वीप्सा । त्रिभुवनरय मङ्गलं दिव्यं
मनोहरं च नामधेयं यस्य, हे तादृश । किं वा, हे देवदेवदेव । देवा मर्त्यपूज्याः,
तद्देवास्तत्पूज्यास्त्वत्पार्षदाः, हे तद्देव तदीश्वर जय । यथोक्तं द्वितीयस्कन्धे—

हरे-

रनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः

(भा० २ ६ १०) इति । हे त्रिभुवनमङ्गल जय । दिव्यमानन्दमयं स्वस्वरूपं
नामधेयं यरय हे तादृश जय । हे देव जय हे कृष्णदेव जय । श्रवणमनो-
नयनानाममृतवदवतारः प्राकट्यं यस्य हे तादृश जय ॥१०८

15

1 This is given as Vyāsa's verse in Padyāvalī no. 25 ; but in Bhakti-rasāmīta (ad 1 2. 42) it is definitely ascribed as यथा पाद्मे It is quoted anonymously in Harii-bhakti-vilāsa p 1292 2 CA reads इत्यादि for इत्यादौ, and omits अभिन्नत्वं नामनामिनोरिति 4 KB अथ for ततः, and मङ्गल for मङ्गलाचरणं. 7. KB कर्णामृत नामास्तु 8. KP सन्नेह तन्मधुरं KD मधुरं for तन्मधुरं KP inserts जय जयेति after आह 9 KB transposes the words आदर and आनन्द 10 KP देव देव for देवदेवदेव 11. KB repeats जय thrice Mss तृतीयस्कन्धे. 14. KP omits जय after मङ्गल. KC, KD insert च after स्वस्वरूपं 16. KC, KD omit all words from अवतारः to तादृश जय.

तुभ्यं निर्भरहर्षवर्षविवशावेशस्फुटाविर्भव-
 द्भूयश्चापलभूषितेषु सुकृतां भावेषु निर्भासिने ।
 श्रीमद्भोक्कुलमण्डनाय मनसां वाचां च दूरस्फुर-
 न्माधुर्यैकमहार्णवाय महसे कस्मैचिदस्मै नमः ॥१०६

कृष्णचलभा

5

संप्रति यथानुभवमनुवर्णयन्नमति—तुभ्यमिति । कस्मैचिदनिर्वचनीयतत्त्वाय महसे ज्योतिषेऽस्मै पुरः स्फूर्यमानाय तुभ्यं नमः । एतेन निराकारब्रह्मज्योतिषः साकारभगवद्रूपज्योतिः सर्वतो विलक्षणमिति दर्शितम् । वैलक्षण्यं त्वनुभूयत एव, प्रत्यक्षत्वात् । कीदृशाय तुभ्यम्—सुकृतां शोभनमेकान्तभावेन त्वत्परिचरणरूपं कृत्कर्म येषां तेषां भावेषु भाववदन्तःकरणेषु निर्भासिने नितरां भासमानाय । 10 प्रकाशमानायेति यावत् । भावेषु कीदृशेषु—निर्भरहर्षवर्षविवशावेशस्फुटाविर्भवद्भूयश्चापलभूषितेषु । निर्भरमतिशयो यो हर्षवर्षः श्रीकृष्णदर्शनायोल्लासरूपस्तेन विवश आयतो य आवेशश्चित्तस्य कथमप्यनिवार्यतीव्रतमौघस्तेन स्फुटं यथा स्पृष्टान्थाविर्भवत्प्रकटीभवद्भूयः प्रचुरतरं यच्चापलं तद्दर्शनायैव, तेन भूषितेष्वलंकृतेषु । पुनः कीदृशाय तुभ्यम्—श्रीमद्भोक्कुलमण्डनाय । श्रीमत्परमसंपत्तिमद्यद्भोक्कुलं तस्य 15 मण्डनाय । ब्रजवासिमात्रप्रेमानुसारेण तत्र तत्र तदा तदाविर्भवत इत्यर्थः । पुनः कीदृशाय—मनसां वाचां च दूरस्फुरन्माधुर्यैकमहार्णवाय । दूरं स्फुरन्माधुर्यस्यैको मुख्यो महार्णवो यत्र तस्मै । मनोवचसो यन्माधुर्यं निरूपयितुमसमर्थं इत्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥१०६

2 PS निर्भासते for निर्भासिने 3. PS महते for मनसां, and विदूरायते for च दूरस्फुरत्- 4 PS ०रसार्णवाय for ०महार्णवाय 8. GB omits साकार-भगवद्रूपज्योतिः GB विलक्षणतोक्ता for विलक्षणमिति दर्शितं 8-9 GB शास्त्रे प्रसिद्ध for त्वनुभूयत एव प्रत्यक्षत्वात् 10 GB कृतं for कृत् GB भक्तियुक्त- for भाववत्- 11. GB omits भावेषु and the phrase निर्भरहर्षवर्ष etc. 12. GB ०दर्शनजोल्लास 13. GB ०वृत्तिः for ०ओव. 14. GA omits आविर्भवत्प्रकटीभवत्. 15 GB omits तुभ्य श्रीमद्भोक्कुलमण्डनाय 16. GB ०ब्रजवासिमात्रस्य प्रेमा 16-17. GB तथा for पुनः कीदृशाय 18 GB inserts तत् after माधुर्यं

छयोधनी

पुनस्तदनुभवानन्दावेशात्तन्माधुर्यापारतास्फूर्त्या वर्णयितुमशक्नुवन्ससंभ्रमं नमति
—अनिर्वाच्यायास्मै तुभ्यं नमः । कुतोऽनिर्वाच्यत्वम्—महसे माधुर्यपुञ्जरूपाय ।
तथापि, वाचां दूरे स्फुरन्ति यानि माधुर्याणि तेषां मुख्यमहार्णवाय ।
5 तर्हि मनसा विचारय—मनसां च तादृशाय । एवं चेत्तत्कथं ज्ञातम्—सुकृतां
त्वत्प्रेमविशेषभाजां भावेषु भावाक्रान्तचित्तेषु प्रकाशनशीलाय । कीदृशेषु—
निर्भरहर्षाणां यद्वर्ष तेन विवशत्वापादको य आवेशरतेन प्रकटीभवद्यत्प्रचुरचापलं
तद्दर्शनोत्कण्ठा तेन भूषितेषु । तत्र हेतुः—श्रियो राधाद्याः, तद्युक्तं यद्गोकुलं तदेव
भूषणं यस्य ॥१०६

10

सारङ्गरङ्गदा

पुनस्तन्माधुर्यातिशयानुभवादानन्दोन्मत्ततया तद्वर्णयितुकामेन तदशक्त्या
नमस्कारेणैव स्ववाचमुपसंहरतात्मना कौतुकेन विवदमानेन तेन सह विवदमान
आह—कस्मैचिदनिर्वाच्यायास्मै महसे माधुर्यपुञ्जरूपाय तुभ्यं नमः । ननु

2 CB, CD omit all words from पुनः to नमति and read instead .
पुनस्त(CD पुनयत्)न्माधुर्यानुभवानन्दावेशेन नामनामिनोरभेदेनैव नमन्नाह—तुभ्यमिति
CA inserts तुभ्य निर्भरेति after नमति 3 CC अनिर्वाच्यतां for ०वाच्यत्वं
CB, CD यतो for कुतोऽनिर्वाच्यत्व, and वाचकवाच्याभेदरूपाय for माधुर्यपुञ्जरूपाय
4 CB, CD अतएव मनसां for तथापि, inserting च after वाचां CB, CD
मुख्यार्णवाय 5. CB, CD omit all words from तर्हि to सुकृतां CC
दूरे for तादृशाय CC transposes तत् and कथं and reads ज्ञान for ज्ञातं
6 CB, CD read यतः स्वत्प्रेम० for त्वत्प्रेम० and omit भावेषु CC
प्रकाशमानाय for प्रकाशनशीलाय 7. CB, CD अत्यानन्दवृद्ध्या for निर्भरहर्षाणां
यद्वर्ष तेन CC inserts तन्माधुर्यस्फूर्त्यानन्दानां before यद्वर्ष CB, CD
अतिप्रकटी० for प्रकटी० CD प्रकटी० for प्रचुर० 8. CC omits तत्, CB, CD
read त्वत्० for it. CB omits तेन 8-9. CB, CD omit all words from
तत्र हेतुः to भूषणं यस्य and read instead . अतएव श्रीमद्गोकुलस्य (CD ०गोकुल-
मण्डलायतनस्य) भूषणरूपाय 11. KC, KD ०नुभवानन्दो 12 KC, KD
च for एव KC inserts सह before कौतुकेन

तन्माधुर्यमेव वर्णय श्रोतुकामोऽस्मि, तत्राह, कीदृशे—वाचां दूर एव स्फुरन्ति यानि माधुर्याणि तेषां प्रधानार्णवाय । नन्वेवं चेन्मनसा विभावय, तत्राह—मनसां च तादृशाय । अनाविर्भाव्यायेत्यर्थः । ननु वाङ्मनसोरप्राह्यत्वात्कस्यापि गोचर एव नास्ति, तत्राह—सुकृतां त्वत्प्रेमविशेषभाजां भावेषु भावाक्रान्तचित्तेषु निर्भासिते प्रकाशशीलाय । कीदृशेषु—निर्भरहर्षाणां यद्वर्ष तेन विवशा ये ते चावेशेन त्वत्प्राप्त्यु-
त्कण्ठाकृतया त्वत्स्फूर्त्या स्फुटमाविर्भवन्ति यानि भूयश्चापलानि तैर्भूषिताश्च ये तेषु । नन्वेतेन किं निराकारब्रह्मत्वेन मां निरूपयसीत्यत्र नेत्याह—गोकुलस्य मण्डनाय मधुरोज्ज्वलनीलमणिवद्भूषणाय । अतः केवलं तुभ्यं नमोऽस्त्वित्यर्थः ॥१०६

ईशानदेवचरणाभरणेन नीवी-

दामोदरस्थिरयशःस्तवकोद्भवेन ।

लीलाशुकेन रचितं तव कृष्णदेव

कर्णामृतं वहतु कल्पशतान्तरेऽपि ॥११०

कृष्णवल्लभा

एवं प्रेमरसोक्तिमनुकृत्य संप्रति श्रीकृष्णं प्रार्थयते—ईशानेति । हे कृष्णदेव तव कर्णयोरमृतरूपं लीलाशुकेन लीलाशुकवद्वर्तमानेन मया रचितं यथानुभव-
गुणरूपलीलामाधुर्यादिवर्णनरूपं संपादितं कल्पशतान्तरेऽपि, अस्मिन्कल्पेऽन्यस्मिन्नपि कल्पशते, वहतु । यथा भावेन मया वर्णितं तथैव भावव्यञ्जकतया त्वत्कर्णामृत-
रूपेणैव वर्तताम् । कीदृशेन—ईशानदेवचरणाभरणेन । ईशानं शिवं देवयति

3. KP आवि:- for अनावि:- 5. KD, KP insert च after ये 5-6. KC तत्प्राप्त्यु० 6. KC, KD, KP तत्स्फूर्त्या 5-7. KD omits all words ते चावेशेन to ये तेषु. 7. KC, KD आह for नेत्याह 9. Līlāśuka here makes, as interpreted by Caitanyadāsa, a reverential mention of his parents, Dāmodara and Nīvī, and his Guru Īśānadeva See Introd. p. xxix, and Addenda 10. PS स्तवकोद्भवेन 11 PS देव कृष्ण for कृष्णदेव 14. The words from एव to अनुकृत्य lost in GA, also वद्वर्तमानेन मया रचितं in l. 15; मया वर्णितं and भावव्यञ्जक in l. 17. 16. GA omits संपादितं 17. GB भावनया for भावेन 18. GB प्रवर्ततां for वर्ततां GB omits ईशानदेवचरणाभरणेन GB देव for शिवं

कीदृशतीति । यद्वा, ईशानस्य देव आराध्यः । ईशानाः सर्वं दीव्यन्ति द्योतन्ते
यस्मादिति वा । ईशानदेवः श्रीकृष्णः । तच्चरणावेवाभरणं यस्य तेन । पुनः
कीदृशेन—नीवीदामोदरस्थिरयशःस्तवकोद्भवेन । नीवी मूलधनं प्रेमैव, तदेव
दाम, तेनोदुच्चैरियति वशतां प्राप्नोतीति नीवीदामोदरः । प्रेमैकलभ्य इत्यर्थः ।
5 तस्य यतिस्थिरयशस्तस्य स्तवको बहूनामेकत्र संचयः, तस्योद्भव आविर्भावो
यस्मिंस्तेन ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥११०

उवोधनी

अथ स्वकृतं तत्प्रीतयेऽर्थयन्नाह—हे कृष्णदेव लीलाशुकेन मया रचितमिदं
कल्पशतमध्येऽपि तव कर्णयोरास्वाद्यं बहवु तद्योग्यतां प्राप्नोतु । तत्र हेतुः—
10 ईशान उपक्रमोक्तो मदीशः श्रीगुरुः, देवो समेष्टदेवस्त्वं शिक्षागुरुः, तयोश्चरणा-
भरणवत्सेवको यस्तेन । तत्रापि हेतुः—भविष्योत्तरोक्तकार्तिकमाहात्म्यरीत्या
प्रियानीव्या दाम उदरे यस्य, तस्य ते नित्ययशसो यः स्तवकः पितृमात्रोस्तच्छ्रवणादि-
फलम्, तदुद्भवेन । अनेन स्वपितृमात्रोस्तद्यशःश्रवणकीर्तनाद्याविष्टान्तरतः स्वजन्म
सूचितम् । अतएतत्तत्संबन्धेनैव समेष्टं त्वत्कर्णपेयं भवत्वित्यर्थः ॥११०

1 GA omits इति GB ईशान अस्य for ईशानस्य 2-3. GB reads
तथा for पुनः कीदृशेन and omits the phrase नीवीदामोदर etc. 4. GB omits
इत्यर्थः 5. GB बहुसंचयः समूह इति यावत् for बहूनामेकत्र संचयः 8. CB, CD
read स्वीकृतं कृतं for स्वकृतं, and insert ईशानेति after आह CC, CD प्रार्थयन्
for अर्थयन् 9. CD अतान्तमध्ये CD भवतु for बहवु CB, CD insert
इत्यर्थः after प्राप्नोतु 9-10. CB, CD omit all words from तत्र हेतुः to शिक्षागुरुः
and read instead • तत्तत्संबन्धेनैव तत्कृपया संपादयन्नाह, कीदृशेन—ईशानो मदीश्वरः
श्रीगुरुः, तथा देवो समेष्टदेवो भगवान् 10. CC omits समेष्टदेवः CB, CD omit
वरण- 11 CB, CD किं च for तत्रापि हेतुः For the reference to भविष्योत्तर
see below. CB, CD omit भविष्योत्तरोक्तः, and read कार्तिकमाहात्म्योक्तरीत्या.
12 CC omits तस्य CB, CD read दामोदरस्य for ते 12-13. CB सूत्रप्रकाशः,
CD प्रकाशः for पितृमात्रोस्तच्छ्रवणादिफलं 13. CB, CD तद्भवेन for तदुद्भवेन.
CC पितृ० for स्वपितृ० CA व्यशःस्मरणं for व्यशःश्रवणं CB, CD कीर्तनं
for कीर्तनादि०, and अन्तरतया for अन्तरतः CB, CD आत्मनो जन्म for स्वजन्म
CD inserts इति after स्वजन्म 14 CB तत् for तत्तत् CC तव for त्वत्-

सारङ्गरङ्गदा

ततः, अये लीलाशुक मत्कर्णामृतरूपत्वद्वापितेनाध्यायितोऽस्मि, तत्प्रार्थय
 पुनः किमप्यभीष्टमित्यत्र, देव त्वदेतत्साक्षादर्शनेन पूर्णोऽस्मि, किं मया प्रार्थ्यम्,
 तथापीदमपि देहीत्याह—हे कृष्णदेव लीलाशुकेन मया रचितं तव कर्णामृतमिदं
 कल्पशतान्तरेऽपि त्वद्भक्तिरसिकजनचित्तमाग्राव्य बहत्तु । कीदृशा मया—
 ईशानः सर्वेश्वरश्चासौ देवः क्रीडारतश्च तस्य । ईशा राधा, सा चाननमानः,
 तस्या मम वानः प्राणश्चायं देवश्च । स च तयोर्वा चरणा एव शिरोहृदयाभरणानि
 यस्य तेन । अत्र पक्षे छन्दोऽनुरोधात्प्र-शब्दस्याप्रयोगः । तथा, नीवीदामोदरस्य
 नीवीदाम उदरे यस्य । कार्तिक्यां खण्डितया श्रीराधया काञ्चरा बद्धोदरस्य ।
 तथा हि भविष्योत्तरोक्तलीलार्थबद्धश्लोकः—

संकेतावसरे च्युते प्रणयतः संरब्धया राधया
 प्रारभ्य भ्रुकुटिं हिरण्यरशनादाम्ना निबद्धोदरम् ।
 कार्तिक्या जननीकृतोत्सववरप्रस्तावनापूर्वकं
 चाटूनि प्रथयन्तमात्तपुलकं ध्यायेम दामोदरम् ॥

इति । यद्वा, मम नीवी मूलधनरूपश्च दामोदरश्च तस्य । तव यः स्थिरयशः-
 स्तवकोऽस्मानयशःकुसुमगुच्छः स एवोद्भवो विभवः संपद्यय तेन । ईशानदेवस्य
 शिवस्येति नीवीदामोदरयोर्मातृपित्रोरिति च केचिदाहुः ॥११०

2. KA, KB अतः for ततः KC, KD ०मृतरूपेण त्वद्वापितेन 3
 KB कियद्यत् for किमपि KP तदेतत्० for त्वदेतत्० KA omits एतत्
 4. KP inserts ईशानेति after आह 6 KA inserts यद्वा before ईशा KC,
 KD श्रीराधा for राधा KP inserts प्राणः after चाननमानः 7. KA, KP
 omit आनः after मम वा KP omits एव 8 KB omits तथा 3. In the
 Prīti-samdarbha (Anuccheda 367) Jīva Gosvāmin gives the following
 verses as quoted by the Viata-ratnākara from the Kārttika-māhātmya
 of the Bhavisyottara तस्मिन्दिने च भगवान्नात्रौ राधागृहं ययौ । सा च क्रुद्धा तमुदरे
 काञ्चीदाम्ना बबन्ध ह ॥ कृष्णस्तु सर्वमावेद्य निजगेहमहोत्सवम् । प्रियां प्रसादया-
 मास ततः सा तममोचयत् ॥ 11. KP सरज्वया (!) 12 KA, KB, KP भ्रुकुटी
 13. KP वरे for वर- 17. KP मातापित्रोः KB, KC, KD omit च.

धन्यानां सरसानुलापसरणीसौरभ्यमभ्यस्यतां
 कर्णानां विवरेषु कामपि सुधावृष्टिं दुहानं मुहुः ।
 वन्यानां सुदृशां मनोनयनोर्मग्नस्य देवस्य नः
 कर्णानां वचसां विजृम्भितमहो कृष्णस्य कर्णामृतम् ॥१११॥

5

कृष्णवल्लभा

एवं संप्रार्थ्य श्रीकृष्णकर्णामृतस्वरूपं वदन्स्तौति—धन्यानामिति । अहो रसिका नोऽस्माकं वचसां विजृम्भितं विलासरूपं श्रीकृष्णकर्णामृतं श्रियो राधायाः कृष्णस्य कर्णयोरमृतवदास्वादयन्तु । अस्य महिमा किं वाच्य इत्यर्थः । कोदृशम्—धन्यानां श्रीकृष्णभावरहस्यनिष्ठानां कर्णानां विवरेषु मुहुर्वारंवारं कामप्यनिर्वचनीया सुधावृष्टिं दुहानं प्रपूरयन् । दुहेरुभयपदित्वात् । धन्यानां कीदृशानाम्—सरसानुलापसरणीसौरभ्यमभ्यस्यताम् । सरसः श्रीकृष्णविलासप्रतिपादकत्वाद्योऽनुलापो मुहुर्भाषणमास्वादातिशयेन पुनः पुनः कथनं स एव सरणी वर्तनी तत्संबन्धि तदभिव्यज्यमानं यत्सौरभ्यं श्रीकृष्णविलासानन्दरतदभ्यस्यतां पुनः पुनरास्वाद्यताम् ।

1. Caitanyadāsa and Kṛṣṇadāsa (two Mss as in text) °लहरी° for °सरणी° 3 PS वन्यानां for वन्यानां. 4 The difficulty of the construction, over which the commentators worthily spend their ingenuity, as well as the mere repetition of the word, makes it likely that कर्णानां in the last pāda is a mislection ; but both the South Indian version and our Mss give no other reading. As in the case of धन्यानां and वन्यानां, one would expect a reading like, वन्यानां, the graphical confusion of व and क in Devanagari Mss being not unusual. 4. Gopāla Bhaṭṭa श्रीकृष्णकर्णामृतम् 8. GB आस्वाद' for आस्वादयन्तु GB कथ for किं 9. GB °भक्ति° for °भाव° 10. Mss प्रपूरयन्तं for प्रपूरयत् 10-11. GB transposes कीदृशानां and धन्यानां, and reads सरसेति for the phrase सरसानुलाप etc. 12. GA तदेव for स एव GA, GB सरणिः, contrary to metre. 13. GB वर्तनी Mss त for तत् before अभ्यस्यतां.

अनुलापो मुहुर्भाषा (१ ६ १६)

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च (२ १ १५)

इत्यमरः । किं च—वन्यानां सुदृशा श्रीवृन्दावनोद्भवविलासिनीनां मनोनयनयो-
र्मग्नस्य नोऽस्माकं देवस्य श्रीकृष्णस्य कर्णानां दिवरेषु सुधावृष्टिं दुहानमित्यन्वयः ।
यद्वा, तासां तन्मनोनयनयोर्मग्नस्य श्रीकृष्णस्य च कर्णानामिति । अन्यत्समानम् ॥ 5
शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥१११

सुबोधनी

अतस्तदनुमोदमानमालक्ष्य स्ववचसा तत्तत्सुखदत्तं विचिन्त्य सविस्मया-
नन्दमाह—नृणां नो वचसां विजृम्भितं देवस्य ते कर्णामृतमित्यहो आश्चर्यम् ।
कस्य देवस्य—कृष्णस्य सर्वाकर्षकानन्दस्य । तत्र स्वानुभवं प्रमाणयति— 10
मनोनयनयोर्मग्नस्य । अर्थात्स्वस्यैव । न केवलं कृष्णस्य तत्प्रेयसीनामपीत्याह
—वन्यानां श्रीवृन्दावनभुवां श्रीमदीश्वरीप्रभृतीनां ब्रजसुन्दरीणामपि कर्णानां
दिवरेषु कामपि सुधावृष्टिं मुहुः प्रपूरयत् । अहो अत्याश्चर्यम् । अतएव
धन्यानां भक्तिविशेषवतामपि कर्णदिवरेषु तथा कुर्वत् । ननु तेषामश्रुतवाणी-
श्रवणाद्युक्तं तत्—भवन्मधुररससहितो योऽनुलापः प्रियया सह मुहुर्भाषणं तस्य 15

2. GB वर्तन्येक० 3. GA केषां for किं च 4. GA inserts च after
श्रीकृष्णस्य 5 GA कृष्णस्य for श्रीकृष्णस्य 8. CB, CD तत्तत्तदनुमोदतया for
अतस्तत्, and आलोक्य for आलक्ष्य 8-9 CB, CD omit all words from
स्ववचसां to आह and read instead सहर्षमाह धन्यानामिति 9. CB, CD
omit ते 10 CB, CD insert इत्यत आह after देवस्य CB, CD आत्मानु-
भवमाह for स्वानुभव प्रमाणयति 11. CB, CD अस्माकं for स्वस्य CA
०सखीनां for ०प्रेयसीनां 12. CB, CD omit वन्यानां 13. CB, CD omit
मुहुः CB, CD read पूरयत् for प्रपूरयत्, and omit अहो अत्याश्चर्यं CC अतः for
अतएव 14. CB, CD omit भक्तिविशेषभाजां and कर्णदिवरेषु 13f. CB omits
the rest of the commentary from ननु to इत्यर्थः (P. 302, l. 2) and reads
instead : कीदृशाम्—स्निग्धं यन्मुहुर्भाषणं (CD स्निग्धो योऽनुलापो मुहुर्भाषणं)
तस्य या नर्मपरिपाटी तस्या निकटस्थित्या यदनुभवस्तन्मनसि चिन्तयताम् । अहो
अस्माकं भाग्यमित्यर्थः । 15 CA भगवन्० for भवन्०.

या लहर्यस्तासां सौरभ्यं तज्जन्यं सुखमनुभवतामपि । अहो अरय कारुण्य-
मद्भुतमित्यर्थः ॥१११॥

सारङ्गरङ्गदा

ततः, अये मम चासां मत्प्रेयसीना च सरसविदग्धमद्भुतानां च स्वगुणत
एव तवैतत्कर्णयोरमृतमेव, तथापि मद्गिरामपीदमस्त्विति स्ववचसां तत्सुखदत्वं
विचिन्त्य सविस्मयानन्दमाह—इदं नोऽस्माकं वचसां विजृम्भितं देवस्य तव
कर्णामृतमित्यहो । मद्भाग्यमिति भावः । तत्रापि—कृष्णस्य सकलकेलिकला-
चतुररसिकशिरोमणेः । नन्वेतादृशविरहसंयोगप्रलापसंलापमयत्वात्तच्चित्रमिति
चेत्, तत्राह—सुदृशां विरहे मनसि, संयोगे नयनयोर्मग्नस्य । तत्तत्प्रलाप-
संलापाभ्यां हृतेन्द्रियस्येत्यर्थः । तत्रापि—धन्यानां लक्ष्मीप्राथर्यवैदग्ध्यानां
वृन्दावनसंबन्धिनीनाम् । किं च, न परं भक्तोक्तिप्रियत्वात्तवैव, किं त्वासामपि
कर्णानां विवरेषु सुधावृष्टिं दुहानं प्रपूरयदित्यहो चित्रम् । स्वदशाद्वयप्रलपित-
साम्यादासामेव न केवल किं तु त्वद्भक्तानामपीत्याह—धन्यानां त्वद्भक्तिविशेष-
वतामपि कर्णानां विवरेषु तथा कुर्वत् । इति चित्रमिति भावः । ननु
तेषामश्रुतचरसरसवाणीश्रवणाद्युक्तमेतदिति चेत्, तत्राह, कीदृशाम्—भवन्मधुर-
भक्तिरससहितो योऽनुलापो मुहुर्भाषणं तस्य या लहर्यस्तासां सौरभ्यमभ्यस्यतामपि ।
पूर्व त्वयैव तथोक्तत्वादिति भावः ॥१११॥

1. CC त्वत्- for अस्य 4. KD अतः for ततः KC, KD, KP
insert च after आसां KC omits मत्प्रेयसीनां च KD omits च
before सरस० KD स्वगुणतया. 6. KD inserts धन्यानामिति after आह
KC omits अस्माकं 7. KC omits भावः 10. KD धन्यानां, KP
रम्याणां for वन्यानां 11 KC ननु for किं च न KC omits किं तु 12. KA
विचित्रं for चित्रं 14. KP कुर्वतः for कुर्वत् KB विचित्रं for चित्रं. KA
omits इति चित्रमिति भावः 15. KD अश्रुत० for अश्रुतचर० KB omits
एतत् 16. KA, KB सरयः for लहर्यः KB inserts उक्तिपरिपाठ्यः before
तासां KA omits अपि ; KP reads इति for it. 17. KD, KP तयैव
KB तथोक्तं for तथोक्तत्वात्

अनुग्रहद्विगुणविशाललोचनै-

रनुस्मरन्मृदुमुरलीरवामृतैः ।

यतो यतः प्रसरति मे विलोचनं

ततस्ततः स्फुरतु तवैव वैभवम् ॥११२

इति लीलाशुकरचितं कृष्णकर्णामृतं समाप्तम् ॥

5

कृष्णवल्लभा

अथैवमुपसंहरन्स्वाभीष्टरूपलीलं श्रीकृष्णमनवरतं चक्षुर्गोचरे स्फुरन्तं प्रार्थयते
—अनुग्रहेति । हे कृपासिन्धो, इदमेवाहं प्रार्थये—यतो यतो मे विलोचनं
प्रसरति, ततस्ततस्तत्र वैभवं वयोरूपलावण्यकेलिमाधुर्यादिमच्छ्रीविग्रहरूपं स्फुरतु
प्रकाशताम् । किं कुर्वत्—मृदुमुरलीरवामृतैः, मृदूनि सरसानि यानि मुरलीरवा 10
एवामृतानि तैः, सहानुस्मरत् । यदा यदा मुरलीध्वनिर्भवति तदा तदा मामनु-
स्मरदित्यर्थः । यद्वा, अनुस्मरदिति विलोचनविशेषणम् । अनुस्मरत् प्राग्दृष्टमिति
शेषः । अन्तःकरणस्य लोचनतादात्म्यापन्नत्वात् । मृदुमुरलीरवामृतैः सहेति
मृदूनि मुरलीरवामृतानि यत्र वैभवे तान्यपि स्फुरन्त्वित्यर्थः । कीदृशैः—अनुग्रह-
द्विगुणविशाललोचनैः । अनुग्रहेण कृपया द्विगुणविशाले लोचने येषु तैः ॥ 15
रचिरा छन्दः—

जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः (छन्दोमञ्जरी २) ॥११२

कृष्णकर्णामृतस्यैषा टीका श्रीकृष्णवल्लभा ।

रतिं तनोत्वविरतं श्रीकृष्णचरणाब्जयोः ॥

2. PS अनुस्वनद्वेणुगलद्रवामृतैः for the pāda, contrary to the metre of the verse. 5 For different readings of the colophon in the Mss, see Description of Mss 7. GA omits अथ 10. GB omits मुरली-
रवामृतैः 13 GA ज्ञेयम् for शेषः 13-14 GB तव मुरलीनादामृतानि तव
वैभव च for all words from मुरलीरवामृतैः सह to तान्यपि, which are omitted.
14-15 GB omits the phrase अनुग्रहद्विगुण etc.

श्रीमद्राचिडनीवृदम्बुधिविधुः श्रीमान्नृसिंहोऽभव-
 ऋदृश्रीहरिवंश उत्तमगुणग्रामैकभूस्तत्सुतः ।
 तत्पुत्रस्य कृतिस्त्वयं वितनुता गोपालनाम्नो मुदं
 गोपीनाथपदारविन्दमकरन्दानन्दिचेतोलिनः ॥

5

वल्लवीकेलिकल्लोलवल्लवाण्यसागरे ।

रमतां मन्मनो नित्यं वृन्दावनविहारिणि ॥

इति श्रीद्राचिडहरिवंशभट्टैकचरणशरणश्रीगोपालभट्टविरचिता
 श्रीकृष्णकर्णामृतटीका श्रीकृष्णवल्लभा समाप्ता ॥

छवोधनी

10

पुनः सस्नेहं श्रीराधया सह कृपयावलोकयन्तं तं वीक्ष्याननन्दाविष्टः प्रेम-
 दैन्ययोः पारस्परिकहेतुतया दैन्योदयान्निरन्तरतद्दर्शनायोग्यमात्मानं मत्वा भावि-
 तद्वियोगनिस्तरणोपायं प्रार्थयन्नाह—हे देव, यत्र यत्र मे विलोचनं प्रसरति, तत्र
 तत्र सहजविशालान्यपि मद्विषयानुग्रहेण द्विगुणानि विशालानि यानि युवयोर्लोचनानि
 तैः किमप्यनुस्मरद्वायन्तो ये मृदुमुरलीरवास्त एवामृतानि तैश्च सहानया मदीश्वर्या
 सहितस्य तवैव वैभवं सौन्दर्यवैदग्ध्यविलासादिमयं चरितमेव सदा स्फुरतु ॥

15

पुरोऽभीक्ष्णस्थितौ सार्धं गमने योग्यतात्मनः ।

नेति लीलाशुकः स्फूर्तिं हृदि दैन्यादयाचत ॥११२

4 GA °चेतोलिन 5 GB °लव° for °वलत्° 7-8. This colophon
 is given in both the complete Mss (GA, GB) of Kṛṣṇa-vallabhā.
 10-11. CB, CD omit all words from श्रीराधया to मत्वा and read
 instead °आलोकयन्त वीक्ष्य दैन्योदयात् 11. CC °तत्तद्दर्शन° for °तद्दर्शन°
 11-12. CB, CD भावितद्दर्शनवियोग° 12 CB, CD प्रार्थयते—अन्विति for
 प्रार्थयन्नाह CD omits all words from हे देव to प्रसरति CA लोचनं for
 विलोचनं 13 CB, CD omit विशालानि CB, CD विलोचनानि for
 लोचनानि 14. CB, CD स्मृत्वा स्मृत्वा for अनुस्मरत् CB, CD omit
 मदीश्वर्या 14-15. CC मदीश्वर्यादिसहितस्य 15 CB, CD transpose एव
 and वैभवं CB विभुतयानेकदुर्घटघटनासमर्थमेतत् for सौन्दर्यवैदग्ध्यविलासादिमयं
 16 CB, CD अभीक्ष्णं for अभीक्ष्ण- CA °स्थितैः for °स्थितौ

श्रीगोविन्दपदसेवाप्रभावादुदिता स्वयम् ।

टीका चैतन्यदासात्स्यात्कृष्णकर्णामृताश्रया ॥

इति चैतन्यदासविरचिता कृष्णकर्णामृतटीका सुबोधनी समाप्ता ॥

सारङ्गरङ्गदा

ततः, अयि लीलाशुक सत्यं त्वद्विशुद्धप्रगाढप्रेमविलसितमेवैतत्ते वचः, ईदृगनु- 5
 रागस्याहमेव मूल्यमिति त्वयाहं वशीकृत एव, किं तु त्वमधुनेवात्रागतोऽसि,
 तदेतद्देहास्वाद्यश्रीवृन्दावनरासावलोकसुखानि कतिचिद्दिनान्यनुभव, पश्चादचिरादेव
 मदेतल्लीलां प्रवेक्ष्यसीत्याश्चारयान्तर्दिधित्सुं सरनेहपूर्वकं श्रीराधया सह कृपयाव-
 लोकयन्तं तं वीक्ष्य तद्दर्शनवियोगातिविकलः सदैन्यं तद्दिनातिवाहनोपायं प्रार्थयन्नाह 10
 —हे देव यनो यतो यत्र यत्र मे विलोचनं प्रसरति । कीदृशम्—तदनुस्मरन्नि-
 रन्तरं तवैव माधुर्यं स्मरत् । ततस्ततस्तत्र तत्र सहजविशालान्यपि मद्विषयानु-
 ग्रहेण द्विगुणविशालानि यानि युवयोर्लोचनानि तैः । तथा, मृदुमुरलीरवामृतैश्च
 सहानया सहितस्य तवैव वैभवं सौन्दर्यवैदग्ध्यविलासादिमयं स्फुरतु । अनु
 निरन्तरं स्फुरत्विति वा ॥

अक्षोरग्रे सदा तिष्ठ नय वा मां पदान्तिकम् ।

15

इति दीनः कथं ब्रूयां नेत्राग्रे स्फुरतात्सदा ॥११२

जयतां सुरतौ पङ्कोर्मम मन्दगतेर्गती ।

मत्सर्वस्वपदाम्भोजौ राधामदनमोहनौ ॥

1. CB, CD omit this verse 2 CA ०दासाः स्यात् 3. For readings of the colophon in the Mss, see Description of Mss. 5. KC अतः for ततः KP तद्विशुद्ध० 6. KP अधुनैव 7. KC इह for देह- KC अनुभवं कुरु for अनुभव 9. KB ०वियोगभराति० for ०वियोगाति० KD inserts अनुग्रहेति after आह 11. KP omits निरन्तरं तवैव माधुर्यं स्मरत् KB तत् for तवैव 12. KP द्विगुणं for द्विगुण- The Ms KD breaks off with युवयोः without completing the commentary. 18 The Ms KC ends with राधामदनमोहनौ without completing the commentary, but marks it as verse 1. 17. This verse occurs in Kṛṣṇadāsa's Caitanya-caritāmṛta Ādi 1. 15 ; Madhya 1. 3 and Antya 1. 5 as a Mangala-śloka.

जयति मधुरराधाकृष्णलीलारसोद्य-
 न्नटनविधिसुधाभिः सार्थसंज्ञामकार्षीत् ।
 विषयविषविसंज्ञां यो रसज्ञां नदी मे
 सरसभजनलास्ये सूत्रधारस्वरूपः ॥
 अक्षुण्णे पथि मेऽन्धस्य स्वल्पत्पादगतेर्मुहुः ।
 रवकृपायष्टिदानेन सन्तः सन्त्ववलम्बनम् ॥
 श्रीरूपचरणाब्जालिकृष्णदासेन वर्णिता ।
 कृष्णकर्णामृतस्यैषा टीका सारङ्गरङ्गदा ॥

इति कृष्णदासविरचिता कृष्णकर्णामृतटीका सारङ्गरङ्गदा समाप्ता ॥

3. KB ०रसज्ञां for ०विसंज्ञां 5. KP दुर्गमे for अक्षुण्णे KB, KP
 स्वल्पत्पद० This verse occurs in Kṛṣṇadāsa, *op cit.*, Antya 1. 2
 (v. 1. दुर्गमे) 7. KP निर्मिता for वर्णिता 8. KA continues, after
 this verse, कृपासुधासरिद्यस्य etc, which is a repetition of the second
 introductory verse of the commentary (see above, p 7). 8. For
 readings at the end of Mss, see Description of Mss. There is no
 formal colophon to this commentary in any of our complete Mss.

APPENDIX

APPENDIX

I

Additional Verses given in the Second and Third
Āśvāsas of Pāpayallaya Sūri's text
(South Indian Version)

Second Āśvāsa

अभिनवनवनीतस्निग्धमापीतदुग्धं
दधिकणपरिदिग्धं मुग्धमङ्गं मुरारेः ।
दिशतु भुवनकृच्छ्रच्छेदि तापिच्छगुच्छ-
च्छविनवशिखिपिच्छालाञ्छितं वाञ्छितं नः॥१

यां दृष्ट्वा यमुनां पिपासुरनिशं
व्यूहो गवां गाहते
विद्युत्वानिति नीलकण्ठनिवहो
यां द्रष्टुमुत्कण्ठते ।

उत्तंसाय तमालपल्लवमिति
छिन्दन्ति यां गोपिकाः
कान्तिः कालियशासनस्य वपुषः
सा पावनी पातु नः ॥२

देवः पायात्पयसि विमले यामुने मज्जतीनां
याचन्तीनामनुनयपदैर्वश्वितान्यंशुकानि ।
लज्जालोलैरलसविलसैरुन्मिषत्पञ्चबाणै-
र्गोपस्त्रीणां नयनकुसुमैरर्चितः केशवो नः ॥३

मातर्नातः परमनुचितं यत्खलानां पुरस्ता-
दस्ताशङ्कं जठरपिठरीपूर्तये नर्तितासि ।
तत्क्षन्तव्यं सहजसरले वत्सले वाणि कुर्यां
प्रायश्चित्तं गुणगणनया गोपवेशस्य विष्णोः ॥४

अङ्गुल्यग्रैररुणकिरणैर्मुक्तसरुद्धरन्ध्रं
वारं वारं वदनमरुता वेणुमापूरयन्तम् ।
व्यत्यस्ताङ्घ्रिं दिक्चकमलच्छायविस्तारनेत्रं
वन्दे वृन्दावनसुचरितं नन्दगोपालसूनुम् ॥५

मन्दं मन्दं मधुरनिनदैर्वेणुमापूरयन्तं
वृन्दं वृन्दावनभुवि गवां चारयन्तं चरन्तम् ।
छन्दोभागे शतमुखमुखध्वंसिनां दानवानां
हन्तारं तं कथय रसने गोपकन्याभुजङ्गम् ॥६

वेणीमूले विरचितघनश्यामपिच्छावचूडो
विद्युल्लेखावलयित इव स्निग्धपीताम्बरेण ।
मामालिङ्गनमरकतमणिस्तम्भगम्भीरबाहुः
स्वप्ने दृष्टस्तरुणतुलसीभूपणो नीलमेघः ॥७

कृष्णे हत्वा सिचयनिचयं कूलकुञ्जाधिरूढे
मुग्धा काचिन्मुहुरनुनयैः किं न्विति व्याहरन्ती ।
सभ्रूभङ्गं सदरहसितं सत्रपं सानुरागं
छायाशौरेः करतलगतान्यंशुकान्याचकर्ष ॥८

अपि जनुसि परस्मिन्नात्तपुण्यो भवेयं
तदभुवि यमुनायास्तादृशो वंशनालः ।
अनुभवति यदेष श्रीमदाभीरसूनो-
रधरमणिसमीपन्यासधन्यामवस्थाम् ॥९

अयि परिचिनु चेतः प्रातरम्भोजनेत्रं
कवरकलितचञ्चत्पिच्छदामाभिरामम् ।
वलभिदुपलनीलं वल्लवीभागधेयं
निखिलनिगमवल्लीमूलकन्दं मुकुन्दम् ॥१०

अयि मुरलि मुकुन्दस्मेरवत्तारविन्द-
श्वसनमधुरसङ्गे त्वां प्रणम्याद्य याचे ।
अधरमणिसमीपं प्राप्तवत्यां भवत्यां
कथय रहसि कर्णे मद्दशां नन्दसूनोः ॥११

सजलजलदनीलं वल्लवीकेलिलोलं
श्रितसुरतरुमूलं विद्युदुल्लासिचेलम् ।
नतसुरमुनिजालं सन्मनोबिम्बलीलं
सुररिपुकुलकालं नौमि गोपालबालम् ॥१२

अधरविम्बविडम्बितविद्रुमं
मधुरवेणुनिनादविनोदिनम् ।
कमलक्रीमलकम्रमुखाम्बुजं
कमपि गोपकुमारमुपास्महे ॥१३

अधरे विनिवेश्य वंशनालं
विवराण्यस्य सलीलमङ्गुलीभिः ।

मुहुरन्तरयन्मुहुर्विदृण्व-
न्मधुरं गायति माधवो वनान्ते ॥१४

वदने नवनीतगन्धवाहं
वचने तस्करचातुरीधुरीणम् ।
नयने कुहनाश्रुमाश्रयेथा-
श्ररणे कोमलताण्डवं कुमारम् ॥१५

अमुना किल गोपगोपनार्थं
यमुनारोधसि नन्दनन्दनेन ।
दमुना वनसंभवः पपे नः
किमुनासौ शरणार्थिनां शरण्यः ॥१६

जगदादरणीयजारभावं
जलजापत्यवचोदिचारगम्यम् ।
तनुतां तनुतां शिवेतराणां
सुरनाथोपलसुन्दरं महो नः ॥१७

सा कापि सर्वजगतामभिरामसीमा
कामाय नो भवति गोपकिशोरमूर्तिः ।
या शेखरे श्रुतिगिरां हृदि योगभाजा
पादाम्बुजे च सुलभा ब्रजसुन्दरीणाम् ॥१८

अत्यन्तबालमतसीकुसुमप्रकाशं
दिग्वाससं कनकभूषणभूषिताङ्गम् ।
विस्मस्तकेशमरुणाधरमायताक्षं
कृष्णं नमामि शिरसा वसुदेवसूनुम् ॥१९

हस्ताङ्घ्रिं निष्कणितकङ्कणकिङ्किणीकं
मध्येनितम्बमवलम्बितहेमसूत्रम् ।
मुक्ताकलापमुकुलीकृतकाकपक्षं
वन्दामहे ब्रजचरं वसुदेवभाग्यम् ॥२०

वृन्दावनद्रुमतलेषु गवां गणेषु
 वेदावसानसमयेषु च दृश्यते यत् ।
 तद्वेणुवादनपरं शिखिपिच्छचूडं
 ब्रह्म रमरामि कमलेक्षणमध्रनीलम् ॥२१॥
 व्यत्यस्तपादमवतंसितवर्हिर्वहं
 साचीकृतानननिवेशितवेणुरन्ध्रम् ।
 तेजः परं परमकारुणिकं पुरस्ता-
 त्प्राणप्रयाणसमये मम संनिधत्ताम् ॥२२॥
 घोषप्रघोषशमनाय मथो गुणेन
 मध्ये बबन्ध जननी नवनीतचोरम् ।
 तद्बन्धनं त्रिजगतामुदराश्रयाणा-
 माक्रोशकारणमहो नितरां बभूव ॥२३॥
 शैवा वयं न खलु तत्र विचारणीयं
 पञ्चाक्षरीजपपरा नितरां तथापि ।
 चेतो मदीयमतसीकुसुमावभासं
 स्मेराननं स्मरति गोपवधूकिशोरम् ॥२४॥
 राधा पुनातु जगदच्युतदत्तचित्ता
 मन्थानमाकलयती दधिरिक्तपात्रे ।
 तस्याः स्तनस्तबकचञ्चललोलदृष्टि-
 र्देवोऽपि दोहनधिया वृषभं निरुन्धन् ॥२५॥
 गोधूलिधूसरितकोमलकुन्तलाग्रं
 गोवर्धनोद्धरणकेलिकृतप्रयासम् ।
 गोपीजनस्य कुचकुङ्कुममुद्रिताङ्गं
 गोविन्दमिन्दुवदनं शरणं भजामः ॥२६॥
 यद्रोमरन्ध्रपरिपूर्तिविधावदक्षा
 वाराहजन्मनि बभूवुरमी समुद्राः ।

तं नाम नाथमरविन्ददृशं यशोदा
 पाणिद्वयान्तरजले स्नपयांबभूव ॥२७॥
 परमिममुपदेशमाद्रियध्वं
 निगमवनेषु नितान्तचारखिन्नाः ।
 विचिनुत भवनेषु बलवीना-
 मुपनिषदर्थमुलूखले निबद्धम् ॥२८॥
 देवकीतनयपूजनपूतः
 पूतनारिचरणोदकधौतः ।
 यद्यहं रमृनधनंजयसूतः
 किं करिष्यति स मे यमदूतः ॥२९॥
 भासतां भवभयैकमेपजं
 मातसे मम मुहुर्मुहुर्मुहुः ।
 गोपवेषमुपसेदुपः स्वयं
 यापि कापि रमणीयता विभोः ॥३०॥
 कर्णलम्बितकदम्बमञ्जरी-
 केसरारुणकपोलमण्डलम् ।
 निर्मलं निगमवागगोचरं
 नीलिमानमवलोकयामहे ॥३१॥
 साचिसंचलितलोचनान्तरं
 सामिकुट्टमलितकोमलाधरम् ।
 वेगवलिगतकराङ्गुलीमुखं
 वेणुनादरसिकं भजामहे ॥३२॥
 स्यन्दने गरुडमण्डितध्वजे
 कुण्डिनेशतनयाधिरोपिता ।
 केनचिन्नवतमालपल्लव-
 श्यामलेन पुरुषेण नीयते ॥३३॥

मा यात पान्थाः पथि भीमरथ्या
दिगम्बरः कीऽपि तमालनीलः ।
विन्यस्तहस्तोऽपि नितम्बविम्बे
धूर्तः समाकर्षति चित्तवितम् ॥३४

अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो
माधवं माधवं चान्तरेणाङ्गना ।
इत्थमाकल्पिते मण्डले मध्यगः
संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥३५

केकिकेकदत्तानेकपङ्के रुहा-
लीनहंसावलीहृद्यताहृद्यता ।
कंसवंशाटवीदाहदावानलः
संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥३६

कापि वीणाभिराराविणा कम्पितः
कापि वीणाभिराकिङ्किणीनतितः ।
कापि वीणाभिरामान्तर गापितः
संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥३७

चारुचन्द्रावलीलोचनैश्चुम्बितो
गोपगोवृन्दगोपालिकावल्लभः ।
वल्लवीवृन्दवृन्दारकः कामुकः
संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥३८

मौलिमालालसन्मत्तभृङ्गीलना-
भीतभीतप्रियाविभ्रमालिङ्गितः ।
स्रस्तगोपीकुचाभोगसंमेलितः
संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥३९

चारुचामीकराभासभामाविभु-
र्वैजयन्तीलताभासितोरःस्थलः ।

नन्दवृन्दावने वासितामध्यगः
संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥४०

वालिकातालिकाताललीलालया-
सङ्गसंदर्शितभ्रूलताविभ्रमः ।
गोपिकागीतदत्तावधानः स्वयं
संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥४१

पारिजातं समुद्धृत्य राधावयो-
रूपया मासभासा गुणैरङ्गने ।
शीतशीते वटे यामुनीये तटे
संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥४२

अग्रे दीर्घतरोऽयमर्जुनतरु-
स्तस्याग्रतो वतेनी
सा घोषं समुपैति तत्परिसरे
देशे कलिन्दात्मजा ।

तस्यास्तीरतमालकाननतले
चक्रं गवां चारय-
न्गोपः क्रीडति दशयिष्यति सखे
पन्थानमव्याहृतम् ॥४३

गोधूलिधूसरितकोमलगोपवेषं
गोपालवालकशतैरनुगम्यमानम् ।
सायंतने प्रतिगृहं पशुबन्धनार्थं
गच्छन्तमच्युतशिशुं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥४४

निधिं लावण्यानां निखिलजगदाश्चर्यनिलयं
निजावासं भासां निरवधिकनिःश्रेयसरसम् ।
सुधाधारासारं सुकृतपरिपाकं मृगदृशां
प्रपद्ये माङ्गल्यं प्रथमधिदैवं कृतधियाम् ॥४५

आताम्रपाणिकमलप्रणयप्रतोद-

मालोलहारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ।

आविःश्रमाम्बुकणमम्बुदनीलमव्या-

दाद्यं धनंजयरथाभरणं महो नः ॥४६

नखनियमितकण्डून्पाण्डवस्यन्दनाश्वा-

ननुदिनमभिपिञ्चत्रञ्जलिस्थैः पयोभिः ।

अवतु विततगात्रस्तोत्रसंस्यूतमौलि-

र्दशनविधृतरश्मिर्देवकीपुण्यराशिः ॥४७

व्रजयुवतीसहाये यौवनोल्लासिकाये

सकलशुभविलासे कुन्दमन्दारहासे ।

निवसतु मम चित्तं तत्पदायत्तवृत्तं

मुनिसरसिजभानौ नन्दगोपस्य सूनौ ॥४८

अरण्यानीमार्द्रस्मितमधुरबिम्बाधरसुधा-

सरण्या संक्रान्तैः सपदि मदयन्वेणुनिनदैः ।

धरण्या सानन्दोत्पुलकमुपगूढाङ्घ्रि कमलः

शरण्यानामाद्यः स जयतु शरीरी मधुरिमा ॥४९

मुग्धं स्निग्धं मधुरमुरलीमाधुरीधीरनादैः

कारं कारं करणविवशं गोकुलं व्याकुलत्वम् ।

श्यामं कामं युवजनमनोमोहनं मोहनत्वं

चित्ते नित्यं निवसतु महो वल्लवीवल्लभं नः ॥५०

विदग्धगोपालविलासिनीनां

संभोगचिह्नाङ्कितसर्वगात्रम् ।

पवित्रमास्नायगिरामगम्यं

ब्रह्म प्रपद्ये नवनीतचोरम् ॥५१

आनन्देन यशोदया समदनं

गोपाङ्गनाभिश्चिरं

साशङ्कं वलविद्विषा सकुसुमैः

सिद्धैः पथि व्याकुलम् ।

सेष्यं गोपकुमारकैः सकरुणं

पौरैर्जनैः सस्मितं

यो दृष्टः स पुनातु नो मुररिपुः

प्रोक्षितगोवर्धनः ॥५२

अन्तर्गृहे कृष्णमवेक्ष्य चोरं

बद्धा कवाटं जननीं गतैका ।

उलूखले दामनिबद्धमेनं

तत्रापि दृष्ट्वा स्तिमिता वभूव ॥५३

रत्नस्थले जातुचरः कुमारः

संक्रान्तमात्मीयमुखारविन्दम् ।

आदातुकामस्तदलाभखेदा-

द्विलोभ्य धात्रीवदनं रुरोद ॥५४

उपासतामात्मविदः पुराणाः

परं परस्तान्निहितं गुहायाम् ।

वयं यशोदाशिशुबाललीला-

कथासुधासिन्धुषु लीलयाः ॥५५

विक्रेतुकामा किल गोपकन्या

मुरारिपादार्पितचित्तवृत्तिः ।

दध्यादिकं मोहवशादवोच-

द्भोविन्द दामोदर माधवेति ॥ ५६

उलूखलं वा यमिनां मनो वा

गोपाङ्गनानां कुचकुट्टमलं वा ।

मुरारिनाम्नः कलभस्य नून-

मालानमासीत्त्रयमेव भूमौ ॥५७

करारविन्देन पदारविन्दं

मुखारविन्दे विनिवेशयन्तम् ।

वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं

बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥५८

शंभो स्वागतमास्यतामित इतो

वामेन पद्मासन

क्रौञ्चारे कुशलं सुखं सुरपते

वित्तेश नो दृश्यसे ।

इत्थं स्वप्रगतस्य कैटभजितः

श्रुत्वा यशोदा गिरः

किं किं बालक जल्पसीति रचितं

धूधूकृतं पातु नः ॥५६

मातः किं यदुनाथ देहि चपकं

किं तेन पातुं पय-

स्तन्नास्त्यद्य कदास्ति वा निशि निशा

का वान्धकारोदये ।

आमील्याक्षियुगं निशाप्युपगता

देहीति मातर्मुहु-

र्वक्षोजाम्बरकर्षणोद्यतकरं

कृष्णः स पुष्पातु नः ॥ ६०

कालिन्दीपुलिनोदरेषु मुसली

यावद्गतः खेलितुं

तावत्कर्तुरिकापयः पिब हरे

वर्धिष्यते ते शिखा ।

इत्थं बालतया प्रतारणपराः

श्रुत्वा यशोदागिरः

पायान्नः स्वशिखां स्पृशन्प्रमुदितः

क्षीरेऽर्धपीते हरिः ॥६१

कैलासे नवनीतति क्षितितले

प्राग्जग्धमूलोऽति

भ्रूदेऽपि निषीतदुग्धति

वैजयन् लसत्स्मेरप्रफुल्ले मुखे ।

मात्राजीर्णधिया दृढं चकितया

नष्टास्मि दृष्टः कया

धू धू वत्सक जीव जीव चिर-

मित्युक्तोऽवताद्वो हरिः ॥६२

किञ्चित्कुञ्चितलोचनस्य पिवतः

पर्यायपीतं स्तनं

सद्यः प्रस्तुतदुग्धविन्दुमपरं

हस्तेन संमार्जतः ।

मात्रैकाङ्गुलिलालितस्य चिबुके

स्मेराननस्याधरे

शौरेः क्षीरकणान्विता निषतिता

दन्तद्युतिः पातु नः ॥६३

उत्तुङ्गस्तनमण्डलोपरिलस-

त्प्रालम्बमुक्तामणे-

रन्तर्विम्बितमिन्द्रनीलनिकर-

च्छायानुकारिद्युति ।

लज्जाव्याजमुपेत्य नम्रवदना

स्पष्टं मुरारेर्वपुः

पश्यन्ती मुदिता मुदेऽस्तु भवतां

लक्ष्मी विवाहोत्सवे ॥६४

कृष्णेनाश्रव गतेन रन्तुमधुना

मृद्भक्षिता स्वेच्छया

तथ्यं कृष्ण क एवमाह मुसली

मिथ्याम्ब पश्याननम् ।

व्यादेहीति विदारिते च वदने

दृष्ट्वा समस्तं जग-

न्माता यस्य जगाम विस्मयपदं

पायात्स नः केशवः ॥६५

स्वाती सपत्नी किल तारकाणां
मुक्ताफलानां जननीति रोपात् ।
सा रोहिणी नीलमसूत रत्नं
कृतास्पदं गोपवधूकुचेषु ॥६६
नृत्यन्तमत्यन्तविलोकनीयं
कृष्णं मणिस्तम्भगतं मृगाक्षी ।
निरीक्ष्य साक्षादिव कृष्णमग्रे
द्विधा वितेने नवनीतमेकम् ॥६७

वत्स जागृहि विभातमागतं
जीव कृष्ण शरदां शतं शतम् ।
इत्युदीर्य सुचिरं यशोदया
दृश्यमानवदनं भजामहे ॥६८
ओष्ठं जिघ्रञ्छिशुरिति धिया
चुम्बितो वल्लवीभिः
कण्ठं गृह्णन्नरुणितपदं
गाढमालिङ्गिताङ्गः ।

दोष्णा लज्जापदमभिमृश-
न्नङ्कमारोपितात्मा
धूर्तस्वामी हरतु दुरितं
दूरतो बालकृष्णः ॥६९
एते लक्ष्मण जानकीविरहितं
मां खेदयन्त्यम्बुदा
मर्माणीव च घट्टयन्त्यलममी
क्रूराः कदम्बानिलाः ।
इत्थं व्याहतपूर्वजन्मचरितो
यो राधया वीक्षितः
सेष्यं शङ्कितया स नः सुखयतु
खप्तायमानो हरिः ॥७०

ओष्ठं मुञ्च हरे विभेमि भवता
पानैर्हता पूतना
कण्ठाश्लेषममुं जहीहि दलिता
वालिङ्गनेनार्जुनौ ।
मा देहि च्छुरितं हिरण्यकशिपु-
नीतो नखैः पञ्चता-
मित्थं वारितरात्रिकेलिरवता-
लक्ष्म्यापहासाद्धरिः ॥७१

रामो नाम बभूव हुं तदबला
सीतेति हुं तौ पितु-
र्वाचा पञ्चवटीवने विहरत-
स्तामाहरद्रावणः ।
निद्रार्थं जननीकथामिति हरे-
हुं कारतः शृण्वतः
सौमित्रे क धनुर्धनुर्धनुरिति
व्यग्रा गिरः पान्तु नः ॥७२

बालोऽपि शैलोद्धरणाग्रपाणि-
नीलोऽपि नीरन्ध्रतमः प्रदीपः ।
धीरोऽपि राधानयनावबद्धो
जारोऽपि संसारहरः कुतस्त्वम् ॥७३

बालाय नीलवपुषे नवकिङ्किणीक-
जालाभिरामजघनाय दिगम्बराय ।
शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय
नन्दात्मजाय नवनीतमुषे नमस्ते ॥७४

सव्ये पायसभक्तमाहितरसं विभ्रन्मुदा दक्षिणे
पाणौ शारदचन्द्रमण्डलनिभं हैयंगवीनं बहन् ।

कण्ठे कल्पितपुण्डरीकनखमप्युद्दामदीप्तं दध-
 द्वेवो दिव्यदिगम्बरो दिशतु नः
 सौख्यं यशोदाशिशुः ॥७५

किङ्किणिकिणिकिणिरभसै-
 रङ्गनभुवि रिङ्गणैः सदाटन्तम् ।
 कुंकुणकुणुपदयुगलं
 कङ्कणकरभूषणं हरिं वन्दे ॥७६
 संबाधे सुरभीणा-
 मम्बामायासयन्तमनुयान्तीम् ।
 लम्बालकमवलम्बे
 तं बालं तनुविलम्बजम्बालम् ॥७७

अश्वितपिच्छाचूडं
 संचितसौजन्यवल्लवीवलयम् ।
 अधरमणिनिहितवेणुं
 बालं गोपालमनिशमवलम्बे ॥७८

प्रह्लादभागधेयं
 निगमान्तमहागुहान्तराधेयम् ।
 नरहरिपदाभिधेयं
 विबुधविधेयं ममानुसंधेयम् ॥७९

संसारे किं सारं
 कंसारेश्वरणयुगलपरिवसनम् ।
 ज्योतिः किमन्धकारे
 यदन्धकारेरनुस्मरणम् ॥८०

कलशनवनीतचोरे
 कमलादृक्कुमुदचन्द्रिकापूरे ।

विहरतु नन्दकुमारे
 चेतो मम गोपसुन्दरीजारे ॥८१

कस्त्वं बाल बलानुजः किमिह रे
 मन्मन्दिराशङ्कया
 युक्तं तन्नवनीतपात्रविवरे
 हस्तं किमर्थं न्यसेः ।
 मातः कंचन वत्सकं मृगयितुं
 मा गा विषादं क्षणा-
 दित्येवं वरवल्लवीप्रतिवचः
 कृष्णस्य पुष्पातु नः ॥८२

गोपालाजिरकर्दमे विहरसे
 विप्राध्वरे लज्जसे
 ब्रूवे गोधनहुंकृतैः स्तुतिशतै-
 मौनं विधत्से विदाम् ।
 दास्यं गोकुलपुंश्चलीपु कुरुषे
 स्वाम्यं न दान्तात्मसु
 ज्ञातं कृष्ण तवाङ्घ्रिपङ्कजयुगं
 प्रेमाचलं मञ्जुलम् ॥८३

नमस्तस्मै यशोदाया
 दायादायास्तु तेजसे ।
 यद्वि राधामुखाम्भोजं
 भोजं भोजं व्यवर्धत ॥८४

अवताराः सन्त्वन्ये
 सरसिजनयनस्य सर्वतोभद्राः ।
 कृष्णादन्यः को वा
 प्रभवति गोगोपगोपिकामुत्तयै ॥८५

मध्येगोकुलमण्डलं प्रतिदिशं

चाम्भारवैजृम्भिते

प्रातर्दोहमहोत्सवे नवघन-

श्यामं रणन्नूपुरम् ।

फालेबालविभूषणं कटिरण-

त्सत्किङ्किणीमेखलं

कण्ठेव्याघ्रनखं च शैशवकला-

कल्याणकात्स्न्यं भजे ॥८६॥

सजलजलदनीलं दर्शितोदारलीलं

करतलधृतशैलं वेणुवाद्यै रसालम् ।

व्रजजनकुलपालं कामिनीकेलिलोलं

कलितललितमालं नौमि गोपालबालम् ॥८७॥

स्मितललितकपोलं स्निग्धसंगीतलोलं

ललितचिकुरजालं चौर्यचातुर्यलीलम् ।

शतमखरिपुकालं शातकुम्भाभचेलं

कुवलयदलनीलं नौमि गोपालबालम् ॥८८॥

मुरलिनिनदलोलं मुग्धमायूरबालं

दलितदनुजजालं धन्यसौजन्यलीलम् ।

परहितनवहेलं पद्मसद्मानुकूलं

नवजलधरनीलं नौमि गोपालबालम् ॥८९॥

सरसगुणनिकायं सच्चिदानन्दकायं

शमितसकलमायं सत्यलक्ष्मीसहायम् ।

शमदमसमुदायं शान्तसर्वान्तरायं

सुहृदयजनदायं नौमि गोपालरायम् ॥९०॥

लक्ष्मीकलत्रं ललिताब्जनेत्रं

पूर्णेन्दुवक्त्रं पुरुहूतमित्रम् ।

कारुण्यपात्रं कमनीयगात्रं

वन्दे पवित्रं वसुदेवपुत्रम् ॥९१॥

मदमयमदमयदुरगं

यमुनामवतीर्य वीर्यशाली यः ।

मम रतिममरतिरस्कृति-

शमनपरः स क्रियात्कृष्णः ॥९२॥

मौलौ मायूरबर्हं मृगमदतिलकं

चारुलालाटपट्टे

कर्णद्वन्द्वे च तालीदलमतिमृदुलं

मौक्तिकं नासिकायाम् ।

हारो मन्दारमालापरिमलभरिते

कौस्तुभस्योपकण्ठे

पाणौ वेणुश्च यस्य व्रजयुवतियुतः

पातु पीताम्बरो नः ॥९३॥

मुरारिणा वारिविहारकाले

मृगोक्षणानां मुषितांशुकानाम् ।

करद्वयं वा कचसंहतिर्वा

प्रमीलनं वा परिधानमासीत् ॥९४॥

यासां गोपाङ्गनानां लसदसिततरा

लोललीलाकटाक्षा

यन्नासाचारुमुक्तामणिरुचिनिकर-

व्योमगङ्गाप्रवाहे ।

मीनायन्तेऽपि तासामतिरभसचल-

च्चारुलीलालकान्ता

भृङ्गायन्ते यदङ्घ्रिद्वयसरसिरुहे

पातु पीताम्बरो नः ॥९५॥

यद्वेणुश्रेणिरुपस्थितसुषिरमुखो-

द्वीर्णनादप्रभिन्ना

एणाक्ष्यस्तत्क्षणेन त्रुटितनिजपति-

प्रेमबन्धा बभूवुः ।

अस्तव्यस्तालकान्ताः स्फुरदधरकुच-

द्वन्द्वनाभिप्रदेशाः

कामावेशप्रकल्पप्रकटितपुलकाः

पातु पीताम्बरो नः ॥६६

देवक्या जठराकरे समुदितः

क्रीतो गवां पालिना

नन्देनानकदुन्दुभेर्निजसुता-

पण्येन पुण्यात्मना ।

गोपालावलिमुग्धहारतरलो

गोपीजनालंकृतिः

स्थेयाद्वो हृदि संततं स मधुरः

कोऽपोन्द्रनीलो मणिः ॥६७

पीठे पीठनिषण्णबालकगले

तिष्ठन्स गोपालको

यन्त्रान्तःस्थितदुग्धभाण्डमवभि-

द्याच्छाद्य घण्टारवम् ।

वक्तोपान्तकृताञ्जलिः कृतशिरः-

कम्पं पिबन्त्यः पयः

पायादागतगोपिकानयनयो-

र्गण्डूपफूत्कारकृत् ॥६८

यज्ञै रीजिमहे धनं ददिमहे

पात्रेषु नूनं वयं

वृद्धान्भेजिमहे तपश्चकमहे

जन्मान्तरे दुश्चरम् ।

येनास्माकमभूदनन्यसुलभा

भक्तिर्भवद्वेपिणी

चाणूरद्विषि भक्तकल्मषमुपि

श्रेयःपुषि श्रीजुषि ॥६९

त्वयि प्रसन्ने मम किं गुणेन

त्वय्यप्रसन्ने मम किं गुणेन ।

रक्ते विरक्ते च वरे वधूनां

निरर्थकः कुङ्कुमपत्रभङ्गः ॥१००

गायन्ति क्षणदावसानसमये

सानन्दमिन्दुप्रभा

रुन्धत्यो निजदन्तकान्तिनिवहै-

गौपाङ्गना गोकुले ।

मथ्नत्यो दधि पाणिकङ्कण-

भ्रणत्कारानुकारं जवा-

व्यावल्गद्वसनाश्वला यमनिशं

पीताम्बरोऽव्यात्स नः ॥१०१

अंसालम्बितवामकुण्डलधरं

मन्दोन्नतभ्रूलतं

किञ्चित्कुञ्चितकोमलाधरपुटं

साचिप्रसारेक्षणम् ।

आलोलाङ्गुलिपल्लवैर्मु रलिका-

मापूरयन्तं मुदा

मूले कल्पतरोस्त्रिभङ्गललितं

जाने जगन्मोहनम् ॥१०२

मह्यैः शैलेन्द्रकल्पः शिशुरितरजनैः
 पुष्पचापोऽङ्गनाभि-
 गोपैस्तु प्राकृतात्मा दिवि कुलिशभृता
 विश्वकायोऽप्रमेयः ।
 क्रुद्धः कंसेन कालो भयचकितदृशा
 योगिभिर्ध्यैयमूर्ति-
 दृष्टो रङ्गावतारे हरिरमरगणा-
 नन्दकृत्पातु युष्मान् ॥१०३

संविष्टो मणिविष्टरेऽङ्गतलम-
 ध्यासीनलक्ष्मीमुखे
 कस्तूरीतिलकं मुदा विरचयन्
 हर्षात्कुचौ संस्पृशन् ।
 अन्योन्यस्मितचन्द्रिकाकिशलयै-
 राराधयन्मन्मथं
 गोपीगोपपरीवृतो यदुपतिः
 पायाज्जगन्मोहनः ॥१०४

आकृष्टे वसनाञ्चले कुवलय-
 श्यामा त्रपाधःकृता
 दृष्टिः संवलिता रुचा कुचयुगे
 स्वर्णप्रभे श्रीमति ।
 बालः कश्चन चूतपल्लव इति
 प्रान्तस्मितास्यश्रियं
 श्लिष्यंस्तामथ रुक्मिणीं नतमुखीं
 कृष्णः स पुष्पातु नः ॥१०५

उर्व्यां कोऽपि महीधरो लघुतरो
 दोर्भ्यां धृतो लीलया

तेन त्वं दिवि भूतले च सततं
 गोवर्धनो गीयसे । -
 त्वां त्रैलोक्यधुरं वहामि कुचयो-
 रग्रे न तद्रण्यते
 किं वा केशव भाषणेन बहुना
 पुण्यैर्यशो लभ्यते ॥१०६

संध्यावन्दन भद्रमस्तु भवते
 भोः स्नान तुभ्यं नमो
 भो देवाः पितरश्च तर्पणविधौ
 नाहं क्षमः क्षम्यताम् ।
 यत्र कापि निपद्य यादवकुलो-
 तंसस्य कंसद्विषः
 स्मारं स्मारमघं हरामि तदलं
 मन्ये किमन्येन मे ॥१०७

हे गोपालक हे कृपाजलनिधे
 हे सिन्धुकन्यापते
 हे कंसान्तक हे गजेन्द्रकरुणा-
 पारीण हे माधव ।
 हे रामानुज हे जगत्त्रयगुरो
 हे पुण्डरीकाक्ष मां
 हे गोपीजननाथ पालय परं
 जानामि न त्वां विना ॥१०८

कस्तूरीतिलकं ललाटफलके
 वक्षःस्थले कौस्तुभं
 नासाग्रे नवमौक्तिकं करतले
 वेणुं करे कङ्कणम् ।

सर्वाङ्गे हरिचन्दनं च कलय-
 न्कण्ठे च मुक्तावलिं
 गोपस्त्रीपरिवेष्टितो विजयते
 गोपालचूडामणिः ॥१०६
 कालिन्दीबहुलप्रवाहरभसं
 संस्तम्भयंस्तत्क्षणा-

च्छैलान्विद्रवयन्मृगान्विवशय-
 न्गोवृन्दमानन्दयन् ।
 गोपान्संभ्रमयन्मुनीन्मुकुलय-
 न्सप्त स्वराज्जृम्भय-
 न्नोकारार्थमुदीरयन्विजयते
 वंशीनिनादः शिशोः ॥११०

Third Āśvāsa

अस्ति स्वस्त्ययनं समस्तजगता-
 मभ्यस्तलक्ष्मीस्तनं
 वस्तु ध्वस्तरजस्तमोभिरनिशं
 न्यस्तं पुरस्तादिव ।
 हस्तोदरतगिरीन्द्रमस्तकतरु-
 प्रस्तारविस्तारित-
 सस्तस्वस्तरुसूनसंस्तरलस-
 त्पस्ताविराधास्तुतम् ॥१

राधाराधितविभ्रमाद्भुतरसं
 लालित्यरत्नाकरं
 साधारण्यपदव्यतीतसहज-
 स्मेराननाम्भोरुहम् ।
 आलम्ब्य हरिनीलगर्वगरुतां
 सर्वस्वनिर्वापणं
 बालं वैणविकं विमुग्धमधुरं
 मूर्धाभिषिक्तं महः ॥२

करिणामलङ्घ्यगतिवैभवं भजे
 करुणालम्बितकिशोरविग्रहम् ।

यमिनामनारतविहारि मानसे
 यमुनावनान्तरसिकं परं महः ॥३
 अतन्त्रितत्रिजगदपि ब्रजाङ्गना-
 नियन्त्रितं विपुलविलोचनाज्ञया ।
 समन्ततः सरसतरं विजृम्भतां
 निरन्तरं मम हृदये परं महः ॥४
 कन्दर्पप्रतिमलकान्तिविभवं
 कादम्बिनीवान्धवं
 वृन्दारण्यविलासिनीव्यसनिनं
 वेपेण भूषामयम् ।
 मन्दस्मेरमुखाम्बुजं मधुरिम-
 व्यामृष्टविम्बाधरं
 वन्दे कन्दलितार्द्रयौवनवनं
 कैशोरकं शार्ङ्गिणः ॥५

आमुक्तमानुषममुक्तनिजानुभाव-
 मारूढविग्रहमगूढविदग्धलीलम् ।
 आमृष्टयौवनममृष्टकिशोरभाव-
 माद्यं महः किमपि माद्यति मानसं मे ॥६

ते ते भावाः सकलजगतीलोभनीयप्रभावा
 नानातृष्णासुहृदि हृदि मे काममाविर्भवन्तु ।
 लीलावेणुकणितलसितस्मेरवक्त्रारविन्दा-
 भ्राह्मं जाने मधुरमपरं नन्दपुण्याम्बुपूरात् ॥७
 सुकृतिभिराद्यते सरसवेणुनिनादसुधा-
 रसलहरीविहारनिरवप्रहर्कणपुटे ।
 ब्रजवरसुन्दरीमुखसरोरुहसारसिके
 महसि कदा नु मज्जति मदीयमिदं हृदयम् ॥८
 तृष्णातुरे चेतसि जृम्भमाणे
 मुष्णन्मुहुर्मोहमहान्धकारम् ।
 पुष्णातु नः पुण्यदयैकसिन्धोः
 कृष्णस्य कारुण्यकटाक्षकेलिः ॥९
 निखिलनिगममौलिलालितं
 पदकमलं परमस्य तेजसः ।
 ब्रजभुवि बहुमन्महेतरां
 सरसकरीषविशेषरूपितम् ॥१०
 उदारमृदुलस्मितव्यतिकराभिरामाननं
 मुदा मुहुरुदीर्ण्या मुनिमनोम्बुजाम्रोडितम् ।
 मदालसविलोचनब्रजवधूमुखास्वादितं
 कदा नु कमलेक्षणं कमपि बालमालोकये ॥११
 ब्रजजनमदयोषिल्लोचनोच्छिष्टशेषी-
 कृतमपि चपलाभ्यां लोचनाभ्यामुभाभ्याम् ।
 सकृदपि परिषातुं ते वयं पारयामः
 कुवलयदलनीलं कान्तिपूरं कदा नु ॥१२
 घोषयोषिदनुगीतयौवनं
 कोमलस्तनितवेणुनिस्वनम् ।

सारभूतमभिरामसंपदां
 धाम तामरसलोचनं भजे ॥१३
 लीलया ललितयावलम्बितं
 मूलगोहमिव मूर्तिसंपदाम् ।
 नीलनीरदविकासविभ्रमं
 बालमेव वयमाद्रियामहे ॥१४
 वन्दे मुरारेश्वरणारविन्द-
 द्वन्द्वं दयादर्शितशैशवस्य ।
 वन्दारुवृन्दारकवृन्दमौलि-
 मन्दारमालाविनिमर्दभीरु ॥१५
 यस्मिन्नृत्यति यस्य शेखरभरैः
 क्रौञ्चद्विपश्चन्द्रकी
 यस्मिन्टप्यति यस्य घोषसुरभिं
 जिघ्रन्वृपो धूर्जटेः ।
 यस्मिन्सज्जति यस्य विभ्रमगतिं
 वाञ्छन् हरेः सिन्धुर-
 स्तद्वृन्दावनकल्पकद्रुमवनं
 तं वा किशोरं भजे ॥१६
 अरुणाधरामृतविशेषितस्मितं
 वरुणालयानुगतवर्णवैभवम् ।
 तरुणारविन्ददलदीर्घलोचनं
 करुणामयं कमपि बालमाश्रये ॥१७
 लावण्यवीचीरचिताङ्गभूषां
 भूषापदारोषितपुण्यवर्हाम् ।
 कारुण्यधारालकटाक्षमालां
 बालां भजे बलववंशलक्ष्मीम् ॥१८

मधुरैकरसं वपुर्विभोस्त-
 न्मथुरावीथीचरं भजामहे ।
 नगरोमृगशाबलोचनानां
 नयनेन्दीवरवर्षवर्षितम् ॥१९

पर्याकुलेन नयनान्तविजृम्भितेन
 वक्त्रेण कोमलमदस्मितविभ्रमेण ।
 मन्त्रेण मञ्जुलतरेण च जल्पितेन
 नन्दस्य हन्त तनयो हृदयं धिनोति ॥२०

कन्दर्पकण्डूलकटाक्षवन्दी-
 रिन्दीवराक्षीरभिलष्यमाणान् ।
 मन्दस्मिताधारमुखारविन्दा-
 न्वन्दामहे वल्लवधूर्तपादान् ॥२१

लीलाटोपकटाक्षनिर्भरपरिष्वङ्गप्रसङ्गाधिक-
 प्रीते रीतिविभागसंगरलसद्वेणुप्रणादामृते ।
 राधालोचनलालितस्य ललितस्मेरे मुरारेर्मुदा
 माधुर्यैकरसे मुखेन्दुकमले
 मग्नं मदीयं मनः ॥२२

शरणागतवज्रपञ्जरे
 शरणे शार्ङ्गधरस्य वैभवे ।
 कृपया धृतगोपविग्रहे
 क्रियदन्यन्मृगयामहे वयम् ॥२३

जगत्त्रयैकान्तमनोज्ञभूमि-
 श्चेतस्यजस्रं मम संनिधत्ताम् ।
 रामासमास्वादितसौकुमार्यं
 राधास्तनाभोगरसज्ञमोजः ॥२४

वयमेते विश्वसिमः
 करुणाकरकीर्तिकिंवदन्त्याङ्गे ।
 अपि च विभो तव ललिते
 चपलतरा मतिरियं बाल्ये ॥२५

मधुरिमभरिते मनोभिरामे
 मृदुलतरस्मितमुद्रिताननेन्दौ ।
 त्रिभुवननयनैकलोभनीये
 महसि वयं व्रजभाजि लालसाः स्मः ॥२६

मुखारविन्दे मकरन्दविन्दु-
 निष्यन्दलीलामुरलीनिनादे ।
 व्रजाङ्गनापाङ्गतरङ्गभङ्ग-
 संग्रामभूमौ तव लालसाः स्मः ॥२७

आताम्रायतलोचनांशुलहरी-
 लीलासुधाप्यायितै-
 र्गीताम्रे ङितदिव्यकेलिभरितैः
 स्फीतं व्रजस्त्रीजनैः ।
 स्वेदाम्भःकणभूपितेन किमपि
 स्मेरेण वक्त्रेन्दुना
 पादाम्भोजमृदुप्रचारसुभगं
 पश्यामि दृश्यं महः ॥२८

पाणौ वेणुः प्रकृतिसुकुमाराकृतौ बाल्यलक्ष्मीः
 पार्श्वे बालाः प्रणयसरसा-
 लोकितापाङ्गलीलाः ।
 मौलौ बह्वं मधुरवदनाम्भोर्ह्वे मौग्यमुद्रे-
 त्यार्द्राकारं किमपि कितवं
 ज्योतिरन्वेषयामः ॥२९

आरूढवेणुतरुणाधरविभ्रमेण
माधुर्यशालिवदनाम्बुजमुद्रहन्ती ।
कैशोरके वयसि कापि च कान्तियष्टि-
रालोक्यतां किमनया वनदेवता वः ॥३०

अनन्यसाधारणकान्तिकान्त-
माक्रान्तगोपीनयनारविन्दम् ।
पुंसः पुराणस्य नवं विलासं
पुण्येन पूर्णेन विलोकयिष्ये ॥३१

साष्टाङ्गपातमभिवन्द्य समस्तभावैः
सर्वान्सुरेन्द्रनिकरानिदमेव याचे ।
मन्दस्मितार्द्रमधुराननचन्द्रबिम्बे
नन्दस्य पुण्यनिचये मम भक्तिरस्तु ॥३२

एषु प्रवाहेषु स एव मन्ये
क्षणोऽपि गण्यः पुरुषायुषेपु ।
आस्वाद्यते यत्र कयापि वृत्त्या
नीलस्य बालस्य निजं चरित्रम् ॥३३

निसर्गसरसाधरं निजदयार्द्रदिव्येक्षणं
मनोज्ञमुखपङ्कजं मधुरसार्द्रमन्दस्मितम् ।
रसज्ञहृदयास्पदं रमितवल्वीलोचनं
पुनः पुनरुपास्महे भुवनलोभनीयं महः ॥३४

स कोऽपि बालः सरसीरूहाक्षः
सा च ब्रजस्त्रीजनपादधूलिः ।
मुहुस्तदेतद्युगलं मदीये
मोमुह्यमानेऽपि मनस्युदेतु ॥३५

मयि प्रयाणाभिमुखे च वल्वी-
स्तनद्वयीदुर्ललितः स बालः ।
शनैः शनैः श्रावितवेणुनिस्वनो
विलासवेपेण पुरः प्रतीयताम् ॥३६

अतिभूमिमभूमिमेव वा
वचसां वासितवल्वीस्तनम् ।
मनसामपरं रसायनं
मधुराद्वैतमुपास्महे महः ॥३७

जननान्तरेऽपि जगदेकमण्डने
कमनीयधाम्नि कमलायतेक्षणे ।
ब्रजसुन्दरीजनविलोचनामृते
चपलानि सन्तु सकलेन्द्रियाणि मे ॥३८

मुनिश्रेणीवन्द्यं मदभरलसद्वल्ववधू-
स्तनश्रेणीबिम्बस्तिमित-

नयनाम्भोजसुभगम् ।

पुनः श्लाघाभूमिं पुलकितगिरां नैगमगिरां
घनश्यामं वन्दे किमपि

महनीयाकृति महः ॥३९

अनुचुम्बतामपि चलेन चेतसा
मनुजाकृतेर्मधुरिमश्रियं विभोः ।
अयि देव कृष्ण दयितेति जल्पता-
मपि नो भवेयुरपि नाम तादृशः ॥४०

किशोरवेपेण कृशोदरीदृशां
विशेषदृश्येन विशाललोचनम् ।
यशोदया लब्धयशोनवाम्बुधे-
र्निशामये नीलनिशाकरं कदा ॥४१

प्रकृतिरवतु नो विलासलक्ष्म्याः
 प्रकृतिजडं प्रणतापराधवीथ्याम् ।
 सुकृतिकृतपदं किशोरभावे
 सुकृतिकृतप्रणिधानपात्रमोजः ॥४२
 अपहसितसुधामदावलेषै-
 रधिकमनोहरमार्द्रमन्दहासैः ।
 ब्रजयुवतिविलोचनावलेहं
 रमयतु धाम रमावरोधनं नः ॥४३
 अङ्कूरितस्मेरदशाविशेषै-
 रश्रान्तहर्षामृतवर्षमक्ष्णाम् ।
 संक्रीडतां चेतसि गोपकन्या-
 धन्यस्तनस्वस्त्ययनं महो नः ॥४४
 मृगमदपङ्कसंकरविशेषितवन्यमहा-
 गिरितटगण्डगैरिकघनद्रवविद्रुमितम् ।
 अजितभुजान्तरं भजत गोपवधूप्रथुल-
 स्तनकलशस्थलीघुसृणमर्दनकर्दमितम् ॥४५
 आमूलपल्लवितलीलमपाङ्गजालै-
 रासिञ्चती भुवनमादृतगोपवेपा ।
 वाल्याकृतिर्मृदुलमुग्धमुखेन्दुविम्बा
 माधुर्यसिद्धिरवतान्मधुविद्विपो नः ॥४६
 विरणन्मणिनूपुरं ब्रजे
 चरणाम्भोजमुपास्व शार्ङ्गिणः ।
 सरसे सरसि श्रियाश्रितं
 कमलं वा कलहंसनादितम् ॥४७
 शरणमशरणानां शारदाम्भोजनेत्रं
 निरवधिमधुरिष्णा नीलवेषेण रम्यम् ।

स्मरशरपरतन्त्रस्मेरनेत्राम्बुजामि-
 ब्रजयुवतिभिरव्याद् ब्रह्म संवेष्टितं नः ॥४८
 सुव्यक्तकान्तिभरसौरभदिव्यगात्र-
 मव्यक्तयौवनपरीतकिशोरभावम् ।
 गव्यानुपालनविधावनुशिष्टमव्या-
 दव्याजरम्यमखिलेश्वरवैभवं नः ॥४९
 अनुगतममरीणामम्बरालम्बिनीनां
 नयनमधुरिमश्रीनर्मनिर्माणसीमाम् ।
 ब्रजयुवतिविलासव्यावृतापाङ्गमव्या-
 त्त्रिभुवनसुकुमारं देवकैशोरकं नः ॥५०
 आपादमाचूडमतिप्रसक्तै-
 रापीयमाना यमिनां मनोभिः ।
 गोपीजनज्ञातरसावताद्वो
 गोपालभूषालकुमारमूर्तिः ॥५१
 दिष्ट्या वृन्दावनमृगदृशां विप्रयोगाकुलानां
 प्रत्यासन्नं प्रणयचपलापाङ्गवीचीतरङ्गैः ।
 लक्ष्मीलीलाकुवलयदलश्यामलं धाम कामा-
 न्पुष्णीयाद्वः पुलकमुकुलभोगभूषाविशेषम् ॥५२
 जयति गुहशिखीन्द्रपिञ्छमौलिः
 सुरगिरिगैरिककल्पिताङ्गरागः ।
 सुरयुवतिविकीर्णसूनवर्ष-
 स्तपितविभूषितकुन्तलः कुमारः ॥५३
 मधुरमन्दशुचिस्मितमञ्जुलं
 वदनपङ्कजमङ्गजवेलितम् ।
 विजयतां ब्रजबालवधूजन-
 स्तनतटीविलुठन्नयनं विभोः ॥५४

अलसविलसन्मुग्धस्निग्धस्मितं ब्रजसुन्दरी-
मदनकदनखिन्नं धन्यं महद्वदनाम्बुजम् ।
तरुणमरुणज्योत्स्नाकात्स्न्यस्मितस्त्वपिताधरं
जयति विजयश्रेणीमेणीदृशां मदयन्महः ॥५५

राधाकेलिकटाक्षवीक्षितमहा-
वक्षःस्थलीमण्डना
जीयासुः पुलकाङ्कुरास्त्रिभुवना-
स्वादीयसस्तेजसः ।

क्रीडान्तप्रतिसुप्तदुग्धतनया-
मुग्धावबोधक्षण-
त्रासारुढदृढोपगूहगहनाः
साम्राज्यसान्द्रश्रियः ॥५६

स्मितस्तुतसुधाधरा मदशिखण्डिबर्हाङ्किता
विशालनयनाम्बुजा ब्रजविलासिनीवासिताः ।
मनोज्ञमुखपङ्कजा मधुरवेणुनादद्रवा
जयन्ति मम चेतसश्चिरमुपासिता
वासनाः ॥५७

जीयादसौ शिखिशिखण्डकृतावतंसा
सांसिद्धिकी सरसकान्तिसुधासमृद्धिः ।
यद्बिन्दुलेशकणिकापरिणामभाग्या-
त्सौभाग्यसीमपदमञ्चति पञ्चबाणः ॥५८

आयामेन दृशोर्विशालतरयो-
रक्षय्यमार्द्रस्मित-
च्छायाधर्षितशारदेन्दु ललितं
चापह्यमात्रं शिशोः ।
आयासानपरान्विधूय रसिकै-
रास्वाद्यमानं मुहु-

र्जीयादुन्मदवल्लवीकुचभरा-
धारं किशोरं महः ॥५९

स्कन्धावारपदं ब्रजः कतिपये
गोपाः सहायादयः
स्कन्धालम्बिनि वत्सदाम्नि धनदा
गोपाङ्गनाः स्वाङ्गनाः ।
शृङ्गारा गिरिगैरिकं शिव शिव
श्रीमन्ति वर्हाणि वा
शृङ्गग्राहिकया तथापि तदिदं
प्राहुस्त्रिलोकेश्वरम् ॥६०

श्रीमद्वर्हिशिखण्डमण्डनजुषे
श्यामाभिरामत्विषे
लावण्यैकरसावसिक्तवपुषे
लक्ष्मीसरःप्रावृषे ।
लीलाकृष्टरसज्ञधर्ममनसे
लीलामृतस्रोतसे
के वा न स्पृहयन्ति हन्त महसे
गोपीजनप्रेयसे ॥६१

आपाटलाधरमधीरविलोलनेत्र-
मामोदनिर्भरितमद्भुतकान्तपूरम् ।
आविःस्मितामृतमनुस्मृतिलोभनीय-
मामुद्रिताननमहो मधुरं मुरारेः ॥६२

जागृहि जागृहि चेतो
नचिराय कृतार्थता भवतः ।
अनुभूयतामिदमिदं
पुरः स्थितं पूर्णनिर्वाणम् ॥६३

चरणयोररुणं करुणार्द्रयोः
कचभरे बहुलं विपुलं दृशोः ।
वपुषि मञ्जुलमञ्जनमेचके
वयसि बालमहो मधुरं महः ॥६४

मालाबर्हमनोज्ञकुन्तलभरां
वन्यप्रसूनोक्षितां
शैलेयद्रवफल्मचित्रतिलकां
शश्वन्मनोहारिणीम् ।
लीलावेणुरवामृतैकरसिकां
लावण्यलक्ष्मीमयीं
बालां बालतमालनीलवपुषं
वन्दे परां देवताम् ॥६५

गुरु मृदुपदे गूढं गुल्फे घनं जघनस्थले
नलिनमुदरे वीरं बाह्वोर्विशालमुरःस्थले ।
मधुरमधरे मुग्धं वक्त्रे विशालविलोचने
बहु कचभरे वन्यं वेपे मनोज्ञमहो महः ॥६६

जिहानं जिहानं नु जानेन मौग्ध्यं
दुहानं दुहानं सुधा वेणुनादैः ।
लिहानं लिहानं सुदीर्घैरपाङ्गै-
र्महानन्दसर्वस्वमेकं नमेत्तम् ॥६७

लसद्बर्हापीडं ललितललितस्मेरवदनं
भ्रमत्क्रीडापाङ्गं प्रणतजनतानिर्वृत्तिपदम् ।
नवाम्भोदश्यामं निजमधुरिमाभोगभरितं
परं देवं वन्दे परिमिलितकैशोरकरसम् ॥६८

सारस्यसामग्रमिवाननेन
माधुर्यचातुर्यमिव स्मितेन ।
तारुण्यकारुण्यमिवेक्षणेन
चापल्यसाफल्यमिदं दृशोर्मे ॥६९

रागान्धगोपीजनवन्दिताभ्यां
योगीन्द्रभृङ्गेन्द्रनिपेदिताभ्याम् ।
आताम्रपङ्केरुहविभ्रमाभ्यां
स्वामिन्पदाभ्यामयमञ्जलिस्ते ॥७०

अर्धानुलापान्त्रजसुन्दरीणा-
मकृन्निमाणां च सरस्वतीनाम् ।
आर्द्राशयेन श्रवणाञ्चलेन
संभावयन्तं तरुणं गृणीमः ॥७१

मनसि मम संनिधतां
मधुरमुखा मन्थरापाङ्गा ।
करकलितललितवंशा
कापि किशोरी कृपालहरी ॥७२

रक्षन्तु नः शिक्षितपाशुपाल्या
बाल्यावृता बर्हिशिखावतंसाः ।
प्राणप्रियप्रस्तुतवेणुगीताः
शीता दृशोः शीतलगोपकन्याः ॥७३

स्मितस्तवकिताधरं शिशिरवेणुनादामृतं
मुहुस्तरललोचनं मदकटाक्षमालाकुलम् ।
उरस्तटविलीनया कमलया समालिङ्गितं
भुवः स्थलमुपागतं भुवनदैवतं पातु नः ॥७४

नयनाम्बुजे भजत कामदुघं
 हृदयाम्बुजे किमपि कारुणिकम् ।
 चरणाम्बुजे मुनिकुलैकधनं
 वदनाम्बुजे ब्रजवधूविभवम् ॥७५
 निर्वासनं हन्त रसान्तराणां
 निर्वाणसाम्राज्यमिवावतोर्णम् ।
 अव्याजमाधुर्यमहानिधान-
 मग्नाद्भुजानामधिदेवतं नः ॥७६
 खेलतां मनसि खेचराङ्गना-
 माननीयमृदुवेणुनिस्वनैः ।
 कालमेघकलहोद्वहं महः
 कानने किमपि नः कृपास्पदम् ॥७७
 गोपीनामभिमतगीतवेपहर्षा-
 दापीनस्तनभरनिर्भरोपगूढम् ।
 केलीनामवतु रसैरुपास्यमानं
 कालिन्दीपुलिचरं परं महो नः ॥७८
 एणीशावविलोचनाभिरलस-
 श्रोणीभरप्रौढिभि-
 र्वेणीभूतरसक्रमाभिरभितः
 श्रेणीकृताभिर्वृताः ।
 पाणी नाम विनोदयन्नतिपते-
 स्तूणीशयैः सायकै-
 र्वाणीनामपदं परं ब्रजजन-
 क्षोणीपतिः पातु नः ॥७९
 कालिन्दीपुलिने तमालनिविड-
 च्छाये पुरः संचर-

तोये सोयजपत्रपात्रनिहितं
 दध्यन्नमश्नाति यः ।
 वामे पाणितले निधाय मधुरं
 वेणुं विषाणं कटि-
 प्रान्ते गाश्च विलोकयन्प्रतिकलं
 तं बालमालोक्ये ॥८०
 यद्वोपीवदनेन्दुमण्डनमभू-
 त्कस्तूरिकापत्रकं
 यल्लक्ष्मीकुचशातकुम्भकलशे
 व्याकोचमिन्दीवरम् ।
 यन्निर्वाणनिधानसाधनविधौ
 सिद्धाञ्जनं योगिनां
 तन्नः श्यामलमाभिरस्तु हृदये
 कृष्णाभिधानं महः ॥८१
 पुल्लेन्दीवरमिन्दुकान्तवदनं
 बर्हावतंसप्रियं
 श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं
 पीताम्बरं सुन्दरम् ।
 गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं
 गोगोपसंवाचृतं
 गोविन्दं कलवेणुनादनिरतं
 दिव्याङ्गभूषं भजे ॥८२
 रक्षन्तु त्वामसितजलजैरञ्जलिः पादमूले
 मीना नाभीसरसि हृदये मारवाणा मुरारेः ।
 हाराः कण्ठे हरिमणिमया वक्तृपद्मे द्विरेफाः
 पिच्छाचूडाश्चिकुरनिचये
 घोषयोषित्कटाक्षाः ॥८३

दधिमथननिनादैस्त्यक्तनिद्रः प्रभाते
निर्भृतपदमगारं वल्लवीनां प्रविष्टः ।
मुखकमलसमीरैराशु निर्वाप्य दीपा-
न्कवलितनवनीतः पातु गोपालबालः ॥८४

प्रातः स्मरामि दधिघोषविधूतनिद्रं
निद्रावसानरमणीयमुखारविन्दम् ।
हृद्यानवद्यवपुषं नयनाभिराम-
मुन्निद्रपद्मनयनं नवनीतचोरम् ॥८५

फुल्लहलकवतंसकोज्ज्वल-
द्रलमागमगवीगवेपितम् ।
वल्लवीचिकुरवासिताङ्गुली-
पल्लवं कमपि वल्लवं भजे ॥८६
स्तेयं हरेर्हरति यत्रवनीतचौर्यं
जारत्वमस्य गुरुतल्पकृतापराधम् ।
हत्यां दशाननहतिर्मधुपानगोष्ठीं
यत्पूतनास्तनपयः स पुनातु कृष्णः ॥८७

मार मारम मदीयमानसे
माधवैकनिलये यदृच्छया ।
हे रमारमण वार्यतामसौ
कः सहेत निजवेश्मलङ्घनम् ॥८८

आकुञ्चितं जानु करं च वामं
न्यस्यावनौ दक्षिणइस्तपद्मे ।
आलोकयन्तं नवनीतभाण्डं
बालं भजे कृष्णमुपानताङ्गम् ॥८९

मन्दारमूले मदनाभिरामं
बिम्बाधरापूरितवेणुनादम् ।

गोगोपगोपीजनमध्यसंस्थं
गोपं भजे गोकुलपूर्णचन्द्रम् ॥९०

जानुभ्यामभिधावन्तं बाहुभ्यामपि सुन्दरम् ।
सकुण्डलालकं बालं गोपालं चिन्तयेदुपः ॥९१

विहाय कोदण्डशरौ मुहूर्तं
गृहाण पाणौ मणिचारुवेणुम् ।
मयूरवहं च निजोत्तमाङ्गे
सीतापते राघव रामचन्द्र ॥९२

अयं क्षीराम्भोधेः पतिरिति गवां पालक इति
श्रितोऽस्माभिः क्षीरोपनयनधिया गोपतनयः ।
अनेन प्रत्यूहो व्यरचि सततं येन जननी-
स्तनादप्यस्माकं सकृदपि पयो दुर्लभमभूत् ॥९३

हस्तमाक्षिप्य यातोऽसि
बलात्कृष्ण किमद्भुतम् ।
हृदयाद्यदि निर्यासि
पौरुषं गणयामि ते ॥९४

तमसि रविरिवोद्यन्मज्जतामम्बुराशौ
प्लव इव तृपितानां स्वादुवर्षीव मेघः ।
निधिरिव निधनानां दीर्घतीव्रामयानां
भिषगिव कुशलं नो दातुमायाति शौरिः ॥९५

कोदण्डं मसृणं सुगन्धि विशिखं
चक्राब्जपाशाङ्कुशं
हैमीं वेणुलतां करैश्च दधतं
सिन्दूरपुञ्जारुणम् ।

कन्दर्पाधिकसुन्दरं स्मितमुखं
गोपाङ्गनावेष्टितं
गोपालं मदनाधिपं तमभजं
त्रैलोक्यरक्षामणिम् ॥६६

नीलग्रीवाग्रपिञ्छाकलनसुविलस-
त्कुन्तलं भानुमन्तं
देवं पीताम्बराढ्यं यज यज दिनश-
स्तं रमायै मुकुन्दम् ॥६६

सायंकाले वनान्ते कुसुमितसमये
सैकते चन्द्रिकायां
त्रैलोक्याकर्षणाङ्गं सुरनरगणिका-
मोहनापाङ्गमूर्तिम् ।
सेव्यं शृङ्गारभावैर्नवरसभरितै-
र्गोपकन्यासहस्रै-
र्वन्देऽहं रासकेलीरतमतिसुभगं
वश्यगोपालकृष्णम् ॥६७

चक्रान्तध्वस्तवैरित्रजमजितम-
पास्तावनीभारमाद्यै-
रावीतं नारदाद्यैर्मुनिभिरभिनुतं
तत्त्वनिर्णीतिहेतोः ।
मन्त्री तं निर्मलाङ्गं निरुपमरुचिरं
चिन्तयेन्नीलभासं
सायं विश्वोदयस्थित्यपहरणपदं
मुक्तिदं वासुदेवम् ॥१००

बालं नीलाम्बुदाभं नवमणिविलस-
त्किङ्किणीजालबद्ध-
श्रोणीजङ्घातयुग्मं विपुलरुहनख-
प्रोलसत्कण्ठभूषम् ।
फुल्लाम्भोजाभवक्त्रं हतशकटपत-
त्पूतनाद्यं प्रसन्नं
गोविन्दं वन्दितेन्द्राद्यमरवरमजं
पूजयेद्वासरादौ ॥६८

कोदण्डमैक्षवमखण्डमिपुं च पौष्पं
चक्राब्जपाशसृणिकाञ्चनवंशनालम् ।
विभ्राणमष्टविधबाहुभिरर्कवर्ण
ध्यायेद्धरिं मदनगोपविलासवेषम् ॥१०१

वन्द्यं देवैर्मुकुन्दं विकशितकुरु-
विन्दाभमिन्दीवराक्षं
गोपीगोवृन्दवीतं जितरिपुनिवहं
कुन्दमन्दारहासम् ।

या प्रीतिर्विदुरार्पिते मुररिपो
कुन्त्यर्पिते यादृशी
या गोवर्धनमूर्ध्नि या च पृथुके
स्तन्ये यशोदार्पिते ।
भारद्वाजसमर्पिते शबरिका-
दत्तेऽधरे योपितां
या प्रीतिर्मुनिपत्निभक्तिरचितेऽ-
प्यत्रापि तां तां कुरु ॥१०२

APPENDIX

II

Additional Verses given in Bilvamaṅgala-kośa-kāvya¹
(with variants, additions and omissions from Kṛṣṇa-
stotra, a version of the same work)

यं वेद वेदविदपि प्रियमिन्दिराया
यन्नाभिनीररुहगर्भगृहो न धाता ।
गोपालबालललना वनमालिनं तं
गोधूलिधूसरशरीरमरीरमंस्ताः ॥१
कनककमलमालः केशिकंसादिकालः
समरम्भुवि करालः प्रेमवापीमरालः ।
अखिलभुवनपालः पुण्यवल्लीप्रवाल-
स्तव भवतु विभूत्यै नन्दगोपालबालः ॥२
हे कृष्ण^२ कृष्ण कृन्वृष्णिकुलावतार
संसारवारणविदारणसिंह विष्णो ।
गोपीजनोपहृतलोचनपद्ममाल
गोपाल पालय कृपालय मामपायात् ॥३

यश्चिन्तितोऽपि विनिहन्त्यशुभानि पुंसां
यो योगिनामपि मनोविषयादपेतः ।
ज्ञानात्मने सकलवेदमयाय तस्मै
नारायणाय भवबन्धभिदे नमोऽस्तु ॥४
उपासतां ब्रह्मविदः पुराणाः
सनातनं ब्रह्म निबद्धचित्ताः ।
वयं यशोदासुतबालकेलि-
कथासुधासिन्धुपु मज्जयामः ॥५
या शैखरे श्रुतिगिरां हृदि योगभाजां
पादाम्बुजेषु सुलभा ब्रजसुन्दरीणाम् ।
सा कापि सर्वजगतामभिरामसीमा
क्षेमाय वो भवतु गोपकिशोरमूर्तिः ॥६

¹ Printed in Bengali characters, with a Bengali prose translation by Yogīndīanātha Bāger, and published by Rāmādeva Miśra, at the Radha-
raman Press, Berhampur-Murshidabad śaka 1829=1907 A.D. See Intro-
duction, pp xxvif. The text (R) appears to have been reproduced from a
bad Ms, and there are numerous corrupt passages, misprints and unmetrical
lines. Another version of this text is found in the Kṛṣṇa-stotra (J), printed
with a Bengali verse-translation by Jayagopāla Taikālamkāra, Calcutta
B E 1224=1817 A.D, the work being entitled Bilvamaṅgala-gosvāmi-
kītam Śrī-kṛṣṇa-stotiam. This is apparently the Kṛṣṇa-stotra referred to by
Eggeling, see Introduction pp xxii, lxxxiii. Our text mainly follows R,
with occasional variations from J.

² R श्री for हे

यद्गोपीवदनेन्दुभित्तिषु गतं
 कस्तूरिकाविभ्रमं
 यहृक्ष्मीकुचशातकुम्भकलशे
 व्याकोपमिन्दीवरम् ।
 यन्निर्वाणनिधानसाधनविधौ¹
 सिद्धाञ्जनं योगिनां
 तद्वः श्यामलमाविरस्तु हृदये
 कृष्णाभिधेयं महः ॥७

गोपिकानयनचातकावली-
 पारणोत्सवपरंपरार्पिका² ।
 कापि दीप्यति विभूषणप्रभा-
 चञ्चला जलदराजिरञ्जिका ॥८

उदूखलं वा यमिनां मनो वा
 व्रजाङ्गनानां कुचकुट्टमलं वा ।
 मुरारिनाम्नः कलभस्य विष्णो-
 रालानमासीत्त्रयमेव लोके ॥९

यो लीलया गोकुलगोपनाय
 गोवर्धनं भूधरमुद्धार ।
 खिन्नः³ सकम्पः स वभूव राधा-
 पयोधरक्षमाधरदर्शनेन ॥१०

विन्यरय वेणुमधरे विवरांस्तदीया-
 नव्यप्रमङ्गुलिभिरन्तरयन्निवृण्वन्⁴ ।

गायन्कलं शिखिशिखण्डकृतावतंसो
 मध्ये गवां विजयते विचरन्मुकुन्दः ॥११

परमिममुपदेशमाद्रियध्वं
 निगमवनेषु नितान्तचारखिन्नाः ।
 विचिनुत भवनेषु वल्लवीना-
 मुपनिपदर्थमुदूखले निबद्धम् ॥१२

नीलकण्ठनवपिच्छशेखरं⁵
 नीलमेघललिताङ्गवैभवम् ।
 बालमन्नुजपलाशलोचनं
 लोलकुण्डलधरं⁶ भजे महः ॥१३

निरर्थकं तीर्थकदर्थनाभिः
 क्रियेत गात्रं⁷ किमपायपात्रम् ।
 सुखं शयानः शरणे शरण्यं
 श्रये श्रियः कान्तमनन्तमन्तः ॥१४

मन्थानमुज्झ मथितुं दधि न क्षमस्त्वं
 बालोऽसि वत्स विरमेति यशोदयोक्तः ।
 क्षीराब्धिमन्थनविधिस्मृतिजातहासो
 वाञ्छास्पदं दिशतु नो⁸ वसुदेवसूनुः ॥१५

अखिलभुवनबन्धोर्वैरमिन्दोः सरोजै-
 रनुचितमिति मत्वा यः स्वपादारविन्दम् ।
 घटयितुमिव मायी योजयत्याननेन्दौ⁹
 वटदलपुटशायी मङ्गलं वः कृपीष्ट ॥१६

¹ J ०विधान० for ०निधान०. ² J परंपराधिका. ³ J खिन्नः ⁴ R व्यग्राग्र०
 for ०व्यग्राग्र०, and विरम्य for विवृण्वन् ⁵ J ०पुच्छ for ०पिच्छ ⁶ J लोलकुन्तलभरं
⁷ R कायः for गात्रं ⁸ J वः for नः. ⁹ R योजयित्वा for योजयति

स पाञ्चजन्यः करपङ्कजाभ्यां
निवेशितः कृष्णमुखारविन्दे ।
रराज गोक्षीरमृणालपाण्डुः
सरोजमध्यस्थ इवैकहंसः ॥१७

भजे महः कामगवीनवीन-
हैयंगवीनाशनबद्धतृष्णम्¹ ।
उदूखले शृङ्खलितं रुदन्तं
कर्मान्तरव्यग्रधिया जनन्या ॥१८

शैशवार्पितधिया शनैः शनै-
र्मातुरङ्गमभिवीक्ष्य सादरम् ।
गच्छमानमरविन्दलोचनं
जानुना हृदय तं भजानिशम् ॥ १९

मृषैव भाण्डानयनार्पितक्रिया-
च्छलेन लोलागतयो² नतभ्रुवः ।
अतर्पिताः कृष्णमुखावलोकने
मुहुर्ग्रयोदासदनं³ समाययुः ॥२०

अहं परं वेद्मि न वेत्ति मत्परा
स्मरोत्सुकानामपि गोपसुभ्रुवाम् ।
अभूदहंपूर्विकया महान्कलि⁴-
र्वलिट्विषः केशकलापगुम्फने ॥२१
प्रातः स्मरामि दधिघोषविधूतनिद्रं
निद्रावसानरमणीयमुखारविन्दम् ।

हृद्यानवद्यवपुषं नयनाभिराम-
मुन्निद्रपञ्चनयनं नवनीतचौरम् ॥२२

अधरविम्बविडम्बितविद्रुमं⁵
मधुरवेणुनिनादविनोदिनम् ।
अमलकोमलकान्तमुखाम्बुजं⁶
कमपि गोपकुमारमुपास्महे ॥२३

वत्स जागृहि विभातमागतं
कृष्ण जीव शरदां शतं शतम् ।
इत्युदीर्य बहुशो⁷ यशोदया
दृश्यमानवदनं भजे महः ॥२४

अस्तु नित्यमरविन्दलोचनः
श्रेयसे मम सुरार्चिताकृतिः ।
यस्य पादसरसीरुहामृतं
सेव्यते भ्रमरवन्मुनीश्वरैः ॥२५
अरुणाधरामृतविशेषितस्मितं
वरुणालयानुगतवर्णवैभवम् ।
तरुणारविन्ददलदीर्घलोचनं
करुणामयं किमपि धाम चिन्तये⁸ ॥२६⁹

कन्दर्पप्रतिमल्लकान्तिविभवं¹⁰

कादम्बिनीवान्धवं
वृन्दारण्यविलासिनीव्यवसिता-
वेशेन भूषामयम् ।

¹ R 'वृद्धकृष्ण' for 'वद्धतृष्ण' ² J लोलोद्गतयः ³ J 'भवनं' for 'सदनं'.

⁴ R महाकलिः ⁵ R drops बिम्ब ⁶ J 'कोमलकुन्दमुखद्विज' ⁷ R वचनं
for बहुशः ⁸ J चकास्तु चिरम् for चिन्तये ⁹ J transposes nos. 26 and 27.

¹⁰ R 'प्रतिमेन्दु'.

मन्दस्मेरमुखाम्बुजं मधुरिम-

व्यामृष्टविम्बाधरं¹

वन्दे कन्दलितार्द्रयौवनभरं

कैशोरकं शार्ङ्गिणः ॥२७

बर्हापीडमनोहराणि मधुर-

स्मेराननेन्दून्यहो

गर्हाकोटिनिवेशिताम्बुधिमहा-

गर्भाणि गात्रश्रिया ।

अर्हाणि ब्रजसुन्दरीस्तनमुवा-

मार्द्राणि तेजांसि मे

दुर्वाराणि दुरासदानि न² कथं

धुन्वन्ति धैर्यं दृशोः ॥२८

एषु प्रवाहेषु स एव मन्ये³

क्षणोऽपि गण्यः पुरुषायुषेपु ।

आसाद्यते यत्र कयापि वृत्त्या

नीलस्य बालस्य निजं चरित्रम् ॥२९

षाणौ वेणुः प्रकृतिसुकुमाराकृतौ बाल्यलक्ष्मीः

पार्श्वं बालाप्रणयकुपितालोकिते कापि लीला⁴।

मौलौ बर्हं मधुरवदनाम्भोरुहे मौनमुद्रा

हृद्याकारं किमपि कितवं

ज्योतिरालोकये नु⁵ ॥३०

बालाय नीलवपुषे तनुकिङ्किणीक-

ध्वानाभिरामजघनाय दिगम्बराय ।

शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय

नन्दात्मजाय नवनीतमुषे⁶ नमोऽस्तु ॥३१

आताम्रपाणिकमलप्रणयिप्रतोद-

मालोलहारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ।

आविभ्रदम्बुकणमम्बुदनीलमव्या-

दाद्यं धनंजयरथाभरणं महो नः⁷ ॥३२

गोधूलिधूसरितभास्वरकुन्तलाग्रं

गोवर्धनोद्धरणकेलिकृतप्रयासम् ।

गोपीस्तनस्तवकुङ्कुमपिङ्गलाङ्गं

गोविन्दमिन्दुवदनं भज साधु चेतः ॥३३

परितस्थुपि पारिजातमूले

मुरलीमोहितनैचिकीकदम्बे⁸ ।

घनरोचिषि रोचतां मनो मे

वनमालावति वल्लवीसहाये ॥३४

कर्णलम्बितकदम्बमञ्जरी-⁹

केसरारुणकपोलमण्डलम् ।

निर्मलं निगमवागगोचरं

नीलिमानमवलोकयामहे ॥३५

1 R ०नेत्रोत्सवं for ०विम्बाधरं 2 R च for न 3 R निरणवेपु for स एव मन्ये 4 R लोक्ते कापि बाला (corrupt) for ०लोक्ते कापि लीला 5 J आलोकयेमः 6 J भवबन्धभिदे for नवनीतमुषे 7 J वः for नः 8 R omits मुरली, contrary to metre. R ०हृदये for ०कदम्बे 9 R कर्णावलम्बित०, contrary to metre.

संवाधे सुरभीणा-

मम्बामायासयन्तमनुयान्तीम्¹ ।

लम्बालकमवलम्बे

तं बालं तनुविलम्बजम्बालम् ॥३६

सन्तु सहस्रं विपदः

संततमेताश्च संपदस्तास्ताः² ।

अन्तरनन्तं (?)³ सुचिरं

चिन्तय चिन्तामणि चेतः (?)⁴ ॥३७

पर्याकुलेन नयनान्तविजृम्भितेन

कम्प्रेण कोमलमृदुरिमतविभ्रमेण⁵ ।

मन्द्रेण मञ्जुलतरेण च जल्पितेन

नन्दस्य हन्त तनयो हृदयं जहार⁶ ॥३८

लीलालोलकटाक्षनिर्भर-

परिष्वङ्गप्रसङ्गाधिक-

प्रीते रीतिविभङ्गभङ्गि-

विलसद्वेणुप्रणादाहते ।

राधालोचनलालितस्य

ललितस्मेरे⁷ मुरारेर्महा-

माधुर्यैकरसे मुखेन्दुकमले

मग्नं मदीयं मनः⁸ ॥३९

अम्बलानं यद्वदनकमलं

दिध्यमव्याजरस्यं⁹

नैवाद्राक्षीन्नयनयुगलं

मन्दभाग्यं मदीयम् ।

आबद्धोऽयं प्रणयरसिकै-

रञ्जलिर्मे¹⁰ विकल्पै-

श्चेतस्तावद्भवतु चपलं

जन्मजन्मान्तरेषु ॥४०

घोषयोपिदनुगीतवैभवं

कोमलस्फुरितवेणुनिस्वनम् ।

सारभूतमभिरामसंपदां

धाम तामरसलोचनं भजे ॥४१

उदारमृदुलस्मितव्यतिकराभिरामाननं

मुदा¹¹ मुहुरुदीर्णया मुनिमनोमृजाम्रोडितम् ।

मदालसविलोचनं व्रजवधूसमास्वादितं

कदा नु¹² कमलेक्षणं कमपि बालमालोकये ॥४२

राधाराधितविभ्रमाद्भुतरसं

लालित्यरत्नाकरं

साधारण्यपदव्यतीतसहज-

स्मेराननाम्भोरुहम् ।

¹ R reads मायामय तमनुयान्तं contrary to metre ; J is damaged in this line, this is the reading of KK ii 77 (see above p. 316). ² R सहस्रविपदः and संततमेताः समन्ततस्तास्ताः ³ The reading of J is not clear, being damaged ; R reads, contrary to metre, अलमनन्तं ⁴ The line is metrically defective. ⁵ R अन्तरं for अमृदुं ⁶ R पुनातु for जहार ⁷ J लोचनलालितस्य ⁸ J inserts, after no. 39, KK iii. 24 जगत्त्रयैकान्तं (v. l. जगत्त्रयीकान्तं, भूमि for भूमिः) ⁹ R दिव्याति for अव्याजं ¹⁰ J निर्- for मे ¹¹ J मुहुः for मुदा. ¹² J नु for नु

आलम्बे किल¹ नीलरत्नगुरुता-
सर्वस्वनिर्वासनं

बालं वैणविकेषु मुग्धमधुरं
मूर्धाभिपिक्तं महः ॥४३

मन्दस्मितस्त्रपितमुग्धमुखारविन्दे
मन्दानिलाकुलितकोमलकाकपक्षे ।

गोगोपगोपवनिताजनपुण्यपूरे²
गोपालबालतिलके रमतां मनो मे ॥४४

वृन्दावने वृक्षलतालिसंकुले
मन्दानिलोद्वीजनशीतशीतले ।
रन्ध्राणि वेणोः परिपूरयन्स्वनै³-
मुहुर्हरत्येष व्रजौकसां⁴ मनः ॥४५

वर्हेणाश्वितमूर्धजो गजपति-
भिन्नाञ्जनश्यामलो

वेणुं लोलकराङ्गुलीभिरनिशं
विन्यस्य वक्त्राम्बुजे ।

गायन्गानरसेन गाः प्रमुदिता⁵
वृन्दावने चारय-

न्गोपस्त्रीपरिवेष्टितो विजयते
गोपालचूडामणिः ॥४६

लक्ष्मीकान्तमनन्तकान्तिविभवं
त्रैलोक्यचिन्तामणिं

गोपं गोपतनूजगोपनरतं
गोपाङ्गनागोपितम् ।

आलीढाधरवेणुमुद्रितमुखं⁶
स्मेरस्मरस्मारकं

बालं बालतमालनीलममलं
गोपालमालोकये ॥४७

आयते सुविपुले परिलोले
कोमले विलुलितारुणलेखे⁷ ।

शीतले शतपलाशदलाभे⁸
लोचने मुररिपो रुरुचाते ॥४८

पद्ममस्तु भवतां विभूतये⁹
सूतिकाभवनमादिवेधसः ।
श्यामला भुजगभोगशायिनी
देवता भवति यस्य दीर्घिका ॥४९

मनसि मम संनिधत्तां
मधुरस्मितमन्थराषाङ्गा ।

करकलितललितवंशा
कापि किशोरी कृपालहरी ॥५०

श्यामलं विपिनकेलिलम्पटं
कोमलं कमलपत्रलोचनम् ।

दोहदं व्रजविलासिनीदृशां
शीतलं मनसि जृम्भतां महः¹⁰ ॥५१

¹ J आलम्बेमहि for आलम्बे किल ² R गोपाल° for गोगोप° and °कर्ण° for °पुण्य° ³ J मुदा for स्वनैः ⁴ J एव दिवौ° for एष व्रजौ° ⁵ J प्रमुदितो ⁶ J °करं for °मुख ⁷ R विनुता° for विलुलिता° contrary to metre ⁸ R अरविन्दपलाशदलाभः-, contrary to metre. ⁹ J हि for वि- ¹⁰ After no. 51, J inserts KK iii. 73 रत्नन्तु नः (v l बाल्यार्द्रता for बाल्यावृताः, प्राणाः श्रियः for प्राणप्रियः, and नीतान्तराहुन्दरगोपकन्याः for the fourth pāda).

स्मितस्तवकिताधरं शिशिरवेणुनादामृतं
मुहुस्तरललोचनामदकटाक्षमालाकुलम्¹ ।
उरःस्थलविलीनया² कमलया समालिङ्गितं
भुवस्तलमुपागतं भुवनदैवतं पातु नः³ ॥५२

नयनाम्बुजे भजत कामदुघं
हृदयाम्बुजे किमपि कारुणिकम् ।
चरणाम्बुजे कुलधनं⁴ यमिनां
वदनाम्बुजे ब्रजवधूविभवम् ॥५३

गोपीनामभिमतसङ्गगीतहर्षा⁵-
दापीनस्तनभरनिर्भरेण गूढम् ।
केलीनामवतु⁶ रसैरुषास्यमानं
कालिन्दीपुलिनचरं परं⁷ महो नः ॥५४

एणीशावविलोचनाभिरलस-
श्रोणीभिरप्रौढिभिः⁸
प्रेमाबद्धरसक्रमाभिरभितः
श्रेणीकृताभिवर्तितः ।
गोपीप्रेम विवर्धयन्नतिपते-
स्तूणीशयैः सायकै-
स्तर्णालीमपि लालयन्त्रजपद-
क्षौणीपतिः पातु नः ॥५५

अस्तु स्वरत्ययनं समस्तजगता-
मभ्यस्तलक्ष्मीस्तनं
वस्तु ध्वस्तरजस्तमोभिरनिशं
न्यस्तं पुरस्तादिव⁹ ।
हस्तोदस्तगिरीन्द्रमस्तकतरु-¹⁰
प्रस्तारनिस्ताडित-
स्वस्तस्वस्तरुमूलसंभवरस-
प्रस्तारधारालुप्तम्¹¹ ॥५६

मधुरैकरसं परं विभो-
र्मथुरावीथीचरं भजे महः¹² ।
नगरीमृगशावलोचना-
नयनेन्दीवरवर्षधर्षितम् ॥५७

कष्टादष्टाङ्गयोगेन
यं नापुर्मुनयोऽपि ये ।
एकाङ्गयोगेनाभीर-
भीरवस्तमरीरमन् ॥५८

निन्दन्तं दनुसूनुसैरिभविनि-
स्पन्दं दधानं परि-
स्पन्दं मन्दतरं मुखेन्दुगुरुता-
मिन्दिन्दिरान्दोलितम् ।

¹ J ०लोचनं मद० ² J ०निलीनया ³ J वः for नः ⁴ R superfluously - inserts किमपि before कुलधनं ⁵ J ०मङ्गशीतवर्षा० ⁶ R अतुल- for अवतु ⁷ R drops परं ⁸ This verse is omitted in J. R reads एणश्याम० ⁹ R इति for इव ¹⁰ J ०भर० for ०तरु० ¹¹ After no. 56, J inserts KK iii. 16 यस्मिन्दृत्यति (v. l. तृप्यति, छरभीः, विभ्रमशत, ०द्रुमवनालम्बं किशोरं). ¹² J भजामहे

निन्दन्मन्दरबालसुन्दरदृशा

कन्दर्पकान्तिं श्रियः

कन्दं नन्दकुलोद्भवं मम दृशो-

द्वन्द्वस्य वन्दे मुदे¹ ॥५६

नवनीलमेघरुचिरः परः पुमा-

नवनीतले विधृतगोपविग्रहः² ।

नमनीयमूर्तिरमरैरपि स्वयं

नवनीतभिक्षुरधुना स चिन्त्यताम्³ ॥६०

चरणयोररुणं करुणार्द्रयोः

कचभरे बहुलं विमलं दृशोः ।

वपुषि मञ्जुलमञ्जनमेचके⁴

वयसि बालमहो मधुरं महः ॥६१

आमूलपलवितजीवमपाङ्गवर्ष⁵-

रासिञ्चती भुवनमादृतगोपवेपा ।

बालाकृतिर्मधुरमुग्धमुखेन्दुबिम्ब-

माधुर्यसिद्धिरवतान्मधुविद्विपो नः ॥६२

शरणमशरणानां दुःखदारिद्र्यभाजां⁶

निरवधिमधुरिम्णा नीलवेषेण रम्यम् ।

स्मरशरपरतन्त्रस्मेरनेत्राम्बुजाभि-

र्त्रजयुवतिभिरव्याद् ब्रह्म संवेष्टितं नः ॥६३

जयति गुहशिखीन्द्रपिच्छमौलि-

र्मणिगिरिगैरिककल्पिताङ्गरागः ।⁷

व्रजयुवतिविकीर्णसूनवर्ष⁸-

स्तपितविभूषितकुन्तलः कुमारः ॥६४

मधुरमन्दमदस्मितमञ्जुलं

वदनपङ्कजमङ्गजवलिगतम् ।

विजयतां व्रजबालवधूजन-

स्तनतटीविलुठन्नयनं विभोः⁹ ॥६५

आपादमाचूडमतिप्रसक्तै-

रापीयमाना यमिनां मनोभिः ।

गोपीस्तनज्ञातरसावतान्नो¹⁰

गोपालभूपालकिशोरमूर्तिः ॥६६

स्वगोचरे चारय किं मदीया-

मुपेक्षसे गामपथे व्रजन्तीम् ।

यद्रोपनाथ क्रियते कदाचि-

न्न चेतसापि त्वयि वृत्तिभङ्गः¹¹ ॥६७

यो योगभाजां हृदयैकवश्यः

सुरासुराणामपि यो नमस्यः ।

यो गोपकान्ताचरणेषु दृश्यः

स पातु मां सीरभृतो¹² वयस्यः ॥६८

¹ J omits this verse (no. 59). ² J विहित० for विधृत० ³ J चिन्त्यते०.

⁴ J मेचक- ⁵ J लील० for जीव० ⁶ J शारदाम्भोरुहाणां for दुःखदारिद्र्य-
भाजां. ⁷ R drops गिरि ⁸ प्रसून० for सूनवर्ष० ⁹ After no. 65, J inserts KK

iii. 50 अनुगतममरी० (v. l. अञ्जल० for अम्बर०, मधुकर० for मधुरिम०, वः for नः)

¹⁰ J वः for नः ¹¹ J omits no. 67. ¹² J गोजीव० for मां सीर०

विदग्धगोपालविलासिनीनां
संभोगचिह्नाङ्कितसर्वगात्रम्¹ ।
पवित्रमाम्नायगिरामगम्यं
ब्रह्म प्रपद्ये नवनीतचौरम् ॥६६

अन्ते सहायमभिवाञ्छसि चेत्प्रयाणे
तं पुण्डरीकनयनं भज साधु चेतः ।
यः प्रत्यपद्यत पुरा² शरणागतानां
दौत्यं दयार्द्रहृदयो भुवि पाण्डवानाम् ॥७०

ईषदङ्कुरितदन्तकुट्मलं
भूपणं भुवनमण्डनं श्रियः ।
पुष्पसौरभमनोहरं हरे-
र्वेपमेव मृगयामहे महः³ ॥७१

विमललोललाटतटोल्लस-
त्कुटिलनीलचलालकजालकम् ।
नवबलाहकमेचकविग्रहं
नमत गोकुलपालकजालकम् ॥७२

शैशवोल्लसितकोमलाकृति
किल्बिषान्तकरमिन्दिरापतिम् ।
पश्य मे हृदय संगतं श्रिया⁴
नन्दगोपतनयं मुहुर्मुहुः ॥७३

भ्रमद्भ्रमरकुन्तलारचितलोललीलालकं
कलीकलितकिङ्किणीललितमेखलाबन्धनम्⁵ ।
कपोलफलकस्फुरत्कनककुण्डलं तन्महो
मम स्फुरतु मानसे मदनकेलि-
शय्योत्थितम् ॥७४

निशम्य वेणुध्वनिमात्रमुच्चै-
र्माधुर्यमाश्रयमिदं⁶ निशीथे ।
आलानमाच्छिद्य भयं निरस्य
गावश्च गोप्यश्च समुद्युस्तम्⁷ ॥७५

वन्दे मुकुन्दमरविन्ददलायताक्षं
शङ्खेन्दुकुन्ददशनं शिखिपिच्छवेपम् ।
इन्द्रादिदेवगणवन्दितपादपद्मं
वृन्दावनालयममुं वसुदेवबालम्⁸ ॥७६

अङ्गनालिसकलस्वरोल्लस-
द्वंशकुट्मलितकोमलाधरम् ।
पेशलं कलितकिङ्किणीगणं
शैशवाभरणमाश्रये महः ॥७७

रागाङ्कुरश्चेतसि गोपिकानां
पुण्यद्रुमश्चेतसि भक्तिभाजाम् ।
आनन्दपुष्पं हृदि मुक्तिभाजा
विश्वस्य बीजं फलितं श्रियेऽस्तु ॥ ७८

1 J ०विद्ध० for ०चिह्न० 2 J प्रापदापदगमः fo1 प्रत्यपद्यत पुरा 3 J वयं
for महः 4 J संततं प्रियं for संगतं श्रिया 5 J कलकणित० fo1 कलीकलित०
6 J आर्यस्य हरेः for आश्रयमिदं 7 J अन्वयुः fo1 उद्ययुः 8 J ०सूनुं fo1 बालं
9 J अङ्गशालि० for अङ्गनालि०

अयन्त्रितं व्रजदपि च व्रजाङ्गने¹
 नियन्त्रितं विपुललोचनाज्ञया² ।
 निरन्तरं मम हृदये विजृम्भता
 समन्ततः सरसतरं परं महः ॥७६

व्रजसमदनयोपिलोचनोत्सेकशेपी-
 कृतमपि चपलाभ्यां लोचनाभ्यामुभाभ्याम्³ ।
 सकृदपि परिपातुं तद्वयं पारयामः
 कुवलयदलनीलं कान्तिपूरं कदा नु ॥८०

लीलया ललनयावलम्बितं
 मूलभूमिमिव सर्वसंपदाम्⁴ ।
 नीलनीरदविकाशिविभ्रमं
 बालमेव वयमाश्रयामहे ॥८१

वन्दे मुरारेश्वरणारविन्द-
 द्वन्द्वं दयादर्शितशैशवस्य ।
 वन्दारुवृन्दारकपालमौलि-
 मन्दारमालामकरन्दगौरम् ॥८२

आताम्रायतलोचनाश्रुलहरी-
 नानामधुव्यापितै-
 र्गीताम्रे डितदिव्यकेलिरचितैः
 स्फीतं व्रजस्त्रीजनैः ।

स्वेदाम्भःकणभूपणेन किमपि
 स्मेरेण वक्त्रेन्दुना
 पादाम्भोजमहं प्रचारसुभगं
 पश्याम्यदृश्यं महः⁵ ॥८३

अनन्यसाधारणकान्तिकान्त-
 माक्रान्तगोपीवदनारविन्दम् ।
 पुंसः पुराणस्य नवं विलासं
 पूर्णेन पुण्येन⁶ विलोकयिष्ये ॥८४

आरूढवेणुमधुराधरपल्लवेन
 माधुर्यशालिवदनाम्बुजमुद्रहन्ती ।
 आलोकिता किमधुना भवदेवता च
 कैशोरके वयसि काञ्चनकान्तयष्टिः⁷ ॥८५

निसर्गसरसाधरं
 निजदयार्द्ररस्येक्षणं
 मनोज्ञवदनाम्बुजं
 मधुरभावशान्तस्मितम्⁸ ।
 रसज्ञहृदयास्पदं
 रमितवल्लवीलोचनं⁹

पुनः पुनरुपास्महे
 भुवनलोभनीयं महः ॥८६

जननान्तरेऽपि जगदेकमण्डने
 रमणीयधाम्नि कमलारुणेक्षणे ।

¹ R जयति च यद्व्रजाङ्गना ² R ०लोचनादिना ³ J अमुभ्यां for उभाभ्यां

⁴ J पूर्व० for सव० ⁵ J omits no 83. ⁶ J पुण्येन पूर्वेण विलो० ⁷ J

omits no. 85. ⁸ J मधुरसान्द्रमन्दस्मितं ⁹ वलित० for रमित०.

ब्रजसुन्दरीजनविलोचनामृते महस्तदेतद्विमलं मदीये
 चपलानि सन्तु सकलेन्द्रियाणि मे¹ ॥८७ मुमुक्षुमाणेऽपि मनस्युदेतु⁵ ॥८६
 मुनिश्रेणीवन्द्यं मदभरचलदृष्टवधू- अलसविलसन्मुग्धरिमतं
 स्तनश्रेणीविश्वक्स्थगितनयनाम्भोजसुभगम्² - ब्रजसुन्दरीगण-
 पुनः श्लाघाभूमिं पुलकिततनुं नैगमगिरां प्रबलमदनास्त्रिग्वं रम्यं
 घनश्यामं वन्दे³ किमपि कमनीयाकृति महः⁴ ॥८८ वलद्वदनाम्बुजम् ।
 स कोऽपि गोपः सरसीरुहाक्षः तरुणमरुणज्योत्स्नापूर-
 सा च ब्रजस्त्रीजनपादधूलिः । प्रतिस्नपिताधरं

¹ J omits no 87 here but reads it later (see footnote 5 below).
 After 86, J reads

नन्दहस्तमवलम्ब्य पाणिना मन्दमन्दचलचारुनूपुरम् ।
 पाणितालशतरागरागिणं रिङ्गणं नमत देवकीछतम् ॥

Then it reads रत्नस्थले जानुचरः (KK ॥ 54, v. 1. कदाचित् for कुमारः, मातुः for धात्री-), after which comes the following :

घटोदकेषु प्रतिमाशशाङ्कं निरीक्ष्य कृष्णो नवनीतदुद्धया ।
 आदातुकामस्तदनासिदुःखाद्विलोक्य धात्रीमुखमारुरोद ॥

After this it reads no 98, followed by

यो लोकभारोद्धरणाय चक्री चक्रोऽवतारं वसुदेवगेहे ।
 गोपीजनानन्दकरो मुकुन्दः पायात्स वो यादवराजसिंहः ॥
 यशोदादृशोः पूर्वपुण्यप्रभाव प्रभावास्थितादित्यचन्द्रानुभावम् ।
 नृसार दृशा वन्दित वल्लवीनां सलम्बालकं बालकं नौमि नित्यम् ॥

Then comes no. 97 (with v. 1 यमुनातीरं for जरदाभीरं, ०वने तं for ०विहार),
 followed by no 88. ² J ०स्नपितं for ०स्थगितं ³ R कमपि ⁴ R ०कृतिमिह

⁵ J omits verses nos. 89-93, and reads, after no. 88, the following .

स्खलितगतिमुदारं बिभ्रतं प्रेमभारं मरकतमणिसारं पायसं याचितारम् ।
 स्तनखवरहारं प्राङ्गणान्तर्विहारं भजत निगमसारं श्रीयशोदाकुमारम् ॥
 छपर्णस्वर्णाद्रे रचितमणिशृङ्गो जलधिजा-
 मुखाम्भोजे भृङ्गो निगमविलसत्पञ्जरशुकः ।
 त्रिलोकीकस्तूरीतिलकमनीयो ब्रजवधू-
 विहारी श्रीकृष्णो दिशतु भवतां शर्म सततम् ॥
 राधिकावदनाम्भोजमकरन्दमधुव्रतः । गोपगोपीसमायुक्तो वासुदेवः पुनातु माम् ॥

जरदाभीरदिनीतं गूहितमपनीतनवनीतम् ।	नासाग्रे गजमौक्तिकं सकलकं
वन्दे नीपविहारं कलगीतं पीतसंवीतम् ¹ ॥६७	कण्ठे च मुक्तावलिः ।
² वदने नवनीतगन्धवाहं ³	सर्वाङ्गे हरिचन्दनं करतले
वचने तस्करचातुरीधुरोणम् ।	वेणुः करे कङ्कणं
नयने कुहनाश्रुमाश्रयेथा ⁴ -	गोपस्त्रीपरिवेष्टितो विजयते
श्ररणे कोमलताण्डवं कुमारम् ⁵ ॥६८	गोपालचूडामणिः ॥१००
हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि	वेणीमूले विरचितधन-
बलात्कृष्ण किमद्भुतम् ।	श्यामपिच्छावचूडो
हृदयाद्यदि निर्यासि	विद्युल्लेखावलयित इव
पौरुषं गणयामि ते ⁶ ॥६९	स्निग्धपीताम्बरेण ।
कस्तूरीतिलकं ललाटफलके	मामालिङ्गन्मरकतमणि-
वक्षःस्थले कौस्तुभं	रतम्भगम्भीरबाहुः
	स्वप्ने दृष्टस्तरुणतुलसी-
	भूपणो नीलमेघः ⁷ ॥१०१

¹ J omits this verse here but reads it as noted above (on p 340, fn 1). ² This verse is omitted here by J but read as indicated above, p 340, fn 1. ³ R सरोजकुमार, contrary to metre, for नवनीतगन्धवाह
⁴ R कुहकाश्रय for कुहनाश्रु. ⁵ Instead of nos. 96, 97, 98 here J reads, after no 95, the following .

गायन्तीनां गोपसीमन्तिनीनां स्फीताकाङ्क्षामक्षिरोलम्बमालाम् ।
निश्चाञ्चल्यमात्मवक्त्रारविन्दे कुर्वन्नव्यादेवकीनन्दनो वः ॥
इन्दीवरदलप्रायसुकुमारायतत्त्वipe ।
नमो नन्दकुमाराय पराय दनुजद्विपे ॥
वन्दे वृन्दावनारण्यक्रीडापञ्जरवर्तिनम् ।
श्यामं वामाशतासक्तं वनमालाविभूषितम् ॥
यस्य तनूरुहकुहरे नटनं ब्रह्माण्डकोटीनाम् ।
तमिमं गोपकृशाङ्गीलोचनभङ्गी विधूयति ॥

⁶ J transposes nos 99 and 101, and omits no 100

⁷ After no 101, J continues and reads मातर्नातः परमनुचित (KK II. 4). The number of verses omitted in J is 12, but it adds 20 verses not found in R, so that the total number of verses given by J becomes 101+8=109.

APPENDIX

III

Verses ascribed to Bilvamangala in Anthologies and in some Bengal Vaiṣṇava works

Most of these quotations have been mentioned in our Introduction (see pp. xiii-xviii). Of these, the following are not traceable in the Kṛṣṇa-karnāmr̥ta, nor in the second and third Āśvāsas of Pāpayallaya Sūri's text, nor in the Bilvamangala-kośa-kāvya .

Quoted in the Bhakti-rasāmṛta-sindhu of Rūpa Gosvāmin

चिन्तामणिश्चरणभूषणमङ्गनानां
शृङ्गारपुष्पतरवस्तरवः सुराणाम् ।
वृन्दावने ब्रजधनं ननु कामधेनु-
वृन्दानि चेति सुखसिन्धुरहो विभूतिः ॥

(also cited anonymously in Caitanya-caritāmṛta, Madhya xiv. 228)

अयि पङ्कजनेत्रमौलिमाले
तुलसीमञ्जरि किञ्चिदर्थयामि ।
अवबोधय पार्थसारथेस्त्वं
चरणाब्जे शरणाभिलाषिणं माम् ॥

अद्वैतवीथीपथिकैरुपास्याः
स्नानन्दसिंहासनलब्धदीक्षाः ।
शठेन केनापि वयं हठेन
दासीकृता गोपवधूविटेन ॥

(cited anonymously in Caitanya-caritāmṛta, Madhya x 178).

Quoted in the Ujjvala-nīla-maṇi of Rūpa Gosvāmin

राधेऽपराधेन विनैव कस्मा-
दस्मासु वाचः परुषा रूपा ते ।
अहो कथं ते स्तनयोः प्रथन्ते
हारानुकारास्तरलाश्रुधाराः ॥

राधामोहनमन्दिरादुपगतश्चन्द्रावलीमूचिवा-
त्राधे क्षेममिहेति तस्य वचनं श्रुत्वाह चन्द्रावली ।
कंस क्षेममये विमुग्धहृदये कंसः क दृष्टरत्वया
राधा केति विलज्जितो नतमुखः

स्मेरो हरिः पातु वः ॥

(=Sbhv no. 98, anonymously)

Quoted in the Śārngadhara-paddhati
(no. 180)

कुण्ठ त्वं नवयौवनोऽसि चपलाः
प्रायेण गोपाङ्गनाः
कंसो भूपतिरब्जनालमृदुल-
ग्रीवा वयं गोदुहः ।

तद्याचेऽञ्जलिना भवन्तमधुना

वृन्दावनं मद्विना

मा यासीरिति नन्दगोपवचसा

नम्रो हरिः पातु वः ॥

(=SKM 1 54 3 वर्धमानस्य)

In the Caitanya-caitāṁṛta, Kṛṣṇa-dāsa Kavīnāṇya quotes anonymously the following verses which occur in the Kṛṣṇa-karṇāṁṛta

अमून्यधन्यानि (KK 41) = C-C,

Madhya ii. 58

किमिह कृणुमः (KK 42) = C-C,

Antya xvii. 50

चिन्तामणिर्जयति (KK 1) = C C,

Ādi i. 57

त्वच्छैशवं त्रिसुवना० (KK 32) = C-C,

Madhya ii. 61, xxiii. 29

मधुरं मधुरं (KK 92) = C-C,

Madhya xxi. 136,

xxiii. 32

मारः स्वयं नु (KK 68) = C-C,

Madhya ii. 74

हे देव हे दयित (KK 40) = C-C,

Madhya ii. 65

The following quotations in the Anthologies are also interesting in this connexion .

SP 121 (anon.) = Bilvamaṅgala-kośa-kāvya (B) no. 16

(अखिलभुवनचन्दोः)

Sbhv no. 27 (anon.) = KK ii.

109 = B 100 (कस्तूरीतिलकं)

no. 38 (जीवकस्य) = KK ii. 61

(कालिन्दीपुलिनोदरेषु)

no. 39 (भट्टचूलिकस्य) = KK

ii. 52 (आनन्देन यशोदया)

no. 40 (कृष्णेनाम्ब गतेन). See

Introduction, p. xviii

no 46 (anon) = KK ii. 103

(मल्लैः शैलेन्द्रकल्पः)

SKM 5. 52. 3 (anon.) = B no. 15

(मन्थानमुज्झ मथितुं).

For Bāla-gopāla-stuti and other apocrypha, which are ascribed to Bilvamaṅgala but which have not been mentioned in our Introduction, see Addenda below.

INDEX

I

Index of Verses in the Kṛṣṇa-karmāmṛta with the names of Metres

अखण्डनिर्वाणरस० 99 (उपेन्द्रवज्रा)
 अखिलभुवनैक० 90 (आर्या)
 अग्रे समग्रयति 60 (वसन्ततिलक)
 अधीरविग्वाधर० 36 (उपजाति)
 अधीरमालोकित० 27 (वंशस्थविल)
 अनुग्रहद्विगुण० 112 (रुचिरा)
 अपाङ्गलेखाभि० 10 (उपजाति)
 अमून्यधन्यानि 41 (उपजाति)
 अव्याजमञ्जुल० 15 (वसन्ततिलक)
 अश्रान्तस्मित० 44 (प्रहर्षिणी)
 अरित स्वस्तरुणी० 2 (शार्दूलविक्रीडित)
 अस्तोकस्मितभर० 28 (प्रहर्षिणी)
 अहिमकरनिकर० 51 (metre undes-
 cribed, but one Ms calls it
 शशिशोभा)
 आचिन्वानमहन्यह० 87 (शार्दूलविक्रीडित)
 आनम्रामसित० 54 (शार्दूलविक्रीडित)
 आन्दोलिताप्रभुज० 70 (वसन्ततिलक)
 आभ्यां विलोचनाभ्यां 43 (आर्या)
 आमुग्धमर्धनयना० 19 (वसन्ततिलक)
 आर्द्रावलोकितधुरा 67 (वसन्ततिलक)
 आलोललोचन० 39 (वसन्ततिलक)
 ईशानदेवचरणा० 110 (वसन्ततिलक)

एतन्नाम विभूषणं 59 (शार्दूलविक्रीडित)
 कदा नु कस्यां नु 63 (उपजाति)
 कदा वा कालिन्दी० 26 (शिखरिणी)
 कमनीयकिशोरमुग्ध० 7 (औपच्छन्दसिक)
 करकमलदलकलित० 52 (metre un-
 described ; see 51, 53)
 करौ शरदिजाम्बुज० 86 (पृथ्वी)
 कलकणितकङ्कणं 20 (पृथ्वी)
 कान्ताकचग्रहण० 91 (वसन्ततिलक)
 कामं सन्तु सहस्रशः 100 (शार्दूलविक्रीडित)
 कारुण्यकर्तुरकटाक्ष० 25 (वसन्ततिलक)
 किमिदमधरवीथी० 72 (मालिनी)
 किमिह कृणुमः कस्य 42 (हरिणी)
 कुसुमशरशरसमर० 53 (metre undes-
 cribed ; see 51, 52)
 केयं कान्तिः केशव 95 (शालिनी)
 गलद्वीडालोला 101 (शिखरिणी)
 चातुर्यैकनिदान० 3 (शार्दूलविक्रीडित)
 चापल्यसीम चपला० 74 (वसन्ततिलक)
 चिकुरं वहलं 61 (तोटक)
 चित्रं तदेतच्चरणा० 89 (इन्द्रवज्रा)
 चिन्तामणिर्जयति 1 (वसन्ततिलक)

जय जय जय देव 108 (पुष्पिताग्रा)

तत्कैशोरं तच्च 55 (शालिनी)

तत्त्वन्मुखं कथमिवा० 97 (वसन्ततिलक)

तदिदमुपनतं 73 (पुष्पिताग्रा)

तदुच्छ्वसितयौवनं 88 (पृथ्वी)

तदेतदाताम्र० 85 (उपजाति)

तरुणारुणकरुणा० 18 (ललितगति)

तुभ्यं निर्भरहर्ष० 109 (शार्दूलविक्रीडित)

तेजसोऽस्तु नमो० 76 (अनुष्टुम्)

त्रिभुवनसरसाभ्यां 81 (मालिनी)

त्वच्छैशवं त्रिभुवना० 32 (वसन्ततिलक)

दूराद्विलोकयति 80 (वसन्ततिलक)

देवस्त्रिलोकीसौभाग्य० 103 (अनुष्टुम्)

धन्यानां सरसा० 111 (शार्दूलविक्रीडित)

धेनुपालदयिता० 77 (रथोद्धता)

नाद्यापि पश्यति 94 (वसन्ततिलक)

निखिलभुवनलक्ष्मी० 12 (मालिनी)

निवद्धमूर्धाञ्जलि० 30 (उपजाति)

पर्याचितामृतरसानि 33 (वसन्ततिलक)

परामृश्यं दूरे पथि 48 (शिखरिणी)

परिपालय नः 62 (वैतालीय)

पल्लवारुणपाणि० 9 (चच्चरी)

पशुपालबाल० 71 (मञ्जुभाषिणी)

पादौ वादविनिर्जिता० 58 (शार्दूलविक्रीडित)

पिच्छावतंसरचनो० 31 (वसन्ततिलक)

पुनः प्रसन्नेन्दुमुखेन 34 (वंशस्थविल)

पुष्णानमेतत्पुन० 84 (इन्द्रवज्रा)

प्रणयपरिणताभ्यां 13 (मालिनी)

प्रेमदं च मे 104 (metre undescribed)

बर्होत्तंसविलास० 4 (शार्दूलविक्रीडित)

बहलचिकुरभारं 46 (मालिनी)

बहलजलदच्छाया० 47 (हरिणी)

बालेन मुग्धचपलेन 35 (वसन्ततिलक)

बालोऽयमालोल० 69 (इन्द्रवज्रा)

भक्तिस्त्वयि स्थिरतरा 107 (वसन्ततिलक)

भवनं भुवनं 102 (औपच्छन्दसिक)

मणिनूपुरवाचालं 16 (अनुष्टुम्)

मदशिखण्डिशिखण्ड० 8 (द्रुतविलम्बित)

मधुरतरस्मितामृत० 5 (कोकिलक)

मधुरमधरबिम्बे 64 (मालिनी)

मधुरं मधुरं वपुरस्य 92 (तोटक)

मम चेतसि स्फुरतु 17 (मञ्जुभाषिणी)

मयि प्रसादं मधुरैः 29 (उपजानि)

माधुर्यवारिधि० 14 (वसन्ततिलक)

माधुर्यादपि मधुरं 65 (आर्या)

माधुर्येण द्विगुण० 75 (मन्दाक्रान्ता)

माधुर्येण विवर्धन्तां 105 (अनुष्टुम्)

मारः स्वयं नु 68 (वसन्ततिलक)

मुकुलायमाननयना० 6 (मञ्जुभाषिणी)

मृदुक्कणनूपुर० 78 (उपजाति)

मौलिश्चन्द्रकभूषणो० 57 (शार्दूलविक्रीडित)

यानि त्वच्चरितामृतानि 106
 (शार्दूलविक्रीडित)
 यावन्न मे नरदशा 38 (वसन्ततिलक)
 यावन्न मे निखिलमर्म० 37 (वसन्ततिलक)
 लग्नं मुहुर्मनसि 50 (वसन्ततिलक)
 लीलाननाम्बुज० 49 (वसन्ततिलक)
 लीलायताभ्या रस० 45 (इन्द्रवज्रा)
 वक्षःस्थले च विपुलं 66 (वसन्ततिलक)
 वदनेन्दुविनिर्जितः 96 (वैतालीय)
 विचित्रपत्राङ्कुरशालि 22 (उपेन्द्रवज्रा)
 विश्वोपप्लवशमनैक० 56 (प्रहर्षिणी)

शिशिरीकुरुते कदा 24 (वैतालीय)
 शुश्रूपसे शृणु यदि 98 (वसन्ततिलक)
 शृङ्गाररससर्वस्वं 93 (अनुष्टुम्)
 सर्वज्ञत्वे च मौध्ये च 83 (अनुष्टुम्)
 सार्धं समृद्धैरमृता० 23 (इन्द्रवज्रा)
 सोऽयं मुनीन्द्रजन० 82 (वसन्ततिलक)
 सोऽयं विलासमुरली० 79 (वसन्ततिलक)
 स्तोकस्तोकनिरुध्य० 21 (शार्दूलविक्रीडित)
 हृदये मम हृद्यविभ्रमाणां 11 (औप-
 च्छन्दसिक)
 हे देव हे दयित 40 (वसन्ततिलक)

Index of Verses
 not found in Pāpayallaya Sūri's text

कान्ताकचग्रहण० 91
 देवस्त्रिलोकीसौभाग्य० 103
 भवनं भुवनं 102

मौलिश्चन्द्रकभूपणो 57
 शुश्रूपसे शृणु यदि 98

II

Index of Metres

Anuṣṭubh 16, 76, 83, 93, 103, 105

Āīyā 43, 65, 90

Indiavaṇī 23, 45, 69, 84, 89

Upajāti 10, 29, 30, 36, 41, 63, 78, 85

Upendravajrā 22, 99

Aupacchandāsika 7, 11, 102

Kokilaka 5

Caccarī 9

Toṭaka 61, 92

Drutavilambita 8

Puspitāgrā 73, 108

Prthvī 20, 86, 88

Prabhaṣṇī 28, 44, 56

Mañjubhāṣṇī 6, 17, 71

Mandākrāntā 75

Mālinī 12, 13, 46, 64, 72, 81

Rathoddbatā 77

Rucnā 112

Lalitagatī 18

Vasantatīlaka 1, 14, 15, 19, 25, 31,
32, 33, 35, 37, 38, 39, 40,
49, 50, 60, 66, 67, 68, 70,
74, 79, 80, 82, 91, 94, 97,
98, 107, 110

Vamśasthāvī 27, 34

Vatāliya 24, 62, 96

Śaśīśobhā (?) 51

Śārdūlavikīṇī 2, 3, 4, 21, 54, 57,
58, 59, 87, 100, 106, 109,
111

Śālinī 55, 95

Śikhariṇī 26, 48, 101

Harīṇī 42, 47

Undescribed Metre 51, 52, 53, 104

III

Index of Verses in Pāpayallaya Sūri's Second and Third Āśvāsas as in given our Appendix I-II

(References are to the Āśvāsas and verses of Pāpayallaya Sūri's text ,
references in enclosed brackets are to the corresponding
verses in Bilvamaṅgala-kośa-kāvya)

अग्रे दीर्घतरो० II 43 (= B 96)	अयि मुरलि मुकुन्द० II 11
अङ्क रितस्मेरदशा० III 44	अरण्यानीमार्द्र० II 49
अङ्गनामङ्गनामन्तरे II 35 (= B 95)	अरुणाधरामृत० III 17 (= B 26)
अङ्गुल्यग्रैररुण० II 5	अर्धानुलापान्त्रज० III 71
अञ्चितषिञ्छाचूडं II 78	अलसविलसन्मुग्ध० III 55 (= B 90)
अतन्त्रितत्रिजगदपि III 4 (= B 79)	अवताराः सन्त्वन्ये II 85
अतिभूमिमभूमिमेव III 37	अंसालम्बितवाम० II 102
अत्यन्तवाल० II 19	अस्ति स्वस्त्ययनं III 1 (= B 56)
अधरविम्बविडम्बित० II 13 (= B 23)	
अधरे विनिवेश्य II 14	आकुञ्चितं जानु III 89
अनन्यसाधारण० III 31 (= B 84)	आकृष्टे वसनाञ्चले II 105
अनुगतममरीणा० III 50	आताम्रपाणिकमल० II 46 (= B 32)
अनुचुम्बतामपि III 40	आताम्रायतलोचन० III 28 (= B 83)
अन्तर्गृहे कृष्ण० II 53	आनन्देन यशोदया II 52
अपहसितसुधा० III 43	आपाटलाधर० III 62
अपि जनुपि पर० II 9	आपादमाचूड० III 51 (= B 66)
अभिनवनवनीत० II 1	आमुक्तमानुष० III 6
अमुना किल II 16	आमूलपल्लवित० III 46 (= B 62)
अयं क्षीराम्बोधे० III 93	आयामेन दृशो० III 59
अयि परिचिनु II 10	आरूढवेणु० III 30 (= B 85)

उत्तुङ्गस्तनमण्डलोपरि० II 64

उदारमृदुलस्मित० III 11 (=B 42)

उपासतामात्मविदः II 55 (=B 5)

उर्व्या कोऽपि II 106

उलूखलं वा II 57 (=B 9)

एणीशावविलोचन० III 79 (=B 55)

एते लक्ष्मण जानकी० II 70

एषु प्रवाहेषु III 33 (=B 29)

ओष्ठं जिघ्रिषिशुरिति II 69

ओष्ठं मुञ्च हरे II 71

कन्दर्पकण्डूल० III 21

कन्दर्पप्रतिमलकान्ति० III 5 (=B 27)

करारविन्देन II 58

करिणामलङ्घ्यगति० III 3

कर्णलम्बितकदम्ब० II 31 (=B 35)

कलशनवनीतचोरे II 81

कस्तूरीतिलकं II 109 (=B 100)

कस्त्वं बाल बलानुजः II 82

कालिन्दीपुलिने तमाल० III 80

कालिन्दीपुलिनोदरेषु II 61

कालिन्दीबहुलप्रवाह० II 110

किङ्किणिकिणि० II 76

किशोरवेपेण III 41

किञ्चित्कुञ्चितलोचनस्य II 63

कृष्णेनाम्ब गतेन II 65

कृष्णे हत्वा सिचय० II 8

केकिकेकाहता० II 36

कोदण्डं मसृणं III 96

कोदण्डमैक्ष्व० III 101

कैलासे नवनीतति II 62

क्वापि वीणाभिरारविणा II 37

खेलतां मनसि III 77

गायन्ति क्षणदा० II 101

गुरु मृदुपदे III 66

गोधूलिधूसरितकोमलकुन्तलाग्रं II 26
(=B 33)

गोधूलिधूसरितकोमलगोपवेषं II 44

गोपालाजिरकर्दमे II 83

गोपीनामभिमत० III 78 (=B 54)

घोषप्रघोषशमनाय II 23

घोषयोपिदनुगीत० III 13 (=B 41)

चक्रान्तध्वस्त० III 100

चरणयोररुणं III 64 (=B 61)

चारुचन्द्रावली० II 38

चारुचामीकराभास० II 48

जगत्त्रयैकान्त० III 24

जगदादरणीयजार० II 17

जननान्तरेऽपि III 38 (=B 87)

जयति गुहशिखीन्द्र० III 53 (=B 64)

जागृहि जागृहि III 63

जानुभ्यामभिधावन्तं III 91

जिहानं जिहानं नु III 67

जीयादसौ शिखि० III 58

तमसि रविरिवोद्य० III 95

तृष्णातुरे चेतसि III 9

ते ते भावाः III 7

त्वयि प्रसन्ने II 100

दधिमथननिनादै० III 84

दिष्ट्या वृन्दावन० III 52

देवकीतनयपूजन० II 29

देवक्या जठराकरे II 97

देवः पायात्पयसि II 3

नखनियमितकण्डू० II 47

नमस्तस्मै यशोदा० II 84

नयनाम्बुजे भजत III 75 (=B 53)

निखिलनिगममौलि० III 10

निधिं लावण्यानां II 45

निर्वासनं हन्त III 76

निसर्गसरसाधरं III 34 (=B 86)

नृत्यन्तमत्यन्त० II 67

परमिममुपदेश० II 28 (=B 12)

पर्याकुलेन नयनान्त० III 20 (=B 38)

पाणौ वेणुः प्रकृति० III 29 (=B 30)

पारिजातं समुद्धृत्य II 42

पीठे पीठनिषण्ण० II 98

प्रकृतिरवतु नो० III 42

प्रह्लादभागधेयं II 79

प्रातः स्मरामि दधि० III 85 (=B 22)

45A.

फुलहलकवतंस० III 86

फुल्लेन्दीवरकान्त० III 82

बालं नीलाम्बुदाभं III 98

बालाय नीलवपुषे II 74 (=B 31)

बालिकातालिका० II 41

बालोऽपि शैलोद्धरणा० II 73

भासतां भवभयैक० II 30

मदमयमदमय० II 92

मधुरमन्दशुचि० III 54 (=B 65)

मधुरिमभरिते III 26

मधुरैकरसं III 19 (=B 57)

मध्येगोकुलमण्डलं II 86

मनसि मम संनिधत्तां III 72 (=B 50)

मन्दं मन्दं मधुर० II 6

मन्दारमूले III 90

मयि प्रयाणाभिमुखे III 36

मल्लैः शैलेन्द्रकल्पः II 103

मातः किं यदुनाथ II 60

मातर्नातः परमनुचितं II 4

मा यात पान्थाः II 34

मार मारम II 88

मालाबर्हमनोज्ञ० III 65

मुखारविन्दे III 27

मुग्धं स्निग्धं मधुर० II 50

मुनिश्रेणीवन्द्यं III 39 (=B 88)

मुरलिनिनदलोलं II 89

मुरारिणा वारि० II 94

भृगमदपङ्क० III 45

मौलिमालालस० II 39

मौलौ मायूरबहं II 93

यज्ञैरीजिमहे II 99

यद्गोपीवदनेन्दु० III 81 (=B 7)

यद्गोमरन्त्रपरिपूर्ति० II 27

यद्वेणुश्रेणिरूप० II 96

यरिमन्नृत्यति III 16

या प्रीतिर्विदुरार्पिते III 102

यां दृष्ट्वा यमुनां II 2

यासां गोपाङ्गनानां II 95

रत्नस्थले जानुचरः II 54

रक्षन्तु त्वामसित० II 83

रक्षन्तु नः शिक्षित० III 73

रागान्धगोपी० III 70

राधाकेलिकटाक्ष० III 56

राधा पुनातु II 25

राधाराधितविभ्रम० III 2 (=B 43)

रामो नाम बभूव II 72

लसद्बर्हापीडं III 68

लक्ष्मीकलत्रं II 81

लावण्यवीचीरचिता० III 18

लीलया ललितया III 14 (=B 81)

लीलाटोपकटाक्ष० III 22 (=B 39)

वत्स जागृहि II 68 (=B 24)

वदने नवनीत० II 15 (=B 98)

वन्दे मुरारेश्वरणा० III 15 (=B 82)

वन्द्यं देवैर्मुकुन्दं III 99

वयमेते विश्वसिमः III 25

विक्रेतुकामा किल II 56

विदग्धगोपाल० II 51 (=B 69)

विरणन्मणिनूपुरं III 47

विहाय कोदण्डशरौ III 52

वृन्दावनद्रुमतलेपु II 21

वेणीमूले विरचित० II 7 (=B 101)

व्रजजनमदयोपिल्लोचनो० III 12

(=B 80)

व्रजयुवतिसहाये II 48

व्यत्यस्तपादमवतंसित० II 22

शंभो स्वागतमास्यता० II 59

शरणमशरणानां III 48 (=B 63)

शरणागतवज्रपञ्जरे III 23

शैवा वयं न खलु II 24-

श्रीमद्बर्हिशिखण्ड० III 61 (=B 93)

स कोऽपि बालः III 35 (=B 89)

सजलजलदनीलं दर्शितोदार० II 87

सजलजलदनीलं वल्लवी० II 12

संध्यावन्दन भद्रमस्तु II 107

संवाधे सुरभीणा० II 77 (=B 36)

संविष्टो मणिविष्टरे II 104

संसारे किं सारं II 80

सरसगुणनिकायं II 90
 सव्ये पायसभक्त० II 75
 सा कापि सर्वजगता० II 18 (=B 6)
 साचिसंचलित० II 32
 सायंकाले वनान्ते III 97
 सारस्यसामग्र्य० III 69
 साष्टाङ्गपातमभि० III 32 (=B 94)
 सुकृतिभिरादृते III 8
 सुव्यक्तकान्ति० III 49
 स्कन्धावारपदं III 60

स्तेयं हरेर्हरति III 87
 स्मितस्तवकिताधरं III 74 (=B 52)
 स्मितल्लुतसुधाधरा III 57 (=B 91)
 स्मितललितकपोलं II 88
 स्यन्दने गरुडमण्डित० II 33
 स्वाती सपत्नी II 66
 हस्तमाक्षिप्य यातोऽसि III 94 (=B 99)
 हस्ताङ्घ्रिं निक्कणित० II 20
 हे गोपालक II 108

Index of Verses in the Bilvamangala-kośa-kāvya
(and Kṛṣṇa-stotra) as given in our Appendix III

(The references in enclosed brackets are to the corresponding verses in Pāpayallaya Sūri's text of the Second and Third Āśvāsas. KS = Kṛṣṇa-stotra)

अखिलभुवनबन्धोर्वर० 16	आ महर्षिसदाचारा० 92, om. in KS
अग्रे दीर्घतरो० 96 (=II 43)	आमूलपल्लवितजीव० 62 (=III 46)
om. in KS	आयते सुविपुले 48
अङ्गनामङ्गनामन्तरे 95 (=II 35)	आरूढवेणुमधुराधर० 85 (=III 30)
अङ्गनालिसकल० 77	om. in KS
अधरविम्बविडम्बित० 23 (=II 13)	ईपदङ्कुरितदन्त० 71
अनन्यसाधारणकान्ति० 84 (=III 31)	उदारमृदुलस्मित० 42 (=III 11)
अन्ते सहायमभि० 70	उदूखलं वा 9 (=II 57)
अस्मानं यद्वदन० 40	उपासतां ब्रह्मविदः 5 (=II 55)
अयन्त्रितं जयति 79 (=III 4)	एणीशावविलोचना० 55 (=III 79)
अरुणाधरामृत० 26 (=III 17)	om. in KS
अलसविलसन्मुग्ध० 90 (=III 55)	एषु प्रवाहेषु 29 (=III 33)
om. in KS	कनककमलमालः 2
अस्तु नित्यमरविन्द० 25	कन्दर्पप्रतिमेन्दुकान्ति० 27 (=III 5)
अस्तु स्वरत्ययनं 56 (=III 1)	कर्णलम्बितकदम्ब० 35 (=II 31)
अहं परं वेद्मि 21	कष्टादष्टाङ्गयोगेन 58
आताम्रपाणिकमल० 32 (=II 46)	कस्तूरीतिलकं 100 (=II 109)
om. in KS	om. in KS
आताम्रायतलोचना० 83 (=III 28)	
आपादमाचूड० 66 (=III 51)	

गोधूलिधूसरित० 33 (= II 26)
 गोषिकानयनचातका० 8
 गोपीनामभिमत० 54 (= III 78)
 घोषयोषिदनुगीत० 41 (= III 13)
 चरणयोररुणं 61 (= III 64)
 जननान्तरेऽपि 87 (= III 38)
 जयति गुहशिखीन्द्र० 64 (= III 53)
 जरदाभीरविनीतं 97
 नयनाम्बुजे भजत 53 (= III 75)
 नवनीलमेघरुचिरः 60
 निन्दन्तं दनुसूनु० 59, om. in KS
 निरर्थकं तीर्थ० 14
 निशम्य वेणुध्वनि० 75
 निसर्गसरसाधरं 86 (= III 34)
 नीलकण्ठनवपिच्छ० 13
 पद्ममरतु भवतां 49
 परमिममुपदेशं 12 (= II 28)
 परितस्थुपि पारिजात० 34
 पर्याकुलेन नयनान्त० 38 (= III 20)
 पाणौ वेणुः प्रकृति० 30 (= III 29)
 प्रातः स्मरामि दधि० 22 (= III 85)
 वर्हाषीडमनोहराणि 28
 वर्हेणाश्वितमूर्धजो 46
 बालाय नीलवपुषे 31 (= II 74)
 भजे सहः कामगवी० 18
 भ्रमद्भ्रमरकुन्तला० 74

मधुरमन्दमदस्मित० 65 (= III 54)
 मधुरैकरसं परं 57 (= III 19)
 मनसि मम संनिधत्तां 50 (= III 72)
 मन्थानमुज्झ मथितुं 15
 मन्दस्मितरूपित० 44
 मुनिश्रेणीवन्यं 88 (= III 39)
 मृषैव भाण्डानयना० 20
 यं वेद वेदविदपि 1
 यद्गोषीवदनेन्दुभित्तिपु 7 (= III 81)
 यश्चिन्तितोऽपि 4
 या शेखरे श्रुतिगिरां 6
 यो योगभाजां 68
 यो लीलया गोकुल० 10
 रागाङ्कुरश्चेतसि 78
 राधाराधितविभ्रमा० 43 (= III 2)
 लक्ष्मीकान्तमनन्त० 47
 लीलया ललनया 81 (= III 14)
 लीलालोकटाक्ष० 39 (= III 22)
 वत्स जागृहि 24 (= II 63)
 वदने नवनीत० 98 (= II 15)
 वन्दे मुकुन्दमरविन्द० 76
 वन्दे मुरारेश्वरणा० 82 (= III 15)
 विदग्धगोपाल० 69 (= II 51)
 विन्यस्य वेणुमधरे 11
 विमललोलललाट० 72
 बेणीमूले विरचित० 101 (= II 7)
 वृन्दावने वृक्षलता० 45
 व्रजसमदनयोपिलोचनो० 80 (= III 12)

शरणमशरणानां 63 (=III 48)

शैशवार्पितधिया 19

शैशवोल्लसित० 73

श्यामलं विपिनकेलि० 51

श्रीमद्वर्हिशिखण्ड० 93 (=III 61)

om. in KS

संवाधे सुरभीणा० 36 (=II 77)

स कोऽपि गोपः 89 (=III 35)

om. in KS

सन्तु सहस्रं विपदः 37

स पाश्वजन्यः 17

साष्टाङ्गपातमभि० 94 (=III 32)

स्मितस्तवकिताधरं 52 (=III 74)

रिमतस्यु तरसाधरा 91 (=III 57)

om. in KS

स्वगोचरे चारय 67, om. in KS

हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि 99 (=III 94)

हे कृष्ण कृष्ण 3

[The total number of verses omitted in KS is 12]

Additional Verses in Kṛṣṇa-stotra

अनुगतममरीणा०=III 50

अमृताधिकमाधुरी०

इन्दीवरदलप्राय०

गायन्तीनां गोप०

घटोदकेषु प्रतिमा०

जगत्त्रयीकान्त०=III 24

नन्दहस्तमवलम्ब्य

नास्था धर्मे

पीठे पीठे नियुक्त०=II 98

मातर्नातः पर०=II 4

यशोदादृशोः पूर्व०

यस्मिन्नृत्यति=III 16

यस्य तनूमहकुहरे

यो लोकभारोद्धरणाय

रक्षन्तु नः शिक्षित०=II 73

रत्नस्थले जानुचरः=II 54

राधिकावदनाम्भोज०

वन्दे वृन्दावनारण्य०

सुपर्णस्वर्गाद्रेः

स्खलितगतिमुदारं

[The total number of additional verses in KS is 20]

V

Index of Verses and Citations occurring in the Commentaries

G = Gopāla Bhatta's Kṛṣṇa-vallabhā, C = Caitanyadāsa's Subodhanī and K = Kṛṣṇadāsa's Sāraṅga-īaṅgadā The references are to the number of the particular verses of the metrical text commented upon ; thus, G 4 means that the citation in question occurs in Gopāla Bhatta's Kṛṣṇa-vallabhā commentary on verse 4 of the KK.

A Citations from General Literature (Purāṇa, Kāvya, Nāṭaka etc) including verses composed by the authors themselves

अकामः सर्वकामो वा G 30

अक्षण्वतां फलमिदं K 32

अक्षुण्णे पथि मेऽन्धरय K 112

अक्ष्णोरग्रे सदा तिष्ठ K 112

अखिलदेहिनामन्त० K 48

अवहर कुरु युग्मी० K 101

अङ्गानि यस्य सकले० G 21

अतन्द्रितचमूषति० G 12

अधीरं (=KK 27) K 23

अन्या तदङ्घ्रि कमलं K 12

अन्यो वेद न चान्य० K 32

अपि वत K 28

अप्येणपत्नी K 47

अहिमकर० (=KK 51) K 55

आकृष्य राधां व्रज० K 2

आचार्यचैत्यवपुषा C 1, K 1

आचार्य मां विजानीयात् K 1

आभ्यां विलोचनाभ्यां (=KK 43)

K 23, 79

आलिङ्गनस्थगित० K 27

आलोकयेदद्भुत० (=K 45) K 80

आशा हि परमं दुःखं K 42

ईश्वरः सर्वभूतानां K 102

उत्तम्भयन्नतिपतिं K 4

उपनीय तमात्मानं G 94

ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे G 40

एकं सषाणिकवलं K 76

एका भ्रुकुटिमाबध्य C 53

एकेनामलपत्रेण G 8

एको हि दोषो गुण० K 97

एतन्नो ब्रूहि K 71

एताः परं तनुभृतः K 101

एते चांशकलाः पुंसः G 1

एवंभूता भक्तिरसिका G 2

एष वः श्रेय आधास्यात् K 56

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य G 1

कज्जलमलिनविलोचन० G 8

कषटरुचिरहास० K 27

कमलविपिनवीथी० (=KK 12) K 1

कर्णाकर्णि सखिजनेन K 1

कश्मलं ययुः K 77

काचित्कराम्बुजं शौरेः K 70

काञ्चनवल्लिसङ्गिनि K 15

कान्ताकचग्रहण० (=KK 91) C 95

कामं सन्तु (=KK 100) C 102

कामिन्याः कामिना K 29

किमपि बहत्तु चेतः (=KK 12) K 81

कृणु कुचेपु नः G 42, K 15

कृषासुधासरिद्यस्य C 1, K 1

कृपिर्भूवाचकः शब्दो० G 40

कृष्णकर्णामृतस्यैतां G 1

कृष्णकर्णामृतस्यैपा G 112

कृष्णकुण्डलिनः K 33

कृष्णपादाम्बुजाभ्यां (=KK 12) K 89

कृष्णसंबन्धमात्रेऽपि C 1

केयं कान्तिः (=KK 95) K 108

केशच्छवितिलक० G 69

क्वचित्तुर्लस K 47

क्वचिदपि स कथां K 31

गोपालाङ्गनकर्दमे G 2

गोप्यस्तपः किमचरन् K 1

गोप्यः किमाचरदयं G 2

चकास गोपीपरिपङ्क्तो० K 71

चित्तं सुखेन K 41

चूडाचुम्बितचारु० G 1

जयतां सुरतौ पङ्क्तो० K 112

जयति तेऽधिकं K 27

जयति मधुरराधा० K 112

जह्यामसून्त्रतट्टशा K 44

जानन्त एव जानन्तु K 3

त्वच्छैशवं (=KK 32) K 23

तज्जानतीनां नः K 42

तदनङ्गवर्धनं K 9

तद्यथेह कर्मजितो० G 22

तन्नः प्रसीद K 41

तद्ब्रह्म K 77

तव कथामृतं K 33

तरया अमूनि नः K 29

तस्याङ्घ्रियुगं नवं K 13

तानि स्पर्शसुखानि K 4

तासामाविरभूत् K 68

ते पदाम्बुजं K 15

त्रुटिर्युगायते G 41
त्रैलोक्यमोलिस्थली० K 90
त्रैलोक्ये पृथिवी धन्या G 3

ददामि बुद्धियोगं K 1
दयालोरसमर्थस्य G 40
दर्शं दर्शं क्षयी K 97
दास्यास्ते कृपणाया K 30
दिलीप इति राजेन्दु० G 84
दुरधिगमात्मतत्त्व० G 2
दुष्ट कालिय तिष्ठाद्य G 11
देवत्वे देवदेहा C 3

धन्येयमद्य धरणी G 3
धर्पणेन कुलस्त्रीनां K 33
धेनुपालदयिता० (=KK 77) K 71
ध्यानेन याम पदयोः K 44

न जाने संमुखायाते G 19
न पारयेऽहं K 73
नराकृति परं ब्रह्म G 93
न शक्नुमरत्त्वचरणं K 38
नातः परं यद्भवतः K 2
नाद्यापि (=KK 94) K 95, K 103
नामचिन्तामणिः कृष्ण० C 108
नायं श्रियोऽङ्ग G 3, K 90, K 102
नायं सुखापो भगवान् K 3
नालीकिनीं निशि K 26
नारायणस्त्वं K 1
नारायणोऽङ्ग K 1

46A.

निजजनस्मय० K 27
नीचैर्न्यासादथ G 21
नृत्यन्त्यमी शिखिन० G 1
पतयश्च वः K 41
पतिसुतादिभिः K 41
परं पदं भूषण० G 23 (also G 46)
परमसुचिक्वण० G 69
परात्परं ब्रह्म च K 77
परिज्ञातमद्य प्रसूना० K 33
पश्चान्मया बाह्य० K 2
पीडाभिर्नवकालकूट० K 5
पुरोऽभीक्ष्णस्थितौ C 112
प्रतिकूलतामुपगते G 42
प्रतिज्ञा तव गोविन्द K 56
प्रतिसवाभिनवं K 13
प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण K 33, C 33
प्रस्फुरल्लोचनाभ्यां (=KK 13) K 89
प्रायो वताम्ब विहगा० G 1
प्रियसखीमालापि K 29
प्रेमदं च मे (=KK 104) K 1
प्रेमैव गोपरामाणां K 3, K 101

बर्हायिते ते नयने G 32
बहूनि त्वच्चरितानि K 102
बाहुप्रसारपरिरम्भ० G 2, K 4
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं K 77

भर्तुः शुश्रूषणं K 41
भवतु माधवजल्प० K 32

भावोद्भाविता० K 102
 भिन्दन्नण्डकटाह० K 23
 भुजमगुरुसुगन्धं K 29
 भूषणभूषणाङ्गं G 46 (also G 23)
 मथ्यते जगत्सर्वं तु G 57
 मदास्यमरुसंचार० K 1
 मदीयहृदये (=KK 15) K 12
 मधुद्विट्सेवानुरक्त० G 2
 मधुप K 27
 मधुरया गिरा K 27
 मन्दोऽपि कश्चिच्चैतन्य० C 1
 मन्दोऽपि कश्चिच्छीरूप० K 1
 मर्त्यो यदा त्यक्त० K 2
 महाग्रेरिव यद्वत् G 1
 मानसस्येव सरसो० G 1
 मासूयितुं मार्हथ K 71
 मितं च सारं च वचो० G 33
 मुक्ता अपि लीला० G 2
 मुखपङ्कजं मनसि मे (=KK 6) K 89
 मुरारिं पश्यन्त्याः G 10
 मूर्तिं जगन्मोहिनी० (=KK 54) K 89
 मृगमदकृतचर्चा G 21
 यत्करोपि यदश्नासि G 1
 यथावर्णविधान० K 2
 यद्भावभावितधियः K 1
 यद्वाञ्छया श्रीर्ललना० K 12, K 90
 यन्न दुःखेन संभिन्नं G 2

यन्मर्त्यलीलौषयिकं K 1
 यस्य प्रभा K 77
 या निर्वृतिस्तनुभृता G 2
 या माभजन्दुर्जर० K 2
 यावन्न मे (=KK 37, 38) K 23
 ये वा शैशव० (=KK 106) K 3
 यो वेकुण्ठे चतुर्वाहु० G 1
 रमन्ती कृष्णमाधुर्य० K 1
 राधापयोधरोत्सङ्ग० (=KK 76) K 3,
 K 71, K 87
 रासलीला जयत्येपा K 3
 रासोत्सवः संप्रवृत्तः K 73
 रिपुरिव सखीसंवासोऽयं K 29
 रुन्धन्नमनुभृतः K 23
 लक्ष्मीसहस्रशत० K 3
 लीलास्वयंवररसं (=KK 1) G 86, K 96
 वदनेन्दुविनिर्जितः (=KK 96, K 1
 वयममृतमिव K 27
 वर्ष्मधुर्यगतिः K 27
 वल्लवीकेलिकल्लोल० G 112
 वाचा सूचितशर्वरी० K 101
 वाराणस्यां विशालाक्षी G 3
 विजयतां मम (=KK 8) K 78
 विना कृष्णं राधा K 29
 विनाच्युताद्वस्तु० G 2, K 2
 विविधगोपचरणेषु G 2
 विश्वेपामनुरञ्जनेन K 2

विपजलाप्ययात् K 56

विष्णुर्महान्स इह K 1

विस्मापनं स्वस्य च G 4, G 55

विहगा वनेऽस्मिन् K 48, G 1

वीक्षिष्ये तव वदना० (=KK 44) K 85

वेद्यं वास्तवमत्र G 2

वेपेण घोपोचित० (=KK 69) K 71

व्रजवधूदृशा दृश्यं (=KK 48) K 94

शयानं पातु गोविन्दः G 7

शरदुदाशये K 27

शिक्षागुरुश्च (=KK 1) K 104

शृङ्गारः सखि मूर्तिमान् K 3, K 93

श्यामश्रीर्मधु यस्य G 18

श्रियः कान्ताः कान्तः K 3

श्रीगोविन्दपदसेवा० C 112

श्रीमद्वाविडनीवृद्० G 112

श्रीरूपचरणाब्जालि० K 112

श्लिष्यति कामपि K 11

स एव वृन्दावन० G 1

सकृदेव प्रपन्नो० K 12, K 56

सदात्र चिनुचः K 33

सद्भक्तभावगन्धर्व० K 1

समाधिविघ्नाय (=KK 34) K 78

समुज्जृम्भा गुम्फा (=KK 101) K 75

सवनशस्तदुपधार्य G 2, K 77

संकेतावसरे च्युते K 110

साक्षान्मन्मथमन्मथः G 8, K 1, K 55,
K 69

साधु त्वद्वदनं G 7

सा विस्त्राधरमाधुरीति K 4

सार्धं (=KK 23) K 23

सुइरं विज्झसि G 10

सुदुस्तरात्रः स्वान् K 56

सुमनसः K 27

सोऽपि कैशोरकवयो K 101

स्त्रियमकृत विरूपा K 27

स्पष्टे बाह्यदशोत्तर्यर्थे K 1

स्मरति स पितृगेहान् K 30

स्वकृत इव विसृष्टाः K 27

स्वयं विधत्ते भजतां K 2

स्वर्गकामो यजेत G 22

स्वानां भावसरोरुहं C 33, K 33

हरेरनुव्रता यत्र K 108

हे देव (=KK 40) K 23

B. Citations from Technical Works

(Grammar, Poetics, Prosody, Etics, Rasa-sāstra, Saṅgīta etc)

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि G 22
 अङ्गैर्वैपैरलंकारैः G 21
 अचञ्चला विकशिता G 13
 अतिसूक्ष्मश्च सूक्ष्मश्च G 26
 अथ कर्पूरमस्त्रियां G 37
 अधिक्षेपापमानादेः K 40
 अधीनस्यापि सेवायां G 11
 अधीरा परुपूर्वाक्षयैः K 40
 अनुलक्षणे G 14
 अनुलापो मुहुर्भाषा G 111
 अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तः G 3
 अभिलापश्चिन्तनं च G 38
 अब्जो जैवातृकः G 44
 अयुजि नयुगं G 73
 अर्काश्चैर्यदि मः G 2
 अर्धद्रुतो द्रुतश्चेति G 23
 अधाङ्गुलान्तरौन्मानं G 2
 अर्श आदिभ्यः G 23
 अरुणोऽव्यक्तरागे G 44
 अलंकारा निगदिताः G 11

अल्पाख्यायां G 62
 असूयेर्व्यामदं K 27
 अस्थाने भूषणादीना G 45
 आकल्पकल्पनां G 8, G 11
 आद्यं मध्यं तथा शेषं G 2, G 63
 आपिबन्तीव दृश्यं या G 10
 आमिपं पलले लोभ्ये G 5, K 5
 आयुर्घृतं K 8, K 37
 आरोहणं च क्रमशो G 2
 आलजाटचौ G 16
 आ पोडपाद्भवेद् बालः G 3
 इक्षुक्षीरगुडादीना G 7
 इगुपधं G 68
 इष्टेऽपि गर्वमानाभ्या G 11
 इष्टे स्वारसिकी K 2
 ईषद्विकशितैर्गण्डैः G 5
 उदच्च (?) G 3
 उदारो ज्ञातृमहतो G 2

~ Incidental grammatical references, which are not actual citations, as well as the numerous implied references to the Dhātupāṭha and Pāṇini-sūtras, are not indexed here.

उदास्ते सुरते धीरा K 40
 उद्घूर्णा चित्रजल्पा० K 27
 ऊरुद्वयस्य बाह्वोश्च G 2
 ऊर्ध्वरिथतायां हृदि G 36
 एतस्य मोहनाख्यस्य K 27
 औदार्यधैर्यमाधुर्य० G 13
 औदार्य धैर्यमित्येते G 11
 औदार्य विनयं प्राहुः G 11
 कदाकह्योर्विभाषा G 24
 कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन G 2
 कमला श्रीवरस्त्रियोः G 18, K 47
 कादम्बः कलहंसः G 17
 कान्तस्मरणवार्तादौ G 11
 कान्तिरेव वयो भोगा० G 11
 कालाध्वनोरत्यन्त० K 65
 किरीटे मौलिरङ्गीवे G 1
 कुङ्मलो मुकुलो० G 4
 कुन्ताः प्रविशन्ति K 33, K 56
 कुसुमेपुरनन्यजः G 87
 कृद्विहितो भावो० K 8
 कैश्चिदन्येऽप्यलंकाराः G 11
 केशाद्वोऽन्यतरस्यां G 95
 कौमारं पञ्चमाब्दान्तं G 2
 क्रीड आङ्परिभ्यां G 15
 गण्डौ कपोलौ G 6
 गतिस्थानासनादीना G 4, G 11
 गर्वाभिलाषरुदित० G 11, K 33

गाथामयी लिपिर्यत्र G 10
 गिरिर्नत्रे च रुग्भिदि G 1
 गीतं बाधं तथा G 39
 गोपानां बलभा G 2
 ग्रीवारेचकसंयुक्तो G 11
 घनः सान्द्रे दृढे K 52
 चतुर्दशाङ्गुलमितो G 2
 चन्द्रातपश्चान्द्रिकायां G 37
 चपलः पारदे मीने K 46
 चर्मणि द्वीपिनं हन्ति K 31
 चरेष्टः G 17
 चिकुरः कुन्तलो बालः G 4, G 11
 चित्रं किर्मोर० G 25
 चिन्तात्र जागरोद्वेगौ K 23
 जभौ सजौ गिति G 112
 जयत्यर्थेन K 1
 ज्ञातस्याप्यज्ञवत् G 11
 ज्ञेयं वसन्ततिलकं G 1
 तण्डूक्तमुद्धतप्राय० G 22
 तत्तद्वादिमाधुर्ये K 2
 तत्पुरुषे कृति G 17
 तरलो हारमध्यगो० G 11
 तरलं चञ्चले G 11
 तरय समूहः G 55
 ताण्डवं च तथा लास्यं G 22
 तादर्थ्यं चतुर्थी G 12

त्र्याशाभिर्मनजरगाः G 28

त्वङ्गांसरुधिर० G 27

दर्पणे मुकुरादर्शौ G 6

दरो भये दरो गर्ते K 48

दश पुंसां भवन्त्यपि G 19

दशाङ्गुलान्तरा G 2

दशाङ्गुलो महानन्दो० G 2

देशरुच्या प्रतीतो० G 22

द्रवकेलिपरीहासाः G 24

द्रुतविलम्बितमाह G 8

धारा सैन्याग्रिम० G 37

धीरा तु व्यक्ति वक्रोक्त्या K 40

धीराधीरा तु वक्रोक्त्या K 40

ध्वनौ तु मधुरा० G 20

ननमयययुतेयं G 12

नसमरलसा गः G 42

नपुंसकानपुंसकयो० G 55

नयनगलकपोलं K 8

न विना विप्रलम्भेन K 23

निःशङ्कत्वं प्रयोगेषु G 11

निर्वाणं च सुखे मोक्षे G 2

निर्वाणं सुखमोक्षयोः K 2

निर्विकारात्मके चित्ते G 11

पङ्केरुहं तामरसं G 102

पताकौ दोलितौ G 70

पदं व्यवसिति० G 13

पङ्कवोऽस्त्री किसलयं G 1

पाविकाख्यो भवेद्वेणु० G 2

पाशः पक्षश्च हस्तश्च G 31

पीतो गौरेऽरुणे G 20

पुष्पमूले G 9

पूर्वतोऽप्यधिकोत्कर्ष G 2

पृथ्वी जसौ G 20

पौर्णमासी तु पूर्णिमा G 50

प्रकाशो द्योत आतपः G 37

प्रकृतिगुणसास्येऽपि G 20

प्रत्ययस्थात् G 7

प्रसन्नशुद्धशुभ्रांशां० G 13

प्रियाग्रे चकितं G 11

प्रियानुकरणं लीला G 11

प्रेष्टस्य सुहृदालोके K 27

बन्धोऽञ्जतन्तुना G 10

बलावष्टम्भयोरोजः G 15

बह्वाल्पार्थ० G 95

बालेति गीयते G 22

बालो ना कुन्तले G 23

बाह्यमापोडशा० C 3, K 3

बीजमिक्षुः स च K 2

भवेत्सूर्यान्तरा G 2

भावः सत्तास्वभावा० G 33

भावो हावश्च G 11

भासनोपसंभाप० G 100

भूषणानां तु G 17

मञ्चाः क्रोशन्ति K 11
 मदो विकारः सौभाग्य० G 14, G 33
 मधुरं रसवत्स्वादु० K 18, K 47
 मधुरा कुञ्चितापाङ्गा G 13
 मन्थरः कोषफलयो० G 3
 मन्दरस्तु पुमान् G 46
 मन्दाक्रान्ताम्बुधि० G 75
 महानन्दस्तथा नन्दो० G 2
 मात्तौ गौ चेच्छालिनी G 55
 माधुर्यं नाम चेष्टानां G 11
 मुक्ताफलं तरोः G 11
 मुक्ताफलेषु च्छाया० G 3
 मुखं पद्मदलाकारं K 27
 मुग्धः सुन्दरमूढयोः G 5
 मूर्धाभिपिक्तो भूषाले G 23
 मोहयितं कुट्टमितं G 11
 मोहो विचिन्तता प्रोक्तः K 37
 मूल्ये पूजाविधावर्धः G 87
 यत्रार्जवात्सगारभीर्य K 28
 यद्गतागतविश्रान्ति० G 3
 या तु क्वचिदविश्रान्त० G 11
 यौवने सत्त्वजा० G 11
 रन्ध्रं छिद्रेऽप्यवसरे G 38
 रन्ध्रं तु दूषणे G 38
 रसजा जभराश्च G 9
 रसै रुद्रैश्छिन्ना G 26
 रागात्मिकैकनिष्ठा K 2

रागेषु सग्राम० G 2
 रात्परैर्नरलग्नै० G 77
 रूपं किमप्यनिर्वाच्यं G 3
 रेको विवेके शङ्कायां K 47
 लिङाशिषि G 38
 लेखो लेख्ये च G 50
 लोभ्यवस्तुनि K 5
 लोलश्चलसतृष्णयोः G 35
 ल्यब्लोपे पञ्चमी G 12
 वद तोटक० G 61
 वदन्ति वंशस्थविलं G 27
 वर्णस्योज्ज्वलता कापि G 2
 वर्तलः सरलश्चैव G 2
 वह्नभप्राप्तिविलायां G 11
 त्रिकाशिल्लिग्धमधुरा G 3
 विन्यासभङ्गिरङ्गानां G 11
 विपराभ्यां जेः G 8
 विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः G 45
 विभ्रान्ता विभ्रमे G 11
 विराजन्तीमभिव्यक्तं K 2
 विशेषणे तृतीया G 13
 विशेषारत्वङ्गनाः G 10
 वेणीमृजो महा० G 68
 वेपो वपुषि K 14
 शबलत्वं तु भावानां K 40
 शयवासवासिष्वकालात् G 42

शरणं गृहरक्षित्रोः G 81

शिखण्डस्तु पिच्छवर्हं G 8

शिरो वेदाङ्गुलं G 2

शिशुः स्याद् बालके G 24

शृङ्गारः श्यामवर्णोऽयं G 3

शृङ्गारादौ विपे G 1

शोभा कान्तिश्च G 19

शोभैव कान्ति० G 11

श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो० G 2

श्रेणी रेखास्तु G 10

श्वेतरक्तस्तु पाटलः K 9

पङ्कजः स्वराणां जनकः G 2

पङ्कविपमोऽष्टौ G 7

सजसा जगौ च G 6

सत्वरं चपलं तूर्णं G 101

सदानुभूतमपि K 2, K 54

सतजनभसा G 18

सप्त स्वरास्त्रयो० G 2

सर्वावस्थाविशेषेषु G 4, G 14, G 65

सरणिः पद्धतिः पन्थाः G 111

स लेखः कामलेखः G 10

सहसा दर्शनं यत् G 27

संभोगो विप्रलम्भश्च K 23

सा शोभा रूप० G 11

सुखशीर्षजलेषु G 13

सुमुक्तपल्लवमय० G 10

रतनाधरादिग्रहणे G 11, K 20, K 51

स्थिरा चित्तोन्नति० G 11

रयादपवर्गस्त्यागे G 2

रयादिन्द्रवज्रा G 23

स्याद्दृढेयं रतिः K 2

स्वराणां सुव्यवस्थानां G 2

स्वरः समूर्च्छितो यत्र G 2

स्वरूपयोर्भिन्नयोर्वा K 40

स्वाङ्गात्पञ्च G 26

हयऋतुसागरैः G 5

हस्तद्वयमितायामा G 2

हाव एव भवेद्धेला G 11

हेला लीलेत्यमी G 45

ह्रीमानेष्ट्यादिभिर्यत्र G 11

C. Citations of Works and Authors by name or title

- Amara G 1, G 4, G 6, G 8, G 10 (also
Amarasimha), G 13, G 17,
G 20, G 22, G 24, G 25,
G 31, G 35, G 37, G 44,
G 45, G 50, G 81, G 87,
G 101, G 102, G 111 etc
- Ādi-purāṇa G 3
- Ujjvala-nīla-maṇi G 11, K 2, K 27,
K 29
- Aunādika or Upādi-sūti G 1, G 3,
K 2
- Kāvya-prakāśa K 1
- Koka G 22
- Kośa K 5, K 14
- Gīta-govinda G 7, G 8 (see Jayadeva)
- Gopālottara-tāpanī G 57
- Chandomañjarī G 21
- Jagannātha-vallabha G 10
- Jayadeva K 2, K 29
- Tantia K 101
- Dāna-keli-kaumudī K 32, K 33
- Dharaṇi G 24, G 37
- Nāṭya-locana G 5
- Nānāṭha G 2
- Padyāvalī G 21
- Bilvamaṅgala G 2
- Brahma-samlitā K 3, K 21, K 77
- Brahmānda (-puṇḍra) G 1
- Bhagavad-gītā G 1, K 77
- Bhaviṣyottara C 110, K 110
- Bhāgavata G 1, G 2, G 3, G 4, G 8,
K 2 etc.
- Bhārata G 40
- Bhāṣyakṛt G 2
- Bhāmāya-gītā (Bhāgavata) K 27
- Matsya-purāṇa G 3
- Māgha G 42
- Medinī G 1, G 2, G 3, G 5, G 13,
G 20, G 23, G 33, G 38,
G 44, G 45, G 50, K 5 etc.
- Raghu-vamśa G 84
- Rasāmṛta-sindhu G 2, G 3, G 4,
G 10, K 2, K 101
- Viśva G 1, G 5, G 18, G 38, G 46,
G 48, G 68, K 2, K 18,
K 47, K 52 etc.
- Viṣṇu-puṇḍra G 11, C 3, K 101
- Vaijayantī G 20
- Vyāḍi G 37
- Śaraṇa G 10
- Śīdhara-svāmin G 2
- Śruti G 22
- Samgīta G 3
- Samgīta-ratnākara G 3, G 22, G 27,
G 39, G 70
- Svāmi-caraṇa (Śīdhara-svāmin) K 2
- Harī-vamśa G 8

D. Anonymous Citations

(This index is not exhaustive but gives only
important references)

Amara-kośa G 11, K 9 etc.

Ujjvala-nīla-maṇi G 3, G 8, G 11,
G 19, G 54, K 2, K 20,
K 23, K 27, K 28, K 33,
K 37, K 40, K 51, K 54 etc.

Kātantra G 13, G 80

Kumāra-sambhava K 97

Gīta-govinda K 3, K 4, K 11

Chandomañjarī G 1, 2, 5-9, 12, 18,
20, 23, 26-28, 42, 55, 61,
73, 75, 77, 112

Chāndogya Upaniṣad G 22

Jagannātha-vallabha K 32

Daṇḍin (Kāvya-darśa) G 7

Dhātu-pāṭha : numerous references,
mostly in G ; also K 27,
K 90 etc

Nāgara-saivasva G 22

Naisadhīya-carita G 33

Padyāvali G 10, G 12, G 19, G 63,
C 108

Pāṇini : numerous references in G
and K, but some times the
sūtras are directly cited.

Brahma-saṃhitā K 1

Bhakti-rasāmṛta-sindhu G 2, G 63,
K 40

Bhagavad-gītā K 102

Bhāgavata(-puṇya) numerous refer-
ences throughout in G and
K , also C 1, C 33, C 53
etc.

Bhāvārtha-dīpikā (of Śrīdhara) on
Bhāgavata G 2

Mahābhāṣya K 8

Medinī G 11 etc

Yamunācārya-stotra K 77

Rati-rahasya (of Kukkoka) K 8

Rāmāyaṇa K 12, K 56

Vārttika on Pāṇini G 1, G 9, G 12,
G 16, G 97

Vidagdha-mādhava K 5, K 23, K 26

Viṣṇu-puṇya G 1, G 11, G 93, C 3

Samgīta-śatnākara G 3, G 10, G 11,
G 13, G 26

Stava-mālā K 33

Sāhitya-darpaṇa G 4, G 5, G 14,
G 19, G 21, G 33, G 65

ADDENDA

P. III, fn 4

TANJORE MSS OF KK

In vol. XIX of P.P.S. Sastri's Catalogue we have the notice of several MSS of KK and its commentaries : on p. 24, nos. 20791-20830 KK, and 20831-32 KK-vyākhyā, also p. 65, no. 24238 KK.

P. x, fn 5

ANOTHER COMMENTARY ON KK

Another commentary on KK by Avañcha Rāmacandīa, son of Koṇḍapaṇḍita and Gaṅgāmbikā of the Śāṇḍilya-gotra of the village Kañjaluru on the Godāvarī branch of the Ātreya, is mentioned by M. Krishnamachariar, *Hist. of Classical Skt. Lit.* (Madras 1937), p. 337. The commentator was also called Mohana-Bilvamaṅgala. See *Triennial Cat. of Skt. MSS in the Madras Govt. Oriental Library*, III, 2977; IV, 3748, 4433, 4170.

P. XII, fn 1

BRAHMĀBHATTA

M. Krishnamachariar (*op. cit.*, p. 337, fn 6) thinks that Brahmābhata (called here Pālanka Brahmapbhata), belonging to the Lohita-gotra, is "obviously an Āndhia". See *Triennial Cat.*, as cited above, II, 1362, 2061.

P. XVIII

On the Anthology-quotations see p. 344 and below p. 381

P. XXV, fn 1

BILVAMANGALA APOCRYPHA

In the *Journal of the Andhra Historical Research Society*, vol. IV, pts. 1-2 (1929), pp. 86-88 and in the *Malavya Commemoration Volume* (Benares 1932), pp. 285f, O. C. Gangoly announced the discovery of a West Indian illustrated manuscript, containing a series of early Vaiṣṇava paintings and the text of another hitherto unknown collection of

Stotra-verse ascribed to Bilvamaṅgala, which these paintings illuminate. The colophon on fol 21, reproduced in facsimile, states इति श्रीपरमहंस-परिव्राजकश्रीपादवित्त्वमङ्गलविरचिता श्रीबालगोपालस्तुतिः ॥ इति माघपुराणे भगवद्वाक्यम् ॥ The postscript *iti māgha-purāṇe bhagavad-vākyaṃ* is interesting, indicating probably the apocryphal character of the work *Bāla-gopāla-stuti*. Burnell mentions (*op. cit.*, pt. III, p. 195) a Māgha-purāṇa of the Māhātmya type in 37 Adhyāyas, while O. C. Gangoly conjectures that it was a Vaiṣṇava anthology, which may or may not be the same as the Māgha-smṛti cited by Jīva Gosvāmin (I have not been able to trace this citation). The Ms in question is not dated, but from the style of the pictorial illustrations O. C. Gangoly would date it at about the middle of the 15th century. According to him, it consists of 30 folios; and from the reproduction of fol 21, which contains the colophon (!), it appears that the total number of verses (from the numbering of the last verse before the colophon) is 108. As Gangoly's interest was more aesthetic than literary, he does not give any detailed information about the text, but he quotes two verses from it :

No. 21 यशोदया गाढमुलूखलेन गोकण्ठपाशेन निबध्यमानः ।
समर्दयन्पाणितलेन नेत्रे रुरोद मन्दं नवनीतचौरः ॥

No 53 मन्थानमुज्झ मथितुं दधि न क्षमस्त्वं

(= Bilvamaṅgala-kośa-kāvya no. 15 = SKM 1. 52. 5 anon)

The verse no 108, which is not transcribed by Gangoly but which occurs on the reproduced fol 21, reads as follows :

नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यं संसारघोरविषसंहरणाय मन्त्रः ।

शृण्वन्तु सर्वमुनयो मुदिताः सुरागादुच्चैस्तरामुपदिशाम्यहमूर्ध्वबाहुः ॥

This Ms having been subsequently acquired by the Museum of Fine Arts, Boston, a much fuller account was published in the meantime, with facsimile reproductions of 20 selected folios (including fol 21 reproduced by Gangoly), by W. Noiman Brown in *Eastern Art*, vol II, 1930, pp. 167-206, for a copy of which article the present editor is indebted to the courtesy of Mr Gangoly. From this article it appears that in its present state the entire Ms consists of 38 scattered folios and a series of 40 paintings, but since it is not complete, it must have run to more than 59 folios (which number marks one of the latest folios preserved) and must have contained at least 312 verses, of which, however, a large

number is lost on missing folios. The colophon on folio 21, mentioned above, is also noticed, it probably marks, as Gangoly held, the end of the *Bāla-grpāla-stotra*, what follows being the larger unnamed Stotia-work of which it is apparently the first section. There is, however, no other colophon in the remaining folios. The entire work thus appears to have been a collectanea of Kṛṣṇa-stotias of the same type as the *Bilvamangala-stotra* (see above p. xx, fn. 1) or the *Sumaṅgala-stotra* (p. xxi f). W. Norman Brown agrees that the date of the Ms is about the middle of the 15th century. He has selected and transcribed from the Ms about 20 verses, but the facsimile reproduction of the 20 folios fortunately enables us to read and identify the following verses from them with those occurring, with variations, in our text of KK, in Pāpayallaya Sūri's two additional Āśvāsas (KK ii and iii as given in our Appendix I), in *Bilvamangala-kośa-kāvya* (B, as given in our Appendix II), and in other works. Only the following four verses occur (with variations) in our text of KK.

कणत्कनककङ्कणं करनिरुद्धपीताम्बरं 99 = KK 20

मम चेतसि स्फुरतु बलवीविभो० 99 (= 199)¹ = KK 17

मयि प्रसादं मधुरैः कटाक्षै० 222 = KK 29

परिपालय नः कृपालयेत्य० 243 = KK 62

The other verses, with variations, are .

यो लीलया गोकुलगोपनाय 20 = B 10

उलूखलं वा यमिनां मनो वा 22 = B 9

नृत्यन्तमत्यन्तविलोकनीयं 40 = KK ii. 67

भजे महः कामगवीनवीन० 41 = B 18

मन्थानमुज्झ मथितुं 53 = B 15

करिणामलङ्घ्यगतिवैभवं भजे 54 = KK iii. 3

अधरविस्त्रविडम्बितविद्रुमं 55 = KK ii. 14 = B 27

पाणौ वेणुः प्रकृतिसुकुमाराकृतौ 65 = KK iii. 29 = B 30

अनन्यसाधारणकान्तिकान्तं 66 = KK iii. 31 = B 84

एषु प्रवाहेषु स एव मान्यः 67 = KK iii. 33 = B 29

1 The numbering is often wrong and sometimes left blank in the Ms.

- स कोऽपि गोपः सरसीरुहाक्षः 68=KK iii. 35=B 89
 अतिभूमिमभूमिमेव वा 69=KK iii. 37
 किशोरवेपेण किशोदरीदृशां 70=KK iii. 41
 खेलतां मनसि खेचराङ्गना० 71=KK iii. 77
 प्रकृतिरवतु वो विलासलक्ष्म्याः 72=KK iii. 42
 मयि प्रयाणाभिमुखे च वल्लवी० 73=KK iii. 36
 आमूलपल्लवितलीलमपाङ्गवर्पे० 74=KK iii. 46=B 62
 शरणमशरणानां शारदाम्भोज० 75=KK iii. 48=B 63
 जीयादसौ शिखिशिखण्डकृतावतंसा 79=KK iii. 58
 गुरु मृदुपदे गूढं गुल्फे घनं 80=KK iii. 66
 सारस्यसामग्रमिवानेन 81=KK iii. 69
 चिन्तामणिश्चरणमण्डनमङ्गनाना 87=verse cited by Rūpa Gosvāmin,
 see above p. 343
 साष्टाङ्गपातमभिवन्द्य समस्तभावैः 91=KK iii. 32=B 94
 आपाटलाधरमधीरविलोल० 92=KK iii. 62
 अङ्गशालिसकलस्वरोहसत्० 100=B 77
 यस्मिन्नृत्यति यस्य शेखरभरैः 39 (=139)=KK iii. 16
 मालामत्त्वद्वदनकमलं 140=B 40
 नमस्तस्मै यशोदाया० 144=KK ii. 84
 बर्हापीडमनोहराणि (without number, 145१)=B 28
 यो भूमिभारोद्धरणाय 156=verse in Kṛṣṇa-stotra, see p. 340, fn. 1
 गोपीनामभिमतगीतवर्षहर्षा० 137 (=157)=KK iii. 78=B 54
 मन्दं मन्दं नुदति पवनं वेणुमापूरयन्तं 162=KK ii. 6
 विरणन्मणिनूपुरं ब्रजे 163=KK iii. 47
 अलसविलसन्मुग्धस्निग्धस्मितं 68 (=168)=KK iii. 55=B 90
 कस्तूरीतिलकं ललाटफलके 71 (=171)=KK ii. 109=B 100
 आयामेन दशोर्विशालतरयो० 72 (=172)=KK iii. 59
 बर्हेणाञ्चितमूर्धजो० 98 (=198)=B 46

स पाञ्चजन्यः करपल्लवाभ्यां 203 = B 17

मधुरमधरबिम्बं प्राप्नुवत्यां भवत्यां 210 (=209) = KK ii. 11

आताम्रपाणिकमलप्रणयप्रतोद० 217 = KK ii. 46 = B 32

मन्दस्मितस्तपितमुग्ध० 221 = B 44

वालाय नीलवपुषे 223 = KK ii. 74 = B 31

निशम्य वेणुध्वनिसिद्धमन्त्रं 231 = B 75

अयि पङ्कजनेत्र० 242 = verse cited by Rūpa Gosvāmin, see p. 343

घोषस्य घोषशमनाय 253 = KK ii. 23

कृष्णेनाद्य गतेन रन्तुमधुना 275 = KK ii. 65

Some of the unidentified verses occurring in these folios are :¹

आगच्छ गोविन्द ददामि दुग्धं मुग्धं तमेवं पथि विप्रतार्य ।

काः कामसंग्रामविधावधीरमपि स्वकं वेश्म नयन्ति न स्म ॥१६

ब्रह्मापि चारुशिखिबिच्छकृतावतंसं तं संपदां सदनमर्दितकंसवंशम् ।

गुञ्जाफलाभरणभूषितकण्ठनालं नालं किलाकलयितुं वसुदेवबालम् ॥३२

चरन्तमेकं मनसापि दुर्ग्रहं कलिन्दजातीरतमालकानने ।

ववन्ध दृक्शृङ्खलावला वलान्निरङ्कुशं कृष्णमहामदं गजम् ॥३३

पेपयेऽहमहितानि हि सर्वाण्येवमित्युपदिशन्निव लोके ।

पादजानुकरपिष्टकरीपं प्राङ्गणे कमपि बालमुपासे ॥११६

चण्डपालशिशुपालमण्डलीमण्डनं दनुजदर्पखण्डनम् ।

गोपिकानयनकेलिवापिका वञ्जुलं भजत धाम मञ्जुलम् ॥१२०

सकृदपि किल जन्तुर्यैरभिध्यातमात्रैः परिमृदितकषायः कल्पते मोक्षणाय ।

रघुकुलकुमुदेन्दोर्हन्त तैरेव पुण्यैः पदकमलरजोभिर्गौतमोऽभूत्कुटुम्बी ॥१२३

चरणनलिनसङ्गानुग्रहं ते भजन्ती भवतु चिरमियं नः श्रीमती प्रोतपात्री(।) ।

उपलतनुरहल्या गोतमस्येव शापादियमपि मुनिपत्नी शापिता कापि वा स्यात् ॥१२४

1 The Ms is not often correct ; in the following passages necessary corrections have been made, but in some cases the readings are still doubtful. Two or three verses, which are incomplete in the folios or too corrupt to be reproduced here in full, are omitted.

कण्ठावसक्ततुलसीदलपुष्पमालं वक्षःस्थलोलसितकौस्तुभकान्तिजालम् ।

पक्षान्तरालरजनीकरचारुमालं वन्दामहे सुवदनं वसुदेवबालम् ॥१६७

वर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं विभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम् ।

रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दैर्वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः ॥१८०

अपारं कृपारञ्जितस्मेरदृष्ट्या विशालं दृशा लङ्घितश्रौतसीम्ना ।

उदारं मुदारम्भसभ्रान्तयोगं (?) किशोरं दृशो रञ्जनं संनिधत्ते ॥१८१

गोधूलिधूम्रालकशोभिवक्त्रं गोपाङ्गनापाङ्गविचित्रिताङ्गम् ।

गोपायताद्रोकुलगोचरं तद्रोवर्धनोद्धारि परं पदं नः ॥२०४

गुणाधिका भूः किल भूतवर्गतो गुणोऽधिकोऽरया भविता स्म सेवया ।

इतीव मत्वा मृदभक्षणे रनं बलानुजं बालमुपास्महे मङ्गः ॥२०५

गोपीभिरास्वाद्यमुखोऽविमुक्तः शेते स्म रात्रौ सुखमेव केशवः ।

स्तनान्तरेष्वेव बभूव तासां कामीव कान्ताधरपल्लवं पिवन् ॥२०८

भक्तिः सदा भवतु नः शिशुगोपवेषे कृष्णे घनद्युतिनिभे सरसीरुहाक्षे ।

गोपादरेणुकृतधूसरसर्वगात्रे गोपाङ्गनावदनपङ्कजराजहंसे ॥२१६

गोप्यो गोपकुले वसन्ति सहिता वृन्दावने चक्रिणा

गत्या वेष्टितविभ्रमैः सुललितैर्नृत्यादि...त्सवैः ।

तद्बुद्ध्या परमेश्वरस्य...तासां मनस्तद्रतं

तस्या...मव्ययं तव गतास्तस्मै नमो विष्णवे ॥२२६ (?)

अमीभिरष्टाभिरभिस्रुतस्तवैः(?) स्रवेण देवः शतपत्रलोचनः ।

किशोरवेषेण कृपाम्बुदः स्वयं विराजमानो हृदि मे विवर्धताम् ॥२३२

स्वैरं चरन्त्यो नवशाद्वलानि च्छायासु वृन्दावनपादपानाम् ।

पन्थानमापुर्निगमान्तगन्धीन्याघ्राय गोविन्दपदानि गावः ॥२३६

बालं हि तं ललितलोचनलालसाङ्गं नीलोत्पलालिजलदालितमालवर्णम् ।

कालं किलासुरकुलस्य सुकेलिकारं लक्ष्म्यालयं कलिमलघ्नमहं प्रपद्ये ॥२३७

कटाक्षमाला कमलालया . करोतु नः कामदुघा विभूतिः ।

विभूतिभारावनता पतन्ति निशम्य विश्रम्य मुखे...(?) ॥२४४

शैशवं मनसि शार्ङ्गिणश्चिरं जृम्भतां निरुपमं परात्परम् ।
नारदादिमुनिभिश्च सेवितं नन्दगोपतनयं भजेमहि ॥२४८

भक्तापायभुजंगगारुडमणिस्त्रैलोक्यचिन्तामणि-
गोपीलोचनशान्तिकारणमणिः सौभाग्यमुक्तामणिः ।
यो कान्तामणिरुक्मिणीकुचमणिद्वन्द्वैकभूषामणिः
श्रेयो देवशिखामणिर्दिशतु नो गोपालचूडामणिः ॥२४९

अहह महदनर्घ्यं कृष्ण कालो विडालः क्वलयति न रक्षस्यात्मभक्तं किमेतत् ।
इति गदति सुनन्दे तात सद्भक्तचेताः स्वयमहमविना स्यामित्यु... ॥२५४

प्रोढं प्राप्ते प्रणयकलहेऽन्योन्यमुक्ते तु याता-
याते कृष्णानुकृतिभवतीमापतन्ती निरीक्ष्य ।

मत्वालिं स्वां प्रणयचपलादेव सालिङ्ग्य राधा
यावच्चुम्बत्यनुपमरसं तावदासीन्मुकुन्दः ॥२६५

अहो वकीयं स्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।
लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं व्रजामः ॥२६६
महेश्वरे वा जगतां महेश्वरे जनादेने वा जगदन्तरात्मनि ।
तयोर्न भेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥२७०

कस्मैचिन्महसे मनः प्रसुवतां छन्दःशिखामण्डली
तापिच्छप्रसवावतंसरुचये वाचा वलन्मौलये ।
निर्व्याजस्मयमानना[भि]सरसीनालीकगोलस्खल-
द्भ्रूलीपाकपुनःपुनःपरिणमत्कल्पान्त[र]ब्रह्मणे ॥२७६
मातस्तर्णकरक्षणाय यमुनाकच्छं न गच्छास्यहं
कस्माद्वत्स पिनष्टि पीवरकुचद्वन्द्वेन गोपीजनः ।
भ्रूसंज्ञाविनिवारितोऽपि बहुशो जल्पन्यशोदाप्रतो
गोपीपाणिसरोजमुद्रितमुखो दामोदरः पातु वः ॥२८०

(=Sbhv 101 anon.)

विभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृङ्गवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ मसृणकमलं तत्फलान्यङ्गुलीषु ।
तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लोके मिषतिषु (?) भुजे

यज्ञभुक् बालकेलिः ॥२८५

विभ्रतं यदुकुलावतंसतां तं सतां गतिमघातिघातिनम् ।
त्वां मुकुन्द निज..... (corrupt) ॥२८६

जयत्यमलसारपि(१)र्मदनतप्तलक्ष्मीलसत्पयोधरयुगस्थलीसरसवन्दनस्थासकः ।
अचिन्त्यगुणविस्तरः सकलकेशिकंसाङ्गनाकपोलफलकोलसत्तिलकभङ्गहारी हरिः ॥३११

Two small poems ascribed to Kṛṣṇa-līlāśuka have been published by M. Ramakṛṣṇa Kavi in the now discontinued Tṛimalai Śrī-Venkaṭeśvara Journal. The first is entitled *Vṛndāvana-stuti*. It begins with Namas-kṛiyās to Gaṇapati and Sarasvatī, and gives in 60 verses a description of Vṛndāvana where Kṛṣṇa loves to sport. The second, entitled *Kāla-vadha*, is a more extensive poem on the legend of the god Mr̥tyuñjaya's rescue of Māikandeya from the hands of Yama in three Saigas of 119 (53+35+31) verses, but it is a distinctively Śaivite poem describing the exploits of Śiva, which is said to have been narrated by Kṛṣṇa himself to the inmates of Vṛndāvana. [It is noteworthy that Pāpayallaya Sūri's text 11 24 implies that Līlāśuka was Śaiva.] None of the verses in these poems occur in KK, nor in any of the other works ascribed to Bīlvamaṅgala. No evidence is adduced regarding the date, and there is no description given of the sources of the poems or of their manuscript-material. On the basis of the legend narrated in the *Kāla-vadha* it has been presumed that the exploit refers to the god Mr̥tyuñjaya (Śiva) of the Śvetāriṇya-kṣetṛa, otherwise known as Dakṣiṇa-kailāsa, but there is nothing except the testimony of local legend to support this presumption or connect Kṛṣṇa-līlāśuka or Līlāśuka-Bīlvamangala with the locality.

With regard to the Prakṛit poem *Śrī-cihna-kāvya*, of which eight out of twelve cantos are composed by Kṛṣṇa-līlāśuka and entitled *Gopikābhīṣeka*, as well as the *Puruṣakāra* commentary on the *Daiva* grammar, see above p. xxviii, fn 2. The *Puruṣakāra* quotes Hemacandra and is quoted in its turn in the *Mādhavīya-Dhātuvṛtti*; so its date would be about the 13th century A.D. Kṛṣṇa-līlāśuka is also said to have commented upon Bhoja's grammatical work *Sarasvatī-haṇṭhābharana*.

P. xxix, ll. 1-7

LĪLĀŚUKA'S PERSONAL HISTORY

The indication given in KK 110 of Līlāśuka's parents' names

is explained directly as such by Caitanyadāsa, but it is curious that Gopāla Bhatta, as a Diavidian, knows nothing of it. Caitanyadāsa, however, would take Īśānadeva to be identical with Somaguru mentioned in the first stanza of KK, while Kṛṣṇadāsa is apparently uncertain about the name and explains it as that of Śiva. As such a self-descriptive verse generally occurs at the end of a work, rather than at the end of the first section, the fact adds weight to the view that the KK originally consisted of one section only of about 100 verses. It is noteworthy that in this verse the author calls himself Līlāśuka without the other name Bilvamangala, and does not give the fuller form Kṛṣṇa-līlāśuka. The fact is important because of the possibility of the existence of more than one Bilvamangala and of a Kṛṣṇa-līlāśuka, who was chiefly a grammarian, but we have nothing except the evidence of tradition to equate the two names Līlāśuka and Bilvamangala or to identify all the writers bearing these names. The personal history given in this verse agrees with that given by the South Indian tradition that Līlāśuka's father was Dāmodara and his mother Nīlī or Nīvī, while his Guru was Īśānadeva, but it is not known whether the tradition itself owes its origin to KK 110. We have also the Kerala tradition that he lived at Muktiṣṭhala, now known as Mukkuttalai in Malabar on the banks of the Bhāratī, and that he was a disciple of Padmapāda and founded the Nativile Maḍhom of Tichu, the heads of which are still known in spiritual succession as Bilvamangalas. If this tradition be accepted, then Līlāśuka would be one generation removed from the great Śamkara and should be placed roughly in the 9th century A.D. It is remarkable, however, that Padmapāda is not mentioned as his guru by Līlāśuka, nor Śamkara as his Paramaguru. It is also said that he took Samnyāsa at the age of twelve and lived for some time on the Vedādi hill in the Kṛṣṇa district of the Telugu country, near Dorasamudra. The name of his Pāramaguru is said to have been Ādityaprajña. The local traditions in the South, however, do not agree about Līlāśuka-Bilvamangala's place of birth and activity, and many regions claim him, but the question has not yet been properly investigated. His date also is uncertain. Winternitz would place Līlāśuka in the 11th century, but Ramkrishna Kavi (*Journal of the Andhra Hist. Research Soc.*, vol iii, pt. 1, July 1928, pp. 66-71) gives the outside limits of his date as 1060 and 1350 A.D., limiting it further to a

period between 1250 and 1350 chiefly on the ground that Vopadeva, who flourished about 1250 A.D., is one of the latest writers quoted in the grammatical works which are ascribed by Ramakrishna Kavī to Bilvamaṅgala. But the argument can be accepted only if the grammarian Kṛṣṇa-līlāśuka is proved to be identical with the Stotra-writer Līlāśuka, of which proposition, as we have already pointed out, there is no satisfactory evidence.

P. xxxf

GOPĀLABHATTA

On Gopāla Bhatta see further the present editor's article in the *Indian Culture*, vol v, pt. 1

P. xxxvii, fn 1

TRIMALLA AND VEṆKATA

As Trimala is not a Tamil name but is probably a facile Sanskritisation of the Tamil Trimala, is it possible to explain the confusion, if it is a confusion, between Veṅkaṭa and Tirumala by presuming that the two names, having the same meaning (viz., 'sacred mountain'), belonged to the same person?

P. xxxix, fn 1

ANOTHER REFERENCE TO GOPĀLA BHATTA

Chintamani Chakravartī, *op. cit.*, introd. p. xvii, mentions a sub-commentary on the *Bhāgavata* by Rādhāramaṇa-dāsa, who describes himself at the beginning of his work as devoted to the service of Śrīmad Gopāla Bhatta (*śrīmad-gopālabhaktānāṃ dāsyā saṁsakṭa-mānasah*), as a worshipper of (the image of) Rādhāramaṇa (*rādhāramana-sevinā*), and as a friend of Kṛṣṇagovinda (*kṛṣṇagovinda-mitreṇa*). The Gopāla Bhatta of the Caitanya Sect is said to have been a worshipper of the image of Rādhāramaṇa at Vṛndāvana. Is this a reference to our Gopāla Bhatta?—The commentary, existing in fragments, is called *Dīpikā-dīpana* being a commentary on the *Bhāvārtha-dīpikā* of Śrīdhara.

P. lxxxvi, l. 16

Probably to be read as *स्त्यक्ताखिलार्थत्रयः*

P. lxxxvii, l. 8

It is better to take the word *mitra* here not as a cognomen, but in the ordinary sense of a friend; but this does not affect the

ment regarding the eastern origin of the commentary, which is stated by its accepting the Bengal recension and the point of view generally of Bengal Vaisnavism

xvi

ANOTHER MS OF THE SUBODHANĪ

After a large part of the text was printed off, a Ms of Caitanyadāsa's *Subodhanī* was lent to the editor by Pandit Pankishore Goswami of Nabpur, Dacca, a former student of the Dacca University. It consists of 25 folios (complete), size $14\frac{1}{4}'' \times 4\frac{1}{2}''$, written in three strips with the metrical text in the middle, 9 to 10 lines on a page; Bengali characters, on Indian paper, clearly written but not very correct, the scribe's name being Śrīkṛṣṇadāsa; plenty of margin but no marginal corrections, edges in some cases torn and frayed. Dated in the first of Pausa in the Bengali era 1190 = the 14th December 1783 A. D. Verses are numbered, the total number given being 113; but the numbering has gone wrong at the very outset, the verse no. 2 being numbered as 3, so that the total number actually is 112. The metrical text and the commentary begin respectively with श्रीकृष्णस्वरणं(!) and श्रीकृष्णः. The colophon to the metrical text reads: इति लीलाशुकेन विरचितं श्रीकृष्ण-समर्पणं ॥ यथा दृष्टमित्यादि ॥ श्रीकृष्णदासेन कृष्णकर्णामृतं ग्रन्थं लिलिखि यत्नो ॥ ११६० १ पौष ॥, while the colophon to the commentary reads: श्रीकृष्णकर्णामृतस्य टीका समाप्तः (!) ॥ श्रीहरिः श्रीहरिः श्रीरामकान्तभ्यां नमः ॥ The name of the commentary is given as Subodhanī, but the name of the author is missing, the concluding verse श्रीगोविन्दपदसेवा० being omitted (CB, CD), and the second verse reading (as in CB, CD) मन्दोऽपि न्यपादपद्ममधुन्मदः। कृष्णकर्णामृताव्याख्यां वितनोति सतां मुदे ॥ On collating this with our text it was found that, baring omissions and errors, it was very closely with our Ms CD, being either a copy or derived archetype of the CB-CD group. As it was thus of no independent value, it was not found necessary to give its variants, which were of a very striking or important character.

44, l. 20. Add reference to the quotation: काव्यादर्श १ १०२

355, st 46. Read गजगतिः, for गतपतिः does not give good sense.

344, col. 2. Add in the Anthology-quotations the following:

SKM. 58. 5 (anon.) = KK 106 (यानि त्वच्चरितानि).

ABBREVIATIONS

employed in the text, critical notes, and appendices

- period bet
who flouri
the gra
Bilvamar
Kṛṣṇa-līl
of whiel
satisfact
P. xxxf
- अमर=अमरकोश, ed K G. Oka, Poona 1913.
उणादिसूत्र with Ujġvaladatta's commentary, ed Th. Aufrecht, Bonn 1
उज्ज्वल०=उज्ज्वलनीलमणि of Rūpa Gosvāmin, ed Nūṇay Sāg
Bombay 1913 The references are by Prakaraṇas w
separately numbered verses in this edition, or by pages.
कातन्त्र, ed. J. Eggeling, Bibl. Ind., Calcutta 1874-78.
KK=Kṛṣṇa-karṇāmṛta (the second and third sections refer to Pa
Sūri's text as given in our Appendix I).
KS or J=Kṛṣṇa-Stotra, ed Jayagopāla Taikālamkāra, Calcutta 1
छन्दोमञ्जरी of Gangādāsa, ed. Tārānātha Taikavācaspati. Calcutta
1926
जगन्नाथवल्लभ of Rāmānanda Rāya, ed. Berhampur-Murshidabad 191
दानकेलिकौमुदी of Rūpa Gosvāmin, ed Berhampur-Murshidabad 189
धा०=धातुपाठ, as given in Boehtlingk's Pāṇini
PS=Pāpayallaya Sūri's text as given in the Śrīṅgam edition of
पा०=The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini, ed O Boehtlingk Leipzig 1
Vāitika and the Mahābhāṣya have been cited by ref
the relevant Pāṇini-sūtra.
पद्यावली of Rūpa Gosvāmin, ed S K. De, Dacca 1934
B=Bilvamangala-kośa-kāvya (see under R)
ब्रह्मसंहिता (Adhyāya v), ed Berhampur-Murshidabad 1930
भक्तिरसामृत=भक्तिरसामृतसिन्धु of Rūpa Gosvāmin, ed. Dāmodar
Benares, Samvat 1988 As only the Kārikās are nu
this edition, the illustrations cited are referred to
numbering of relevant Kārikā. [In our Introduction of
are given to the Berhampur-Murshidabad ed 1924]
भा०=श्रीमद्भागवत, ed Nūṇay Sāgar Press, Bombay 1929 (in
For the Bhāvāittha-dīpikā commentary of Śrīdhara, c
are to the Berhampur-Murshidabad edition, 1904-1
मेदिनी=The Medinī-kośa, ed. Benares.
R (see B)=Bilvamangala-kośa-kāvya ed Radharaman Press, opāla
Murshidabad 1907 (reprinted in our Appendix II
from Kṛṣṇa-stotra)
V 1=Varia(e) lectio(nes)
विश्व=विश्वप्रकाश of Maheśvara, ed Chowkhamba Sanskrit Series
विदग्धमाधव of Rūpa Gosvāmin, ed. Nūṇay Sāgar Press, Bombay
सगीतरत्नाकर of Śāṅgadeva, ed. Ānandāśrama Sanskrit Series,
Poona 1896-97.

For abbreviations employed in the critical notes
for Mss and printed texts, see Description of Mss.

ERRATA

Page	Line	Incorrect	Correct	Page	Line	Incorrect	Correct
	(fn) 9	<i>vyākhāyam</i>	<i>vyākhyāyām</i>	71	4	विलासस्तेत	विलासस्तेन
xi	10	<i>Āśasas</i>	<i>Āsvāsas</i>		17	निमज्जनो	निमज्जनो
xiii	6	15th	the 15th	78	19	मन	मम
	(fn) 2	<i>rtaranyatra</i>	<i>rtarānyatra</i>	91	1	चरणोनूपुरे	चरणयोर्नूपुरे
xii	(fn) 20	fo	of	95	15	यामोऽरप्यमध्ये	यामोऽरप्यमध्ये
xxv	1	way	way ²	96	(fn) 1 11	Add “(also second	time)” after यामः
xxix	(fn) 10	<i>Festchrift</i>	<i>Festschrift</i>				
xxxvii	(fn) 3	131	p 131	99	3	प्लुत	प्लुत
	(fn) 14	delete ‘is’ after ‘have’		100	15	तच्छैशवं	त्वच्छैशवं
xii	8	<i>Padāyavalī</i>	<i>Padyāvalī</i>	104	3	वयोमाधुर्य	वयोमाधुर्य
xliii	(fn) 10	पुराणेन	पुराणेर		23	संपद्रू पेन	संपद्रू पेण
xlv	(fn) 20	Nitya	Nitya-kitya	128	1	येष	येषु
xlviii	(fn) 14	delete ‘not’		129	26	<i>Alāmkāia</i>	<i>Alanikāia</i>
xlix	13	<i>Śasyantī-</i>	<i>Śosyantī</i>	135	17	स्वरसपत्तया	स्वसंपत्त्या
liv	(fn) 4	<i>dīpikāyam</i>	<i>dīpikāiām</i>	145	8	शृणुमेत्प्रवृद्धं	शृणुमेत्तत्प्रवृद्धं
lvi	12	It written	It is written		18	नेत्रापकहारक	नेत्रापहारक
viii	(fn) 6	सूत्ररूपे	सूत्ररूपे	146	14	सधि	संधिः
lxv	31	come	came		19	भविष्यतीत्यभिप्रायः	भविष्यसीत्यभिप्रायः
xxxvi	19	पुत्रेन	पुत्रेण				
	21	याच्चां	याच्चां	156	12	वीक्षिष्ये	वीक्षिष्ये
xxxvii	5	no. 3	no. 1	195	16	प्रकाशे	प्राकाशे
	1	15	भगच्छब्दवाच्यः भगवच्छब्दवाच्यः	211	15	एवा यमित्थाह	एवायमित्याह
	6 (fn) 3	5	6	213	10	मनोनयनयोऽमृत	मनोनयनयोऽमृतं
4	15	तवपादपद्म-	तव पादपद्म-	217	16	मृदुलस्मितार्द्र	मृदुलस्मितार्द्र
1b	9	क्षेल्या	क्षेल्या	220	21	कथमेज्ज्ञातम्	कथमेतज्ज्ञात
2b	18	चपलापाङ्गच्छटाः	चपलापाङ्गच्छटाः	228	15	तन्तिकटे	तन्निकटे
3b	17	विषयाविषा	विषयविषा	229	3	नैतदश्चर्य	नैतदाश्चर्य
4	10	विशेषास्त्वङ्गना	विशेषास्त्वङ्गना	232	8	पदाम्बुज	पादाम्बुज
35	4	या	याः	233	5	स्वसमीप	स्वसमीप
39	7	दृग्भङ्गया	दृग्भङ्गया	236	7	पुर्णो	पूर्ण
40	16	स्वाभावत एव	स्वभावत एव	246	13	शरदिजानाम्बुजानां	शरदिजानाम्बुजानां

Page	Line	Incorrect	Correct	Page	Line	Incorrect	Correct
251	11	गत्यादिषुच्छसित	गत्यादिषूच्छसित	285	15	त्वय्येव	त्वय्येव
				288	18	रूपूति	रूपूति
253	1	क्रीडारसाविष्टतया	क्रीडारसाविष्टतया	300	3	नयनोर्मग्नस्य	नयनयोर्मग्नस्य
266	13	श्रियमश्रुतेतरां	श्रियमश्रुतेतरां	302	5	तत्तदुखदत्वं	तत्तदुखदत्वं
267	7	दृष्टा	दृष्टा	303	10	मुरलीरवा	मुरलीरवा
268	17	भुवनेष्वेकः	भुवनेष्वेकः		15	रचिरा	रुचिरा
270	10	हेतुन्	हेतुन्	304	1	श्रीमद्वाविड	श्रीमद्वाविड
271	8	नीराजनस्य	नीराजनस्य	312	st 45, l. 4		
274	22	सारूप्य	सारूप्य			प्रथमधिदैवं	प्रथममधिदैवं
275	19	त्वय्येत	त्वय्येव	314	st 64, last line		
276	13	अतएव	अतएव			लक्ष्मी विवाहोत्सवे	लक्ष्मीविवाहोत्सवे
278	17	निश्चित्वात्	निश्चित्वात्				
279	12	सखीनामसौ	सखीनामसौ	340 (fn) l. 21		तिलकमनीयो	तिलककमनीयं
283	9	तिलोकी	त्रिलोकी	361	13	स्त्रीनां	स्त्रीणां

In the *footnotes* the vowel-signs and *repha* have sometimes broken down in printing, as in the following (the lines refer to the lines of the footnote) एकार lost in वेणु p. 35, l. 8, अपाङ्गेन p. 163, l. 1 ; उकार lost in द्युति p. 52, l. 13, छण्डु p. 265, l. 3, ऐकार lost in वैशिष्ट्य p. 176, l. 8, तस्मै p. 228, l. 6. The *repha* is lost in a very large number of cases in the footnotes, e.g. आविर्भू p. 43, l. 5, p. 213, l. 1, स्पर्श p. 65, l. 9, सार्ध p. 100, l. 5, आर्त p. 140, l. 6, p. 150, l. 1, वर्णन p. 141, l. 8, अर्थ p. 164, l. 9, p. 166, l. 9, p. 185, l. 8 ; p. 210, l. 11, p. 237, l. 4 ; p. 238, l. 7, p. 242, l. 5 ; p. 262, l. 5, p. 267, l. 3, p. 301, l. 13 ; माधुर्य p. 178, l. 9 ; दुर्लभ p. 185, l. 9, 14, p. 284, l. 7, नर्म p. 194, l. 8, विस्तीर्ण p. 204, l. 8 ; आकर्ण p. 208, p. 212, l. 2, निर्दय and मूर्त p. 212, l. 6, दर्शन p. 212, l. 6, p. 261, l. 7, आद्र p. 295, l. 6, गाम्भीर्य p. 230, l. 8, सर्व p. 243, l. 7 ; पूर्व p. 212, l. 2, प. 244, l. 4, कर्तृ p. 248, l. 6 ; निर्वक्तु p. 264, l. 4, प्रार्थना p. 267, l. 4, p. 268, l. 2 ; मूर्धना p. 290, l. 2, उत्कर्ष p. 275, l. 1, निर्भरहर्षवर्ष p. 285, l. 5 etc.

DACCA UNIVERSITY ORIENTAL PUBLICATIONS SERIES

1. **KĪCAKA-VADHA** of Nitivarman, a Sanskrit Śleṣa-Yamaka Kāvya, composed by an eastern author, belonging to a period anterior to the 10th century A.D., with the commentary of Janārdana-sena and with extracts from the commentary of Sarvānanda-nāga, edited with introd. and notes by Dr. S. K. De, M.A., D. Lit. (pp.i-xxvii, 128). 1929. Price Rs. 4/-
2. **HARIVAMŚA** of Bhavānanda, a Bengali poem of about the 16th century, edited from several Mss, with an elaborate introd., word-index etc., by Satish Chandra Ray. 1932 Price Rs. 3/-
3. **PADYĀVALĪ** of Rūpa Gosvāmin, a disciple of Caitanya, being an important Anthology of Vaiṣṇava Sanskrit poems (16th century), edited from 16 Mss, with an elaborate introd. on Caitanyaism and the Caitanya Movement, critical and bibliographical notes, indices etc., by Dr. S. K. De, M.A., D Lit. p.i-cxlv, 296. 1934. Price Rs. 5/-
4. The **ĀDI-KĀṆḌA** of the Bengali **RĀMĀYANA** of Kṛttivāsa, critically edited from original Mss, with introd., notes etc, by Dr. Nalinikanta Bhattashali, M.A., Ph.D. 1936. Price Rs. 3/-

Agents for Sale—Messrs. **Motilal Banarsi Dass**, Sanskrit Book Depot, Said Mitha Street, Lahore.

Enquiries may be made of the Secretary, Oriental Text Publication Committee, The University, Ramna, Dacca, India.